

KÖRNYEZET ÉS TÁRSADALOM

Szerkesztette:

Bodovics Éva, Eszik Veronika és Vadas András

Környezet és társadalom
Environment and Society

Környezet és társadalom

A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület
37. konferenciájának kötete

Environment and Society

Proceedings Volume of the 37th Conference of the
István Hajnal Circle – Social History Association

Szerkesztette

Bodovics Éva, Eszik Veronika és Vadas András

Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Líceum Kiadó
Budapest – Eger, 2025

Rendi társadalom – polgári társadalom 37.

Sorozatszerkesztő: Bódy Zsombor

A kötet megjelenését támogatta / Supported by:
Az NKFIH FK 142 451-as számú, „Budapest – egy várostérség környezettörténete” c.
projektje,
Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadás Kollégiuma (203137/04862)

Nemzeti
Kulturális
Alap

Borítókép:

A Zagyva 1940 márciusi árvize Újszászon. A fotó adományozója: Vass Károly.
A kép forrása: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=24721>

A borítót tervezte:

Biró Ildikó

Kiadja: a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadója

Az angol absztraktok fordítása:

Szűcs Tamás

Olvasószerkesztő:

Báthory Kinga

Nyomdai előkészítés:

Líceum Kiadó

© A szerzők / The authors, 2025

Készült:

Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető:

Drágán György

ISBN 978-963-496-299-1

ISSN 2060-2332

Tartalomjegyzék

I. KLÍMATÖRTÉNET

Rácz Lajos

Kis magyar klímátörténet 11

II. GAZDÁLKODÁS, TÁJHASZNÁLAT, TÁJÁTALAKÍTÁS

Buzgó Gábor

Nagyléta a változó tájban. A 19. századi antropogén tájátalakítás
gazdasági és társadalmi hatásai az észak-bihari térségben 51

Rózsa Sándor

A 19. századi vízrendezések hatása a Nagykunság
állattenyésztésére 71

Sebők Balázs

A Zagyva uralta vízi világtól a folyószabályozásig
Jászberény térségében 87

III. BUDAPEST: A FŐVÁROS KÖRNYEZETTÖRTÉNETE

Vadas András

A középkori városok környezetszabályozása: Buda és Pest példája 105

Balogh Róbert

„Tájidegen volt, mint az akácfa a Nagyerdő tölgyesei között.”
Az állam jelenléte a fehér akác magyarországi történetében 121

Bodovics Éva

Együtt a bajban. Hatósági válságkezelés
az 1875. és 1876. évi budapesti árvizek idején 141

Eszik Veronika

Közwíz és magántelek, egy párbaj és egy palack sár.
A budapesti vezetékes ivóvízhálózat kiépítése körüli dilemmák 163

Gerhard Péter

Műhely és Kert? Fásítási törekvések a magyar fővárosban
a dualizmus korában 179

IV. VÁROSI KÖRNYEZETTÖRTÉNET

Borbély Tamás

„Azt hittük egykor, hogy Győr csakugyan komolyan veszi a sétálóhelyek megteremtését...” Gyáralapítások és „zöldterületek” Győrött a dualizmus időszakában	197
---	-----

Tamáska Máté

A fiumei tengeri látkép. A vasúti és a városrendezési panoráma párhuzama	215
---	-----

Horváth Eszter Mária

A városi kertek szerepe a történelemben	239
---	-----

V. HAD-, POLITIKA- ÉS KÖRNYEZETTÖRTÉNET

Fata Márta

A természet kolonizációja és a társadalom ökonomizálása a 18. századi Temesi Bánságban	261
---	-----

Heil Kristóf Mihály

Utakon a közteherviselés felé. A közútfejlesztéssel kapcsolatos Nógrád megyei rendszeres bizottsági munkálatok vitája	273
--	-----

Balogh Ádám Tibor

Környezettörténet és migráció: az Osztrák–Magyar Monarchia kivándorlóit Brazíliában	289
--	-----

Tangl Balázs

Hol épüljön laktanya a városban? A laktanyák elhelyezésének szempontjai a dualizmus idején	317
---	-----

VI. ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS KÖRNYEZETÁTALAKÍTÁS

Hajnal István

Épített környezetünk története: a magyar szocialista textilipar ingatlanberuházásai	337
--	-----

Simonkay Márton

„Mentsétek meg a magyar Duna-medencét!” Környezetvédők, nemzetközi kapcsolatok és az állambiztonság, 1984–1988	353
---	-----

VII. KÖRNYEZETPERCEPCIÓK ÉS -REPREZENTÁCIÓK

Novák Veronika

Ragadozó farkasok – politikai válság és a környezet percepciója

15–16. századi francia városi naplókban 369

Ljuboja, Dušan J. – Tömöry Miklós

A haragos Duna és a szerb Babilon. Az 1838-as pest-budai árvíz

és tanulságai a szerb nyilvánosságban 393

Fabó Edit

A dualizmus környezetkultúrája. Az ember és a környezet viszonya

a *Vasárnapi Ujság* polgári életérzésében 407

Papp Viktor

Az ember és környezetének kapcsolata

a 19. századi orientalista fényképészeknél 431

Szerzőink 445

Tartalomjegyzék 447

I. KLÍMATÖRTÉNET

Kis magyar klímátörténet

A Concise Climate History of Hungary

In my overview of climate history, I try to give a comprehensive picture of the last two thousand years of climate history in the Carpathian Basin. In preparing the climate history reconstruction, I have used research findings based on sources from both the archives of society and nature. The natural archives include sediment and pollen analyses, ice core and dendrological studies, as well as lake and river water level reconstructions. To quantify historical sources from society's archives, I used the so-called Pfister indices, a seven-step scale using weighted indices to convert descriptive information into time series. Then, from the end of the eighteenth century onwards, time series from the observatories of the expanding and densifying network of meteorological stations help to reconstruct the climate of the Carpathian Basin. The overview of climate history begins with the Roman Warm Period (third century BC – third century AD), continues with the cooling of the Migration Period (fourth–ninth centuries), the Medieval Warm Period (900–1300) and the Little Ice Age (1300–1900), and ends with the Modern Warm Period (1900–1988). An important result of the climate-historical reconstruction is that the primary indicator of global climate change in the Carpathian Basin is the variation in the amount, composition, and temporal distribution of precipitation. The secondary indicator is the temperature change, and the third is the change in seasonal structure. During the global cooling events (the Migration Cooling, the Little Ice Age), the climate became wetter and the winters became characteristically colder and longer, with March often becoming a wintery month, prolonging the reign of the winter climate regime. During times of global warming, precipitation decreases and temperatures rise, thus reducing the number of snowy days and shifting the seasonal structure towards a two-season climate. In 1988, the modern warming process passed a tipping point that accelerated global warming, the consequences of which are extremely worrying.

A klímátörténet kialakulása

A klímátörténet, illetve a magyar nyelv adta választási lehetőségekkel élve, az éghajlattörténet az 1950-es évek végén lépett színre Európában, egészen pontosan Franciaországban. Emmanuel Le Roy Ladurie (1929–2023), aki az Annales iskola harmadik generációjának talán a legmeghatározóbb alakja volt, 1959-ben jelentette meg az *Annales* folyóiratban az *Histoire et climat* című tanulmányát,¹ amelyben a történészek közül elsőként kezdett foglalkozni a történeti korokban végbement éghajlati változásokkal. A történeti klímaváltozás kutatása ugyanakkor nem volt előzmények nélküli, hiszen a paleoklimatológia kezdetei egészen a 18–19. század fordulójáig vezethetők vissza. Fontos sajátossága ugyanakkor a paleoklimatológiának, hogy művelői az éghajlati, illetve a légköri változásokat jobbra a geológiai, illetve a földrajzi idő léptékében vizsgálják. A klímátörténet megszületéséhez elengedhetetlenül szükség volt annak a bizonyítására, hogy az éghajlat a történeti idő generációs léptékében is változik, és ezek a változások érzékelhető módon hatással voltak/vannak a kortársak életére. A természettudományos források értelmezése és felhasználása szempontjából meghatározó szerepe volt Hubert H. Lambnek (1913–1997), a brit meteorológiai szolgálat munkatársának, aki komoly eredményeket ért el a középkori meleg időszak (9–13. század) és a kis jégkorszak (14–19. század) beazonosításában, valamint a jelenkori felmelegedés folyamatának a kimutatásában.² Az európai klímátörténeti kutatás harmadik meghatározó alakja Christian Pfister (1944–), aki a Berni Egyetemen hozott létre egy rendkívül sikeres klímátörténeti kutatási központot, ahol volt szerencsém hozzávetőlegesen másfél évet eltölteni.³ Az Európai Tudományos Alap (European Science Foundation) által támogatott Euro-Climhist program végrehajtása során egy egészen kivételes éghajlattörténeti adatbázist sikerült létrehozni, amelynek az adatai nagyjából online hozzáférhetőek (www.euroclimhist.unibe.ch).

A magyar klímátörténeti kutatás meghatározó személyisége Réthly Antal (1879–1975) meteorológus, aki hosszú, tevékeny és igen kalandos pályája során volt a Magyar Meteorológiai Társaság első főtitkára, Kemál Atatürk felkérésére megszervezte a török meteorológiai szolgálatot, majd pedig ellátta a Magyar Meteorológiai és Földmágneseségi Intézet igazgatói teendőit is. Szisztematikus időjárás-, illetve klímátörténeti kutatásait a nyugdíjba vonulását követően, 1948-ban, 68 évesen kezdte el. A Szent István Társulat elnökeként maga köré gyűjtötte a kommunista hatalomátvételt követően feloszlott egyházi rendek tudós tanárait, akikből egy levéltári ku-

¹ Le Roy Ladurie 1959.

² Lamb 1982.

³ Pfister 1984; 1999; 2021.

tatásokat végző és klímátörténeti forrásokat feltáró és publikáló kutatói közösséget hozott létre. Réthly Antal munkatársai közül a legfontosabb személy Holovics Flórián (1903–1988) jezsuita szerzetes és levéltáros volt, akire Réthly gyakran hivatkozott a munkáiban. A közel három évtizedes klímátörténeti kutatómunka eredményeként egy háromkötetes forráskiadvány-sorozat jelent meg *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon* címmel (Réthly 1962, 1970, 1998).⁴ Az első kötet az 1700 előtti évszázadok forrásait gyűjtötte egybe, a második a 18. század éghajlattörténeti forrásanyagát tartalmazza, míg az utolsó kötet, amely 1998-ban, Réthly Antal halála után jelent meg Simon Antal szerkesztésében, a 19. századi történeti forrásokat tartalmazza. Réthly Antal klímátörténeti munkásságának a források egybegyűjtésén és kiadásán túl fontos érdeme volt, hogy már akkor felvetette a történeti korokban lejátszódó éghajlati változások lehetőségét, amikor a vezető magyar meteorológusok közül senki más.

A klíma fogalmának a meghatározása

Christian Pfister és Heinz Wanner *Az utóbbi ezer év* alcímű klímátörténeti monográfiájukban az induktív tudományos megközelítést követve a következőképpen közelítettek az éghajlat fogalmához.⁵ Mindenekelőtt meg kell határoznunk az „időjárás” fogalmát. Az időjárás a légkör állapotának a leírására szolgál egy adott helyen vagy egy régióban, egy- vagy néhány napos időtartamban. A meteorológusok a legalapvetőbb méréseket a légkör legsó néhány méterében végzik el. Az atmoszférán belül a legsó réteg, a troposzféra az, amelyben a legfontosabb időjárási jelenségek végbemennek, úgymint a viharok, a felhőképződés, az intenzív csapadékhullás (beleértve a hóesést is), a villámcsapások, és még sorolhatnánk a példákat. A troposzféra tartalmazza a teljes légkör tömegének a 90%-át és a vízgőz majdnem 100%-át. Ugyanakkor az időjárási folyamatok jelentős része egy igen csekély vertikális kiterjedésű tartományban megy végbe, amely a Föld felszínétől mindössze néhány száz méterre, esetleg 1 km-re terjed ki.

Az „éghajlat” egy statisztikai fogalom, amelynek az empirikus meghatározásához a napi, a havi és a szezonális éghajlati változók több évtizeden át tartó ismerete szükséges. A Meteorológiai Világszervezet (WMO) álláspontja szerint az éghajlat meghatározásához legalább harminc év időjárási adataira van szükség, és lehetőség szerint olyan időszakot célszerű kiválasztani, amelynek nincs egyértelmű klímaváltozási trendje. Az 1980-as évek végéig az 1901–1960 közötti idő-

⁴ Réthly 1962; 1970; 1998.

⁵ Pfister–Wanner 2024.

szak, ezt követően pedig az 1961–1990 közti három évtized átlagai számítottak referencia-időszaknak, azonban az utóbbi években a kutatók elkezdtek használni az 1991–2020 közötti időszakot éghajlati referenciaként. Az éghajlatra egyfajta várakozási horizontként tekintünk, ahogy a német mondás tartja: „Az éghajlat az, amire számítasz, az időjárás pedig az, amit megtapasztalsz.”

A klímátörténeti kutatás forrásai

A történeti korok éghajlati változásainak a kimutatásában és azok nyomon követésében két forráscsoportnak van meghatározó szerepe: a természettudományos és a történeti forrásoknak. A nemzetközi klímátörténeti szakirodalomban az első forráscsoportot a „természet archívumai” névvel illetik, míg a másodikat a „társadalom archívumai” néven tartják számon.

A természet archívumai

A természet archívumainak forráscsoportjaiból csak azokat vesszük számba, amelyeknek a Kárpát-medence éghajlattörténeti kutatása szempontjából komolyabb jelentősége van:

- A dendrokronológia, illetve a dendroklimatológia módszere azon alapul, hogy az évszakai klímában élő fás növények törzsének, ágainak és gyökereinek keresztmetszeti képen koncentrikus gyűrűk láthatók. Ezek a gyűrűk a növény táplálékát szállító szövetrendszer elemeit létrehozó kambium szakaszos működése során jönnek létre. Az egy tenyészidőszak alatt keletkezett világos színű tavaszi és sötét színű őszi pászta alkot egy évgyűrűt. Az egyes évgyűrűk szerkezete és vastagsága tükrözi az adott év hőmérséklet- és csapadékviszonyait, ráadásul különböző faminták összeillesztésével igen hosszú évgyűrű-idősorok hozhatók létre. A kiindulópont többnyire egy élő fa, amelynek egy jellegzetes évgyűrűcsoportjához illeszthető egy korábban elpusztult fa évgyűrűsorozata (épületfa, régészeti feltárásban felszínre hozott faanyag). Ilyen módon több ezer éves folyamatos évgyűrű-idősorok hozhatók létre. A kutatási módszer magyarországi meghonosításában Grynaeus Andrásnak vannak meghatározó érdemei,⁶ de fontos eredményeket ért el ezen a területen Kern Zoltán is.⁷

⁶ Grynaeus 1997; 2022.

⁷ Kern 2010.

- A növényi pollenek elemzése segítségével meg lehet határozni egy adott terület vegetációjának az összetételét egy adott területre és időszakra vonatkozóan. A pollenanalízis a pollenszemek egyedi tulajdonságain alapul, amelyek lehetővé teszik a növények azonosítását még akkor is, ha a növények, illetve más maradványaik már nem fellelhetők az adott területen. A pollenek évezredekken át megőrződhetnek a tómedrekben és a mocsaras területeken, a pollenanalízis segítségével pedig rekonstruálható az elmúlt korok vegetációja, ezáltal pedig a terület környezeti és éghajlati viszonyai. Történeti szempontból is fontos kutatási eredményeket ért el ezen a területen Sümegi Pál.⁸
- Az oxigén 18-as izotópjának vizsgálata, illetve mérése éghajlattörténeti szempontból különösen nagy jelentőségű olyan rétegsorok vizsgálatánál, amelyekből hiányoznak az élőlények maradványai (ilyenek például a barlangi cseppkövek), illetve nem rendelkeznek geológiai jellemzőkkel (hó-, illetve jégretegek). A módszer alapja az a folyamat, amely során ^{16}O -ból a napsugárzás hatására ^{18}O stabil izotóp keletkezik a felszínen. Az ^{18}O relatív mennyisége a szoláris aktivitásnak megfelelően időben változik, és az oxigént tartalmazó anyagokba (vízbe, hóba, jégbe) a levegőben levő mindenkor $^{16}\text{O}/^{18}\text{O}$ arányban épül be az oxigén. Mivel a szoláris aktivitás növekedése hőmérséklet-emelkedést, csökkenése pedig lehűlést eredményez, ilyen módon a hőmérséklet változása az $^{16}\text{O}/^{18}\text{O}$ arány méréseivel követhető és kimutatható. A Kárpát-medence klímátörténetének fontos kutatási eredményei Kern Zoltán jégmagvizsgálatai.⁹

A társadalom archívumai

A társadalmak archívumai kifejezés alapvetően a történeti források körét jelöli. Az időjárás és a klíma rekonstrukcióját illetően a történeti források lehetnek dokumentumok és az épített környezetben megőrzött információhordozók egyaránt. A „dokumentum” kifejezés számos forrástípust foglal magában, ilyenek például a személyes és a hivatalos kéziratok, a nyomtatott szövegek, a műalkotások vagy éppen az elektronikus adatok. A természeti környezetben található információhordozók körébe tartoznak a régészeti feltárások anyagai és tárgyai, valamint az épületeken található rendkívüli események emlékei, mint amilyenek például a magas

⁸ Sümegi et al. 2009; 2024.

⁹ Kern 2010.

vízállások jelei. A Kárpát-medence éghajlattörténete szempontjából a következő forráscsoportoknak van kitüntetett jelentősége:¹⁰

- Krónikák. A magyarországi krónikák földrajzi szempontból három csoportra oszthatók: országos, regionális és városi krónikák. Az országos krónikák szövegében az éghajlati-környezeti viszonyok jobbára marginálisan, a hadi eseményeket segítő vagy inkább gátló külső tényezőként jelentek meg. A regionális krónikákban már fontos éghajlattörténeti részletek is szerepeltek, így a szélsőséges időjárási események, elemi csapások, s ami a legfontosabb, a mezőgazdaság eredményességének vagy éppen sikertelenségének az időjárási okai. Éghajlattörténeti szempontból a városi krónikák a legjobb forrásaink, mivel a városi lakosok életük csaknem minden napján ki voltak szolgáltatva a falaikon kívüli világnak, szimbiózisban éltek mezőgazdasági ellátó körzetükkel. Nem véletlen, hogy a városi krónikák szerzői, akik nem ritkán városuk magas rangú előljárói is voltak egyben, nagy terjedelemben írtak a mezőgazdasági munkák, illetve az időjárás alakulásáról.
- Évkönyvek. Az évkönyvek forráscsoportján belül az újkor idején a jezsuita rendházak diáriumai és a ferences rendházak historia domusai voltak a legjobban felhasználható éghajlattörténeti források. Az évkönyveket vezető szerzetesek érdeklődésüktől függően változó részletességgel ugyan, de rendszeresen beszámoltak az időjárás alakulásáról. A szerzetesek szorgalmának és alaposságának köszönhetően már a 17. század utolsó harmadában vannak olyan időszakok, amelyekről napi pontosságú éghajlattörténeti rekonstrukció készíthető.
- Uradalmi gazdasági feljegyzések. Az uradalmi gazdasági feljegyzések forráscsoportjába gazdasági tisztviselők által létrehozott kimutatások tartoznak. Ezekben a jelentések készítői mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés eredményességével foglalkoztak, szem előtt tartva azt az általános vélekedést, hogy az „időjárás a valódi gazda mindenütt”.
- Személyes feljegyzések. Az éghajlattörténeti rekonstrukció legfontosabb forráscsoportjává, az írásbeliség terjedésének köszönhetően, a 17. század második felétől kezdve a személyes feljegyzések váltak. A klímátörténeti utalásokat is tartalmazó naplók és magánlevelek szerzői városi polgárok, egyházközségeket vezető papok, gazdálkodó nemesemberek voltak, akik nagy figyelmet szenteltek az időjárás alakulásának. Az időjárási esemé-

¹⁰ Rácz 2001.

nyek részletes leírása mellett kitértek a mezőgazdasági terméseredmények ismertetésére s a piaci árak alakulására is.

- Korai újságok. A 18. század utolsó harmadától kezdődően egyre fontosabbá váltak az éghajlattörténeti rekonstrukció szempontjából az ez idő tájt megjelenő újságok. A sort az 1764-ben Pozsonyban megjelenő német nyelvű *Pressburger Zeitung* nyitja, amely a magyarországi sajtó történetének leghosszabb életű lapja volt, egészen 1929-ig megjelent. Ezek a korai újságok az általuk közölt híreket részint a kiépített levelező-tudósító hálózat révén szerezték be, részint pedig szemlézték a korabeli európai lapokat. A hetenként általában kétszer megjelenő újságok hallatlan előnye, hogy híreiket olvasva áttekintést szerezhethünk az ország nagy területeinek időjárási-környezeti viszonyairól.
- Korai műszeres mérések. A 17–18. század fordulóján terelődött a természettudományos műveltségű tanárok és orvosok érdeklődése az időjárás rendszeres megfigyelése felé. Az általuk alkalmazott műszerek kalibrációja és pontossága gyakran hagyott kívánnivalót maga után, ugyanakkor ezeknek a megfigyeléseknek köszönhetően készültek az első napi pontosságú kvantitatív idősorok a légkör állapotáról.
- Műszeres meteorológiai mérések. Az intézményes meteorológiai észlelés 1755-ben kezdődött Magyarországon, a nagyszombati egyetemen. Az egyetemet Mária Terézia királynő 1777-ben áthelyeztette Budára az átépített királyi várpalotába. Ekkor épült a várban az a csillagászati torony, amely asztronómiai és meteorológiai obszervatóriumként is működött, ahol 1780-tól kezdődően folytattak hőmérséklet-, csapadék- és légnyomásméréseket, valamint feljegyzések készültek a felhőborítottságról is. A budapesti „észlelde” megalapítását több mint hetven évvel követte az esztergomi (1852), a debreceni, a pécsi és a pesti (1853), a szegedi (1854), a pannonhalmi (1856), a győri és a magyaróvári (1859), a veszprémi (1860), az egri (1861), a szolnoki (1864), a soproni és a szombathelyi (1865), valamint a nyíregyházi állomás megalapítása (1866), ám az országos hálózat csak a 19. század utolsó harmadában szerveződött meg. A hálózat kiépítésének a munkáját az 1870-ben alapított és 2024-ben megszüntetett Magyar Meteorológiai Szolgálat és jogelődje, a Magyar Királyi Meteorológiai és Földdelejtességi Intézet végezte el.

A tudományos elemzés szempontjából a leíró történeti források kiemelendő gyengesége, hogy információik nagyjából nem homogének, nem folyamatosak és nem kvantitatívak. Ennek a problémának a megoldására Christian Pfister és

Hannes Schüle egy többlépcsős elemzési, rendezési, „információtisztítási” módszert hozott létre.¹¹ Első lépésben térben és időben kell rendezni a források által közölt információkat. Ezzel párhuzamosan szét kell válogatni tartalmi szempontból a forrásokban közölt információkat arra vonatkozóan, hogy közvetlen (például hóesés) vagy közvetett (például a folyó befagyása) időjárási-környezeti, esetleg fenológiai (a búza érése, szőlő szüretelése) adatról van-e szó. A leíró történeti forrásokból kinyert és rendezett információ számszerűsítésének számos kvantifikációs skálája létezik, ilyenek a Brooks-, az Easton- vagy a Lamb-skála, de mind között a „Pfister-indexnek” nevezett hétfokozatú skála bizonyult a leghasználhatóbbnak, amelyet Christian Pfister, a Berni Egyetem professzora fejlesztett ki.

+3	rendkívül meleg / csapadékos
+2	nagyon meleg / csapadékos
+1	meleg / csapadékos
0	átlagos
-1	hideg / száraz
-2	nagyon hideg / száraz
-3	rendkívül hideg / száraz

1. táblázat. A Christian Pfister által a leíró történeti források információinak számszerűsítésére bevezetett hétfokozatú skála, amelyet egyaránt lehet használni a hőmérséklet, a csapadék vagy éppen a terméseredmények kvantifikációjához.

A források által leírt időjárási eseményt vagy terméseredményt egy $+/-3$ -as skálán helyezzük el, ahol a 0 az átlagot, a $+3$ a rendkívül magas, míg a -3 a nagyon alacsony hőmérsékletet, csapadékot jelenti. Fontos megjegyezni, hogy az indexértékek létrehozása matematikailag nem formalizálható folyamat, hiszen a megfelelő(nek tartott) érték odaítélése során számos tényezőt kell figyelembe venni. A „súlyozás” legfontosabb szempontja természetesen a forrás megbízhatósága, ám tekintetbe kell venni a leírás értelmezhetőségét és kontextusát egyaránt.

Klímatörténeti korszakok az utóbbi kétezer évben

Klímatörténeti áttekintésünk fókuszában a magyar államfejlődés szempontjából meghatározó jelentőségű ezer év éghajlattörténeti folyamatai állnak, ugyanakkor érdemes röviden kitérni azokra a klímatörténeti előzményekre is, amelyeknek

¹¹ Schüle–Pfister 1992.

szerepe lehetett a magyar törzsek vándorlásaiban.¹² Amennyiben ilyen módon kitágítjuk az elemzés időbeni horizontját, akkor öt éghajlattörténeti periódussal kell számolnunk: (1) a Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 4. századig tartott a római meleg időszak (*Roman Warm Period*), (2) az 5. századtól a 9. század végéig tartott a népvándorlások korának a lehülése (*Cold Period of Age of Migration*), (3) a 9–10. század fordulójától a 13. század végéig tartott a középkori meleg időszak (*Medieval Warm Period*), (4) a 13–14. század fordulójától a 19–20. század fordulójáig datáljuk a kis jégkorszakot (*Little Ice Age*), (5) a 20. században pedig elkezdődött a modern kori felmelegedés időszaka (*Modern Warm Period*). Vegyük sorra ezeket a klímátörténeti korszakokat, a vizsgálat fókuszába ugyanakkor a magyar történelem szempontjából elsődleges jelentőséggel bíró utolsó három periódust állítjuk.

A római meleg időszak éghajlati hatásai az egész északi féltekén megmutatkoztak. A Kr. e. 3. század dereka és a Kr. u. 4. század vége között a kontinentális európai területek klímája melegebbé vált. Grynaeus András dendroklimatológiai vizsgálatai alapján Pannóniában a császárkor idején kifejezetten enyhe, helyenként szubmediterrán jellegű klíma mutatható ki.¹³ A klímátörténeti szakirodalomban vitatott kérdés, hogy mikor ért véget a római meleg időszak, és mikor kezdődött a népvándorlások korának a lehülése, az időpontok a 3. és a 6. század között váltakoznak. A dendroklimatológiai kutatási eredmények az északi félgömbön egyértelmű és erőteljes lehülést mutatnak a 6. század idején, az európai tölgyek évgyűrűi 540-ben voltak a legkeskenyebbek az utóbbi kétezer évben. A grönlandi és az antarktiszi jégmagvizsgálatok eredményei szerint az 536 és 545 közötti időszak a vulkánkitörések szempontjából az utóbbi 2500 év második legextrémebb évtizedeként jellemezhető. Ekkor volt a legalacsonyabb a nyarak évtizedes hőmérsékleti átlaga az utóbbi 1500 évben. Nem véletlen, hogy a 6. századot a klímátörténeti szakirodalomban a késő antikvitás kis jégkorszakának (*Late Antique Little Ice Age*) nevezték el.¹⁴

A nagybárkányi Nádas-tó fúrásmintájának segítségével az elmúlt kétezer év éghajlati változásai évszázados pontossággal vizsgálhatók.¹⁵ Ezen adatsor szerint a térségben a 6. század volt a legcsapadékosabb az elmúlt kétezer évben, az évi és a júliusi középhőmérséklet jóval elmaradt a római kor átlagától, ugyanakkor a kis jégkorszak értékeit messze nem érte el (1. ábra). A 6. és a 9. század között folyamatosan az elmúlt kétezer év átlagát meghaladó csapadékmennyiség rekonstruálható.¹⁶ Érdekes ellentmondás, hogy a leíró történeti forrásokban szereplő késő

¹² Pfister–Wanner 2024.

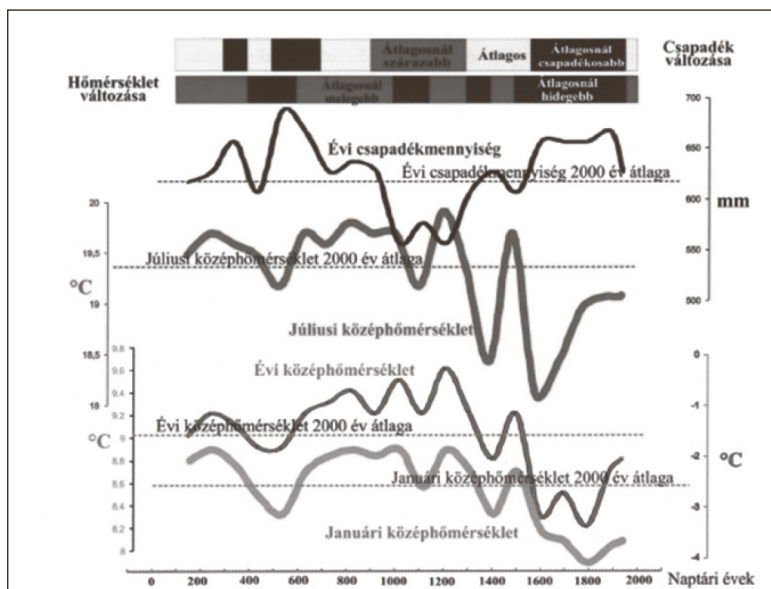
¹³ Grynaeus 1997; 2022.

¹⁴ Büntgen et al. 2016.

¹⁵ Sümegi et al. 2009; 2024.

¹⁶ Sümegi et al. 2014.

avar kori szárazság meglétét a nagybárkányi pollenvizsgálatok cáfolják, viszont a Bihar-hegységben végzett pollenvizsgálatok alátámasztják.¹⁷

1. ábra: Az elmúlt kétezer év éghajlati változásai a nagybárkányi pollenadatok alapján (Sümeği et al. 2011 nyomán Masek 2021, 114.)

A középkori meleg időszak

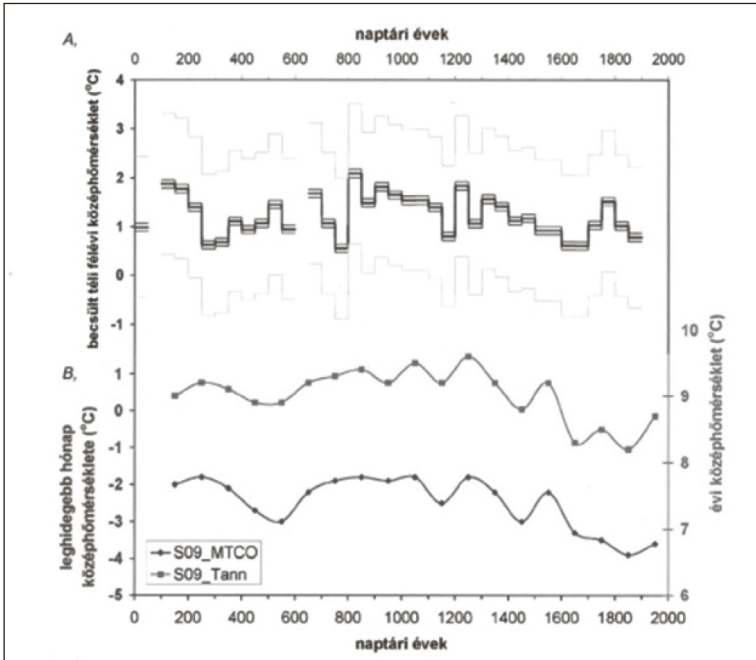
A 9. századtól a 13. és a 14. század fordulójáig tartó nagytérsegi felmelegedést az angol éghajlattörténeti kutatás megteremtője, Hubert H. Lamb mutatta ki elsőként az 1960-as években, s nevezte el „középkori meleg időszaknak” (*Medieval Warm Epoch*).¹⁸

Kern Zoltán bihari jégmagvizsgálatai szerint a 9. század első felének telei voltak a legenyhébbek az utóbbi kétezer évben, a hőmérséklet-növekedés értéke elérhette a 1,5 °C-ot a népvándorlások korának a lehűléséhez képest (2. ábra). A 12. század végén egy rövid hidegperiódus szakíthatta meg az enyhébb telek dominanciáját, a 13. század első fele az utóbbi ezer esztendő egyik legenyhébb téli hőmérsékleti átlagát produkálta, ami jól illeszkedik a Christian Pfister által beazonosított és leírt

¹⁷ Jakab et al. 2021.

¹⁸ Lamb 1982.

13. századi környezettörténeti virágkor időszakába.¹⁹ Hasonló eredményekre jutott Sümegi Pál is, aki szerint az enyhe téli időjárás az Északi-középhegység területén a 7–8. század fordulójától kitartott egészen a 13. század végéig.²⁰ Az oxigénizotópos jégmagvizsgálatok és a dendroklimatológiai rekonstrukciók eredményei alapján a középkori meleg időszak hozzávetőlegesen 800 és 1250 közé datálható. Az utolsó karakteresen enyhe telek az 1220 és 1240 közötti időszakban uralták a Kárpát-medence téli időjárását. A nagybárkányi Nádas-tó üledékeinek vizsgálata az Árpád-kor időszakában száraz klímát feltételez a középhegységi zóna térségében, amely a tó 13. századi kiszáradása idején kulminált.

2. ábra. Az Eszsimó-jégbarlang (Bihar-hegység) barlangi jégfúrásának stabilizotópos adatai alapján rekonstruált téli félévi középhőmérséklet-adatok, kiegészítve a nagybárkányi Nádas-tó üledékeiből nyert adatokkal (Kern 2010 nyomán Masek 2021: 117.)

¹⁹ Pfister–Wanner 2024.

²⁰ Sümegi et al. 2014, 2024.

Az érett középkor (11–13. század) magyarországi éghajlattörténetére vonatkozó levéltári források meglehetősen sporadikusan állnak rendelkezésre, ezek szisztematikus feldolgozását Kiss Andrea végezte el.²¹ A kortárs feljegyzésekben kevés nyoma maradt az időjárási eseményeknek, a krónikások jobbára csak valamilyen szélsőséges időjárási eseményről, illetve ritka légköri jelenségről készítettek feljegyzést. Viszonylag jól dokumentáltak a Kárpát-medence középkori Duna-befagyásai, amelyek a hideg téli időjárási rezsim meggyőző bizonyítékai voltak. A Duna 1241–1242. évi befagyásának esetében viszonylagos pontossággal datálhatjuk a befagyás kezdetét. Két uralkodói oklevél alapján az átkelés időpontját valamikor 1242. január közepe és február 2-a közé tehetjük. A Duna befagyása mindenképpen súlyosbította a tatárjárás pusztításait, különösen a dunántúli területeken, melyeket részben megkímélhetett volna egy vékonyabb, átkelésre nem alkalmas jégborítás vagy egy enyhébb, fagymentes tél.

A kis jégkorszak

A klímátörténeti szakirodalomban a kis jégkorszak vonatkozásában megkülönböztetik az északi és a déli félteke kis jégkorszakát, mivel az eltérő kontinens-óceán-arányok karakteresen különböző éghajlattörténeti folyamatokat alapoztak meg. Az északi kis jégkorszak hosszabb és hidegebb volt, a déli lényegesen később kezdődött, és az óceánfelszín dominanciája miatt a lehűlés intenzitása kevésbé volt erőteljes. A Kárpát-medence klímátörténete szempontjából értelemszerűen az északi kis jégkorszak (*Boreal Little Ice Age*) éghajlattörténeti folyamatai az irányadóak. A kis jégkorszak Európában 1300 környékén kezdődött, és a 19. és a 20. század fordulóján ért véget.²²

A természet archívumai és a kis jégkorszak

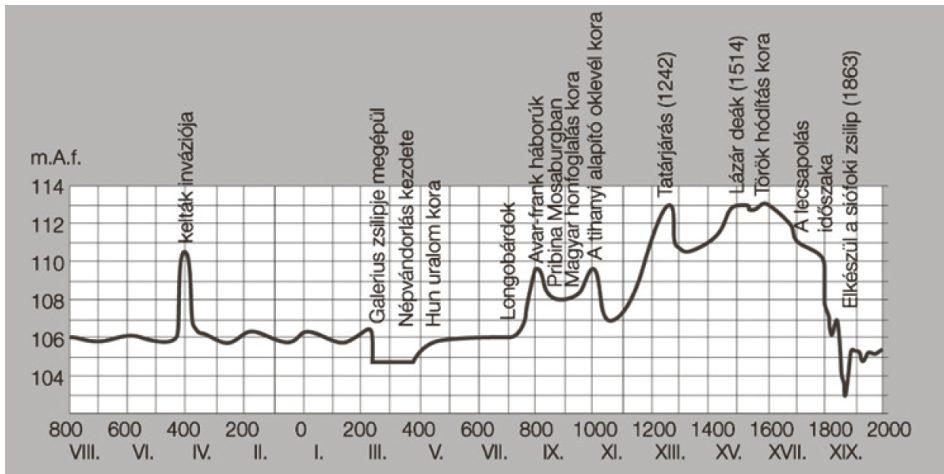
A késő középkor Kárpát-medencei klímátörténetéről elsősorban a természet archívumaiból származó kutatási eredményeink vannak. A már említett nagybárkányi kutatás a 13. század derekától mutat ki jelentős lehűlést, amely évszázados léptékben tartósnak bizonyult. A 14. század végén egy rövid, melegebb időszakot leszámítva a hideg-hűvös éghajlati rezsim állandósult egészen a 19. század második feléig, ezt követően azonban elkezdődött egy felmelegedés. A hőmérséklet csökkenésével párhuzamosan a csapadék mennyisége növekedésnek indult, és a

²¹ Kiss 2019.

²² Pfister–Wanner 2024.

14. századtól kezdve az évi csapadék mennyisége már meghaladta az elmúlt évezred átlagát. A dél-dunántúli Baláta-tó környezettörténeti vizsgálata szerint a hűvös-csapadékos éghajlati rezsim már a 13. század végén elkezdődött.²³

A Balaton vízszintje a 13. század végén több méterrel emelkedhetett, és elárasztotta a Nagyberek jelentős részét.²⁴ A vízszintemelkedés csúcspontja a 16. és a 17. századra datálható. Hasonló tendenciák rajzolódnak ki a Tisza-völgyben is. Szer (Ópusztaszer) település például egyértelműen a magasabb térszín felé terjeszkedett a késő középkor idején. Ugyanebben az időben Békés vármegye területén az alacsonyabb térszínnek az Árpád-kort követően elnéptelenednek. A Pinke Zsolt által vezetett tájtörténeti kutatócsoport eredményei szerint a települések késő középkori magasabb térszínnek irányába történő vándorlása egyaránt érintette az Alföld és a Dunántúl kiterjedt területeit.²⁵

3. ábra. A Balaton vízszintingadozásai Kr. e. 800 és Kr. u. 2000 között (Bendefy–V. Nagy 1969)

Régészeti adatok is utalnak arra, hogy a késő középkor idején a Kárpát-medence csapadékmérlege a jelenkorinál nagyobb aktívumot mutatott. A Balaton közelében található récéskúti bazilika padozatát a 14. században meg kellett emelni a tó vízszintjének, illetve a talajvíz emelkedésének következtében (3. ábra). Györffy György és Zólyomi Bálint kutatási eredményei szerint a 13–15. századi alföldi határleírások és határmegújítások során igen gyakran felmerülő probléma

²³ Sümegi et al. 2014.

²⁴ Bendefy–V. Nagy 1969; Kiss 2019.

²⁵ Pinke–Ferenczi–Gábris 2015.

volt a határjelek vizek miatti megközelíthetetlensége. Ugyancsak az éghajlat csapadékosabbra fordulását jelzi a vízimalmok széles körű elterjedése a 13. századtól, olyan patakokon is, amelyek vize a 20. században már nem volt elegendő malomhajtásra.²⁶

Kern Zoltán bihari oxigénizotópos jégmagvizsgálata szerint a 13. század derekától kezdődően, mintegy három és fél évszázadon keresztül egyenletesen csökkent a telek hőmérséklete, hozzávetőlegesen 1,2 °C-kal. A lehűlés mélypontját a 17. század jelentette, amely egyben a teleket tekintve az elmúlt évezred leghidegebb évszázada volt.²⁷

A társadalmak archívumai: a Kárpát-medence éghajlattörténete 1500-tól 2000-ig

A telek

A telek hőmérsékletjárása

A 16. század második felétől nagyobb számban rendelkezésre álló téli időjárási megfigyelések tanúsága szerint a századvég és a 16–17. század fordulójának telei változékonyak voltak (4. ábra). Az 1580-as évtized enyhébb teleit (1,2 °C)²⁸ az 1560-as (-0,1 °C) és az 1600-as (0,2 °C) évtizedek hideg telei fogták közre. A 17. század első kétharmadának telei igen hidegek voltak, a lehűlés az évszázad elején kezdődött, első mélypontját az 1620-as években (-0,5 °C), a másodikat pedig az 1680-as években érte el (-0,4 °C). A 17–18. század fordulóján és a 18. század első harmadában a telek valamelyest enyhébbé váltak, ezt a melegedési folyamatot az 1730-as évtized (1 °C) enyhe telei tetőzték be. A 18. század derekán változékony volt a telek hőmérsékletjárása, ám a hideg évtizedek mutatkoztak meg karakteresebben, különösen említésre méltóak az 1740-es (-0,2 °C) és az 1780-as (-0,5 °C) évtizedek igen hideg telei. A történeti rekonstrukció időszora szerint a 19. század első felében a telek egyre enyhébbé váltak Magyarországon, az enyhülés különösen erőteljesen mutatkozott meg az 1820-as (1,2 °C) és az 1840-es (1,7 °C) évtizedekben.

²⁶ Györffy-Zólyomi 1996.

²⁷ Kern 2010.

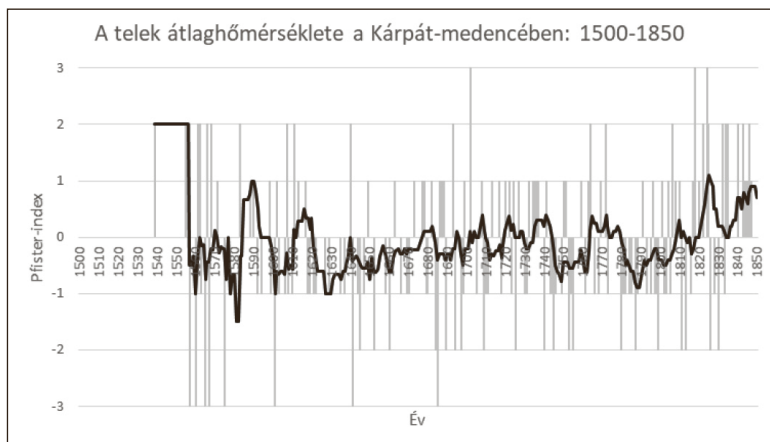
²⁸ A hőmérsékleti- és csapadékindex-értékek átváltásáról részletesen lásd: Rác 2001.

rendkívül hideg	szokatlanul hideg	hideg-hűvös	átlagos	enyhe	szokatlanul enyhe	meleg
-3,4 °C -3	-1,8 °C -2	-0,5 °C -1	0,9 °C 0	1,6 °C +1	2,6 °C +2	3,4 °C +3
45 mm	63 mm	97 mm	132 mm	158 mm	195 mm	239 mm
rendkívül száraz	szokatlanul száraz	száraz	átlagos	csapadékos	szokatlanul csapadékos	rendkívül csapadékos

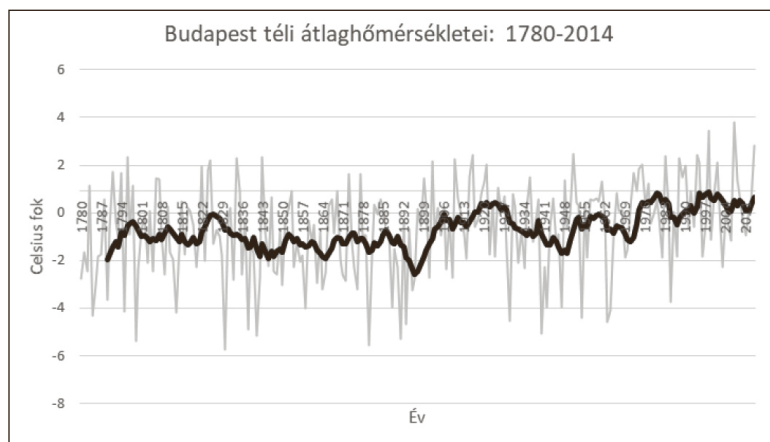
2. táblázat. A telek időjárásáról tudósító éghajlattörténeti források számszerűsítési skálája.²⁹

A budapesti téli hőmérsékleti idősor adatai szerint az 1830-as évektől egészen a 19. század végéig igen hidegek voltak és maradtak a telek, különösen hidegek voltak az 1890-es (-0,9 °C) évek telei. A 20. század elején erőteljes felmelegedés kezdődött, amelynek első hulláma az 1910-es (1,3 °C) években tetőzött. A század derekán átmenetinek bizonyult visszahűlés ment végbe, amelynek súlypontjai az 1940-es (-0,49 °C) és az 1960-as (0,08 °C) évtizedek telei voltak. Az 1970-es (1,7 °C) években minden korábbinál enyhébbé vált a telek időjárása, majd az 1990-es évek átlaga (1,73 °C) még felül is múlta a két évtizeddel korábbi hőmérsékleti rekordot. A 2000-es évek teleinek átlaghőmérsékletei erőteljes ingadozásokat mutattak, ugyanakkor az évtizedes átlagok valamelyest elmaradtak a 20. század utolsó évtizedétől.

²⁹ Kívül a történeti forrásokból kinyerhető rövid szöveges összegzések tanulmányozhatók, középen a Pfister-indexek értékei láthatók, közöttük pedig az indexértékekhez rendelhető hőmérsékleti és csapadékadatok olvashatók. Az indexértékek fizikai paraméterekre történő leskáálázása az 1901–60 közötti budapesti idősor alapján készült (erről részletesen: Rácz 2001).

4. ábra. A telek hőmérsékletének alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között, leíró történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

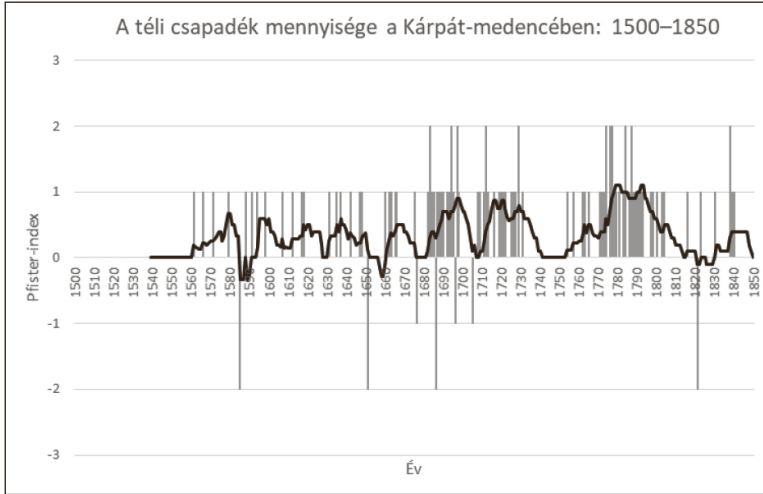

5. ábra. Budapest téli hőmérsékleti időszora 1780 és 2014 között, az évszakos átlaghőmérsékletek és a téli időszor 10 éves mozgóátlagja az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

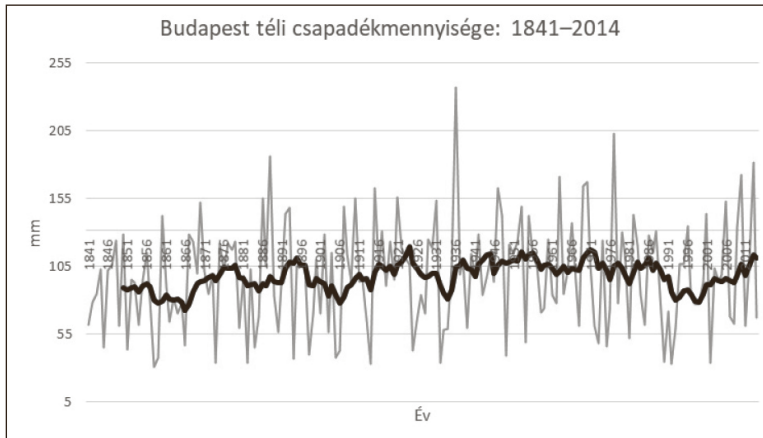
A telek csapadékviszonyai

Az éghajlattörténeti rekonstrukció téli csapadékidőszora tartós, ám némileg ingadozó csapadéktöbbletet mutat a 16. század második felétől gyakorlatilag a 18. század végéig (5. ábra). Ezen a trenden belül is különösen csapadékosak voltak az 1680-as (153 mm), az 1710-es (150 mm) és az 1720-as (151 mm), az 1770-es (160 mm), az

1780-as (167 mm) és az 1790-es (151 mm) évtizedek. A 19. század első felében a történeti rekonstrukció adatai szerint némileg csökkent a téli csapadék mennyisége, a csökkenés az 1820-as (127 mm) években volt a leginkább szembetűnő.³⁰

6. ábra. A telek csapadékának alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között, történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

7. ábra. Budapest téli csapadékidőszora 1841 és 2014 között, az évszakos csapadékatlagok és a téli időszor 10 éves mozgóátlaga az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

³⁰ Rácz 2001.

A budapesti téli csapadékidősr adatai szerint az 1850-es (103,9 mm) évtized telei voltak a legszárazabbak, majd az 1870-es (136 mm) évtized havas teleit a 19–20. század fordulóján újabb száraz időszak követte. A 20. század kezdetétől a telek egyre csapadékosabbá váltak, ez a folyamat az 1950-es (141,1 mm) években tetőzött, amely a budapesti hőmérsékleti idősr legcsapadékosabb évtizede volt. Az 1960-as évektől kezdődően azonban a telek egyre szárazabbá váltak, s ez a folyamat az 1990-es (88 mm) években rendkívüli módon felerősödött. A 21. század első évtizedében azonban a csapadék mennyisége szélsőséges ingadozásokkal, de mérsékelt növekedésnek indult.

A telek éghajlatváltozásainak jellemzői

A 16. század második felétől a 18. század végéig a telek nagyjából hidegek és havasak voltak Magyarországon. Ez a tartósan fennálló éghajlati rendszer a 19. század elején változott meg, amikor a telek enyhébbé és némileg szárazabbá váltak. A 19. század második felében végbement még egy újabb visszahűlés, ám ezt már nem kísérte a telek erőteljesen csapadékosává válása. A 19–20. század fordulójától kezdődően a telek időjárása egyre enyhébbé vált, amit az 1950-es évekig a téli csapadék növekedése, az 1960-as évtizedtől pedig erőteljes szárazodás kísért, ami az ezredfordulón némileg mérséklődött, ugyanakkor a szélsőséges időjárási helyzetek gyakorisága erőteljesen megnövekedett.

A tavaszok

A tavaszok hőmérsékletjárása

A fél évszázados átlagok diagramját vizsgálva szembetűnő, hogy a 16. század elejétől a 19. század derekáig, az éghajlattörténeti rekonstrukció teljes tartamában a tavaszok átlaghőmérséklete tartósan a hűvös-hideg hőmérsékleti tartományon belül maradt (6. ábra). A 16. század tavaszainak évtizedes átlaghőmérsékletei igen változékonyak voltak, aminek a legfontosabb oka talán az volt, hogy ebből a századból jószerivel csak hőmérsékleti anomáliákról szóló híradások maradtak ránk. A 16. század évtizedes átlagai közül figyelmet érdemelnek az 1540-es (11,8 °C) évek enyhe és az 1560-as (10,2 °C) évek hűvös tavaszai. A hűvös 17. századi tavaszok idősorán belül különösen hideg volt az évszázad első évtizede (10,2 °C), az 1660-as (10,2 °C) évek, valamint az 1690-es (10,5 °C) évtized. A 18. század tavaszainak átlaghőmérséklete is a hűvös-hideg tartományon belül mozgott, a hideg éghajlati rendszer az 1760-as (10,3 °C) és az 1780-as (10,3 °C) években

mutatkozott meg legerőteljesebben. A 18–19. század fordulóján mintegy két évtizedre kiegyensúlyozottabbá vált a tavaszok hőmérsékletjárása, ám az 1810-es évektől kezdődően a tavaszok időjárása évtizedről évtizedre hidegebbé vált. A tavaszok lehűlése az 1830-as (10,3 °C) és az 1840-es (10,2 °C) évtizedekben volt a legszembetűnőbb.

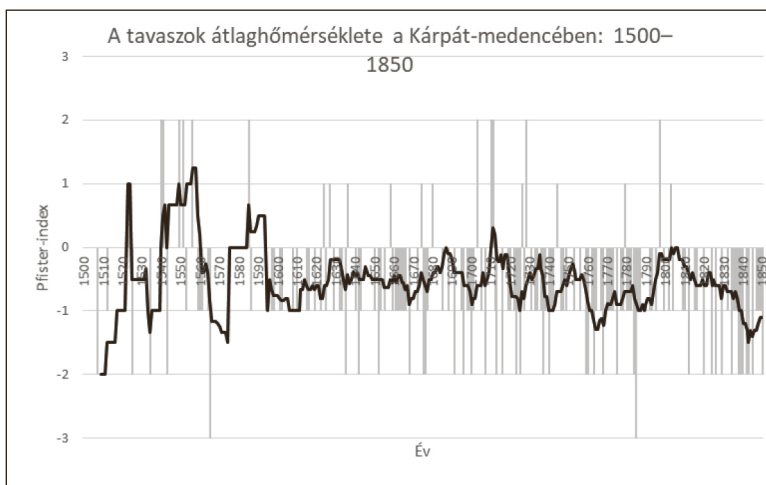
hideg	szokatlanul hűvös	hűvös	átlagos	enyhe	meleg	szokatlanul meleg
9,3 °C	9,7 °C	10,2 °C	11,1 °C	11,8 °C	12,6 °C	13,7 °C
-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
84 mm	101 mm	120 mm	159 mm	193 mm	222 mm	288 mm
rendkívül száraz	szokatlanul száraz	száraz	átlagos	csapadékos	szokatlanul csapadékos	rendkívül csapadékos

3. táblázat. A tavaszok időjárásáról tudósító éghajlattörténeti források számszerűsítési skálája³¹

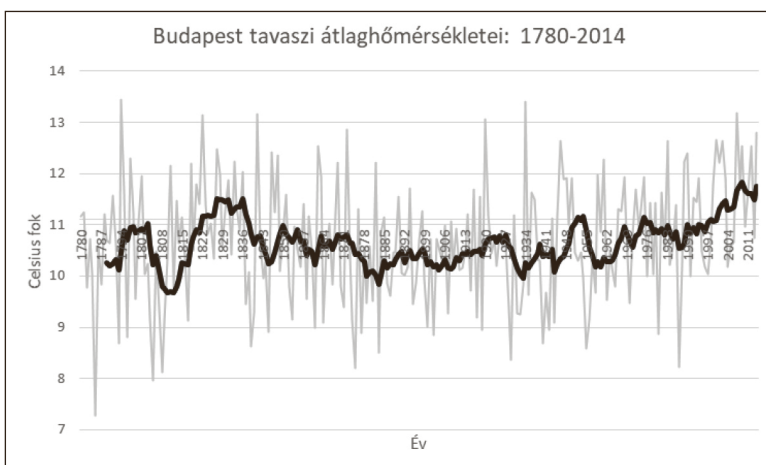
A budapesti tavaszi hőmérsékleti idősor adatai szerint az 1800-as évek utolsó harmadában és a 20. század első évtizedeiben hűvösebb-hidegebb tavaszok követték egymást, a leghidegebbek az 1850-es (11,2 °C), az 1870-es (10,7 °C) évek és a 20. század első évtizede (10,8 °C) voltak. A 20. század első harmadában elkezdődött a tavaszok időjárásának melegebbé válása. Az enyhülés első csúcspontja az 1940-es (11,47 °C) évtized volt, majd az 1950-es (11 °C) évek átmeneti lehűlését követően a század utolsó harmadában folytatódott a tavaszok enyhébbé válásának trendje, ami aztán a századfordulótól kezdődően elképesztő módon felerősödött.

³¹ Kívül a történeti forrásokból kinyerhető rövid szöveges összegzések tanulmányozhatók, középen a Pfister-indexek értékei láthatók, közöttük pedig az indexértékekhez rendelhető hőmérsékleti és csapadékadatok olvashatók. Az indexértékek fizikai paraméterekre történő leskáálázása az 1901–1960 közötti budapesti idősor alapján készült (erről részletesen: Rácz 2001).

I. KLÍMATÖRTÉNET

8. ábra. A tavaszok hőmérsékletének az alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Ráczy 2001)

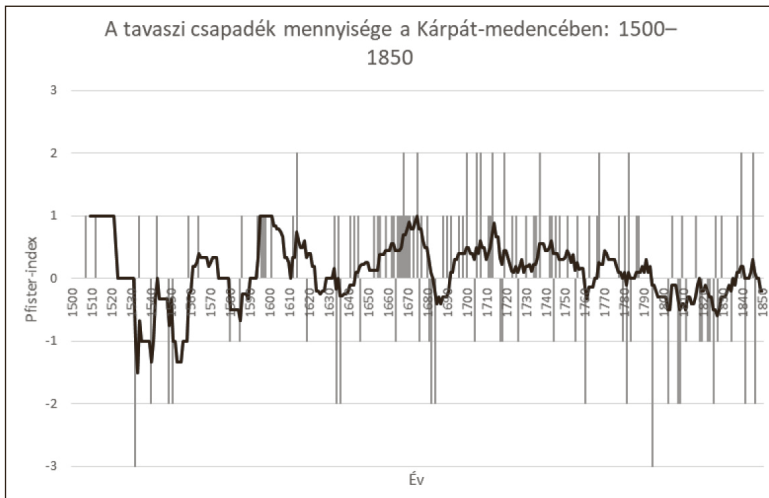

9. ábra. Budapest tavaszi hőmérsékleti időszora 1780 és 2014 között, az évszakos hőmérsékleti átlagok és a tavaszi időszor 10 éves mozgóátlaga az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

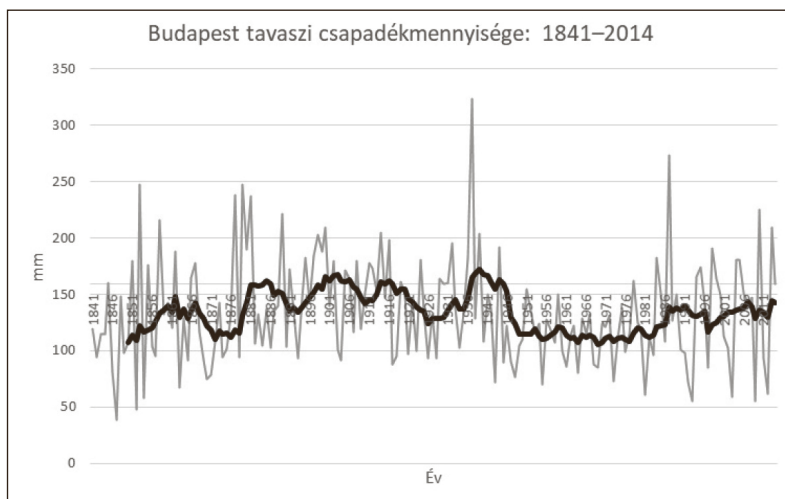
A tavaszok csapadékviszonyai

Az éghajlattörténeti rekonstrukció tavaszi csapadékidősorának első jól dokumentált klímaingadozása a 16. század második harmadának száraz időszaka volt (7. ábra). A 16. század második felétől a 18. század végéig a tavaszok jobbra csapadékosak voltak. Ennek a tartós trendnek a legcsapadékosabb időszaka a 17. század második és a 18. század első felének évszázada volt. Ezen az évszázadon belül három csapadékosná válási hullám különíthető el. Az elsőnek a csúcspontja az 1660-as évekre esett (181 mm), a második és a harmadik pedig az 1700-as évtizedben (174 mm) és az 1730-as években (177 mm) tetőzött. A 18–19. század fordulóján jól nyomon követhető a tavaszok szárazabbá válása, a 19. század első felének évtizedes tavaszi csapadékindex-átlagai – az 1830-as éveket leszámítva – negatív előjelűek voltak.

A 19. század utolsó harmadától a tavaszok az előző évtizedekhez viszonyítva valamelyest csapadékosabbá váltak, ami leginkább az 1880-as (194 mm), az 1910-es (183 mm) és az 1930-as (203 mm) évek tavaszai esetében mutatkozott meg. A jobbra csapadékos tavaszok több mint félévszázados korszaka a 20. század derekán zárult le, s ezt követően a tavaszok időjárása lényegesen szárazabbá vált, a mélypontot az 1960-as (127 mm) évek tavaszai jelentették, ez a helyzet érdemben az ezredforduló után sem változott, ugyanakkor az ingadozások erőteljesebbé váltak.

10. ábra. A tavaszok csapadékának alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

11. ábra. Budapest tavaszi csapadékidősora 1841 és 2014 között, az évszakos csapadék-átlagok és a tavaszi idősor 10 éves mozgóátlagja az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

A tavaszok éghajlatváltozásainak jellemzői

Az éghajlattörténeti rekonstrukció adatai szerint a kis jégkorszak hűvös és csapadékos tavaszi időjárással jellemezhető éghajlati rendszere a 16–17. század fordulójától a 18. század végéig határozta meg a tavaszok éghajlatát. A 19. század első felében, illetve a század derekán, jelentős ingadozásokkal ugyan, de a tavaszok hőmérséklete nem változott érdemben, viszont a csapadék mennyisége jelentősen csökkent. A 19. század utolsó harmadának lehűlését a csapadék mennyiségének növekedése kísérte, ám míg a hőmérsékleti idősor a 20. század elejétől tartós melegedési trendet mutat, addig az 1940-es évek végétől az 1980-as évek elejéig a tavaszok időjárása kifejezetten száraz volt, ezt követően a tavaszi csapadék mennyiségének egy igen mérsékelt növekedése kezdődött el, ami napjainkban is tart.

A nyarak

A nyarak hőmérsékletjárása

Az éghajlattörténeti rekonstrukció hőmérsékleti idősora szerint a nyarak a 16. század elejétől a 19. század közepéig kiegyenlítetten melegnek voltak (8. ábra), a vizsgált három és fél évszázadból csak négy olyan évtizedről van tudomásunk, amikor jól

dokumentált módon hűvösebbé vált a nyarak időjárása: az 1600-as (20,4 °C), az 1640-es (20,5 °C), az 1730-as (20,4 °C) és az 1760-as (20,4 °C) évtizedek voltak ilyenek. A meleg nyarak sorában három időszak érdemel külön figyelmet – a 16. század bizonytalan anomáliáitól eltekintve –, a 17. század első harmada, a 17–18. század fordulója és a 18. század utolsó harmada. A 17. század első harmadában a meleg nyarak sorából kiemelkedtek az 1610-es (20,9 °C) évtized nyarai. A 17. század utolsó harmadában induló felmelegedésnek két csúcspontja volt, az 1680-as évek (20,9 °C) és a 18. század első évtizede (21 °C). A 18. századot két igen meleg nyarat produkáló évtized zárta le, az 1780-as (21,2 °C) és az 1790-es évek (21,1 °C).

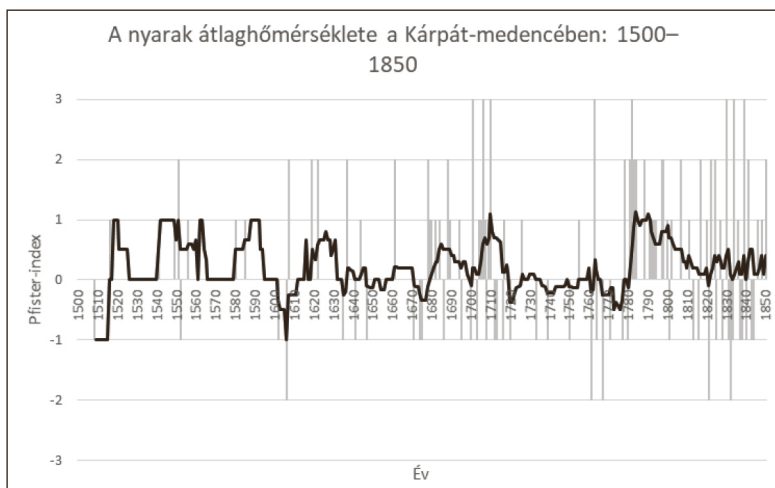
hideg	szokatlanul hűvös	hűvös	átlagos	meleg	szokatlanul meleg	forró
18,8 °C -3	19,3 °C -2	19,9 °C -1	20,6 °C 0	21,2 °C +1	21,9 °C +2	22,6 °C +3
56 mm	88 mm	121 mm	171 mm	212 mm	268 mm	347 mm
rendkívül száraz	szokatlanul száraz	száraz	átlagos	csapadékos	szokatlanul csapadékos	rendkívül csapadékos

4. táblázat. A nyarak időjárásáról tudósító éghajlattörténeti források számszerűsítési skálája³²

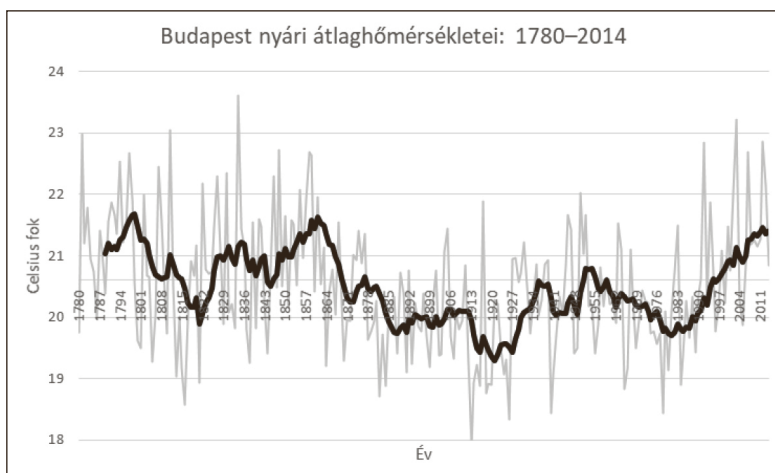
A 19. század első felének éghajlata karakteresen meleg volt, majd az 1800-as évek derekán erőteljes lehűlés kezdődött, amelynek leszálló ága eltartott egészen az 1910-es évekig (19,7 °C). A 20. század közepétől újra melegebbé vált a nyarak időjárása, különösen emlékezetesek voltak az 1930-as évek nyarai (21 °C). A felmelegedés éghajlati trendjét az 1960–1980-as évek időszakának hűvösebb nyarai törték meg átmenetileg, ám ezt követően a trend az 1990-es években (21,2 °C) folytatódott, amely a 21. században aggasztó sebességgel halad tovább.

³² Kívül a történeti forrásokból kinyerhető rövid szöveges összefoglalások tanulmányozhatók, középen a Pfister-indexek értékei láthatók, közöttük pedig az indexértékekhez rendelhető hőmérsékleti és csapadékadatok olvashatók. Az indexértékek fizikai paraméterekre történő leskáázása az 1901–1960 közötti budapesti idősor alapján készült (erről részletesen: Rácz 2001).

I. KLÍMATÖRTÉNET

12. ábra. A nyarak hőmérsékletének alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

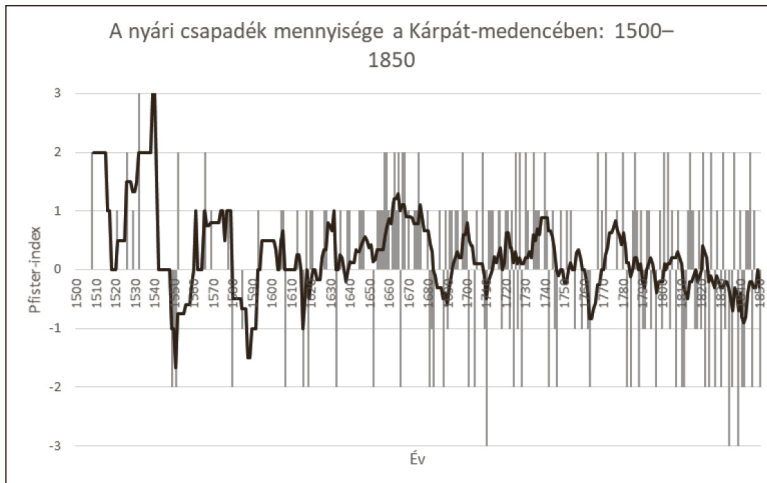

13. ábra. Budapest nyári hőmérsékleti időszora 1780 és 2014 között, az évszakos hőmérsékleti átlagok és a nyári időszor 10 éves mozgóátlaga az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

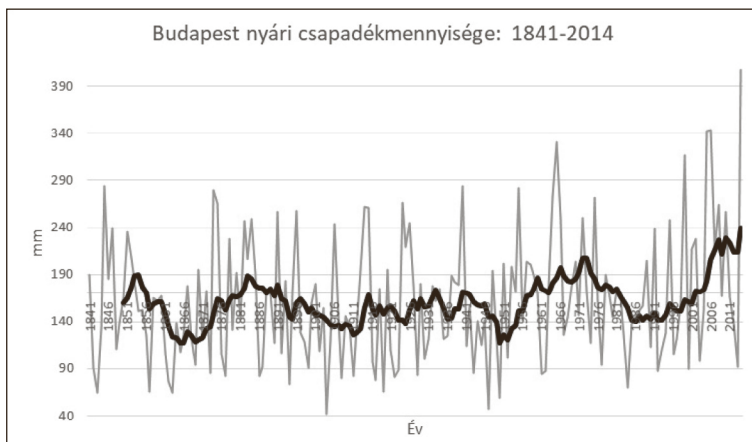
A nyarak csapadékjárása

A 16. századtól a 18. század közepéig a nyarak tartósan csapadékosak maradtak, csupán az 1540-es (129 mm), az 1580-as (104 mm), az 1610-es (150 mm) és az 1680-as (153 mm) évtizedekben váltak érezhetően szárazabbá (9. ábra). A dominánsan csapadékos nyarak idősorán belül is külön figyelmet érdemel az 1640-es évektől az 1670-es évtizedig tartó szokatlanul esős nyarak időszaka: az 1640-es (191 mm), az 1650-es (205 mm), az 1660-as (213 mm) és az 1670-es (200 mm) évtizedek. A 18. század első felének nyarai zömében még az átlagnál valamelyest csapadékosabbak voltak, ám jelentős évtizedes pozitív eltérés csak az 1730-as években (210 mm) mutatkozott. A nyarak szárazabbá válásának trendje a 18. század utolsó harmadában jelentkezett, s folytatódott egészen a 19. század derekáig. Különösen szárazak voltak az 1830-as (145 mm) és az 1860-as évek (142 mm) nyarai.

A 19. század utolsó harmadában újra csapadékosabbá váltak a nyarak, amit a 19–20. század fordulójának szárazabb időszaka zárt le. Az 1900-as évek kezdetétől, jelentős ingadozásokkal ugyan, de újra csapadékosabbá vált a nyarak időjárása, ezt az éghajlatváltozási trendet az 1940–1950-es évek fordulója, valamint az 1980-as (159 mm) és 1990-es évek (127 mm) száraz nyarai törték meg. Ugyanakkor az ezredfordulót követően a nyári csapadék mennyisége erőteljes növekedésnek indult.

14. ábra. A nyarak csapadékanak alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

15. ábra. Budapest nyári csapadékidősora 1841 és 2014 között, az évszakos csapadék-átlagok és a nyári időszak 10 éves mozgóátlaga az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

A nyarak éghajlatváltozásainak jellemzői

A 16. század elejétől a 18. század derekáig a nyarak viszonylag kiegyensúlyozottan melegek és csapadékosak voltak. A 18. század második felétől kezdődő enyhe lehűlő tendencia mellett (ami azonban még a meleg tartományon belül ment végbe) erőteljesen szárazabbá vált a nyarak időjárása.

A budapesti hőmérsékleti idősorok tanúsága szerint a nyarak hőmérsékletének a csökkenése a 19. század második és a 20. század első felében is folytatódott, ugyanakkor a csapadék mennyisége viszonylag kiegyensúlyozottnak bizonyult, a nyári csapadék alakulásához nem lehetett hosszabb távú trendet rendelni egészen a 20. század derekáig. A 20. század második harmadában egy erőteljes felmelegedés ment végbe, amelyet a csapadék mennyiségének a növekedése kísért. Az 1990-es évektől pedig elindult a nyarak melegedésének és a csapadék növekedésének a párhuzamos trendje, amely tartósnak bizonyult.

Az őszök

Az őszök hőmérsékletjárása

Az éghajlattörténeti rekonstrukció hőmérsékleti idősorának évtizedes és fél évszázados átlagai alapján az őszök a 16. század elejétől a 18. század végéig nagyobb-részt hűvösek, illetve hidegek voltak (10. ábra). A hűvös-hideg éghajlati karakter a

17. század közepéig erőteljesebb volt, különösen emlékezetesek voltak az 1590-es (10 °C), az 1600-as (10 °C) és az 1630-as (10,1 °C) évtizedek hideg őszei. A 16. század közepétől a 18. század végéig tartó másfél száz évben az őszyk jobbára csak mérsékeltén hűvösek voltak, ettől a trendtől csupán az 1710-es (10,3 °C) és az 1730-as (10,4 °C) évtizedek hideg őszei jelentettek érdemleges eltérést.

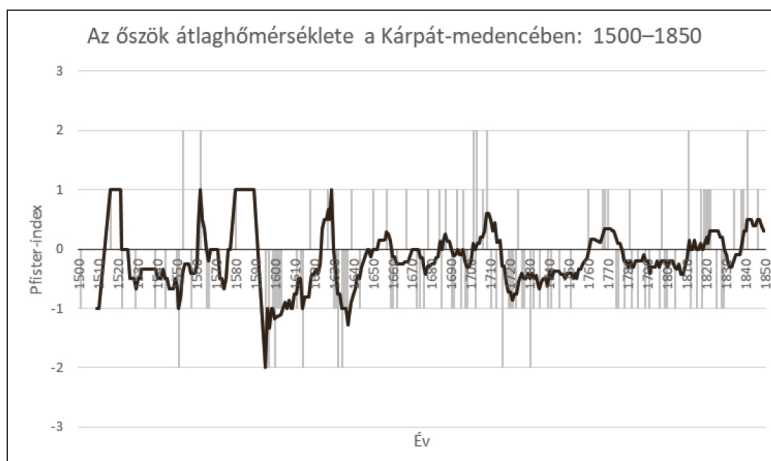
szokatlanul hideg	hideg	hűvös	átlagos	enyhe	meleg	szokatlanul meleg
7,9 °C	9 °C	10,1 °C	11,1 °C	11,9 °C	12,3 °C	12,8 °C
-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
48 mm	69 mm	109 mm	152 mm	219 mm	245 mm	284 mm
rendkívül száraz	szokatlanul száraz	száraz	átlagos	csapadékos	szokatlanul csapadékos	rendkívül csapadékos

5. táblázat. Az őszyk időjárásáról tudósító éghajlattörténeti források számszerűsítési skálája.³³

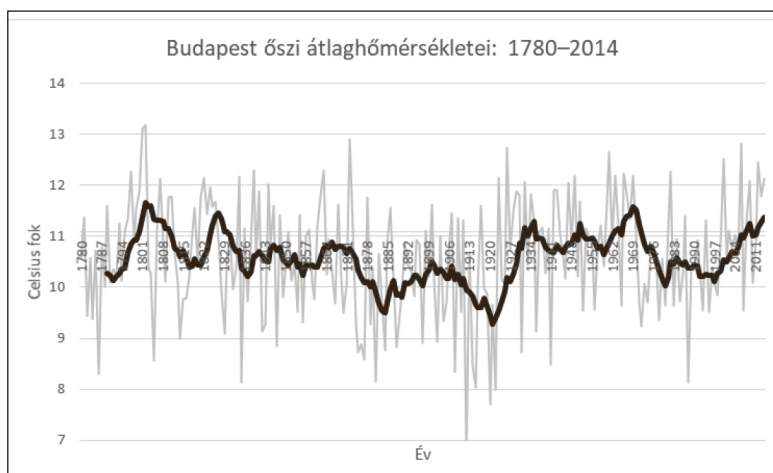
Az éghajlattörténeti idősor tanúsága szerint a 19. század első felében enyhébbé vált az őszyk időjárása. A század első felének kiegyenlített, időnként kifejezetten enyhe őszeit a század második felében, illetve a 19–20. század fordulóján nagyobbrészt hűvös-hideg időjárású őszyk váltották fel, különösen karakteresek voltak az 1880-as (10,3 °C) és az 1910-es (10 °C) évek. Az 1920-as évektől az őszyk időjárása egyre enyhébbé vált, a melegedő tendencia az 1940-es (11,5 °C) és az 1960-as (11,9 °C) években tetőzött, s ezt követően némi lehűlés ment végbe a 20. század végéig, ám az ezredfordulót követően erőteljes melegedési tendencia bontakozott ki, amely során az őszyk évről évre melegebbé váltak.

³³ Kívül a történeti forrásokból kinyerhető rövid szöveges összegzések tanulmányozhatók, közepén a Pfister-indexek értékei láthatók, közöttük pedig az indexértékekhez rendelhető hőmérsékleti és csapadékadatok olvashatók. Az indexértékek fizikai paraméterekre történő leskalázása az 1901–1960 közötti budapesti idősor alapján készült (erről részletesen: Rácz 2001).

I. KLÍMATÖRTÉNET

16. ábra. Az őszi hőmérsékletének az alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletebben: Rác 2001)

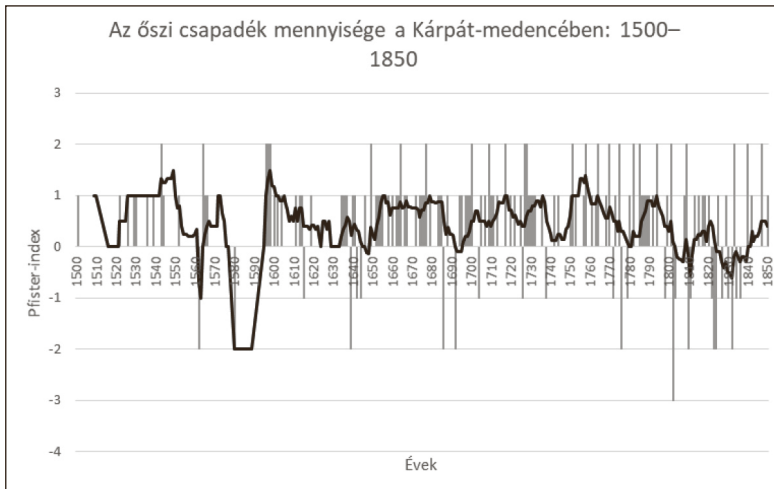

17. ábra. Budapest őszi hőmérsékleti időszora 1780 és 2014 között, az évszakos hőmérsékleti átlagok és az őszi időszor 10 éves mozgóátlaga az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

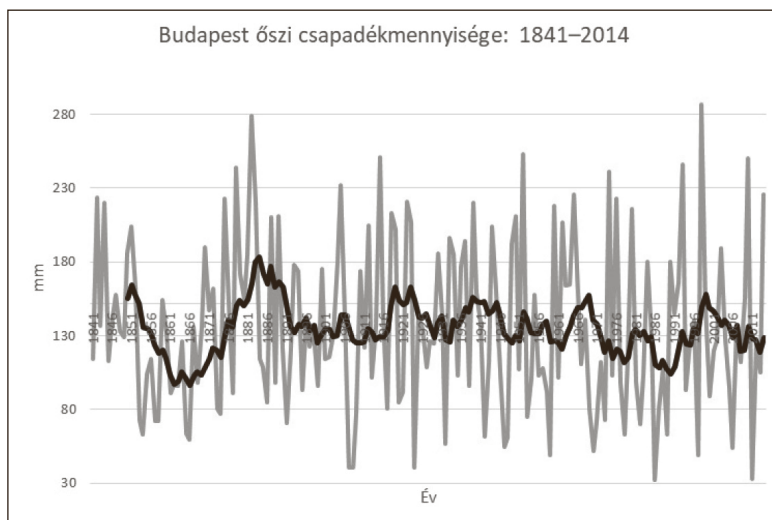
Az őszi csapadékjárása

Az éghajlattörténeti csapadékidősor szerint az ősök a 16. század elejétől a 18. század végéig tartóan csapadékosak maradtak (22. ábra). A tartóan csapadékos évtizedek sorából kiemelkedtek a szokatlanul esős 1540-es (232 mm), 1590-es (207 mm), 1670-es (213 mm), 1750-es (216 mm) és 1780-as (204 mm) évtizedek.

A 19. század első felében azonban az ősök jól nyomon követhető módon szárazabbá váltak, ez a szárazodási folyamat a budapesti csapadékidősor tanúsága szerint az 1860-as évtizedig (117 mm) folytatódott. A 19. század utolsó harmadában az ősök újra csapadékosabbá váltak, s a csapadékos ősök dominanciája megmaradt egészen az 1930-as évekig, különösen sok eső esett az 1880-as években (199 mm). A 20. század derekán ismét szárazabbá váltak az ősök, s ez a szárazodási tendencia az 1970-es (128,9 mm), majd pedig különösen az 1980-as években (110,2 mm) felerősödött. Átmenetinek bizonyult ingadozásokat követően a száraz őszi időjárási karakter kitartott a 21. század elején is.

18. ábra. Az ősök csapadékának az alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

19. ábra. Budapest őszi csapadékidősora 1841 és 2014 között, az évszakos csapadékatlagok és az őszi idősor 10 éves mozgóátlaga az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

Az őszyk éghajlatváltozásainak jellemzői

A 16. század elejétől a 18. század végéig az őszyk nagyjából hűvösök és csapadékosak voltak. A 19. század első felében az éghajlattörténeti rekonstrukció idősorai szerint az őszyk időjárása enyhébbé és szárazabbá vált.

A budapesti meteorológiai idősorok tanúsága szerint a 19. század második felének az őszei jobbra hűvösök és csapadékosak voltak. A 19–20. század fordulójától kezdődően az őszyk egyre melegebbé váltak, a felmelegedés folyamata az 1960-as évek második felében tetőzött. Mindeközben a csapadékos őszyk dominanciája kitartott egészen az 1960-as évekig. Az 1970–80-as évek őszeit a viszonylag hűvös és száraz időjárás határozta meg. Az ezredfordulón azonban az őszyk időjárása erőteljes melegedési trendet mutat, amihez a 21. század elején egy szárazodási trend csatlakozott.

Az évek

Az évek hőmérsékletjárása

A 16. század elejétől a 19. század végéig az évtizedes és a fél évszázados hőmérsékleti átlagok egyaránt a hűvös évek dominanciáját mutatják (12. ábra). Ezen az alapvetően hűvös éghajlati trenden belül el lehet különíteni a 16. század rendkívül változatos évtizedes átlaghőmérsékletű (és viszonylag gyengén dokumentált) évtizedeit, a 17. század első felének tartósan hideg időszakát, a 17–18. század fordulójának változékony éveit, majd pedig a 18. század hűvös-hideg időszakát.

szokatlanul hideg	hideg	hűvös	átlagos	enyhe	meleg	szokatlanul meleg
9,3 °C -3	9,9 °C -2	10,3 °C -1	10,9 °C 0	11,3 °C +1	11,5 °C +2	12,1 °C +3
440 mm	483 mm	553 mm	614 mm	682 mm	776 mm	943 mm
rendkívül száraz	szokatlanul száraz	száraz	átlagos	csapadékos	szokatlanul csapadékos	rendkívül csapadékos

6. táblázat. Az évek időjárásáról tudósító éghajlattörténeti források számszerűsítési skálája.³⁴

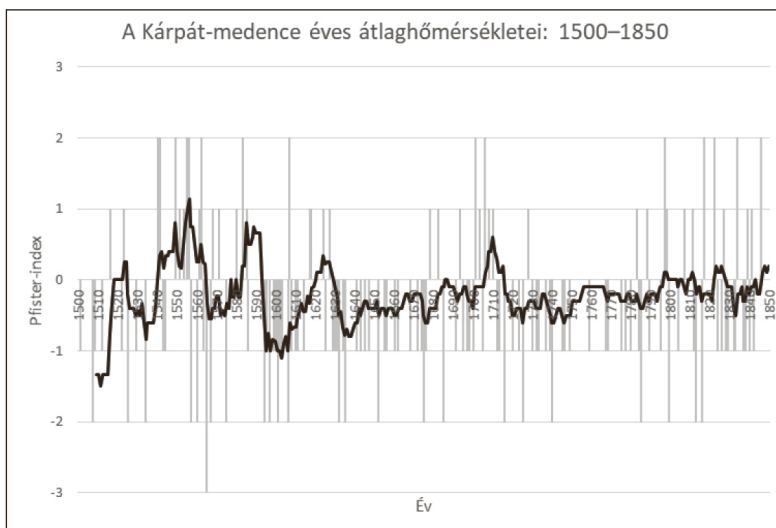
A 16. század évtizedes hőmérsékleti anomáliái közül az 1540-es (10,9 °C), az 1550-es (10,6 °C) és az 1580-as évek (11 °C) meleg időjárása, valamint a hűvösebb 1560-as évek (10,6 °C) érdemelnek kitüntetett figyelmet. A 17. század igen hideg első évtizeddel (10,5 °C) kezdődött, a század derekának tartósan hűvös-hideg időjárású évtizedei közül az 1630-as évek (10,6 °C) voltak leghidegebbek. A 17–18. század fordulója rendkívül változékony időjárású éveket hozott, az 1690-es évek (10,6 °C) hideg, míg a 18. század első évtizedének (11 °C) esztendei enyhe időjárásukkal tűntek ki. A 18. század karakteresen hűvös-hideg időszaka az 1710-es évektől az 1780-as évtizedig tartott, s ezen belül az 1730-as (10,6 °C) és az 1740-es évek (10,6 °C) voltak leghidegebbek.

Mind a történeti adatok, mind pedig a budapesti hőmérsékleti idősor tanúsága szerint a 19. század első felében az évek valamelyest enyhébbé váltak. Ám ezt az enyhülést a 19. század derekán egy gyengébb, majd a 19. század utolsó har-

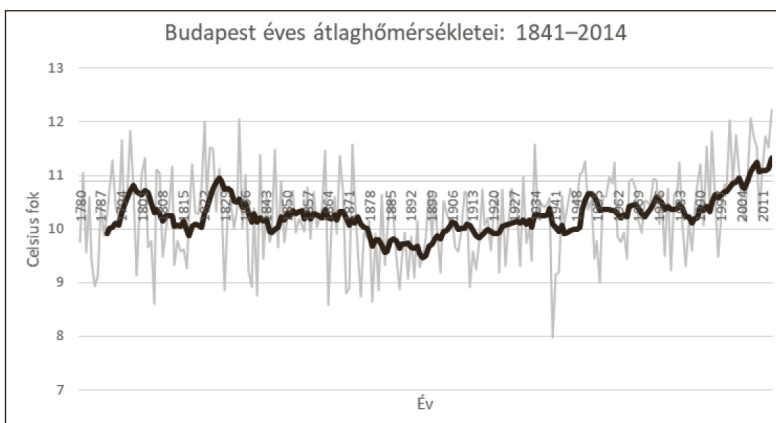
³⁴ Kívül a történeti forrásokból kinyerhető rövid szöveges összegzések tanulmányozhatók, középen a Pfister-indexek értékei láthatók, közöttük pedig az indexértékekhez rendelhető hőmérsékleti és csapadékadatok olvashatók. Az indexértékek fizikai paraméterekre történő leskalázása az 1901–1960 közötti budapesti idősor alapján készült (erről részletesen: Rácz 2001).

I. KLÍMATÖRTÉNET

madában erőteljesebb lehűlés követte, amelynek mélypontja az 1880-as (10,3 °C) évtized volt. A 20. század elején kezdődött felmelegedés, amely az 1930-as (11,3 °C), az 1970-es (11,3 °C) és az 1990-es (11,5 °C) évtizedekben mutatkozott meg legerőteljesebben, jelentős ingadozásokkal ugyan, de az évszázad teljes tartamában folytatódott.

20. ábra. Az évek átlaghőmérsékletének az alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rác 2001)

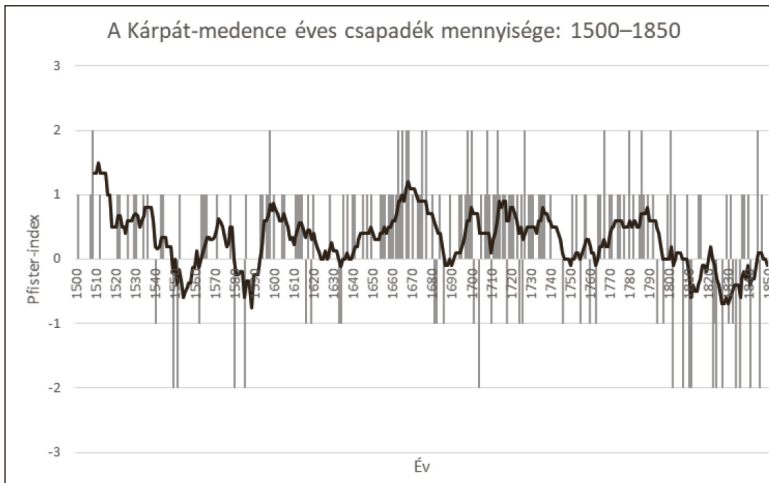

21. ábra. Budapest éves hőmérsékleti időszora 1780 és 2014 között, az éves hőmérsékleti átlagok és az éves időszor 10 éves mozgótábla az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

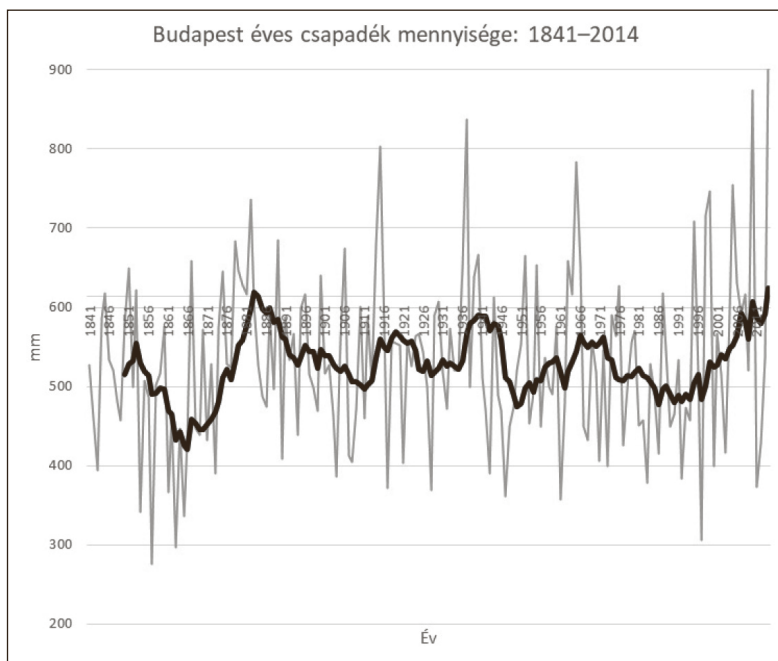
Az évek csapadékjárása

Az éghajlattörténeti rekonstrukció időszora szerint a 16. század elejétől a 18. század végéig tartósan csapadékosak voltak az évek Magyarországon (13. ábra). Ebben a három évszázadban karakteresen száraz évtizedes értéket csak az 1580-as (588 mm) évek produkáltak. A szokatlanul csapadékos évtizedek viszont nagy számban fordultak elő, így igen sok csapadék hullott az 1590-es (659 mm), az 1660-as (699 mm), az 1680-as (666 mm), az 1710-es (668 mm), az 1730-as (664 mm) és az 1780-as (676 mm) években.

Az évek szárazabbá válásának folyamata a 18–19. század fordulóján kezdődött, különösen száraz volt az 1820-as évek (575 mm) időjárása, s ez az időszak a budapesti idősor adatai szerint az 1860-as évtizedig (534 mm) tartott. A 19. század utolsó harmadának és a 20. század első felének évei jobbra csapadékosak voltak, különösen csapadékos volt az 1880-as (711 mm), az 1910-es (668 mm) és az 1930-as évtized (687 mm). Az 1960-as évektől kezdődően azonban erőteljes és tartós szárazodási trend jelentkezett, amely különösen szembetűnő volt az 1980-as (533 mm) és az 1990-es (477 mm) években.

22. ábra. Az évek átlagos csapadékanak alakulása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között történeti források számszerűsítése alapján (erről részletesebben: Rácz 2001)

23. ábra. Budapest éves csapadékidősora 1841 és 2014 között, az éves csapadékátlagok és az éves idősor 10 éves mozgóátlagja az 1901–1960-as időszak átlagához viszonyítva

Az évek éghajlatváltozásainak jellemzői

A 16. század kezdetétől a 18. század végéig az évek mérsékelt hűvösek és tartósan csapadékosak voltak. A jelenkorinál lényegesen pozitívabb csapadékmérleg egyik közvetett bizonyítéka a Balaton vízállása, amely a 17. század végén 3-4 méterrel volt a 20. századi szint felett. A 19. század első felének éghajlata valamelyest enyhébbé és kevésbé csapadékosá vált. A budapesti idősorok tanúsága szerint a 19. század második felének éghajlatát meghatározó erőteljes lehűlés idején előbb az 1860-as években egy igen karakteres száraz időszak azonosítható be, amelyet a csapadék növekedése követett az évszázad végéig. A 20. század elején tartós felmelegedés kezdődött, amely alapvetően meghatározta az egész évszázad éghajlati folyamatait. A 20. századi felmelegedést az 1930-as évekig nem követte az évtizedes csapadékátlagok változása, ám az 1940-es évektől az évszázad végéig az éves csapadékmennyiség erőteljesen csökkenni kezdett. Ugyanakkor az ezredfordulón az éves csapadék mennyisége erőteljes növekedésbe váltott, és ez a trend tartósnak bizonyult.

Az éghajlati változások jellemzői a Kárpát-medencében

Az éghajlati változások egyik legfontosabb jegye Magyarországon a „természetes évszakok” időtartamának és időhatárainak módosulása volt. A kis jégkorszak típusos időszakában az igazi tél december-január fordulóján köszöntött be, és gyakran eltartott egészen március végéig, az áprilisban kezdődő tavaszi időjárás júniusban is folytatódott, az „alpesi” nyár júliusra és augusztusra korlátozódott, az évet pedig a hosszúra nyúlt és nagyjából hűvös és csapadékos időjárású ősz zárta le. A jelenkori felmelegedés idején pedig a négy évszakos klíma egyre inkább két évszakra, a téli és a nyári félévre redukálódik, a váltás pedig áprilisban és októberben történik meg.

A kis jégkorszak másik meghatározó jegye a csapadékos éghajlati karakter felerősödése és a csapadékmérleg aktívumának a növekedése. Nem véletlenül vált a magyar modernizáció szinonimájává a vízsabályozások ügye. A jelenkori felmelegedés idején viszont jelentős regionális különbségekkel, de nagymértékben csökken a csapadék mennyisége a Kárpát-medencében.

A telek a kis jégkorszak idején hidegek és viszonylag csapadékosak voltak, Christian Pfister megállapítása szerint a kis jégkorszak leginkább téli jelenség volt.³⁵ A négy évszak közül a hőmérséklet csökkenése a tavaszok esetében volt a legerőteljesebb, s a hűvös-hideg időjárású tavaszok a kis jégkorszak idején jobbra igen csapadékosak is voltak. Az újkor évszázadaiban a magyarországi nyarak átlaghőmérséklete a 20. századi referenciaidőszak átlagának közelében mozgott, ám a nyári hónapok lényegesen csapadékosabbak voltak, mint századunkban. A kis jégkorszak idején az őszi időjárása többnyire hűvös és csapadékos volt.

Az évek egészének hőmérsékleti és csapadékidősorait vizsgálva olybá tűnik, hogy elemzésünk időhatárain belül a kis jégkorszakra jellemző hűvös-csapadékos éghajlati karakter a 17. század elejétől a 18–19. század fordulójáig volt meghatározó a Kárpát-medencében. A 19. század első felének éghajlata valamelyest enyhébbé és kevésbé csapadékosává vált. A buda(pest)i műszeres mérések idősorai szerint a 19. század második felében rövid időre még visszatért a hűvös-csapadékos klíma, a jelenkori felmelegedés meleg-száraz éghajlati karaktere pedig a 20. század derekától határozta meg az egész év időjárását Magyarországon. A jelenkori felmelegedés felgyorsulása pedig 1988-ban kezdődött el.³⁶

³⁵ Pfister–Wanner 2024.

³⁶ Pfister–Wanner 2024.

Hivatkozott irodalom

- Bendefy László – V. Nagy István 1969: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest.
- Büntgen, Ulf – Tegel, Willy – Nicolussi, Kurt – McCormick, Michael – Frank, David – Trouet, Valerie – Kaplan, Jed O. – Heussner, Karl-Uwe – Wanner, Heinz – Luterbacher, Jürg – Esper, Jan 2011: 2500 Years of European Climate Variability and Human Susceptibility. *Science* (331.) 6017. 578–582.
- Grynaeus András 1997: *Dendrológiai kutatások Magyarországon*. Kandidátusi értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Grynaeus András (2022): *Történeti ökológia / Környezettörténet. Kutatási szempontok régészhallgatók és minden érdeklődő számára*. Budapest.
- Györffy György – Zólyomi Bálint 1996: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* (41.) 8. 899–918.
- Jakab Gusztáv – Pál Ilona – Silye Lóránd – Sümegi Pál – Tóth Attila – Sümegi Balázs – Frink József Pál – Magyar Enikő – Kern Zoltán – Benkő Elek 2021: A középkori tájhasználat változásának környezeti és társadalmi háttere az Erdélyi-szigetegységben. In: Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, 71–110.
- Kern Zoltán 2010: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. (Doktori disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Kiss Andrea 2019: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*. Cham.
- Lamb, Hubert H. 1982: *Climate, History and the Modern World*. London.
- Lamb, Hubert H. 1988: *Weather, Climate and Human Affairs*. London.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1959: Histoire et climat, *Annales E.S.C.* (14.) 1. 3–34.
- Masek Zsófia 2021: A római kori és kora középkori őségajlati és környezettörténeti kutatások régészeti vonatkozásai. In: Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, 111–146.
- Pfister, Christian 1984: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Das klima der Schweiz von 1525-1860 uns seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. (Berne Academica Helvetica 6.) Bern.
- Pfister, Christian 1999: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern.
- Pfister, Christian – Wanner, Heinz 2021: *Climate and Society in Europe. The last Thousand Years*. Bern.

- Pfister, Christian – Wanner, Heinz 2024: *Klíma és társadalom Európában. Az utolsó ezer év.* Budapest.
- Pinke Zsolt – Ferenczi László – Gábris Gyula 2015: Az emberi település mint klímaindikátor – vízszintemelkedés a Tiszántúl árterein a középkori klímaváltozás során? *Földrajzi Közlemények.* (139.) 1. 77–91.
- Rácz Lajos 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején.* Szeged.
- Réthly Antal 1962: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Budapest.
- Réthly Antal 1970: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig.* Budapest.
- Réthly Antal 1998: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig.* Budapest.
- Schüle, Hannes – Pfister, Christian 1992: Euro-Climhist – Outlines of a Multi Proxy Data Base for Investigating the Climate of Europe Over the Last Centuries. In: Frenzel, Burkhard (ed.): *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results.* Stuttgart, 211–218.
- Sümei Pál – Jakab Gusztáv – Majkut Péter – Törőcsik Tünde – Zatykó Csilla 2009: Middle Age Palaeoecological and Palaeoclimatological Reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* (113.). 4. 265–298.
- Sümei Pál – Jakab Gusztáv – Persaits Gergő – Törőcsik Tünde – Náfrádi Katalin – Szelepcsényi Zoltán 2014: A császárkor környezettörténete a Baláta-tó üledékgyűjtő rendszerének elemzése alapján. In: Balázs Péter (szerk.): *Firkák III: Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete.* Szombathely, 373–396.
- Sümei Pál – Náfrádi Katalin – Törőcsik Tünde 2024: *Integrált környezettörténet – az ember és környezet hosszútávú kapcsolata II.* Szeged.
- Vadas András – Rácz Lajos 2010: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* (51.) 1–4. 39–62.

II. GAZDÁLKODÁS, TÁJHASZNÁLAT, TÁJÁTALAKÍTÁS _____

Buzgó Gábor

Nagyléta a változó tájban.

A 19. századi antropogén tájátalakítás
gazdasági és társadalmi hatásai
az észak-bihari térségben

Nagyléta in a Changing Landscape: Economic and Social
Impacts of Nineteenth-Century Anthropogenic Landscape
Transformation in the North Bihar Region

In the second half of the nineteenth century, the landscape of the Great Hungarian Plain changed as a result of the river regulation and the draining of marshes in the Tisza river basin, i.e. the anthropogenic landscape transformation. The extensive meadows and pastures were largely replaced by arable land. With the reduction of surface water, areas which once had complex biodiversity have become more vulnerable to climatic anomalies. A structural change in the Great Hungarian Plain's economy also took place simultaneously, with a shift from large-scale livestock farming to crop production. The transformation of the landscape also affected the village of Nagyléta on the eastern edge of the Great Hungarian Plain and its wider surroundings, the North Bihar region. In my study, I demonstrate how changes in land use at the local level have been affected by the anthropogenic transformation of the landscape and how all this impacted local society.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a Bihar vármegyei Nagyléta határában, tágabb értelemben az észak-bihari tájban milyen antropogén környezet-változások játszódtak le a 19. század második felében, a helyi társadalom hogyan igyekezett ellensúlyozni ezeket a változásokat, miként próbált meg alkalmazkodni és válaszokat találni a felmerülő földrajzi eredetű kihívásokra. Vizsgálatomban Észak-Biharnak a Nyírség és az érmelléki löszös hát találkozásánál, vagyis tájhatáron fekvő nyolc (Álmosd, Bagamér, Hosszúpályi, Monostorpályi, Kokad, Nagyléta, Újléta, Vértés) települést tekintem, melyek közös vonása, hogy azonos természetföldrajzi környezetben találhatók.

1. ábra. Észak-Bihar települései 1910-ben

Forrás: GISa Hungarorum OTKA-projekt. Saját szerkesztés

A települések belterületétől északra a Nyírség futóhomokja, míg délre jó minőségű, gabonatermesztésre alkalmas, magas tápanyagtartalmú „fekete föld” alkotja a talajt.¹ A tájegységben fekvő települések belterülete (Újléta kivételével) a két táj találkozásánál alakult ki, szinte felfűzve azokat a két eltérő talajtípus határvonalára. Az észak-bihari települések nemcsak a különböző talajtípusok, hanem az eltérő domborzati viszonyok miatt is tájhatáron feküdtek, hiszen a települések belterületétől délre fekvő síkvidékhez képest az északi mezőgazdasági határban északkelet–délnyugati irányban domboldalak húzódtak, melyek között erők, patakok, köztük a Kék-Kálló tört utat magának. Ennek megfelelően az észak-bihari települések északi határában az 1850-es években, illetve az 1860-as évek elején a tájat az erdők, rétek és legelők dominálták, mely terület összetett biodiverzitással

¹ Bihari-Horváth 2014: 90.

rendelkezett, ám ez a kép a 19. század végére jelentősen megváltozott. A tájhasználat alakulását részben nyomon lehet követni a katonai felmérések térképlapjain, illetve a korszakban keletkezett statisztikai kiadványok mezőgazdasági határhasználatra vonatkozó adatain keresztül. Ezek alkotják tanulmányom fő forrásbázisát.

A táj átalakulása

A nagylétai határ arculatának megváltozásában komoly szerepe volt a településen fekvő uradalomnak, mely az 1850-es években az Ausztriában, Grazban élő Mandel család, előbb Mandel Lajos, majd fia, Mandel Rudolf tulajdonában állt. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás utáni volt úrbéres birtokviszonyok rendezését az úrbéri perek vagy egyezségek zárták le.² Nagylétán a báró Mandel Rudolf és a volt úrbéresek közötti egyezség 1863 decemberében született meg, melynek értelmében különvált az urasági és a volt úrbéres birtok.³ Az uradalom gazdálkodása a juhtenyésztésre épült, mely a 19. század első felében jelentkező gyapjúkonjunktúrát próbálta kiaknázni. A nagylétai uradalom juhtenyésztését Fényes Elek is megemlíttette: „Az uraság [...] egész megyében legszebb példány-gazdaságot folytatott, s nagy tökéletességre vitt electoral birkákat tenyésztet.”⁴ Az 1850-es évektől azonban az ausztrál dömping miatt már egyre kevésbé lehetett jövedelmező a juhtenyésztés, ezért báró Mandel Rudolf még az egyezség megkötése előtt eladta a nagylétai uradalmat a Belga Banknak. A bank ezután igyekezett értékesíteni az uradalmat, ezért eladásra kínálta annak parcelláit. Ennek hatására a Ligeti tagbirtok dűlőben az úrbéri egyezség megkötése után nem sokkal jelentősen megváltoztak a tulajdonviszonyok, ugyanis a bank által eladott parcellákból a helyi lakosság mellett a Balmazújvárosból érkező új telepesek is vásároltak földet, melynek következtében Nagyléta északi határrészén az 1860-as években megalakult Újléta község.⁵ Nagyléta az 1860-as években egyértelműen vándorlási célterületté vált, a település vándorlási egyenlege az 1861 és 1870 közötti időszakban +20,9% volt, ami nagyrészt a telepesek északi határába való beáramlásának volt köszönhető, vagyis a földvásárlás lehetősége vonzóvá tette a települést.

² Csorba 2005: 296.; Horváth 2022: 266.

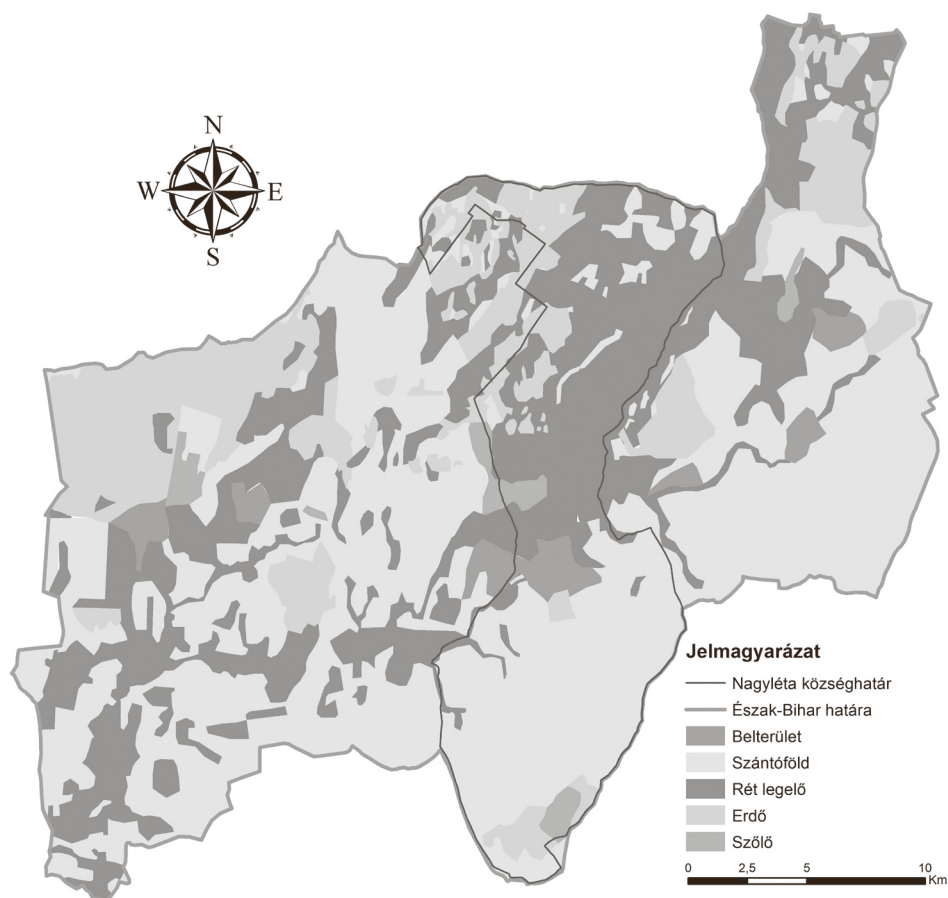
³ Tokai 1992: 142.

⁴ Fényes 1839: 92.

⁵ *Politikai Újdonságok* 1865. július 19., 346.

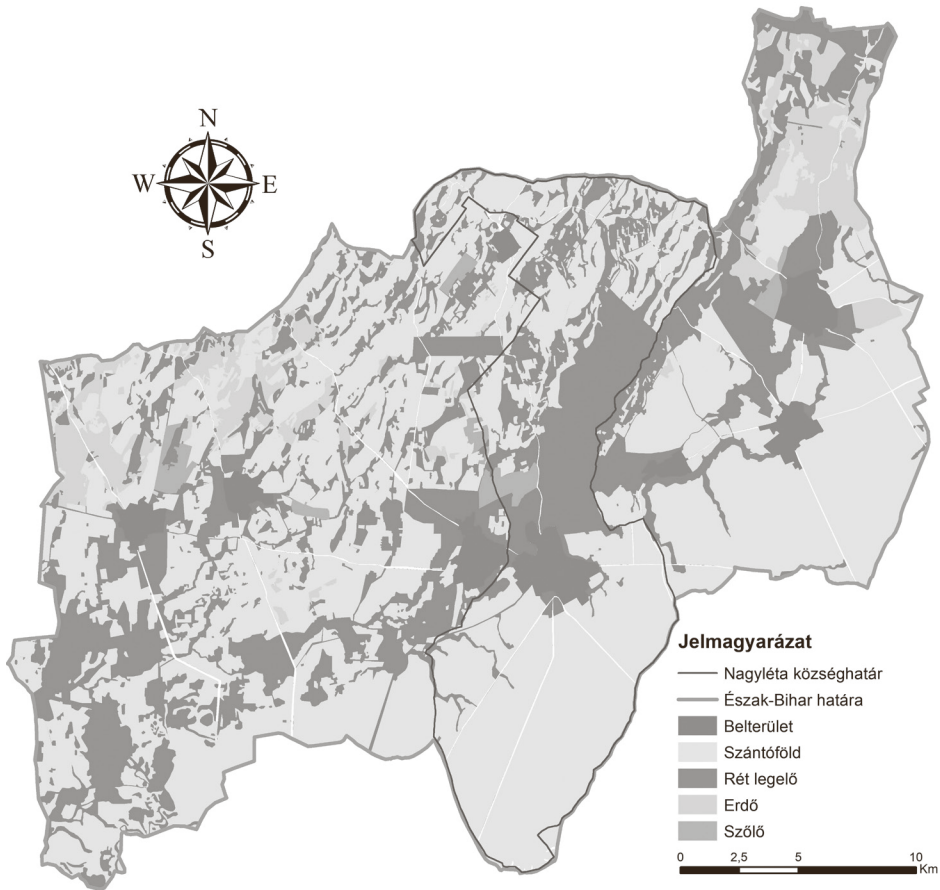
II. GAZDÁLKODÁS, TÁJHASZNÁLAT, TÁJÁTALAKÍTÁS

Az úrbéri egyezséget követően a belterülettől északra fekvő mezőgazdasági határ arculata jelentősen megváltozott, amit nyomon lehet követni a második és a harmadik katonai felmérés térképlapjain.

2. ábra. Nagyléta, második katonai felmérés, 1864

Forrás: MKMKF. Saját szerkesztés

3. ábra. Nagyléta, harmadik katonai felmérés, 1884

Forrás: HBHKF. Megjegyzés: világoszöld = rét, legelő; sötétbarna = szőlő; világosbarna = szántóföld.

A második katonai felmérés Nagylétát és környékét ábrázoló szelvénye 1864-ben készült el, vagyis közvetlenül az úrbéri egyezség utáni állapotot tükrözi.⁶ A térkép szerint az északi határban a magasabb térszínen fekvő dűlőkben hatalmas kiterjedésű tölgyerdők terültek el, a mélyebben fekvő területeken rétgazdálkodás folyt, melyen az úrbéresek kaszálóföldjei kaptak helyet. A magasabban fekvő térszín tehát az egyezség szerint az uraság, az alacsonyabban fekvő az úrbéresek tulajdonába került. Az alacsonyabban fekvő földek az év egy részében vagy egész évben víz alatt álltak, vagyis a terület részben ingoványos, mocsaras térséget alko-

⁶ Jankó 2007: 186.

tott. A tölgyerdőknek⁷ a harmadik katonai felmérésen már nyoma sincs, helyüket szántóföldek vették át, vagyis az ember tájátalakító tevékenysége nyomán a tájat addig borító növénytakarót felváltotta a szántóföldi növénytermesztés. Az erdők kivágása már 1862-ben megkezdődött, ekkor az uradalom a *Debreczen Nagy-Várad*i Értésítő című lapban 300 holdról kitermelt cser- és tölgyfát kínált eladásra.⁸ A kitermelés valószínűleg a Belga Bankhoz köthető, mely a terület átalakítása után kedvezően értékesíthette az itt elterülő parcellákat a helyi társadalom, a balmazújvárosi és az egyéb vásárlók között. A táj felszínborítottságának átalakításával annak hidrológiai viszonyai is megváltoztak, hiszen a tölgyerdő gyökérzete minden bizonnyal több vizet tudott megkötni a szántóföldi kultúrnövényekénél. Az egyenetlen domborzati viszonyok miatt a magaslatokról leszivárgó víz a mélyebb területeken gyűlhetett össze, ami a rétgazdálkodás tekintetében növelhette annak kockázatát, hogy a földek a korábbihoz képest tovább állhattak víz alatt. A 19. század második felében az Alföldön a szántóföld általában a rét-legelő rovására terjedt ki.⁹ Nagylétán tehát az általánostól eltérő folyamat ment végbe az erdő-szántóföld irányú változással, illetve a táj átalakítása már a belvízmentesítés előtt megkezdődött.

Nagyléta északi határában a tölgyerdő kivágása és szántófölddé alakítása beilleszthető abba a globális folyamatba, melynek keretében a 19. század során a termőföldek terjeszkedése soha nem látott mértéket öltött, aminek a hatására megduplázódott a globális mezőgazdasági területek nagysága. Hatalmas területeket vontak újonnan szántóföldi művelés alá Észak-Amerika síkságain, Dél-Amerika pampáin és az orosz sztyeppéken. Soha ennyi új földterület nem került ilyen gyorsan mezőgazdasági termelésbe. E folyamat hatására ment végbe a Föld történetének egyik legkiterjedtebb és legjelentősebb ember által előidézett környezetátalakulása.¹⁰

A nagylétai uradalom a szántóföldek kiterjesztésével valószínűleg a 19. század második felében a gyorsan növekvő nyugat-európai népesség élelmiszer-szükséglete miatt kibontakozott nagy gabonakonjunktúra (1852–1878) által kínált lehetőségeket próbálta kiaknázni.¹¹ A szántóföldek kiterjedésének növekedését jól mutatják a különböző mezőgazdasági statisztikák művelési ágakra vonatkozó adatai is.

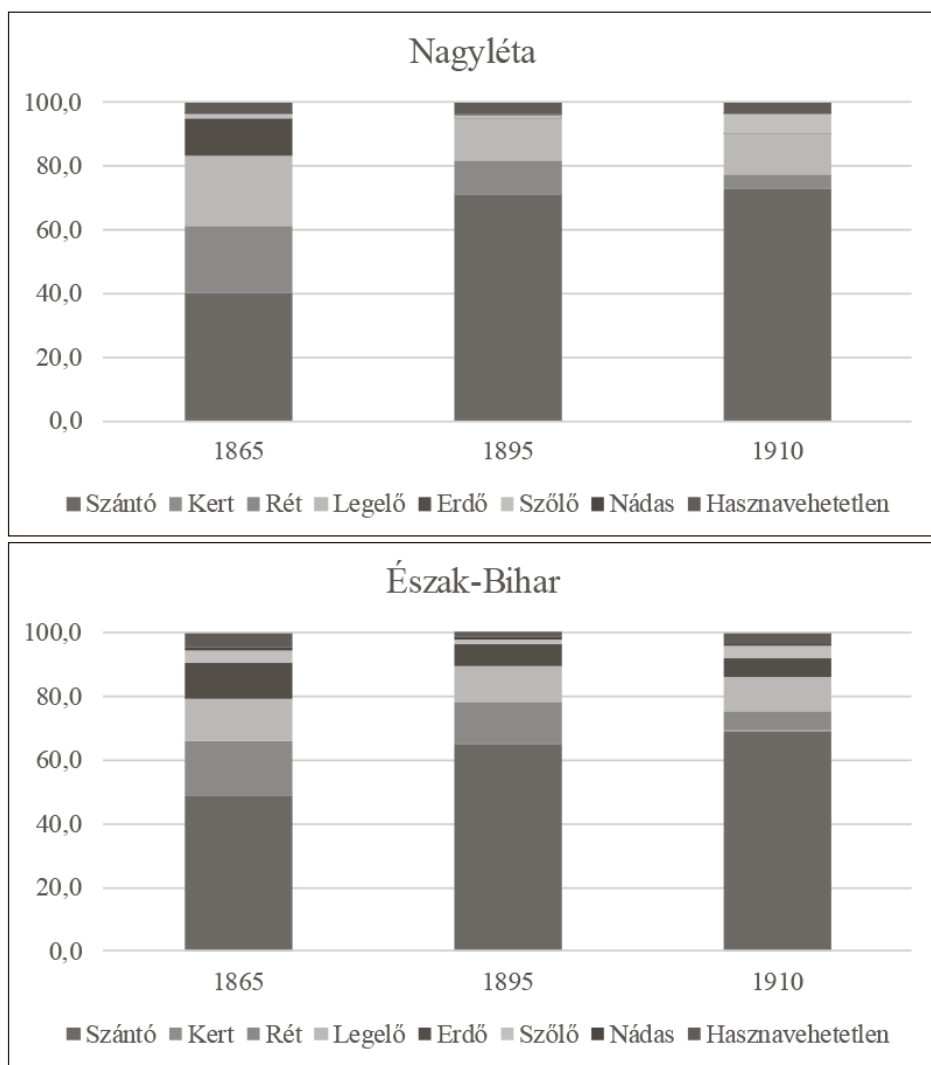
⁷ A község északi határában fekvő erdőségek sem voltak elsődleges erdők, s a 18. század végén keletkezett első katonai felmérés térképlapjain még nem alkottak összefüggő területet. MEKF.

⁸ *Debreczen Nagy-Várad*i Értésítő 1862. október 5.

⁹ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022: 76.

¹⁰ Cunfer 2016: 355.

¹¹ Kövér 1998: 349–350; Szilágyi 2022: 39.

4. ábra. Nagyléta és az észak-bihari falvak határhasználata 1865 és 1910 között

Forrás: MMÁSZTF 1865.; MKOMS 1897.; BVATKTMÁO 1913.

Saját számítás és szerkesztés

1865-ben a falu határának 40%-a állt szántóföldi művelés alatt, ami 1895-re 70%-ra növekedett.¹² Az 1860-as évek előtt csak a stabilan ármentes térszíneket szántották, az időszakosan ár- vagy belvíznek kitett területeket legeltették és kaszálták.¹³ Az Alföldön a 19. század második felében a mezőgazdaság súlypontja az állattenyésztés helyett a növénytermesztésre helyeződött át.¹⁴ A növénytermesztésen belül a gabonatermesztés vált uralkodóvá, ez az ágazat azonban jellemzően kiszolgáltatott volt az áringadozásoknak. A szántóföldek kiterjedésével a gazdálkodás elszakadt a termőhelyi adottságoktól.¹⁵ Az antropogén tájátalakítás hatására (vízszabályozás) nagyban visszaesett a vizes élőhelyek faji diverzitása, a monokultúrák növénytermesztés elterjedésével érzékenyebbé vált az Alföld a környezeti kihívásokra, ahogyan annak gazdasága és társadalma is.¹⁶ Ennek következtében az alföldi gazdasági fejlődés hosszú távon fenntarthatatlanná vált.¹⁷ Nagyléta északi határában az egykori bárói nagybirtok területén azokban a dűlőkben alakultak ki szántóföldek, melyek nem tartoztak a szántóföldi növénytermesztés szempontjából a kiváló vagy jó termőhelyi adottsággal rendelkező területek közé. Az északi határrészben homoktalaj, részben sívó homok, illetve a vízjárásos, a dombok közötti völgyekben réti talajok borították a felszínt, melyek a település belterületéhez mérten délre fekvő, jó minőségű löszös talajon való szemtermeléshez képest alacsonyabb terméshozamot nyújtottak. Ennek következtében helyi szinten a gazdálkodás szintén elszakadt a termőhelyi adottságoktól. Eközben ugyancsak az északi határban, a volt úrbéresek kaszáloin egészen az 1890-es évekig nagyobb részt továbbra is rétgazdálkodás folyt, vagyis a kisbirtokosok területhasznosítása az uradalomhoz képest ekkor még jobban alkalmazkodott a környezeti sajátosságokhoz.¹⁸

Tájátalakítás és társadalom

A környezet átalakítása – a jó szándék ellenére – gyakran negatív hatást gyakorolt a helyi társadalmakra, kivált annak szegény, hatalommal nem rendelkező rétegeire. Alan Taylor tanulmányában számos olyan példát villantott fel, amelyekben a környezet, illetve a táj átalakítását üzletemberek, bankárok, földspekulánsok

¹² MMÁSZTF 1865.; MKOMS 1897.

¹³ Pinke 2015: 145.

¹⁴ Orosz 2020: 17.

¹⁵ Pinke 2015: 239.

¹⁶ Szilágyi 2022: 203.

¹⁷ Szilágyi 2022: 204.

¹⁸ MKMKF; HBHKF.

igyekeztek előmozdítani, annak következményeit és terheit viszont a közösség viselte.¹⁹ Nagyléta északi határában, a Ligeti tagbirtok dűlőben kialakult Újlétán nagyon hasonló folyamat ment végbe ahhoz, ami Seattle-t és környékét jellemezte a 20. század elején. Richard White kutatása szerint Washington állam nyugati részén a városi politikusok, üzletemberek, földspekulánsok a kitermelt erdők helyén igyekeztek mezőgazdasági telepeket kialakítani, reményük szerint az így nyert földekből hamarabb nyereségre tehetek szert, mint az újraerdősítésből. Azonban a mezőgazdasági árutermeléshez a talaj túl savas és terméketlen volt, így az írtásterületek csak azokat vonzották, akiknek sem tőkéjük, sem tapasztalatuk nem volt ahhoz, hogy jobb farmot vásároljanak a termékenyebb területeken. A rossz minőségű földeken való letelepedés ahelyett, hogy segítette volna a szegény családokat, állandósította problémáikat, valamint előidézte a környezet rombolását.²⁰ A Galgóczy Károlytól származó alábbi szövegrészlet jól összefoglalja az Újlétán felmerült problémákat. „Ez [Újléta] a hatvanas években a belga bank által telepített, Debreczen, Álmosd és Bagamér közt. Vegyes vagyontalan népesség gyülekezett benne össze. A bank törlesztési rendszer mellett, a minőséghez képest is elég olcsón osztotta ki köztük a földet: de tőlük együttes szerződést és egyetemes jótállást kívánt. Jól-rosszul kiépült ekkép az új községben vagy 100 ház. De a csekély számú, vagyontalan, a mellett mindenfelől összegyülekezett népség erőteljes községet alkotni, községi ügyeit rendbe szedni, különösen a közös jótállás ügyét szigorúan vezetni és ellenőrizni nem volt képes; amihez az egyes birtokok rossz [sic!] s hiányos szerelése is járult, mely azok jövedelmezőtlenségét vonta maga után. Ennek folytán csakhamar megtörtént, hogy egyesek, előbb a hanyagabbak, törlesztési kötelezettségeket nem tudták teljesíteni, s azok helyett a szorgalmasabbak kényszerítettek fizetésre, a mi ismét azok vagyoni állását hozta zavarba. Szóval mielőtt kifejlődhetett volna, eladósodott s elpusztulásnak indult a község, s a birtokok legnagyobb része máris végrehajtás alá került.”²¹ A területre Balmazújváros környékéről érkeztek telepesek, akik hitelre vásároltak földparcellát a Belga Banktól. Egy ideig a gabonakonjunktúra miatti magas gabonaár kompenzálhatta az új szántóföldekről kinyerhető gyenge termést, azonban az 1870-es évek közepétől, a gabonaáresést követően erre már nem volt lehetőség. Valószínűleg ekkor kezdett a hitelfizetés egyre nagyobb terhet jelenteni a telepeseknek.

A „szegény emberek és sovány földek” kombinációja Újléta költségvetésének egyensúlyban tartását is komoly kihívás elé állította. „Nagyléta községet a rend-

¹⁹ Taylor 2022: 115–131.

²⁰ White 1980: 105–131.

²¹ Galgóczy 1879: 9.

szeres átcsatolásokkal teljesen elsorvasztják, fejlődésében nemcsak, hogy meggátolják, hanem egyenesen visszafejlesztik. A Bagamérhoz való mértani átcsatolás már harmadszor megismétlődő eset. Előzőleg már két ízben lett határa megcsónkítva, még pedig első ízben akkor, amikor Újléta község a világra lett hívva, másodszor amikor Újlétának életképessé tétele végett az első ízben elvett 2300 kat. hold földhöz újabb 1700 kat. hold területet vettek el tőle. [...] Akkor a csőd szélén álló Újléta megmentéséről, most a szintén csőd szélén álló Bagamér megmentéséről van szó. [...] Halálos beteget és életképtelen községeket úgy megmenteni, hogy egy egészséges fejlődésre képes és fejlődni akaró községet csonkítanak meg nem lehet. Bagamér az átcsatolás után is a tönk szélén álló község marad épp úgy, mint Újléta.”²² Nagyléta határleírási jegyzőkönyve szerint 1887 és 1940 között öt alkalommal csonkult a község közigazgatási határa, ezekből nagyrészt Újléta profitált, a két időpont között kb. 5200 kat. holddal nőtt a területe.²³ Az egyik legnagyobb mértékű átcsatolásra 1940-ben került sor, ekkor több mint 2400 kat. holddal csökkent Nagyléta külterülete.²⁴ A mezőgazdasági határ egy részének Újlétához csatolása bizonyosan abból a célból történt, hogy az állami egyenes adók után beszedhető pótdadókkal a gyenge termőtalaj ellenére egyensúlyban lehessen tartani az új település költségvetését. A nagylétai északi határban kialakított rossz minőségű szántóföldek hosszú távon kielezték a feszültséget, s elhintették a konfliktus magvait a két település elöljárósága között.

Homokbuckákból szőlőskertek

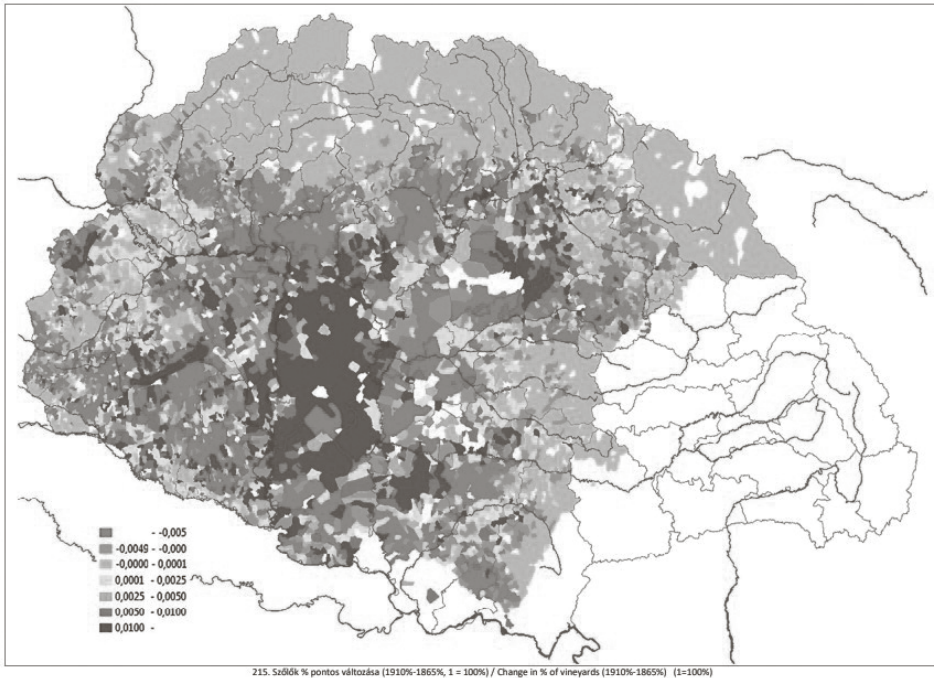
A 19–20. század fordulójának másik fontos változása, hogy Észak-Bihar alföldi részén megnövekedett a szőlőtermesztés volumene. A termőföldek művelési ágak szerinti megoszlását bemutató statisztikai források szerint 1865-höz képest 1910-re Nagylétán 1,11%-ról 6,38%-ra nőtt a szőlővel beültetett földek aránya a település összterületéhez viszonyítva.²⁵ A térségben a szőlőtermesztés arányának növekedését az 1880-as, 1890-es években zajló filoxéravész lendítette fel. A filoxéravészről mentes, immunis homoktalajok a Duna–Tisza közén és a Nyírségben fekszenek, aminek köszönhetően kibontakozhatott az alföldi szőlőtermesztő kultúra. Észak-Bihar homokdombjai szintén immunis talajt biztosítottak a szőlőgyökértű terjedésével szemben.

²² HU-MNL-HBVL-V.653.b. 1. köt., 224–225.

²³ HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 1. köt.

²⁴ HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 1. köt.

²⁵ MMÁSZTF 1865.; BVATKTMÁO 1913.

5. ábra. Szőlők %-os változása 1865 és 1910 között

Forrás: KDMR. 215. számú térkép

A 19. század utolsó harmadában a csapadéktöbblet a korábbi futóhomokvidékeken gazdaságélénkítő hatást gyakorolt, ami elsősorban a szőlős- és gyümölcsöskertek birtokosaira, valamint a kereskedőkre nézve volt előnyös, legalábbis a Duna–Tisza közén.²⁶ Itt a szőlőterület növekedése tőkefelhalmozást tett lehetővé a lakosság számára,²⁷ ennek lehetősége elviekben a Nyírség homokterületein is nyitva állt volna. Az 1895 és 1910 közötti időszakban a Nyírségben is növekedett abszolút számokban a szőlőskertek kiterjedése, a nagykállói és a nyírábrányi járásban 2400 kat. holdról 5100 kat. holdra, azonban a települések összterületét tekintve a szőlő kiterjedése a többi művelési ághoz képest alig változott, 1,19%-ról 1,94%-ra.²⁸ Mindez jól mutatja, hogy a Nyírségben nem ment végbe a szőlőskertek kiterjedésével látható gazdaságszerkezeti váltás. A talajadottság ellenére a Nyírség gazdaságát nem dinamizálta a szőlőtermesztés, ennek egyik oka, hogy nem volt a térségben Budapesthez

²⁶ Szilágyi 2022: 43.

²⁷ Szilágyi 2022: 136.

²⁸ MO. 1865–1910.; MKOMS 1897.

hasznos ütemben gyarapodó lakossággal és bővülő felvásárlópiaccal bíró nagyváros, másik oka, hogy a megfelelő humán erőforrás sem állt rendelkezésre,²⁹ illetve a gazdasági szerkezetváltáshoz szükséges anyagi tőke is hiányzott.

A Nyírség déli határvidékének homokdombjain viszont volt néhány olyan település, amelyekben jelentősen nőtt a szőlő kiterjedése, valószínűleg reagálva az Érmellék szőlőtermelésének filoxéra okozta csökkenő intenzitására. Ezt mutatja a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához kiadott atlaszban szereplő térkép is, mely a szőlőterületek kiterjedésének %-os változását mutatja be 1865 és 1910 között.

A szőlőtermelés területe Álmosd, Bagamér, Kokad, Nagyléta és Újléta községek esetében 1865-höz képest 1910-re 267 kat. holdról 1832 kat. holdra növekedett, a falvak összterületére vetítve 0,7%-ról 5,2%-ra nőtt.³⁰ Ezekben a falvakban koncentrálódott a (dél-)nyírségi homokterületeken a szőlőterület bővülése.³¹ A Duna–Tisza közén a szőlő kiterjedése a művelési ágak között az összterület kb. 7%-át tette ki 1910-ben,³² az észak-bihari érték ehhez hasonlóan alakult. A szőlőtermelésben a legnagyobb növekedést Újléta érte el, ebben a községben ugyanis a szőlő a teljes terület 9,9%-át alkotta.³³ A térség szőlőművelése az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapokban közölt települési művelési ágakra vonatkozó adatok szerint Trianon után is hasonló kiterjedésű volt,³⁴ és ezt követően egészen 1935-ig a szőlőterület aránya nagyrészt ezen a szinten maradt.³⁵

A századelőn fogalmazódott meg Kardos Albert irodalomtörténész tollából az az elvárás a Debrecentől keletre eső homokvidékekkel szemben, hogy ott a kecskemétihez hasonló alföldi szőlő- és borkultúrának kellene kibontakoznia. Kardos 1894-ben, Szabó Lajos újlétai szőlőültetvényénél tett látogatása hatására írt cikke a *Borászati Lapok* hasábjain jelent meg, melyben kifejtette, hogy „föl sem mertem tenni, hogy a homokszőlő csak távolról is versenyre szállhasson a filoxéra-pusztította hegyvidék termésével. Fölvetésemet azonban teljesen ledöntötte az a kirándulás, melyet ez év nyarán tettem egy újonnan teremtett homoki szőlőtelepre, a Debreczen és Nagyléta közt, az elpusztult Érmellék szomszédjában létesített újlétai telepre. Gyönyörű augusztusi reggel indultunk a Debreczentől két órányira eső szőlőbirtokra, Vámospercsig vonaton, onnan – a harmatos homokon gyalog. [...] egyszerre

²⁹ Szilágyi 2022: 44.

³⁰ MMÁSZTF 1865.; BVATKTMÁO 1913.

³¹ MKOMS 1897.; BVATKTMÁO 1913.

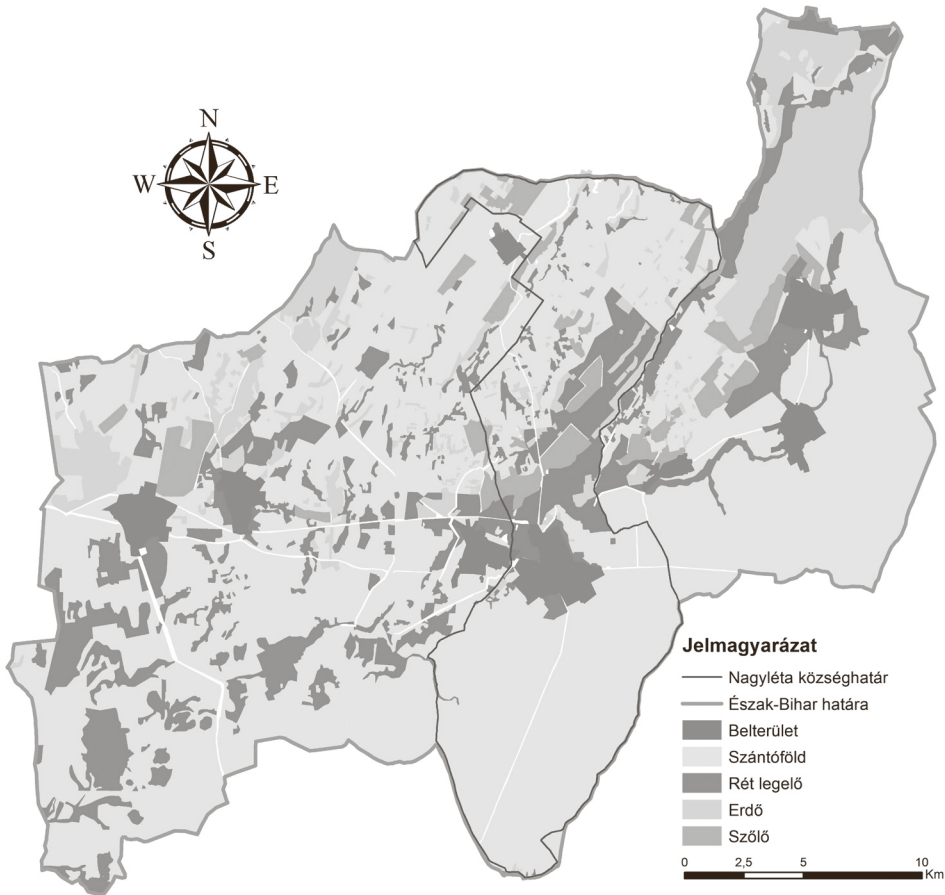
³² MO. 1865–1910.

³³ BVATKTMÁO 1913.

³⁴ NM EADS KTL 1925. St 563.

³⁵ MSK Ús 105. kötet.

csak a legelevenebb zöld erdő állja utunkat, a sűrű gledicza sövénnel kerített újlétai szőlőtelepre értünk. Igazán erdő, mert azon a két jókora magasságú dombon, melynek mindkét oldala be van ültetve, körülbelül 200 hold szőlő terül el. [...] Mi a magunk részéről nemcsak az új szőlőtelepnek felvirágzását tartjuk bizonyosnak, hanem kívánjuk és reméljük, hogy néhány év lefolytával Debreczent is oly hatalmas szőlőerdő fogja körül övezni, mint Kecskemét városát.”³⁶ Nagyléta szőlőskertjei a századfordulón a Mosonta-kert, a Kossuth-kert és a Bocskai-kert voltak, illetve a település mezőgazdasági határának északi szélében kialakultak szőlőtelepek is.

6. ábra. Nagyléta szőlőskertjei az 1941-es katonai térképen

Forrás: MKF. Saját szerkesztés

³⁶ Borászati Lapok 1895. január 27., 54–56.

A három szőlőskert közül a Mosonta-kert régtől fogva hozzátartozott a település arculatához, már az úrbérrendezés idején is létezett, és a második katonai felmérés térképén is szerepel.³⁷ A századfordulón került sor a Kossuth-kert és a Bocskai-kert kialakítására, melyeket az 1941-es katonai térkép is feltüntetett.³⁸ Újlétán a Bánk-hegyen, a Bodzás-hegyen és a Kápolna-hegyen létesültek szőlőskertek. A szőlőskertek telepítésének egyik célja lehetett az északi határban fekvő nyílt homokfelületek megkötése.³⁹ Az új szőlőskertek ugyanis magaslatokon kerültek kialakításra, részben azokon a domboldalakon, melyeken az 1860-as évektől szántóföldi művelés folyt. A tágan értelmezett századfordulón tehát részben szántóföld-szőlő irányú változás állt be a tájhasználatban.

A nagylétei Kossuth-kert és Bocskai-kert is nyílt homokfelületen létesült, ezek a kertek a falu közös legelőjéből kerültek kihasításra. Az Újléta község mezőgazdasági határában fekvő szántóföldek minőségét jól jelzi, hogy az 1910-es statisztikai felmérés szerint 1 kat. hold szántó kataszteri tiszta jövedelme 3,8 korona volt, Nagyléta esetében ugyanez 10,1 korona, úgy, hogy a falu északi határában a kataszteri tiszta jövedelem az újlétaihoz hasonlóan alakulhatott, hiszen ugyanolyan talajösszetétellel rendelkezett. A szőlő tekintetében Újlétán 1 kat. holdra 7,9 korona, Nagylétán 12,1 korona jutott.⁴⁰ Ezek alapján talán megfogalmazható az a következtetés, hogy az északi határban elterülő szántóföldek egy részének szőlőskertté alakítása egyrészt jobb jövedelmi viszonyokat teremthetett a lokális társadalom számára, másrészt a szőlők telepítése elősegíthette a nyílt homokfelületek megfogását, így a korábban végbement antropogén tájátalakításhoz jobban alkalmazkodó területhasznosítás, szőlőművelés alakult ki. Mindez diverzifikáltabb termelésszerkezet kialakítását tette lehetővé a helyi közösség számára. Ehhez viszont szükség volt az Érmelléken végbement filoxeravészre is, mely piaci rést teremthetett a Nagyléta környéki falvak számára a szőlő- és bortermelés szempontjából.

A szőlőtermelésből kinyerhető jövedelemnövekedés a helyi közösség kisbirtokos családjainak kezében összpontosult, ugyanis a Fisch Ignác által birtokolt nagylétei uradalom területén nem folyt jelentősebb szőlőművelés (1910-ben az uradalom összeterületének 1,2%-án történt szőlőtermesztés), emellett a Nagyléta déli határrészében fekvő Zichy Ferenc-féle nagybirtokon nem termeltek szőlőt.⁴¹ Ha a település területéből levonjuk a két nagybirtokot (kb. 2400 kat. hold), akkor azt kapjuk, hogy a falu területének kisbirtokosok által bírt részén a mezőgazdasági

³⁷ MKMKF.

³⁸ MKF.

³⁹ Szilágyi 2012: 33.

⁴⁰ MMÁSZTF 1865; BVATKTMÁO 1913.

⁴¹ HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 3–18. köt.

határ 7-8%-án folyt szőlőművelés.⁴² A kisbirtokosok teljes kataszteri tiszta jövedelemének körülbelül 10%-át tette ki a szőlőterületekből származó jövedelem.⁴³

Észak-Bihar bortermelésének értékesítésével kapcsolatban Edvi Illés Sándor a következőket jegyezte meg: „A Hajdú városok határában és a nyíri homokdombokon terjedelmes homoki szőlők virulnak. [...] Új-Léta, Ér-Mihályfalva, Piskolt, Szaniszló határában egyenkint 100–400 holdas területeket ültettek be az utóbbi években nemes franczia vesszőkkel s több más község határában telepítettek kisebb-nagyobb homoki szőlőket. [...] A homoki szőlők termését legnagyobb részben mint bort és kisebb részben mint csemegeaszőlőt adják piacra.”⁴⁴ „A homoki szőlőkben termelt könnyű asztali borokat részint hegyi borokkal való keverés céljából, részint cognacgyártásra veszik meg. A borküldemények gyakoribb rendeltetési helyei Budafok, Gyöngyös, Bécs, Debreczen, Kolozsvár [...] Pécs, Sátoralja-Újhely, Miskolcz, Szolnok.”⁴⁵ Az általam vizsgált térség közvetlenül Debrecen szomszédságában helyezkedett el, mely város lakosságának növekedése nem mérhető a századfordulós Budapesthez, azonban a civisváros lélekszámának emelkedése az 1890 és 1910 közötti időszakban volt a legdinamikusabb. Az 1890 és 1900 közti időszakban közel harmadával, 1900 és 1910 között negyedével nőtt a város népessége, ezt követően azonban már lelassult a növekedés.⁴⁶

A város népességnövekedése magával vonzotta a mezőgazdasági termékek iránti kereslet élénkülését, melyet a Debrecen környéki tanyavilág mellett a Nyírség és az Érmellék közötti térség is kihasználhatott. Debrecen elérése a Debrecen–Derecske–Nagyléta helyi érdekű vasút 1894-es megnyitásával a korábbihoz képest kedvezőbbé vált, míg a Vámospércset Debrecennel összekötő vonal már korábban is működött.⁴⁷ A Nyírség és az Érmellék határán a szőlőterületek bővülése abban az időszakban vált dinamikusabbá, amikor Debrecen lélekszáma önmagához képest a legnagyobb növekedést mutatta, és a vasút egyrészt elérhető közelségbe hozta a civisvárost, másrészt olcsóbbá tette az áruszállítást. A tájra jellemző gabonatermelés mellett a szőlőművelés tehát kiegészítő jövedelmet jelenthetett a lokális társadalomnak, illetve differenciáltabb gazdaság szerkezet kialakítását tette lehetővé. Az észak-bihari szőlőtermesztés Trianon után is hasonló arányban foglalt helyet a művelési ágak között, mint az 1910-es években. A fenti térképen látható, hogy az Érmelléken és Nagyvárád környékén a filoxéra hatására csökkent a szőlőművelés

⁴² HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 3–18. köt.; BVATKTMÁO 1913.

⁴³ BVATKTMÁO 1913.

⁴⁴ Edvi 1896: 7.

⁴⁵ Edvi 1896: 38.

⁴⁶ MKOH 1892.; MSK Ús 1.; 42.; 69.; 83. kötet.

⁴⁷ Edvi 1896: 35–50.

aránya, mely térség felvevőpiacot jelentett az Észak-Biharban termelt szőlő számára. A táj azonban Trianon után elveszítette ezt a piacot, ami részben indokolja a szőlőtermelés volumenének szinten maradását és bővülésének elmaradását. A vasúthálózatba való bekapcsolódás és a szőlőművelés kiterjesztése kedvező hatással volt a térség gazdaságára, ami utat nyitott a vagyonosodás előtt, elősegítve a paraszti társadalom átalakulását, a polgárosodás felgyorsulását.

Összegzés

Az észak-bihari mikrorégióban és az abban elhelyezkedő Nagylétán a 19. század második felében a táj arculatának formálódásához két fontos tevékenység járult hozzá: az 1860-as években az erdőségek szántófölddé alakítása, valamint a filoxéra teremtette lehetőséget kihasználva a homokdombok szőlőskertekkel való beültetése a századfordulón. Lokális szinten mindkettő gazdaság szerkezeti váltást, eltolódást hozott magával. A szántóföldek kiterjesztését a Belga Bank által nyújtott földvásárlási lehetőség, a bárói uradalom kisebb parcellákra osztása és eladása idézte elő, melynek hatására Nagyléta északi határában Újléta néven egy új község jött létre, eközben ezen a határrészen a tájhasználat elszakadt a termőhelyi adottságoktól. A rossz minőségű szántóföldek miatt Újléta és Nagyléta előljáróságának kapcsolata hosszú távon feszültségektől volt terhes. A századfordulótól Észak-Bihar szőlőtermesztésének volumene a szőlőgyökértetűre immunis homoktalaj miatt növekedett, s a Duna–Tisza közéhez hasonló mértéket öltött. A szőlőtermesztéssel az 1860-as években lezajlott tájátalakuláshoz jobban alkalmazkodó területhasznosítás alakult ki, ami egyben jövedelemnövekedést is jelenthetett a lokális társadalom számára.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (MNL HBVL), Debrecen

V. 653.b Nagyléta nagyközség iratai. Önkormányzati iratok. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1927–1933.

VI. 181.eee. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye. Nagyléta. Kataszteri birtokívek.

Néprajzi Múzeum (NM), Budapest

EADS KTL. 1925. Etnológiai Archívum. Dokumentációs Gyűjtemény. Statisztikai Gyűjtemény. Közigazgatási tájékoztató lapok.

- BVATKTMÁO 1913: *Bihar vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme. Művelési áganként és osztályonként.* Budapest.
- KDMR 2020: *Kisatlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910).* Főszerk. Demeter Gábor. Budapest–Debrecen.
- MKOH 1892: *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1892.* Szerk. Jekelfalussy József. Budapest.
- MKOMS 1897: *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése az 1895. évi VIII. törvény-cikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként.* Budapest.
- MMÁSZTF 1865: *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme.* Pest.
- MSK Ús 1. kötet. 1902: *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1.)
- MSK Ús 42. kötet. 1912: *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.)
- MSK Ús 69. kötet. 1923: *Az 1920. évi népszámlálás. 1. kötet. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.)
- MSK Ús 83. kötet. 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83.)
- MSK Ús 105. kötet. 1938: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 105.)
- MEKF. Magyarország Első Katonai Felmérés.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?bbox=2361483.7703563776%2C5954941.344099082%2C2506943.435183068%2C6008065.0787572805&map-list=1&layers=147> – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- HBHKF. Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?bbox=2424273.562984191%2C6000741.763015903%2C2450051.9507733667%2C6009704.004582339&map-list=1&layers=129> – utolsó letöltés: 2024. július 1.

- MKMKE. Magyar Királyság. Második Katonai Felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2424273.562984191%2C6000741.763015903%2C2450051.9507733667%2C6009704.004582339&-map-list=1&layers=5> – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- MKE. Magyarország Katonai Felmérése 1941. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2428789.833632143%2C6002622.612422001%2C2443303.3143777912%2C6007323.489661539&map-list=1&layers=29>; – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- MO. 1865–1910. Magyarország településszintű adatbázis. http://gistory.hu/docs/8_/ – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- GISta Hungarorum OTKA-projekt. <http://gistory.hu/g/hu/gistory/otka> – utolsó letöltés: 2024. július 1.

Borászati Lapok 1895.

Debreczen Nagy-Váradi Értesítő 1862.

Politikai Újdonságok 1865.

Hivatkozott irodalom

- Bihari-Horváth László 2014: *Legelők – szőlőskertek – tanyavilágok. Környezetátalakító hasznosítási formák Biharban a 18–20. században*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Cunfer, Geoff 2016: Adaptation on an Agricultural Frontier. Socio-Ecological Profiles of Great Plains. *The Journal of Interdisciplinary History* (46.) 3. 355–392.
- Csorba László 2005: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 279–326.
- Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). In: Szulovszky János – Demeter Gábor (szerk.): *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest–Debrecen, 56–92.
- Edvi Illés Sándor 1896: *A magyar királyi államvasutak és az üzemiükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai*. 2. kötet. Budapest.
- Fényes Elek 1839: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 4. kötet. Pest.

- Galgóczy Károly 1879: A telepítések mai fontossága s vizsgálódás sikerülésök feltételei körül. *Nemzetgazdasági Szemle* (3.) 1. 1–36.
- Horváth Gergely Krisztián 2022: A magyarországi jobbágyfelszabadítás végrehajtása és történeti percepciói. *Történelmi Szemle* (64.) 2. 251–267.
- Jankó Annamária 2007: *Magyarország katonai felmérései 1763–1950*. [Budapest].
- Kövér György 1998: A piacgazdaság kiteljesedése. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 343–374.
- Orosz István 2020: *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról*. Debrecen.
- Pinke Zsolt 2015: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kisjégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14972> – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- Szilágyi Zsolt 2012: *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében*. Kecskemét.
- Szilágyi Zsolt 2022: *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest.
- Taylor, Alan 2022: Természetellenes egyenlőtlenségek – társadalom és környezettörténetek. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2022: *Táj, ember, tudás – Zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 115–131.
- Tokai Gyula 1992: *Nagyléta földje és népe. Részletek a község történetéből a kiegyezésig*. Vámospércs.
- White, Richard 1980: Poor Men on Poor Lands. The Back-to-the-Land Movement of the Early Twentieth Century: A Case Study. *Pacific Historical Review* (49.) 1. 105–131.

Rózsa Sándor

A 19. századi vízrendezések hatása a Nagykunság állattenyésztésére

The Impact of Nineteenth-Century Water Management on Livestock Farming in the Great Hungarian Plain

The theory of floodplain management received considerable scientific and public attention around the turn of the millennium, mainly due to negative environmental experiences that made it clear that the water management system in place since the nineteenth century needed some rethinking. Research into the management practices of communities affected by landscape change before river regulation has gained relative momentum, but few studies have attempted to examine them using quantitative tools. In the present study, I examine the livestock farming in the modern Nagykun-District, an area significantly affected by the floods of the Tisza, Berettyó and Körös rivers, primarily to answer the question of how the period of floodplain farming represented a quantifiable extra potential for the sector and how this changed throughout the nineteenth century.

Az ártéri gazdálkodás és annak ökológiai jelentősége

A 19. században megindított átfogó alföldi vízrendezésekkel kapcsolatban egy, a kezdetektől napjainkig tartó vita bontakozott ki, amelynek egyik érdekességét a kimondottan interdiszciplináris jelleg, másikat az időnként megélénkülő közérdeklődés adta. Utóbbi különösen megnőtt az ún. ártéri (vagy fok-) gazdálkodással kapcsolatban, amelyben sokan az Alföldet sújtó környezeti problémák lehetséges megoldási alternatíváját látták.

Alapvetően pozitív, de nem túl gyakori jelenség, amikor az alkalmazott tudományok a történeti néprajz vagy a történettudomány eredményei felé fordulnak, ennek időzítése azonban nem volt igazán előnyös. Magyarországon csak az 1990-es években kezdett meggyökeresedni a történeti ökológia, amelyhez az ártéri gazdálkodás és a vízrendezés témája leginkább kapcsolódik, így nem voltak még igazán kiforrott műhelyei vagy fórumai. A másik nehezítő körülmény konkrétan az ártéri gazdálkodáshoz kapcsolódóan az volt, hogy bár egy nem új elméletről volt

szó,¹ a fogalmi keretek kiforrására még nem került sor, s gyakran egyszerre használták a *fokgazdálkodás* és az *ártéri gazdálkodás* kifejezéseket.² A helyzetet tovább bonyolította az olyan terminológiák megjelenése, mint a *rételés*³ vagy épp a *nedves gazdálkodás*.⁴ Ez a kommunikációs nehézség szerepet játszott abban, hogy a vita olyan látszólag marginális kérdésekre hegyeződött ki, mint a fokok eredete.⁵ A több évig tartó vita eredményeinek konszenzusos összefoglalására igazából a mai napig nem került sor, de a fő fogalmi keretek azért kirajzolhatók.

A fokgazdálkodás egy speciális aktív vízgazdálkodási formát jelent, melynek központi eleme a vízkitörési pont, vagyis a fok. Az itt kilépő vizet a helyi gazdálkodók sokrétűen hasznosították, halastavakat tartottak fenn, rekesztő halászatot folytattak, a kilépő víz legelőket öntözött, stb. A rendszer egyik elengedhetetlen eleme az aktív emberi beavatkozás volt, a fokok karbantartása, valamint a kilépő víz szétvezetése révén. Ezt először Andrásfalvy Bertalan figyelte meg a Duna menti Sárközben.⁶ Eredményei azonban túlmutatnak egy korabeli vízgazdálkodási gyakorlat pusztá felvázolásán, azoknak igen fontos környezettörténeti, illetve ökológiai üzenete is volt. Arra világított rá, hogy a folyók mentén élő közösségek nem csupán a negatívumot látták az árvizek jelenlétében, hanem annak pozitívumait is megfigyelték. Megkérdőjelezte tehát azt a szemléletet, amely az Alföld ártereiben csupán a hasznavehetetlen sártengert és mocsarat látta. Andrásfalvy rávilágított arra is, hogy a tájatalakítási munkák kezdeményezése nem vagy legalábbis nem teljesen a helyi gazdálkodóktól származott. Szerinte a Sárköz már a szabályozások előtt is komoly mezőgazdasági potenciállal rendelkezett, vagyis a terület nem ennek révén vált alkalmassá a lakosság megélhetésének és piaci kapcsolódásának biztosítására. A fokgazdálkodás elméletének további üzenete, hogy a tudatos vízgazdálkodás nem kizárólag a 19. századi, „modern” vízrendezéssel jelent meg.

Andrásfalvy alapvetően lokális megfigyeléseiből egy globálisabb érvényű hipotézis született, amely azonban bizonyíthatóság szempontjából támadások kereszttüzebe került.⁷ Ennek során mutatkozott meg leginkább az említett kommunikációs probléma. Andrásfalvy ártéri gazdálkodási elméletének környezettörténeti üzenete, hogy az alföldi közösségek kialakíthattak az ökológiai adottságokhoz jobban igazodó, de egyben rentábilis gazdálkodási formákat, így

¹ Andrásfalvy 1973.

² Ez még a fogalmat megalkotó Andrásfalvyra is jellemző. Andrásfalvy 1973; 1975.

³ Bellon 1979: 81.

⁴ Bellon 2003: 20–21.

⁵ Fodor 2001: 90.

⁶ Andrásfalvy 1973.

⁷ A teljesség igénye nélkül: Szilágyi 1982; Deák 2001; Takács 2000.

a későbbi szárazgazdálkodást preferáló új tájhasználati szemléletnek létezik reális alternatívája, s ennek mentén érdemes a 19. századi vízrendezéseket újraértékelni. A környezettörténeti kutatásoknak tehát nem feltétlenül a foggazdálkodás szekvenciális elemeit kell görcsösen keresniük, hanem ezeket az alaptéziseket kell ellenőrizniük.⁸ Erre a „félreértésre” kiváló példa Takács Károlynak a Rábaköz fejlett középkori vízgazdálkodási rendszerére vonatkozó eredménye, amely kiválóan bizonyítja a fejlett vízgazdálkodás meglétét, a szerző egy cikkében mégis szembeemegy Andrásfalvyval, mivel nincs szó fokokról.⁹ Ez jól rávilágít a fogalmak pontos tisztázásának szükségességére.

A foggazdálkodással szemben ártéri gazdálkodás alatt nem egy konkrét vízkezelési rendszert kell értenünk, hanem egy olyan differenciált gazdálkodási formát, amely nem csupán a száraz területeket tekintette értékesnek, hanem az árvizek által különböző mértékben érintett ártereket is igyekezett a lehető legjobban kihasználni. Az ártéri gazdálkodás tehát nemcsak magának az ártérnek a hasznosítását jelenti, hanem a gazdálkodó közösség felől megközelített fogalom is egyben, ahol a különböző mezőgazdasági ágazatok kiegészítették egymást.¹⁰ Mindez egy kevesebb környezeti terheléssel járó gazdálkodást jelentett, s szembeállítható a 19. században megjelenő új vízgazdálkodási és tájhasználati irányelvekkel.¹¹ Az ártéri gazdálkodás azonban nem járt együtt feltétlenül aktív vízgazdálkodással, egy közösség ugyanis vízügyi szempontból passzívan is kihasználhatta az ártereket. Bellon szerint a Tisza mentén több közösségre is jellemzőek voltak a foggazdálkodás ökológiai alapelvei, miközben nem volt jellemző a fokok kialakítása vagy akár csatornák ásása, sőt esetenként a területen közvetlenül nem is voltak fokok, erre kiváló példa a tanulmányban vizsgált Nagykunság. Erre a gyakorlatra vezette be a rételés fogalmát.¹²

Az Alföldön az ártéri gazdálkodásnak számos ökológiai és gazdasági előnye is lehetett. A vizes helyek jelentős mértékben növelték a terület biodiverzitását. A fában szegény területeken a nád fűtő- és építőanyagot nyújtott, a vizek jelentős halászati tevékenységet tettek lehetővé. Továbbá az Alföld arid karakterét mérsékelhette a nem csapadékból származó vízbevitel. A különböző területek ökológiai adottságainak megfelelő hasznosítása valószínűleg optimálisabb biomasszahozamokat eredményezhetett. A kérdés ugyan még további vizsgálatra szorul, de ezzel függhet össze, hogy a Nagykunság egyszerre volt számontartva állattenyésztő és gabonater-

⁸ Ezt az ellentmondást pl. lásd Takács 2000.

⁹ Takács 2001a; 2001b.

¹⁰ Erre példaként lásd Dóka 1982.

¹¹ Bellon 1979: 81.

¹² Bellon 2003: 20–21.

mesztő központként is. Az eredetileg időszakosan vízjárta vagy mocsaras területek, amelyek többnyire öntéstalajokkal, de viszonylag magas fűhozammal rendelkeztek, árvízmentesítés után általában az alacsonyabb átlagtermésű szántóföldeket adták,¹³ így biomasszahozamuk összességében akár csökkenhetett is.

A differenciált hasznosítás a mezőgazdasági ágazatok előnyös arányát eredményezte, amely a gazdálkodás időjárási és piaci kilengésekkel szembeni érzékenységét is mérsékelhette. A 19. század gabonakonjunktúráinak köszönhetően jelentős mértékben nőtt a búzatermesztés jelentősége, amely azonban különösen érzékeny az időjárási kilengésekre.¹⁴ A gabona termelésbiztonságát többek között a különböző igényű növények kombinálásával próbálták meg növelni, azonban ezzel rontották a többlettermés értékesítési lehetőségeit. A Nagykuságban már a 18. században sem volt jellemző az ún. kétszeres (búza és rozs általában fele-fele arányban) vetés,¹⁵ ami arra utal, hogy a gabonatermesztésnek az ártéri gazdálkodás időszakában is volt piaci orientációja. Az ellátásbiztonságot növelhette a kapásnövények (pl. kukorica, burgonya) termesztése is, melyek akár ártéri környezetben is vethetők voltak, amennyiben a területet a vegetációs időszak árvizei nem érintették.

Termelésbiztonsági szempontból azonban az egyik legnagyobb előnyt a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés kiegyenlített jelenléte adta. Szántóföldi monokultúráról persze még elvben sem lehetett szó, hiszen állattenyésztésre mindenképpen szükség volt legalább az igaerő biztosításához. A Nagykuság állattenyésztése azonban bőven túllépte ezt a minimális szintet. Az állattartás számára a mélyárterek egyfajta biztonsági pufferként szolgáltak, aszályos években ugyanis többnyire végső „menedéket” jelentettek az állomány számára.¹⁶

Az ártéri gazdálkodás persze hátrányokkal is járt. A különböző árvízi érintettségű területek művelési módja kötött volt, emiatt az ágazatok arányát sem lehetett korlátlanul a piaci igényekhez igazítani. Egy ritkábban emlegetett szempont, hogy az ártéri gazdálkodás, ha mérsékeltebb formában is, de ki volt téve az időjárási kilengéseknek, hiszen csak akkor működhetett megfelelően, ha az áradások a megszokott mértékben és időtartammal jelentkeztek.

Jelen tanulmány fő célja az újkori Nagykun Kerület 18–19. századi állattenyésztésének vizsgálata a 19. századi változások feltárása céljából. A korlátozott forrásadottságok miatt a tendenciák részletes időbeli felvázolására sajnos nincs

¹³ A 18. század végi szántók nagyrészt a jó termőhelyi adottságú területeken feküdtek: Pinke 2015: 142–143. A szántóvá alakított árterekkel kapcsolatban Györffy 1984: 8–9.

¹⁴ Rácz 2021: 167–168.

¹⁵ Bellon 1973: 110–112.

¹⁶ Bellon 1996: 340.

mód. A vizsgálat környezettörténeti szempontja alapján a területet három időmetszetben érdemes értékelni, ezek az 1780-as évtized, a 19. század közepe, valamint a 19. század vége. Ezek közül az első még az ártéri gazdálkodás időszakát reprezentálja, a második a lokális vízrendezések beérésének és az átfogó folyószabályozás kezdetének állapotát mutatja be, míg a harmadik a már kiteljesedett vízrendezéseket.

Az állattenyésztés fő állományjellemzői a 18–19. században

II. József uralkodásának évtizede a forrásképződést illetően a prestatisztikus korszakon belül kiemelkedő időszak. Az első katonai felmérés, a népszámlálás, valamint a kataszteri felmérés hármasa lehetőséget nyújt az ártéri gazdálkodás behatóbb vizsgálatára. Szerencsés körülmény, hogy a Nagykun Kerületben az utóbbi is rendelkezésre áll.¹⁷ Az állattenyésztés értékelését azonban nehezíti, hogy az állomány felmérését a lakosság sokkal eredményesebben gátolhatta, mint a földmérést. Az országos vagy akár kerületi dicális adóösszeírások adatai bizonytalanok, ennél valóságghűbbek lehetnek a fűbér¹⁸ megállapítására szolgáló községi számlálások. Ezt a körülményt tetézi, hogy az állatok száma a valóságban is jelentősen változhatott, akár egyik évről a másikra.

A Nagykunság területén az ártéri gazdálkodás időszakában optimálisan három időpont vizsgálatára nyílik lehetőség, ez az 1766-os év,¹⁹ az 1784–1787 közötti időszak,²⁰ továbbá az 1820-as évtized.²¹ 1766-ban egy, az egész Nagykun Kerületre kiterjedő összeírássra került sor, az 1780-as években Kisújszállásról és Kunhegyesről, az 1820-asban pedig Karcagról és Kunszentmártonról hiányoznak az adatok. Utóbbi pótlására bevontam a vizsgálatba a kisebb megbízhatóságú 1828-as országos összeírást is.²²

¹⁷ A tanulmányban a II. József-féle kataszteri felmérés települési összesítői kerültek felhasználásra: MNL JNSZVL IV. 2. 76. Községek terméskimutatása, 1789.

¹⁸ Az egyes gazdák által a közös legelők használatáért fizetett díj, amelyet általában a kihajtott állatok száma alapján határoztak meg.

¹⁹ MNL JNSZVL IV. 3. 5. a. Conscriptió. (Személyi, vagyoni), 1766.

²⁰ MNL JNSZVL V. 100. 145. Conscriptio Facultatum Priv. oppidi Kardszag-Uj-Szállás, 1784/1785; V. 500. 1132. Conscriptiók, 1785/1786; V. 1900. 291., V. 200. 1. a./b. Conscriptio Facultatum, 1784/1785.

²¹ Az 1820-as évekből származó állományadatok forrása: *Kisújszállás adókönyve az 1820/1821-es évből*. L. Bellon 1996: 95., *Kunhegyes tanácsi jegyzőkönyvéből származó összeírás 1821-ből*. L. Bellon 1996: 101., *Kunmadaras adókönyve az 1816. évből*. L.: Bellon 1996: 97., *Túrkeve tanácsi jegyzőkönyvéből származó összeírás 1826-ból*. L.: Bellon 1996: 106.

²² MNL JNSZVL IV. 3. 41–61.

1. ábra. A vizsgált terület – a Nagykun Kerület települései

Az ártéri gazdálkodás felbomlása a Nagykunságban a 19. század közepétől vett nagyobb lendületet, különösen annak végén, a Berettyó szabályozásával.²³ Azonban ez a század sajnos szintén nem bővelkedik megfelelő felbontású adatokban. Itt a két vizsgált időszak a 19. század közepe és vége. Előbbi Palugyay Imre 1854-ből származó adatai,²⁴ utóbbi pedig az 1895/1896. évi mezőgazdasági összeírás²⁵ alapján volt elemezhető. Kiegészítő jelleggel használtam fel továbbá az 1869. évi népszámlálással egybekötött állatszámolás adatait.²⁶

²³ Rózsa 2022: 117–123.

²⁴ Palugyay 1854.

²⁵ *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1897.*

²⁶ Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.

A különböző időszakok állományainak összehasonlítására az aggregált számosállatszámot alkalmaztam, ennek számítási kulcsát egy Kunhegyesen 1804-ben kelt tanácsi jegyzőkönyvi bejegyzés adta.²⁷ Figyelembe véve a kerületben a 18–19. században alkalmazott egyéb számítási kulcsokat, valamint a mai számosállat-számítási eljárásokat, ez tűnt a leginkább alkalmazhatónak.²⁸ Eszerint 1 számosállat egyenlő 1 darab felnőtt szarvasmarhával vagy lóval, 2 darab növendék szarvasmarhával vagy lóval, illetve 10 juhval vagy 5 sertéssel.

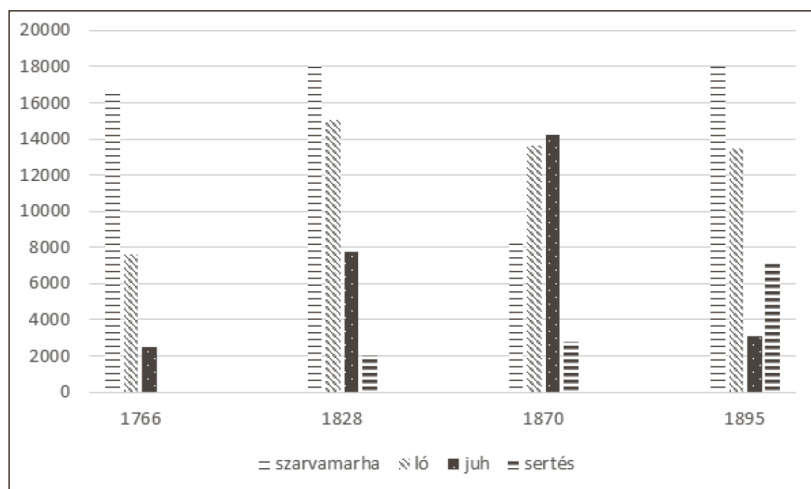
számosállat (db)						
	1766	1784–1787	1820-as évek	1828	1854	1894/95
Karc.	6185	8270	na.	14907	6989	10414
Kisúj.	4581	4851	6098	7454	5300	5989
Kunh.	3195	na.	7519	5170	3985	3226
Kunm.	3739	na.	5934	5415	3973	4135
Kunsz.	3566	3990	na.	4867	7882	4963
Türk.	5434	4833	8470	6089	6016	5803
Nagykunság	28466	21944	28021	45730	35999	34530
változás (%)						
	1766– 1784/87	1784/87– 1820-as évek	1820-as évek – 1828	1828–1854	1854– 1894/1895	1766– 1894/95
Karc.	33,7	na.	na.	-53,1	49	68,4
Kisúj.	5,9	25,7	22,2	-28,9	13	30,7
Kunh.	na.	na.	-31,2	-22,9	-19,1	1
Kunm.	na.	na.	-8,7	-26,6	4,1	10,6
Kunsz.	11,9	na.	na.	61,9	-37	39,2
Türk.	-11,1	75,3	-28,1	-1,2	-3,5	6,8
Nagykunság	-22,9	27,7	63,2	-21,3	-4,1	21,3

1. táblázat. A számosállatok számának változása
a Nagykunságban 1766–1894/95 között

²⁷ A számosállatok kerületbeli korabeli számítási kulcsait lásd: Bellon 1996: 91–110.

²⁸ A napjainkban alkalmazott számokkal kapcsolatban lásd: Holló–Szabó 2011; Polgár–Toldi: 2011.

A Nagykunság települései már a 18. század közepén is igen nagy állatállománnyal rendelkeztek. A vizsgált források az összeírási bizonytalanságok ellenére arra utalnak, hogy 1760–1850 között az állomány jelentősen növekedett. Az 1828-as összeírás adatai Karcagon, valamint Kisújszálláson csúcspontot mutatnak, azonban a többi település esetében alacsonyabbak a települések belső összeírásaiból származó adatoknál. Ennek oka pontosan nem állapítható meg, de valószínű, hogy Karcagon és Kisújszálláson nem volt jelentős a letagadás, hiszen a valóságosnál több állat feltüntetése valószínűtlen. Az összeírásból számított számosságok egy kissé felfelé torzítanak, mivel a növendék állatok elkülönítésére nem volt lehetőség. Még ha ezt figyelembe vesszük is, a 19. század első fele a legeltetéses állattartás csúcspontja volt a Nagykunságban. Ez összefügg a terület vízügytörténetével, mivel ekkorra érték be a 18. századi lokális vízügyi beavatkozások, melyek nagyobb mennyiségű legelőt szabadítottak fel, különösen a mélyebben fekvő Karcag és Kisújszállás esetében.

2. ábra. Az állatállomány felépítésének változása a Nagykunságban 1766–1895 között (számosságban)

Az állomány teljes méretének változása mellett azonban struktúraváltás is következett. A 18. század végén számosságukra vetítve a szarvasmarha alkotta a teljes állomány 62%-át, ezt követte a ló, végül csekély számban a juh. A 19. század második felében a szarvasmarha-állomány nem nőtt tovább jelentősen, azonban elkezdődött a juhállomány növekedése. Az 1828-as összeírásakor az állatállomány 18%-át már a juhok adták. 1854-ben a kerületben a juhok száma túllépte a 100 000 darabot, a számosságuk pedig 31% lett. A csúcspontot az 1870-es

állatszámclálás mutatja, amikor a juhok aránya a számosállat kategóriában 36%-lett. Ennek a folyamatnak viszonylag komoly tájhasználati összefüggése is volt, mivel a gyapjútermelés céljából tartott állatok már nem viselték el azt a mélyártéri környezetet, amely a 18. században még nagy arányban tartott szürkemarhák számára megfelelő, sőt bizonyos tekintetben előnyös is volt. A már említett lokális jellegű vízrendezések következtében azonban nagyrészt végbement az ártéri legelők jelentősebb szárazodása, ami utat nyithatott az állományszerkezet átalakításának. Ebből következik az a már korábban kifejtett hipotézis, miszerint a vízügyi beavatkozások mögött nemcsak a sokat emlegetett gabonakonjunktúra állhatott, hanem az állattenyésztés átalakulása is.

A legelőmennyiség változása

A rendelkezésre álló legelőmennyiség megállapítása az ártéri gazdálkodás időszakra vonatkozóan nem egyszerű feladat. A már említett első kataszteri felmérés az egyik legmegbízhatóbb korabeli forrás,²⁹ így a vizsgálatokra leginkább alkalmas. Sajnálatos módon azonban a nyomásművelés miatt esetenként ugyanaz a terület bekerült a szántó és a rét kategóriába is, hiszen egyes években szemterményt adott, míg más években legeltethető ugar volt. Ugyanígy problematikusak a Nagykun Kerületben számba vett kertek, ugyanis a feljegyzett mennyiségekből úgy tűnik, hogy ezek nem tényleges kertek, hanem valamilyen újraosztásos földek lehettek, jelentős részben akár kaszálórét formában. Összességében a kataszteri felmérés földjeinek kb. 30%-áról nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az pontosan milyen művelés alatt állt. Ennek kiküszöbölésére külön elvégeztem a számításokat a kataszteri felmérésben feljegyzett tényleges legelőkre vonatkozóan, valamint úgy is, hogy hozzáadtam a réteket, az ugart, valamint a kataszteri felmérésből hiányzó területeket, melyek ugyan mélyárterek és mocsarak lehettek, de bizonyos részükön egyes időszakokban nagy valószínűséggel legeltettek is.

Érdekes kérdés, hogy az ártéri gazdálkodás időszakában hogyan viszonyult egymáshoz az állatállomány és a legelőnagyság. Ennek eldöntéséhez először is azt kellett megválaszolni, hogy mekkora lehetett egy katasztrális holdnyi legelő eltartóképesége, amit két tényező is befolyásolt: az adott terület minősége, elsősorban a fűhozama, valamint a legeltetett állatfajta igénye. Az ártéri legelők magas fűhozama közismert, ennek tényét bizonyítja az, hogy a korabeli legelőrendtartások viszonylag szigorúan szabályozták ezek használatát.³⁰ Ennek a

²⁹ Rózsa 2018.

³⁰ Bellon 1996: 304–340.

többletértéknek a számszerűsítésére azonban sem a korabeli forrásokban, sem az ártéri gazdálkodás tudományos szakirodalmában nincs példa. Tekintve, hogy a Nagykunság esetében aktív gyepgazdálkodásnak nincsen nyoma, alapvetően extenzív gyepekről beszélhetünk,³¹ amelyek a mai mezőgazdasági kategorizálás szerint alacsonyabb fűhozamúak. Az évenkénti egy vagy több áradás azonban egyfajta „árasztásos öntözést” jelentett a területnek. Az árasztásos gypöntözés tapasztalatai alapján lehetőségünk van az ártéri legelők többletértékének viszonylagos számszerűsítésére. Az ilyen gyepek akár két-háromszoros hozamnövekedést is produkálhatnak.³² Így az ártéri legelők már nem az extenzív, hanem a mai félintenzív gyepek közé sorolhatók. Komoly problémát jelent azonban, hogy nem dönthető el, hogy a kataszteri felmérésben rögzített rét és legelő mekkora része volt ártéri. Ezt figyelembe véve számításaim során a 18. századi Nagykunság legelőit továbbra is alapvetően extenzív gypnek tekintem. A korabeli forrásokban megjelenő számítások, valamint a modern mezőgazdasági szakirodalom alapján az 1 számosálat/hektár, vagyis 0,5754 számosálat/katasztrális hold eltartóképességgel számoltam.³³ A számosálat számításakor az előző résznél alkalmazott kulcsot használtam, kivéve a juhok esetében, ahol helyesebbnek tűnt 10 helyett 8 juhot 1 számosálatnak tekinteni.

	Kihasznátság (%)		
	legelő + rét	legelő + szál- lásföld	legelő + rét + szállásföld
1766			
Karcag	63	54	53
Kisújszállás	75	62	61
Kunhegyes	38	36	35
Kunmadaras	74	69	64
Kunszentmárton	79	76	66
Túrkeve	50	46	44
1780-as évek			
Karcag	86	75	73
Kisújszállás	82	67	67
Kunhegyes	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>

³¹ Pfau–Széles 2002: 299.

³² Petrasovits–Balogh 1969: 121.

³³ Az állatok átlagos legelőigényével kapcsolatban figyelembe vett korabeli és mezőgazdasági szakirodalmi számításokat lásd: Rózsa 2022: 215.

Kunmadaras	<i>na</i>	<i>na</i>	<i>na</i>
Kunszentmárton	89	85	75
Túrkeve	46	42	41
1820-as évek			
Karcag	<i>na</i>	<i>na</i>	<i>na</i>
Kisújszállás	103	85	84
Kunhegyes	91	86	85
Kunmadaras	119	110	103
Kunszentmárton	<i>na</i>	<i>na</i>	<i>na</i>
Túrkeve	76	69	67

2. táblázat. A legeltetésre alkalmas terület kihasználtsága a különböző „puffer”-területek figyelembevétele mellett

Az állomány és a legelő összevetése alapján megállapítható, hogy 1766-ban a feljegyzett tényleges legelő is el tudta tartani a teljes állatállományt valamennyi településen, sőt Túrkeve csupán 52%-ban, míg Kunhegyes mindössze 38%-ban használta ki legelőit. A legelők kihasználtsága aztán az 1820-as évekkel teljessé vált, sőt ebben az időszakban igazán optimális eltartást már csak a legelők és a kaszálás után felszabaduló rétek együttes legeltetése, sőt az egyéb területek, például a szállásföldek részbeni bevonása tett lehetővé. Mindez azonban csak a kataszteri felmérésben rögzített, tehát már az 1780-as években legelőként használt területekre vonatkozik, vagyis a vízrendezésekkel nyert területeket nem foglalja magába. Ahogyan az a 3. táblázatban is látható, az egyes települések fel nem mért, tehát elvileg hasznavehetetlen területein még igen nagy mennyiségű állat volt eltartható. Ez különösen nagy területet jelentett Karcag és Kisújszállás esetében, s viszonylag kicsit Kunhegyesen, aminek a magyarázatát az adja, hogy előbbiek határa mélyebben feküdt, vagyis az elöntéseknek jobban ki volt téve.

II. GAZDÁLKODÁS, TÁJHASZNÁLAT, TÁJÁTALAKÍTÁS

Eltartható számosállat (db)				
	csak legelő	legelő + puffer	kataszteri felmérésből kimaradt terület	A kimaradó területek elvi állatteltartó képessége az összes összeírt terület eltarthatóképességéhez képest (%)
Karcag	9774	11947	19366	162
Kisújszállás	6188	7614	9284	122
Kunhegyes	8564	9297	1399	15
Kunmadaras	4742	5945	2422	41
Kunszentmárton	3957	5520	3235	59
Túrkeve	10652	12671	4668	37

3. táblázat. Eltartható számosállatszám, különböző legelőpotenciál-számítások alapján a Nagykunságban

Az ártéri gazdálkodás állattenyésztésének értékelésekor fontos kérdés az ágazat viszonyulása a szántóföldi növénytermesztéshez. Az első kataszteri felmérés szerint a 18. század végén a Nagykunság területének 20%-a volt szántóterület (legalábbis nyomásművelés alatt álló terület), 9,4%-a rét és kert, 36,5%-a pedig legelő. A kataszteri felmérés szerint a nem hasznosított területek aránya 33,6%-volt. A településeken belül a szántó aránya kis szórást mutat, négy település 16–19,5%-os szántóaránnal bírt, a legmagasabb Kunszentmártonban volt (26%). A kerület földjeit tehát ekkor dominánsan az állattenyésztés hasznosította.

A 19. század közepére beértek a korábbi lokális beavatkozások, aminek köszönhetően a nádas és a nem termő területek együttes aránya az összterület 6%-ára zsugorodott, ami igen nagy változás a 18. század végi 33%-hoz képest. Ebben azonban már szerepet játszott az 1840-es évek végén meginduló, a területet érintő átfogó folyószabályozás is. A statisztikákban haszontalannak ítélt területek tehát zsugorodtak, a szántóterület, valamint a rét és a legelő pedig jelentősen nőtt. A szántó az 1780-as, valamint az 1850-es évtized között 41 000 kh-ról 63 500 kh-ra, aránya pedig 20%-ról 34%-ra nőtt. Eközben a rét és legelő mennyisége 96 000 kh-ról 122 500 kh-ra, aránya 45,9%-ról 65%-ra változott. Hogy a változás pontosan mely területeken ment végbe, az a statisztikákból sajnos nem állapítható meg, valószínű azonban, hogy az újonnan feltört szántók egy jelentős része korábban legelő volt, míg a nádas árterek elsősorban legelővé alakultak.

Az egy állatra jutó legelő változásának megállapítását sajnos nehézkessé teszi, hogy Palugyay 1854-es állatszámai valószínűtlenül alacsonyak, még úgy is, hogy azokból a sertések száma hiányzik. További kétségeket ébreszt, hogy az 1870-es

állatszámolás hasonló állatállományt mutat, azonban ekkorra már 1854-hez képest jelentősen megnőtt a szántók mennyisége,³⁴ tehát már alacsonyabb volt a legelőpotenciál, mégis több állatot írtak össze. Az 1,737 kh (1 ha)/számosállat kulcs szerint az 1850-es években a Nagykunság igen kiterjedt legelőin akár 70 500 számosállat is eltartható lett volna. Ez tehát a Nagykunság állattenyésztési potenciáljának a csúcspontja.

A 19. század második felében azonban, amint az állománystatisztikából láttuk, bekövetkezett az állattenyésztés hanyatlása. Az 1894. évre vonatkozó mezőgazdasági összeírás szerint a Nagykunságban már csak 67 000 katasztrális hold rét és legelő volt, ami az összes terület 30%-a. Ezzel párhuzamosan nagymértékben megnőtt a szántóterület, elérte a 135 000 katasztrális holdat, amely az összes terület 62%-át képezte. Ekkorra a nádas, valamint a művelés alá nem eső terület már csak 5%-ot tett ki. Ez némiképp eltér a Tiszántúl általános változási trendjétől, ahol a szántó 20%-kal nőtt, a legelő pedig ugyanennyivel csökkent.³⁵ A Nagykunság földhasználatát tehát a század végére egyértelműen a szántóföldi növénytermesztés dominálta, ami az állattenyésztés jellegének markáns átalakulásával is együtt járt. Az ekkor kimutatott legelőmennyiségen már csak 38 500 számosállat volt eltartható, az összeírás szerint pedig a terület számosállatszám 34 500 volt. Fontos azonban figyelembe venni, hogy azok a legelőminőségi előnyök, amelyek az ártéri gazdálkodás időszakában fennálltak, már nem voltak adottak. Ezzel összefüggő az állomány strukturális átalakulása, ugyanis ekkor az állomány már igen jelentős részét tette ki a dominánsan nem az extenzív legeltetésben részt vevő sertés (17%), valamint a fejős tehének (17%).

Összességében megállapítható, hogy a Nagykunságban az ártéri gazdálkodás időszakában az állattenyésztés a lehetőségekhez képest nem volt túlméretezett, az ugarral, valamint az ártérrel együtt olyan kiterjedésű legelő állt rendelkezésre, amely az összeírásokban szereplőnél nagyobb állomány eltartását is lehetővé tette volna. Tény, hogy a települések a 18–19. században árendált pusztákat is igénybe vettek,³⁶ ami némileg ellentmond a legelőbőségnek. Ennek oka elsősorban az lehetett, hogy az elvi legelőbőség a megszokottól eltérő, tehát időben tartósabb vagy szokatlan magasságú árvizeket hozó években legelőhiányba csaphatott át. A korábban a területben végzett kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy a helyi kezdeményezésű lokális vízrendezések még ezt a veszélyt kívánták elhárítani. Ezen munkálatok nem eredményezték a terület teljes kiszáradását, de jól láthatóan a

³⁴ Magyarország és Erdély 1869. évi aratási eredményei.

³⁵ Demeter 2018: 32.

³⁶ Bellon 1996: 39–88.

nagykunsági legelőpotenciál csúcsát jelentették a 19. század első felében. A területben az állattenyésztés hanyatlása csak ezt követően, a század második felében következett be, vagyis úgy tűnik, hogy nem a munkálatok után közvetlenül, hanem valamivel később, feltehetően a piaci igényekhez való újabb alkalmazkodási törekvések révén.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára (MNL JNSZVL), Szolnok

IV. 2. A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai.

IV. 3. A Jászkun Kerület adószedőjének iratai.

V. 100. Karcag város levéltára.

V. 200. Kisújszállás város levéltára.

V. 500. Túrkeve város levéltára.

V. 1900. 211. Kunszentmárton város levéltára.

A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Első rész. Az 1895. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. 1897.

Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. 1871.

Magyarország és Erdély 1869. évi aratási eredményei a Magyar Kir. Statistikai Hivatal által beszerzett adatok alapján. Hivatalos Statisztikai Közlemények. 1871. IV. évf. 1. füz. 3–204.

Palugyay Imre 1854: *A Jász-Kun Kerületek leírása*. Pest.

Hivatkozott irodalom

Andrásfalvy Bertalan 1973: *A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása*. (Vízügyi történeti füzetek 6.) Budapest.

Andrásfalvy Bertalan 1975: *A Duna mente népének ősi ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezése előtt*. Szekszárd.

Bellon Tibor 1979: *Nagykunság*. Budapest.

Bellon Tibor 1996: *Beklen. A Nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag.

- Bellon Tibor 2003: *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Bp.
- Deák Antal András 2001: Fokok és délibábok. *Hidrológiai Közöny.* (81.) 1. 39–41.
- Dóka Klára 1982: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* (24.) 3–4. 277–303.
- Demeter Gábor 2018: Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövödelmek és adóterhek területi mintázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőségek nyomában a történeti Magyarországon*. Budapest, 15–46.
- Fodor Zoltán 2001: Az ártéri gazdálkodást tárgyaló elméletek és alkalmazhatóságuk a magyarországi Tisza-szakasz kéziratok térképein szereplő fokok alapján. *Agrártörténeti Szemle.* (43.) 1–2. 87–150.
- Györffy István 1984: *Nagykunsági Krónika*. (reprint kiadás). Karcag.
- Holló István – Szabó Ferenc 2011: *Szarvasmarhatenyésztés*. Budapest.
- Petrasovits Imre – Balogh János 1969: *Növénytermesztés és vízgazdálkodás*. Budapest.
- Pfau Ernő – Széles Gyula 2002: *Mezőgazdasági üzemtan 2. Mezőgazdasági ágazatok gazdaságtana*. Bp.
- Pinke Zsolt 2015: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás: Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. (Doktori disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Polgár Péter – Toldi Gyula 2011: *Juh- és kecsketenyésztés*. Keszthely.
- Rác Lajos 2021: A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Környezettörténet – Historiográfia*. Budapest, 161–196.
- Rózsa Sándor 2022: *Kényszer vagy lehetőség? A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyásbályozások megindulásáig*. (Doktori disszertáció) Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger.
- Rózsa Sándor 2018: Az első kataszteri felmérés környezettörténeti forrásértéke In: Kis Csaba – Kovács-Veres Tamás Gergely – Rózsa Sándor (szerk.): *„Politika, életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Eger, 129–152.
- Takács Károly 2000a: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* (1.) 1. 27–61.
- Takács Károly 2000b: Fokgazdálkodás vagy valami más? *Korall* (1.) 2. 149–150.

A Zagyva uralta vízi világtól a folyószabályozásig Jászberény térségében

From the Zagyva-Dominated Water World to River Regulation in the Jászberény Region

The Zagyva River, in the days before its regulation, supplied water year after year to a marshland of about 64 km², which was located in the flat area surrounding the city of Jászberény. The long-delayed regulation of the Zagyva water system was forced by the series of floods between 1937 and 1941. After the regulation, the so-called Nagy-ér, or Kongó-ér became the main Zagyva riverbed that flows outside the town as a sort of bypass ring and then merges with the Tarna river. From this point on, the so-called “Urban” river stretch of the Zagyva, that runs through the town center, could only receive a limited amount of water. The extent of the marshy areas around the town had shrunk considerably by this time. The reduced intensity of the works was given a new impetus by the great ice flood of 1963. Between 1963 and 1966, the embankments along the Great Lake were built and considerably raised, and the “Urban” Zagyva River was completely cut off from flood drainage. The water management project completed in 1966 created the actual hydrological situation in the Jászberény area.

Jászberény városa a Zagyva mentén fekszik, amely folyó a város határától nem messze, délkeleti irányban folyik össze a Tarnával, hogy aztán még mintegy 50 km-t megtéve, Szolnoknál a Tiszába torkolljon. A Zagyva a Karancs hegységben, Zagyvaróna határában ered,¹ mintegy 500 m-es tengerszint feletti magasságban. Vízyűjtőjének legmagasabb pontja a Kékestető (1014 m), míg a Tiszába torkollásának szelvénye már csak 79 m-rel van a tengerszint felett. Összesen 179 km-t tesz meg a folyó a forrásától a szolnoki torkolatig. A Mátrán kívül a Cserhát, a Karancs és a Medves hegy- és dombvidékének vizeit is összegyűjti. A Zagyva a Mátra hegység vizeinek fő levezetője, egyúttal a Tisza középső szakaszának legjelentősebb jobb oldali mellékfolyója. A forrásvidék közelében a Zagyva esése még 16,7 m/km,

¹ Kovács 2022: 150.

ami Hatvan és Jászberény között 0,64 m/km-re csökken. A folyó nagyobb árvizei általában december és március között következnek be.¹

A Mátra nyugati pereméről Jászberénybe lesiető Zagyva a korábbi évszázadokban egészen más képet mutatott, mint amilyenné a 20. század közepén történt szabályozását követően tette az emberi beavatkozás. A Zagyvát nem akadályozták épített gátak abban, hogy árvizei szétterüljenek, így évről évre táplálták és életben tartották a város körüli mocsárvilágot. A folyószabályozás előtti időkben az egész összefüggő árterület egyfajta víztározóként funkcionált: egyrészt mérsékelte az árvizek hevesességét és magasságát, másrészt viszont meghosszabbította a magas vízállás időtartamát.² A Mátra vizeit nyugatról a Zagyva, keletről pedig a Tarna folyó gyűjti össze és szállítja le az Alföldre, majd pedig a hegyek alatti legmélyebb ponton, a jász-sági süllyedék területén – Jászberény és Jászfákóhalma között – folynak össze, hogy aztán az egyesült víztömeg Zagyva néven elérje az összefolyást követő első települést, Jásztelek községet, az egykori Mihálytelket. Azt, hogy a két folyó egyesülését követően is Zagyváról beszélünk, azért is fontos hangsúlyozni, mert a régebbi időkben előfordult, hogy az összefolyás alatt is Tarnának nevezték a folyót. Jásztelek, Jászsósztgyörgy és Zagyvarékas esetében is akad ilyen forrás a 18. és a 19. századból.³

A vízrendezés és folyószabályozás előtt a Jászság jelentős része vízi világ volt, amit alátámaszt, hogy 445 vízrajzi névről tudunk a Jászságban, amelyből 72 Jászberény határában található.⁴ Kisebb-nagyobb erek, árkok, rétek, szikek, vizenyős helyek, laposok, illetve nyílt vizek váltogatták egymást ezen a tájon. Az Alföldről általánosságban is elmondható, hogy természetes képe mocsaras-ligetes táj volt. Viszont a köztudatban még mindig fel-felbukkan egy téves felfogás, hogy a hajdani vízi világ egy mostoha, embertelen környezetet jelentett.⁵ Ezt a szabályozás előtti érintetlen vízi világot ábrázolja például Bedekovich Lőrinc 1798-ban készült térképe,⁶ amelyen a Zagyva–Tarna vízrendszerének a mai szemmel nézve szinte hihetetlen, már-már áttekinthetetlenül szövevényes hálózatát örököltette meg.⁷ A Zagyva–Tarna vízrendszerének folyói a Jászberény–Jászdózsza–Jásztelek háromszögben kialakult nagy medence hatalmas mocsaraiban találkoztak, amelyek egykori kiterjedése mintegy 64 km²-re becsülhető.⁸

¹ Nováky 1985: 13–21.

² Károlyi–Nemes 1975: 14.

³ Fodor 1934: 229.

⁴ Fodor 1942: 22–25.

⁵ Tóth 2000: 46.

⁶ Fodor 1942: melléklet.

⁷ Nemes 1981: 154.

⁸ Nemes 1981: 36.

A Zagyva folyó Jászberényt északnyugati irányból, Jászfelsőszentgyörgy felől éri el mélyen bevágott medrével, hogy aztán a Donatus-domb térségében hirtelen éles kanyarulattal észak felé forduljon. Ezen a szakaszon épült fel a külső vízimalom, amely 1696 és 1907 között létezett, nagyjából a mai hűtőgépgyári bekötőút Zagyva-hídjának környékén.⁹ Ezt követően a folyó eléri a vasúti hidat, innen pedig a mai kép egészen más, mint a szabályozási előtti állapot. Régen a folyó az ún. Kecskelábat elérve szakadt két ágra: a főág a városon keresztül folyt, míg a Nagy-ér a várost északról elkerülve tartott a Tarna folyó felé. Itt, a Kecskelábnál már a 18. század végén megépítettek Bedekovich útmutatása alapján egy vízosztó zsilipet, az ún. Külső-zúgót.¹⁰ Ezt a helyet, ahová 1800-ban Nepomuki Szent János szobrát állították, a város vízrajzi értelemben vett legérzékenyebb pontjaként is emlegették. A jeges árvizek többször is megrongálták, illetve megsemmisítették a zúgót, amely 1966 óta üzemben kívül áll, jelenleg a Vasas Sporthorgász Egyesület¹¹ tőrendszerének területén.

1. ábra. A jászberényi Külső-zúgó 1966-ig üzemelt (A kép forrása: Jász Múzeum, Album Lehel városáról I. P/347; 461)

⁹ Szikszai 2014: 341–346.

¹⁰ Nemes 1981: 161.

¹¹ A horgászegyesületet 1952-ben alapították a szocialista iparosítás során felépült Aprító-gépgyár vasmunkásai. A jelenleg is használt tőrendszer – benne a Külső-zúgóval – viszont csak 1969-ben került az egyesület kezelésébe.

A Zagyva főága a Városi Zagyva volt egészen az 1941-es árvizet követő szabályozásig, amikortól – a város belterületének védelmében – már csak korlátozott mennyiségű vizet kaphatott, míg a főág a várost elkerülő Nagy-ér lett, amelynek eliszapolódott és vízínövényekkel benőtt medrét rendezték, nagy kanyarulatait átvágták, és a szakaszt részben töltésekkel látták el.¹² A Nagy-ér mára feledésbe merült, régi elnevezése a Kongó-ér, amely név valószínűleg arra utal, hogy a folyó eredeti állapotában ez a szakasz csak magasabb vízállás idején kapott vizet, vagyis medre sokszor kongott az ürességtől. A Kongó-ér természetes árapasztóként is szolgált, hiszen árvíz idején a fölösleges vizet a város határában lévő kiterjedt mocsárvilágba vezette. Ezért is hívták régen Vízlevezető-csatornának, illetve az 1882-ben készült német nyelvű katonai térképen a magyar tükörfordításaként Abzugsgrabennek.¹³ Egy 1898-ban készült térkép szerint a Nagy-ér el sem érte a Tarnát, hanem Levezető-árok néven beleveszett Borsóhalma és Tulad mocsaraiba.¹⁴ A jászberényi sajtó 1938-ban „érnek nevezett holt szakasz” névvel illette a Zagyvának ezt a külső ágát.¹⁵ A Városi-Zagyva a vízrendezés előtt tehát a Kecskeláb térségében, a Külső-zúgó előtt kanyarodott a város irányába. A belvárosban, közvetlenül a Margit-sziget¹⁶ utáni Zagyva-szakaszon állt a Belső vízimalom. A város legszebb helyeként tartották számon, több festőt megihletett környékének szépsége. Viszont mind árvíz, mind kisvíz idején több problémát, bosszúságot okozott. 1788-ban épült és 1944-ig biztosan állt az épülete.¹⁷ A régi időkben a Városi-Zagyvát Malomároknak, illetve Malomcsatornának hívták.¹⁸ Ezek az elnevezések mára feledésbe merültek.

¹² Az emberi akarat küzdelme a rakoncátlan Zagyvával. *Ugar* 1942. július 15. 7–8.

¹³ Umgebungen Jász-Berény. K.k. militär. Geographisches Institut. 1882. Jász Múzeum térképtára.

¹⁴ MNL JNSZVL XV. 1. b. 05. polc. N-283-4964.a. Kaál és Jász-Berény térkép (1898). Kiadja a Kereskedelemügyi m. kir. Ministerium Budapesten. Zona 15 COL. XXII.

¹⁵ Megvalósulás előtt a Zagyva szabályozás. *Jász Hírlap* 1938. szeptember 24. 5.

¹⁶ A szigetet egykori tulajdonosáról, Schönfeld Margitról nevezték el. A 17. század végén még Habsburg Lipót nádor nevét viselte. Blénessy 1937: 21.

¹⁷ A Belső vízimalom az 1940. évi árvíz pusztítása után már nem üzemelt, többé nem hozták rendbe. Az épület elbontása vita tárgyát képezte a városi képviselőtestületben. 1944-ben búcsúzó cikk is megjelent az *Ugar* című helyi lap hasábjain, de a világháború eseményei átmenetileg megmentették. Elbontásának pontos idejét nem ismerjük, de Beleznay Ferenc műszaki tiszt 1947-ben készült várostérképén már nem szerepel. Sebők 2023: 67–68.; MNL JNSZVL XXXVI. 2. a. 44. d. Jászberény város belsőségének térképe, 1947. Összeáll.: Beleznay Ferenc.

¹⁸ MNL JNSZVL XXXVI. 2. a. 37. d. 1959-1975. Terület- és településrendezési tervek. Vízügyi szakvélemény megrendelése, KÖTIVIZIG Szakasz mérnöksége. 1959. november 13. Magyarai Béla főmérnök.

2. ábra. A Belső vízialom a mai városi strand bejárata közelében állt
(A kép forrása: Jász Múzeum, A. 20. 10. 22. jelzetű fotó)

Noha a 18. század végétől Bedekovich Lőrinc vezetésével megkezdődtek a vízrendezési munkálatok, 1850-ig nem terveztek és nem is építettek párhuzamos töltéseket a Zagyva mellett, illetve a mai értelemben vett mederszabályozást sem alkalmaztak. Az első gátat – Herkules-gát néven – 1850-ben építették a város védelmében ott, ahol a Csincsa mellékág elvált a Nagy-értől.¹⁹ Ezután még a legkritikusabb szakaszokon épültek gátak. Ilyen volt az 1880-ban épített Szent János-gát, amely a Külső-zúgó környékét védte. Ezt követően sokáig halogatták a Zagyva árvízrendezését, noha a folyó szabályozásának első tervét Polifka János már 1878-ban elkészítette.²⁰ Pedig a város és környéke sokat szenvedett az árvizektől, hiszen a folyó felsőbb szakaszain történt emberi beavatkozások következtében a árvizek egyre gyorsabban zúdultak le az Alföldre.²¹ A 20. század első harmadának árvizei (1904, 1919, 1922, 1929)²² után példátlan árvízszorozat következett: 1937, 1939,

¹⁹ Nemes 1981: 213–218.

²⁰ Fodor 1942: 60.

²¹ Blénessy 1937: 22.

²² Kiss 2006: 93; Árvíz Jászberényben. *Jász Hírlap* 1937. március 3. 3.

1940 és 1941 is pusztító árvizet hozott, ebből 1937-ben kétszer, tavasszal és ősszel is kiöntött a Zagyva. Ezért 1941-ben megkezdték az addig halogatott ármentesítési munkákat.²³ A kezdeti lendületet követően azonban a munkálatok ismét elhúzódtak, és csak 25 év elteltével, 1966-ban fejeződtek be; ekkorra lényegében kialakult a napjainkban is meglévő vízrajzi helyzet.²⁴

Jászberény régi térképeit tanulmányozva megállapítható, hogy a fent leírt kiterjedt vízi világon túl a város vízrajzi képe alapvetően abban különbözött a mai-tól, hogy a Zagyvának két belső ága volt: a ma is meglévő Városi-Zagyva mellett a 20. század közepéig létezett a Csincsa nevű folyóág is, amely a Hatvani úti hídtól (egykori Kolos hídjá) egészen a Nagytemplomig húzódott, közel 1 km hosszan. Ez Kurcz Jenő városi főmérnök 1909-ben készült Jászberény-térképén még teljes hosszában látható.²⁵ 1959-ben már csak egy része volt meg,²⁶ majd az 1964-es várostérkép már nem is ábrázolja, addigra ugyanis teljesen felszámolták, betemették, és zárt, föld alatti csatornává alakították. Nevét ma is őrzi az Alsócsincsapart és a Felsőcsincsapart utca. A Csincsa végétét az okozta, hogy az árvizek hatásosabb kivédése érdekében gáttal elvágták a Nagy-értől, így ritkán jutott vízutánpótláshoz. A városi sajtó mint pangó, bűzös posványt emlegette, Blénessy János, a tanítóképző tanára és Jászberény helytörténésze 1937-ben haldokló Csincsáról írt.²⁷ A folyóág eredetéről megoszlottak a vélemények: Fodor Ferenc természetes folyóágnak tartotta,²⁸ míg mások szerint a ferences templom köré 1567–1568-ban épült, Dzsánfedá nevű török erőd védelme érdekében ásták ki a medrét.²⁹

A 20. század nagy árvizei és a folyószabályozás

A Tanácsköztársaság idején, 1919. április 21–22-én, húsvétkor bekövetkező árvívről részletesen beszámolt a városi sajtó. Április 22-én reggel a harangokat is félreverték, a budapesti karhatalmi kirendeltség és a munkástanács pedig helyi férfi munkaerőt toborzott a gátak megerősítéséhez. A város külterületének je-

²³ Kiss 2006: 93–96.

²⁴ Károlyi–Nemes–Pálhidy 1976: 44–47.

²⁵ Kurcz Jenő városi főmérnök 1909: Jászberény rendezett tanácsú város belsőségének térképe. Jász Múzeum térképtára.

²⁶ MNL JNSZVL XXXVI. 2/a. 37. d. 1959–1975. Terület- és településrendezési tervek. Vízügyi szakvélemény megrendelése, KÖTIVIZIG Szakasz mérnöksége. 1959. november 13. Magyarai Béla főmérnök.

²⁷ Blénessy 1937: 22.

²⁸ Fodor 1942: 31.

²⁹ Blénessy 1937: 22.; Nemes 1981: 218.

lentős része víz alá került (Borsóhalma, Négyszállás, Mizse, Jakab, Pele területei). A legnagyobb elárasztás a jákóhalmi út két oldalán alakult ki, ahol lénnyegében minden víz alatt állt, a tanyasi lakosság pedig csak csónakokkal tudott közlekedni.³⁰ Tíz esztendő elteltével, 1929 márciusában, a kemény telet követően jeges árvíz pusztított Jászberényben. A hegyekből érkező olvadékvíz még 40–60 cm vastagságú jeget talált a folyón, így csak robbantásokkal lehetett elejét venni a nagyobb katasztrófának. A Külső-zúgónál két méter magasan torlódott a jég, majd a jeges áradat áttörte a zsilipeket. A Csincsnál lévő Herkules-gát három helyen is átszakadt.³¹ Nyolc évvel később, 1937-ben márciusban és novemberben is árvizet okozott a Zagyva. Márciusban ismét a külterület szenvedett a legtöbbet, hiszen a várostól délre található Alsóboldogháza egy részét, Csíkos-Kutyina és Tápió területét szinte tengerként öntötte el a kiáradó folyó vize. A város megmenekült az áradástól, noha egyes budapesti lapokban olyan téves tudósítások jelentek meg, hogy a víz egészen a Nagytemplomig tört előre.³² A Jászberénytől délre lévő külterületen még közel egy hónap múlva, áprilisban is mintegy 8–10 ezer katasztrális holdat borított víz, hiszen az újabb esőzések és a Tisza magas vízállása akadályozta a víz levonulását.³³ Novemberben érkezett a következő árvíz, amikor a város északi részébe két helyen is betört a víz. Ekkor a város délkeleti részén csak csónakkal lehetett közlekedni, a külterületen pedig ismét víz alá került a tápiói tanyak harmada.³⁴ 1938 őszén méréseket végeztek a városban a kirendelt vízügyi mérnökök, előkészítendő a Zagyva szabályozását. Megállapították, hogy főmedernek a városi ág lenne a legalkalmasabb, de a megfelelő védőgátak kiépítését megoldhatatlannak tartották. Elméletileg felmerülhetett az is, hogy a teljes vízmennyiséget a városon kívül, a Nagy-érben vezetik el, viszont a Malomárok fenntartását fontosnak tartották közegészségügyi és a vízi élettel kapcsolatos indokokkal alátámasztva.³⁵

1939 márciusában ismét árvíz alakult ki a Zagyván, amit a mintegy négy és fél napi esőzés okozott. A városban úgy látták, hogy a korábbi évek során beiszaposodott, beszűkült meder egyre kevésbé tudja levezetni a jelentősebb árhullámokat.

³⁰ Sebők 2015: 301–302.

³¹ Az árkászok robbantása a megáradt Zagyván elhárította a közvetlen árvízveszedelmet. *Jász Hírlap* 1929. március 24. 1.

³² Lélekvesztővel a csíkosi és a tápiói tengeren. *Jász Hírlap* 1937. március 20.

³³ Katasztrófális károkkal kell számolni a földeken álló óriási vízmennyiség miatt. *Jász Hírlap* 1937. április 10. 1.

³⁴ Árvízveszély fenyegette újra Jászberényt és környékét. *Jász Hírlap* 1937. november 20. 1.

³⁵ Megkezdtek a méréseket a Zagyva-szabályozás ügyében a minisztériumi mérnökök. *Jász Hírlap* 1938. szeptember 24. 4.

Mivel a Nagy-ér túlterhelt volt, a jászdózsaik kérésére a Külső-zúgó zsilipeit lezárták, így a víz zöme a városon keresztül folyt. Ekkor már a jákóhalmi út mindkét oldalán hömpölygött a szennyes áradat. A Zsombikos kaszálói és Borsóhalma rétei szinte tengerré változtak. A teljesen elzárt tanyavilágban a közlekedés csak lóháton vagy csónakkal volt lehetséges. A szokásos kritikus helyen, a Herkules-gátnál katonák százai dolgoztak a szivárgások megakadályozása érdekében. A város azon részein, ahová betört a víz, több ház összeomlott.³⁶

1940 márciusában érkezett a következő nagy árvíz. A bajt előre borítékolni lehetett, hiszen nagy hó esett az Alföldön és a hegyekben is, emellé pedig rendkívüli hideg társult, ami tekintélyes vastagságúra hizlalta a Zagyva jégpáncélját. 1940. február 14-én Jászberény Újerdőn 54 cm-es óréréteget regisztráltak, február 16-án pedig -30 °C-ig süllyedt a hőmérő higanyszála.³⁷ A város polgármestere már jó előre hirdetményben kérte a helyi lakosság segítségét a várható árvíz miatt.³⁸ Az áradat szerencsére nem egyszerre, hanem két részletben érkezett. Az 1940. március 15-e utáni első hullám felszaggatta a folyó jégpáncélját. Ekkor a Kolos-hídnál már át kellett vágni az úttestet, hogy a víztömeg egy része a Nyavalykán (Gyilkos-ér) keresztül akadálytalanul folyhasson ki Borsóhalma rétejeire. Aztán hamarosan megérkezett a méteres mátrai hó olvadékvize is. Jászberény szerencséjére a hatvani cukorgyárnál gátszakadás történt, így sok víz hagyhatta el a folyó medrét, elárasztva a boldogi határt.³⁹ Ennek ellenére is ezekkel a szavakkal tudósított a berényi sajtó: „A legöregebb jász-magyarok sem emlékeznek ilyen nagy árvízre – halljuk széltében-hosszában.” A rendkívüli víztömeg mintegy 2 km hosszan elöntötte a Hatvan felé vezető Monostori utat, ahol megszűnt a forgalom. A Kolos-hídtól keletre az egész határ vízben állt, a várostól délre a külterületek (Jakab, Csíkos, Kutyina, Tápió) menetrendszerűen víz alá kerültek, így ki kellett telepíteni az embereket. A város keleti részén gátakat kellett húzni ahhoz, hogy az ár ne érje el a laktanyát.⁴⁰ Az árvíz következtében szünetelt a vasúti közlekedés Hatvan és Szolnok között, mert a víz több helyen is alámosta a vasúti töltéseket.⁴¹

Az árvízsorozat utolsó felvonása – amely végül kikényszerítette a sokáig halogatott árvízrendezési munkálatok megkezdését – 1941 februárjában érkezett. A

³⁶ Megismétlődött a két év előtti árvíz. *Jász Hírlap* 1939. április 1. 1.

³⁷ Várnagy György: Adatok Jászberény megyei város 1940. évi időjárásához. *Jász Hírlap* 1941. január 11. 1.

³⁸ Friedvalszky Ferenc: Hirdetmény. *Jász Hírlap* 1941. március 2. 4.

³⁹ Siklósi 1943: 7.

⁴⁰ A jászsági és a jászberényi árvíz veszedelmes méreteket öltött. *Jász Hírlap* 1940. március 30. 1–2.

⁴¹ Közlekedési zavarok a vasúton. *Jász Hírlap* 1940. március 30. 3.; Helyreállt a rendes közlekedés Hatvan és Szolnok között. *Jász Hírlap* 1940. április 13. 1.

város új polgármesterét, Pénzes Sándort február 14-én éjjel értesítették telefonon a Zagyva felsőbb szakaszain lévő települések részéről, hogy „[...] pusztító áradat zúdul lefelé, a város irányába”. Másnap délelőtt meg is érkezett a szennyes áradat óriási jégtáblákkal, hidak maradványaival, elsodort kerítésrészekkel, szalmakazalakkal. A Külső-zúgó „[...] táblái már forgácsokként váltak szét a romboló hatású jégtáblák borzalmas nyomása alatt”.⁴² Ide munkásokat kellett rendelni, akik csákánnyal, fejszével próbálták kisebb méretűre törni az óriási táblákban érkező jeget, elkerülendő, hogy azok a hídlábakat elfűrészeljék és a hidakat elvigyék. Az árvíz a város északi részének több utcájába is betört, a keleti határ pedig egyetlen hatalmas, összefüggő víztükörré vált, amelyből csak a Jákóhalmi út és a tanyák emelkedtek ki szigetekként. Ezt az utat végül át is kellett vágni a lakott területek védelmében. Az árvíz hírére Jászberénybe érkezett Bánffy Dániel földművelődésügyi miniszter, valamint Hegedűs Kálmán, a Zagyva–Tarna-szabályozás kirendelt miniszteri biztosa. Ekkor a város határának mintegy harmada, 15 ezer katasztrális hold állt víz alatt. A tanyavilágban épületek omlottak össze, a város belterületén pedig a magasan álló talajvíz jelentett problémát.⁴³

A Zagyva szabályozási munkálatai már a nagy árvíz levonulását követően, 1941 tavaszán megkezdődtek.⁴⁴ Talán a Hatvan–Szolnok-vasútvonal megépítése óta nem volt olyan nagyszabású közmunka Jászberényben, mint ami ekkor kezdődött.⁴⁵ A vízrendezés elsődleges célja az volt, hogy a Nagy-ér medrének kotrásával és kiszélesítésével a Zagyvának ez az ága legyen a főmeder árvíz idején, amely akár az utolsó nagy árvíznél is nagyobb vízhozamot, 140 m³/sec vízmennyiséget el tud szállítani.⁴⁶ A Külső-zúgót úgy alakították át vízelosztóvá, hogy a folyó városi ága legfeljebb 25 m³/sec vízmennyiséget kapjon, az ezen felüli vízmennyiség pedig a Kongó-érbe kerüljön. Ugyanakkor nyáron, alacsony vízállás idején akár az összes vízmennyiséget is a városi ágba terelhetnék, így előrelátható volt, hogy a Kongó-ér kisvíz idején víz nélkül is maradhat – ahogyan ez a múltban számtalan alkalommal előfordult. A Nagy-ér folyószakaszát tehát modernizált, a város belterületét árvíz esetére biztosító árapasztónak építették ki.⁴⁷ A munkálatok télen is csak két napig szüneteltek, majd 1942 nyarán már mintegy 600 fő dolgozott a Zagyvánál, akik előtt a mederkotrást munkagép végezte. A kiásott földmeny-

⁴² A földművelésügyi miniszter látogatása Jászberényben. *Jász Hírlap* 1941. február 22. 1.

⁴³ A földművelésügyi miniszter látogatása Jászberényben. *Jász Hírlap* 1941. február 22. 1.

⁴⁴ Megkezdődtek a Zagyva és a Tarna szabályozási és medertisztítási munkái. *Jász Hírlap* 1941. április 12. 1.

⁴⁵ Németh Ferenc: Milyen lesz a szabályozott Zagyva? *Ugar* 1941. december 1.

⁴⁶ Az emberi akarat küzdelme a rakoncátlan Zagyvával. *Ugar* 1942. július 15. 8.

⁴⁷ Németh Ferenc: Milyen lesz a szabályozott Zagyva? *Ugar* 1941. december 1.

nyiség egy részéből gátakat emeltek, de jutott belőle a Nagytemplomhoz közeli Csinsca-szakasz mederfeltöltésére is. A gátépítésen dolgozó kubikosok kétharmada jászberényi, illetve környékbeli tanyasi volt, a többiek pedig a környező jázsági településekről érkeztek. A kemény fizikai munkáért napi 6-7 pengő, a korban jónak, tisztességesnek mondható fizetség járt. Összesen kilenc kanyarátvágás készült. A Városi-Zagyva folyómedrét a legnagyobb mértékben a belterülettől délre eső szakaszon alakították át. „Nincs meg a helyén az ősi folyó, [...] mert eltüntette a Zagyva-szabályozás, új medret, rövidítő átvágást készítván a jászok szeszélyesen kanyargó vizének” – tudósított a sajtó.⁴⁸ Többen attól tartottak, hogy a rendezést követően a Városi-Zagyva nem kap majd elegendő vizet, így lényegében csak egy „iszapmeder” lesz, a közepén lassan csörgedező patakocskával.⁴⁹ A várost félkörívben, északról és keletről megkerülő Nagy-ér tehát rendezett, vízinövényektől megtisztított, részben gátakkal megerősített medret kapott, ez pedig jelentősen csökkentette az addigi mocsárvilág kiterjedését. Ezzel kapcsolatban a helyi sajtó olykor olyan hangvételben írt, mintha már egy évtizeddel később lennénk, és a szocialista tervgazdálkodás nagy, természetátalakító munkálatai folytak volna: „A bíbicek hiába siratják az öreg mocsárvidéket. Hiába csírog siratódalt a csörgőka-csák repkedő serege.”⁵⁰ Azonban nem mindenki szemlélte ilyen felhőtlenül az elévzett tájátalakítást. Éppen ugyanebben az esztendőben jelent meg Fodor Ferenc Jászságról szóló monográfiája, amelyben így fogalmaz: „[...] vajjon nem lőttek-e vele túl a célon, vajjon előrelátó dolog volt-e az egykor pompás legelőt, kaszálót nyújtó réteket mind kiszárítani.”⁵¹

A Zagyva vízrendezési munkálatainak a több mint két évtized elteltével bekövetkező újabb pusztító jeges árvíz tapasztalata adott ismét lendületet. Az addigi munkálatokat többször is az általános kapkodás és a kis létszámú munkaerő jellemezte. 1953-ban egy műszaki leírás a Jászságot vízügyi szempontból „fehér folt-nak” tekintette az ország térképén.⁵² Az 1963 tavaszán kialakult árvíz előzménye egy rendkívül havas és hideg tél volt. A Mátrát mindenütt átlagosan 50-100 cm vastag,⁵³ nagy víztartalmú hóréteg fedte, a folyókon pedig 40-50 cm-es jég réteg volt jelen. A márciusi enyhüléshez jelentős csapadék is társult, így Jászberény alatt rekordmagas, a város felett pedig a rekordot erősen megközelítő vízállás alakul-

⁴⁸ Az emberi akarat küzdelme a rakoncátlan Zagyvával. *Ugar* 1942. július 15. 7.

⁴⁹ A Zagyva és a város érdekében. *Jász Hírlap* 1941. március 15. 2.

⁵⁰ Diplomás kubikosok. *Ugar*. 1942. július 15. 11.

⁵¹ Fodor 1942: 63.

⁵² KVL XXXII. 2. aa. 57. d. 25/512. Zagyva–Tarna szabályozás 1953.

⁵³ Kékestetőn 1963. február 21-én mérték Magyarország éghajlattörténetének legvastagabb hórétegét (146 cm). https://met.hu/eghajlat/magyarorszag_eghajlata/rekordok/ 2024. május 26.

hatott ki a Zagyván. 1963. március 9-én este a Jászberény alatti Zagyva-szakaszon majdnem valamennyi hídnál robbantással kellett szétoszlatni a feltorlódott jégtáblákat.⁵⁴ Március 11-én már két helyen is átbukott a megáradt víz a Jászberény és Jásztelek közötti úton.⁵⁵ Ezen a napon a városban, a Vízmű mindkét zsilipjénél erős jégdugó alakult ki, amit a helyi tűzérezred robbantó alakulatának sikerült megszüntetni. A Zagyva gátját végül két helyen is át kellett vágni. A Külső-zúgónál a gát átvágása következtében a víz elárasztotta a szomszédos Halastavat és környékét, valamint a Hatvani út térségét. A Jásztelek feletti átvágás következtében került víz alá Necső, Ispitarét, Pusztamizse, valamint Meggyespele-Szentimre jakabi területe. A Zagyva és a Tarna mellett az Ágó-patak és a Hajta is veszélyesen megduzzadt, mely vízfolyások közül végül a Tarna és az Ágó ki is öntött. Ezek vize elárasztotta a jászárokszállási út jobb oldalát egészen a Zagyva gátjáig, valamint Kis- és Nagy-Borsóhalmát, a Zsombikost és Négyszállás egy részét is. Az átvágások és gátszakadások következtében többször nem várt irányból érkezett a víz, ami nagyban megnehezítette az árvízvédelmi munkát. Jászberény belterülete viszont a hatásos védekezésnek köszönhetően megmenekült az elöntéstől, azonban a külterületi részekben 8 ezer kataszteri hold terület állt víz alatt, melynek negyede volt vetésterület. Vízben állt mintegy 500 tanyaépület is, a külterületről nyolcvan családot kellett kitelepíteni. A város összesített kára mintegy 10 millió forintot tett ki, amelynek közel fele a mezőgazdaságot érintette, harmada pedig épületkárként jelentkezett.⁵⁶ Figyelemre méltó, hogy a korábbi nagy árvizekhez képest jelentősen csökkent az elöntött külterület nagysága.

Hasonlóan, mint az 1941-es nagy árvizet követően, 1963-ban is szinte azonnal megkezdődtek az árvízvédelmi munkálatok. Az akkori adatok szerint a várost elkerülő Nagy-ér 9,71 km, a Városi-Zagyva 7,85 km, míg az ún. Egyesült Zagyva–Tarna (a Tarna torkolatától a Városi-Zagyva torkolatáig húzódó folyószakasz) 1,85 km hosszúságú volt.⁵⁷ Május végén Szász helyi Pál, az Országos Vízügyi Főigazgatóság helyettes vezetője jelentette be a Zagyva és a Tarna árvízvédelmi töltésrendszerének kiépítését.⁵⁸ A teljes beruházás 1966 végére készült el, és mintegy 60 millió forintba került.⁵⁹ A munkálatok során a Kongó-ér mindkét oldalán olyan magasságú gát

⁵⁴ Dabolczy 1963: 335–340.

⁵⁵ Kemény munkára van, aggodalomra nincs ok. *Szolnok Megyei Néplap* 1963. március 14. 1–3.

⁵⁶ MNL JNSZVL XXIII. 502. Jászberény VTVB 1963. március 25-i ülés jkv. 1–6.

⁵⁷ KVL XXXII. 2.o. 826. d. 13694. Jászberényi Zagyva vízrendezés. Tanulmányterv. KÖTIVIZIG 1963. november 30.

⁵⁸ Szolnok megye mezőgazdaságának helyzete és további feladataink. *Szolnok Megyei Néplap* 1963. június 1. 1–3.

⁵⁹ Elkészült a Zagyva új árvízvédelmi rendszere. *Szolnok Megyei Néplap* 1966. december 22. 1.

épült, hogy az átlagosan száz évente bekövetkező nagy árhullámot is kivédje, viszont a városi folyóágat a kiépített zsilipek segítségével teljesen kiiktatták az árvizek levezetéséből.⁶⁰ A korábbi állapot szerint ugyanis árvíz idején túl sok víz került bele.⁶¹ Ettől kezdve a Városi-Zagyva az addigi 25 m³/sec helyett már csak legfeljebb 7 m³/sec öblítővizet kaphatott. Ekkor épült meg a mai Külső-zúgó, míg a régi, korszerűtlen, szűk keresztmetszetű, korábban sok bosszúságot okozó Külső-zúgót meghagyták ugyan, de kikerült a folyó élő szakaszából. A vasúti híd és az új zúgó között ugyanis nyílegyenes új medret ástak, a régi zúgó felé vezető kanyart pedig levágták az élő folyómederről. A várostól délkeletre eső területen, a Zagyva városi ágának torkolatánál is új zsilipet építettek, amely megakadályozta, hogy a Zagyva és a Tarna egyesült vize visszajuthasson a város irányába.⁶² A folyó városi ágának megszüntetése ezúttal is felmerült, egyenesen a legolcsóbb megoldásként említették. Azonban belátták, hogy ez „számos érdeket sértene”, így elvetették a gondolatot.⁶³ A tervezés során külön problémaként jelentkezett, hogy a Nagy-ér szakaszán négy híd felépítménye belógott a mértékadó árvízszint alá, így három esetben a hídszerkezet megemelését, egy esetben pedig a híd elbontását és új híd építését kellett előirányozni. Az utóbbi az ún. Zöld-híd volt Jászberény és Jászfákóhalma között.⁶⁴

A kiépített árvízvédelmi rendszer immár sikeresen birkózott meg az 1974 októberében érkező újabb rendkívüli árhullámmal. Ekkor a Tarnán ismét megdőlt a vízszintrekord, a gát koronaszintjét is meghaladó vízmagassággal.⁶⁵ A KÖTI-VIZIG 1972-ben készült térképén jól látszik, hogy a Jászberény–Jászfákóhalma–Jászárokszállás közötti alacsonyan fekvő területet jelölték ki vésztározónak, ahová gátátvágással szükség esetén a vízfölösleg kivezethető.⁶⁶ Jó példa erre 2010 júniusa, amikor összefüggő víztükör borította ezt a hatalmas területet.

⁶⁰ Befejeződőben a Zagyva–Tarna árvízvédelmi program. *Szolnok Megyei Néplap* 1967. április 14.

⁶¹ KVL XXXII. 2.o. 826. d. 13694.

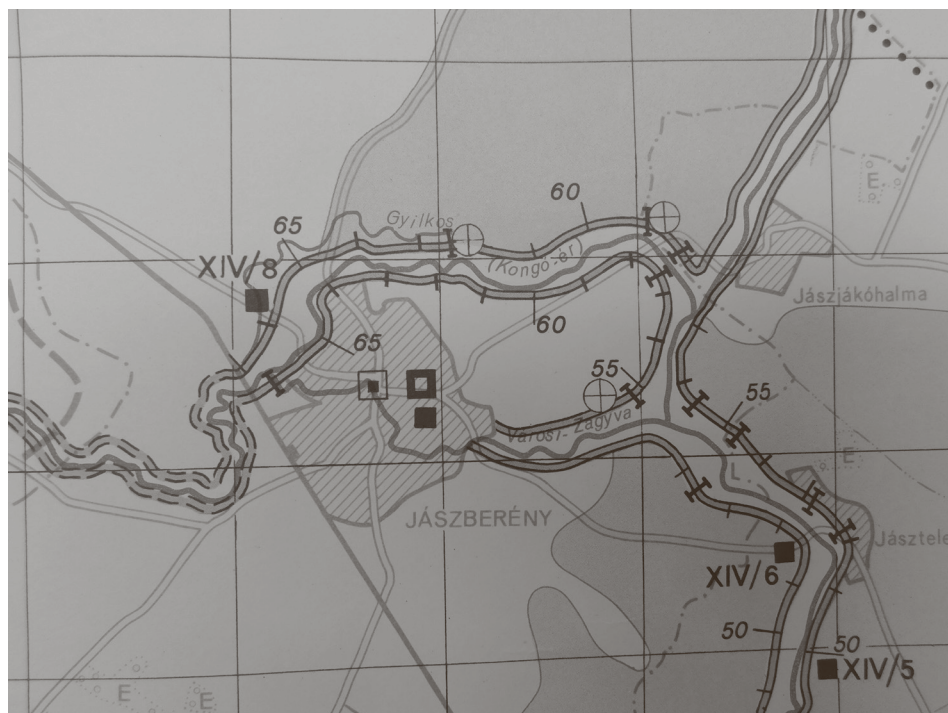
⁶² KVL XXXII. 2.o. 824. d. Jászberényi Zagyva vízrendezés. Összefoglaló ismertetés. 1964. december 31.; Új mederbe terelik a Zagyvát. *Szolnok Megyei Néplap* 1966. augusztus 11. 1.

⁶³ KVL XXXII. 2.o. 824. d. Jászberényi Zagyva vízrendezés. Összefoglaló ismertetés. 1964. december 31. Érdekes, hogy a jelentés elején megjegyezték, miszerint a Zagyva teljes hosszán éppen a Jászberény környéki szakasz rendezését látták a mérnökök a legbonyolultabbnak, ezért a tervek erre a szakaszra készültek el a legkésőbb.

⁶⁴ KVL XXXII. 2.o. 829. d. 13694. Négy híd tervezése, ajánlatkérés. 1964. június 16.

⁶⁵ Salamin 1975: 151.

⁶⁶ MNL JNSZVL XV. 1.b. N306 28. polc. Közép-Tiszavidéki Vízügyi Igazgatóság árvízvédelmi helyszínrajza (1972).

3. ábra. A KÖTIVIZIG 1972-ben készült árvízvédelmi helyszínrajzának Jászberényt érintő részlete (Forrás: MNL JNSZVL XV. 1.b. N306 28. polc. KÖTIVIZIG 1972.)

A Zagyva megrendezésének utolsó felvonása az ún. Zagyva–Tarna Vízgazdálkodási Szabályozó Rendszer fokozatos kiépítése volt az 1970-es évektől kezdődően, amely beruházás II. ütemében víztározók létesültek a vízgyűjtő felső szakaszán. Így a víz már nem zúdulhat akadálytalanul a hegyekből az alföldi területekre.⁶⁷ A megszelídített Zagyva immár lényegesen kisebb veszélyt jelent a lakott területre és a külterületekre is, mint a szabályozás előtti időkben, amikor – a Tarnával egyetemben – torrens jellegű folyóként is emlegették.⁶⁸ A természet erejét azonban soha nem lehet lebecsülni. Árulkodó adat, hogy csak a 20. század során nyolcszor alakult ki Jászteleknél valaha mért legmagasabb vízállás, ennek során pedig összesen 346 cm vízszintnövekedés történt. Csak az 1999. évi nyári árvíz idején 134 cm-rel dőlt meg az addigi rekord.⁶⁹ Ezeket a nagyvizeket az ember magas

⁶⁷ Kovács 2022. 149–167.

⁶⁸ KVL XXXII. 2. aa. 57. d. 25/512. Zagyva–Tarna szabályozás 1953.

⁶⁹ Szlávik 2000: 76.

gátak között lefolyatja. Riasztó élmény volt viszont 2022 nyara, amikor súlyos csapadék- és vízhiány alakult ki a térségben. Lehet, hogy némi területet vissza kell majd adnunk folyóinknak az egykori vízi világból.

Források

KVL (Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár), Budapest

XXXII. 2. aa. Közép-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság tervei.

XXXII. 2. o. Vízügyi Tervező Vállalat tervei.

MNL JNSZVL (Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára), Szolnok

XV. 1. b. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár térképeinek és tervrajzainak gyűjteménye (1730-2022), Nyomtatott térképek

XXIII. 502. Jászberényi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyvei (1950-1975)

XXXVI. 2. a. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzat Tervtára (1947-2007), Terület-és településrendezési tervek (1947-2001)

Jász Múzeum, Jászberény

Térképtár

Kurcz Jenő városi főmérnök 1909: Jászberény rendezett tanácsú város belsőségének térképe.

Umgebungen Jász-Berény. K.k. militär. Geogr. fisches Institut. 1882.

Országos Meteorológiai Szolgálat https://met.hu/eghajlat/magyarorszag_eghajlata/rekordok/ – utolsó letöltés: 2024. május 26.

Jász Hírlap, 1929–1942.

Szolnok Megyei Néplap, 1963–1967.

Ugar, 1941–1944.

Hivatkozott irodalom

Blénessy János 1937: *Jászberény természeti viszonyai és élete*. Jászberény.

Dabolczy János 1963: Árvíz és árvédekezés a Zagyván és a Tarnán. *Vízügyi Közlemények* (45.) 3. 333–341.

Fodor Ferenc 1934: *A Zagyva alföldi medencéjének régi vízrajzi viszonyai. Székfoglaló előadás a Szent István Akadémiában 1934. április 20-án.* H. n.

Fodor Ferenc 1942: *A Jászság életrajza*. Budapest.

- Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson 1975: *A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846)*. Budapest.
- Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson – Pálhidy Csaba 1976: *A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja III. A vízgazdálkodás eredményei (1945–1975)*. Budapest.
- Kiss Erika 2006: *Jászberényi múltidéző*. Jászberény.
- Kovács Péter 2022: A Zagyva–Tarna Vízgazdálkodási Szabályozó Rendszer fél évszázados története. *Vízügyi Közlemények* (104.) 3. 149–167.
- Nemes Gerzson 1981: *A Zagyva- és a Tarnavölgy jász-kerületi vízügyeinek krónikája (1279–1876)*. Szolnok.
- Nováky Béla (szerk.) 1985: *Zagyva. Magyarország vizeinek műszaki-hidrológiai jellemzése*. Budapest.
- Salamon András 1975: A Zagyva és a Tarna 1974 októberi rendkívüli árvize. *Vízügyi Közlemények*. (57.) 2. 151–166.
- Sebők Balázs 2015: Az 1918–19. évi forradalmak. In: Pethő László (főszerk.): *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig*. Jászberény, 288–317.
- Sebők Balázs 2023: Jászberény és a Zagyva folyó együttélése az elmúlt évszázadban. *Jászsági Évkönyv*. Jászberény, 56–74.
- Siklósi Szabolcs 1943: *A Sajó, a Zagyva és a Tarna 1940. évi árvizei*. Budapest.
- Szikszai Mihály 2014: Régi idők malmái Jászberényben. In: Pethő László (főszerk.): *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig*. Jászberény, 328–348.
- Szlávik Lajos 2000: Az Alföld árvízi veszélyeztetettsége. In: Pálfai Imre (szerk.): *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön*. Békéscsaba, 64–84.
- Tóth Albert 2000: A víz tájformáló szerepe az Alföldön. In: Pálfai Imre (szerk.): *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön*. Békéscsaba, 46–50.

III. BUDAPEST: A FŐVÁROS KÖRNYEZETTÖRTÉNETE

A középkori városok környezetszabályozása: Buda és Pest példája*

Environmental Regulation of Medieval Towns: The Examples of Buda and Pest

Using topographical data, documentary and other legal-historical sources, the paper aims to interpret the rules that were used to promote urban hygiene in pre-modern Buda and Pest. I will try to answer the question of what kind of environmental regulation, whether indirect or direct, was present in the economic centers of Hungary before the modern times, where the use of natural resources by many actors had to be coordinated in a small area. Ultimately, the question is whether sustainability and reflection on environmental pollution emerged in Hungarian cities before modern public health reforms.

Az utóbbi években a városi környezettörténet fontos kutatási területté nőtte ki magát az angolszász (és részben a frankofón) világban. A vizsgálatok fókuszja elsősorban a modern kor, ahol a városi környezet, a városi higiéniében bekövetkezett 19. századi gyökeres átalakulás áll a munkák középpontjában.¹ Monográfiák, tanulmánykötetek tucatjai kérdeznak arra rá, hogy a modern kori szabályozások révén miként tudták kiküszöbölni a járványok terjedését, a városi árvizeket és a vízhiányt, hogyan segítették a város hatékony működését a természeti erőforrások használatának szabályozásával. Ezen kutatásokban a városi vizeknek kiemelt szerepe van. Számos munka vizsgálja, hogy miként váltak a folyóvizek – vízgazdálkodási fogalommal élve – „ipari vízzé”, szennyvízelvezetővé, vagyis veszítették el korábbi funkcióikat és természetes jellegüket (lettek „hibridek”), majd bizonyos esetekben miként váltak újra a városok értékes területeivé, hogyan igyekeztek az egyes települések vonzó környezetté, a zöldterületek részévé tenni őket.² Ugyanakkor a környezetszabályozás nem feltétlenül jelent modern

* A tanulmány az NKFIH FK 142451 „Budapest – egy várostérség környezettörténete” projekt keretében készült.

¹ Rawcliffe–Weeda (eds.) 2019; Bécot et al. (éd.) 2023.

² Castonguay–Evenden (eds.) 2012; Evenden 2018; Chiarenza–Haug–Müller (eds.) 2020.

kori fejleményt általában sem, és különösen igaz ez a városi környezetre, ahol a szűkebb térben élő népesség, valamint a nagy ipari és kereskedelmi koncentráció miatt hatványozottan jelentkeztek környezeti problémák már a modern kort megelőzően. A kutatás Nyugat- és Dél-Európa, sőt újabban Kelet-Közép-Európa esetében is rendre rámutatott a városi környezet modern kort megelőző szabályozásának meglétére.³

Jelen rövid írás célja, hogy topográfiai adatok, okleveles és más jogtörténeti források segítségével értelmezze, milyen szabályokkal igyekeztek segíteni a városi higiéniét a modern kor előtti Budán és más magyarországi városokban. Arra igyekszem választ adni, hogy akár indirekt, akár direkt formában milyen környezetszabályozás volt jelen a modern kor előtt az ország gazdasági központjaiban, ahol kis területen kellett sok szereplő természetierőforrás-használatát összehangolni. Végeredményben pedig kérdés, hogy megjelenik-e a fenntarthatóság és a környezetszennyezésre való reflexió a magyarországi városokban a modern kori közegészségügyi reformok előtt.

Források

A modern kor előtti környezetszabályozással foglalkozó történeti munkák több forrásanyag irányából közelítenek. Egy részük a normatív forrásokra támaszkodik, és a városi és egyéb rendeletek felől közelít.⁴ Ezek angliai, francia és észak-itáliai városok esetében jelentős forrásanyagot biztosítanak annak megértésére, milyen problémákat jelentett a folyók, patakok és más városi vizek használata. E források ugyanakkor sok település esetében nem jelentenek megfelelő anyagot vagy azért, mert nagyrészt hiányoznak, vagy azért, mert nem városi rendeletek szintjén foglalkoztak a hasonló kérdésekkel, hanem eseti szinten, azaz a környezetszabályozás csupán konkrét perek mentén érhető tetten.⁵ Középkori magyarországi városi rendeletek csak a nagyobb városokból maradtak fenn. E településeken – így Budán, Újlakon, Sopronban, számos bányavárosban – több formában is megőrződtek a városi statútumok. Jogkönyvekbe is összegyűjthették a különböző potenciális konfliktusokat, illetve városkönyvi bejegyzések formájában is találkozhatunk velük.⁶

³ Zupko–Laures 1996; Leguay 2002; Sowina 2016.

⁴ Zupko–Laures 1996; Balestracci 1998; Keene 2001; Leguay 2002; Jørgensen 2010.

⁵ Pl. Sowina 2016.

⁶ Városkönyvek, városi statútumokra, lásd: Szende 2018a.

Jogkönyvek és statútumok nagy számban inkább a kora újkortól, annak is a második felétől maradtak fenn mezővárosokból.⁷

Ezen írásban egyfelől a Budai jogkönyv vonatkozó passzusait áttekintve mutatok rá, milyen konfliktusok jelentkezhettek a városi környezethasználatban, illetve részben azok hiányára is igyekszem rákérdezni.⁸ Másfelől a középkori Buda, Pest és Óbuda területét érintő ügyekben kelt oklevelek is utalnak a természeti erőforrások használatát övező konfliktusokra. Ezek jelentik a fontosabb forráscsoportot e dolgozat esetében is. Ezek a rendre több város polgárai, vagy polgárok és nemesek, illetve intézmények közti konfliktusok tényét rögzítik, s értelemszerűen nem az egyes városok saját igazságszolgáltatásának részét képezték, így főképp királyi, esetleg hiteleshelyi oklevelek formájában maradtak fenn.⁹ Miután Buda, Pest és Óbuda okleveleinek jelentős része elpusztult az egyes városi levéltárak megsemmisülése során,¹⁰ ezek a más formában megőrződött oklevelek kulcsfontosságúak a kutatás számára.

A természetierőforrás-használati konfliktusok és -szabályozások e források alapján leginkább két területre korlátozódtak, és főképp a víz tulajdonlásának kérdését érintették. Egyfelől a Duna medréhez kapcsolódó különböző haszonvételek problémája jelentkezett, másfelől a felhívízi Malom-patak és a környezetében álló számos vizet igénylő építmény vízhasználata körül merültek fel komolyabb konfliktusok. Ezekről éppen azért tudunk meg többet, mert nem csak egy város polgárainak ügyei voltak.

Az egyes városokon belüli problémák a fennmaradt forrásanyag természete miatt ugyanakkor gyakran rejtve maradnak. Ezek feltérképezésére egy másik forráscsoportot igyekeztem bevonni a kutatásba, ez pedig a topográfiai jellegű források köre. Régészeti és írott források segítenek lokalizálni a városokon belüli, a környezetet befolyásoló gazdasági tevékenységeket. Mind Buda, mind Pest esetében rendelkezünk annyi topográfiai információval, amely segíthet abban, hogy a környezet használatában problémákat fedezzünk fel, azaz olyan tereket, ahol a különböző gazdasági és egyéb tevékenységek bizonyosan hatottak a tágabb környezetükre, befolyásolták más tevékenységek elvégzését. Ezek között lehet a vizek elszennyezése, azok túl nagy mértékű használata, a piac- és vásárterek túlzott környezetterhelése, a szeméthyűjtők nem kellő elkülönítése a városoktól. E problémákra időnként rávilágítanak a budai és pesti oklevelek is,

⁷ Ezek egy részének kiadását, lásd Kolosvári-Óvári (szerk.) 1885–1904.

⁸ Mollay 1959; Blazovich-Schmidt (közread.) 2001.

⁹ Gárdonyi-Kumorovitz (szerk.) 1936–1987, ill. Kristó et al. (szerk.) 1990–2023 vonatkozó oklevelei.

¹⁰ A városok levéltárainak pusztulására: Kenyeres 2016.

ugyanakkor jóval esetlegesebben, mint ha azt vizsgálánk, hol milyen környezethasználattal találkozunk az egyes városok területén.¹¹ Utóbbi módszer több szempontból is komoly lehetőségeket kínál. Egyfelől az utóbbi egy évszázad régészeti és történeti kutatásai révén számos adattal rendelkezünk a gazdaság térbeliségét illetően, másfelől az utóbbi években több, kifejezetten topográfiai megközelítésű, Buda és Pest térszerkezetét vizsgáló munka látott napvilágot.¹² Két területre fókuszálva mutatok rá a következőkben, hogy milyen lehetőségeink vannak a városi környezet problémáinak értelmezésére a forrásadottságok fényében: az egyik a Duna és közvetlen környezetének, a másik Buda városának környezetszabályozása lesz.

A Duna és közvetlen környezete

A Duna vitathatatlanul kulcsszerepet játszott Buda, Pest és Óbuda fejlődésében egyaránt. A folyó egyszerre volt élelemforrás, közlekedési folyosó, fontos védelmi vonal, ivó- és ipari vízforrás, szennyvízelvezető és energiaforrás. E használatok sok esetben segítették egymást, ugyanakkor a Duna a Buda és Pest közti szakaszon a késő középkorra már kritikus számú szerepet töltött be, ami nem egyszer konfliktusokhoz vezetett.

A 14–15. században a Magyar Királyságban a folyók menti hajómalmok száma jelentősen megnövekedhetett, a források egyre több folyónál, illetve Pestnél és Budánál kisebb méretű települések környezetében is rendre tanúskodnak a jelenlétükről. Buda és Pest esete azonban azért kirívó, mert a hajómalmok már a 13. század utolsó negyedétől adatolhatók, és mint arra már az első említések rámutatnak, potenciális veszélyt jelentettek a víz hasznosításának két másik fontos formájára, a hajózásra és a halászatra. A hajómalmok nem csupán egy-egy rövid szakaszon helyezkedtek el a Dunán Buda és Pest mellett, hanem a partokhoz közel, hosszan nyúltak el egymás alatt. A malmok tulajdonosai feltehetőleg nem azért választották ki éppen e helyeket a folyón, hogy másoknak kárt okozzanak – ezt a korabeli szokásjog nem engedte volna –, hanem mert ezek voltak a legalkalmasabb pontok a folyón hajómalom létesítésére. Először is, a hajómalmok a jegesedés miatt nem tudtak működni a hidegebb hónapokban, viszont a meleg források közelsége miatt a budai (és óbudai) part mentén a Duna később kezdett el befagyni, mint a pesti oldalon. A legtöbb hajómalom ezért a Duna budai és óbudai partszakaszainak közelében működött. Másodsorban, a hajómalmok ritkán álltak egymás

¹¹ Vadas–Ferenczi 2021; Vadas–Ferenczi 2023.

¹² Végh 2006; Végh 2015; Irásné Melis 2014.

mellett, egyszerűen azért, mert könnyen megrongálhatták volna egymást. Általában egy nagy, a folyómederbe vert karóhoz rögzítették őket. Ezeket a cölöpöket magyar nyelven *szelep*nek hívták. Eredetileg valószínűleg minden hajómalomhoz egy-egy *szelep* (karó) tartozott, de egy bizonyos ponton, valószínűleg a növekvő őrlési igényre válaszul, több hajót csatoltak egymáshoz, és csak az első, folyásirány szerint legfelső hajót rögzítették magához a karóhoz. Ez az elrendezés azonban a hajómalmok láncolatát eredményezte, ami a folyó hosszú szakaszain akadályozta az átkelést és esetenként a halászatot.¹³

Már a hajómalmokat említő egyik legkorábbi magyarországi oklevélben megjelennek az építmények helyével kapcsolatos problémák. A Nyulak szigeti apácák 1305-ből származó oklevelükben a felhévizi johanniták előtt tiltakoznak a budai káptalan hajómalmainak elhelyezkedése miatt. Az apácák, illetve a nevükben eljáró Pál nevű domonkos szerzetes a malmok pozíciójával kapcsolatos elégedetlenségük mellett azt is állították, hogy a molnárok folyamatosan sértegették a jezsuiták révén átkelőket.¹⁴ A hajómalmok növekvő száma idővel visszatérő problémává vált, és a révek és kikötők tulajdonosai többször panaszt tettek az ellen, hogy a budai külváros molnárai újabb és újabb cölöpöket (szelepeket) rögzítettek a Dunában. 1462-ben a budai káptalan és a szigeti apácák fogtak perbe több budai polgárt – köztük egy bizonyos Ács Jánost –, mert azok Felhéz és Jenő között számos hajómalmot működtettek. A malmok és az azokat a folyóparton tartó cölöpök az apácák panasza szerint lehetetlenné tették az átkelést és a kikötők használatát.¹⁵ A jezsuiták rév pedig – amely a mai Budapest területén a folyó két legfontosabb középkori révhelyének egyike – az apácák egyik legfőbb bevételi forrása volt. Nemcsak a Dunán való átkelés vált egyre nehezkesebbé a hajómalmok növekvő száma miatt, a malomkerekek a halászatot is befolyásolták. A lapátok állandó, erős zaja ugyanis távol tartotta a halakat ezeknek az építményeknek a környékétől, így a Duna egyre hosszabb szakaszaitól. A dunai halászat a mai Budapest teljes területén – vagyis a Szentendrei-sziget déli csücskétől a Csepel-szigetig – a Szent László adománylevelének értelmében a budai káptalan kiváltsága volt.¹⁶ A káptalan által tett panasz szerint azonban három férfi, Révész György, Aurifaber (azaz aranyműves) Pál és a pesti Szent Miklós-ispotály mestere hajómalmokat telepített az újbécsi (*Beechwara*) partfal

¹³ Benda 2013: 11–12 (kitekintéssel a kora újkor időszakára).

¹⁴ MNL OL DL 1691, kiadása: Nagy–Tasnádi Nagy (szerk.) 1878–1920: I. köt. 102–103. 96. sz., regeztája: Kristó et al. (szerk.) 1990–2023: I. 371–372. 775. sz.

¹⁵ Bártfai Szabó (szerk.) 1938: 231. 882. sz. (MNL OL DL 15 787.).

¹⁶ Györffy 1963–1998: IV. 502, 584. Bár ezt később már nem egyedül gyakorolták: Szende 2018b: 160.

mellé, ahol korábban sohasem voltak malmok. Ezek kárt okoztak a halászoknak, mivel a fogásuk mennyisége ezt követően a felére csökkent. A dokumentumban még azt is olvashatjuk, hogy a folyónak ezen a szakaszán általában milyen halfajokat fogtak – a forrás a csukát és a vizát emeli ki.¹⁷

A Buda, Óbuda és Pest környéki, Duna menti révekben és a halászatban érdekelt, egyébiránt igen befolyásos egyházi intézmények panaszai ellenére a hajómalomok száma az igények növekedésével párhuzamosan folyamatosan emelkedett. Legtöbbjük – a meleg források már említett jelenléte miatt – a budai oldalon helyezkedett el, de legalább egy hajómalom létesült Pest közelében, és egy valamivel délebbre, Pest egyik déli külvárosa, Szentfalva (Szenterzsébetfalva) mellett is.¹⁸ Jelen írás szempontjából igen fontos a szentfalvai hajómalomra vonatkozó adománylevél. Az 1490-ben kelt, a malomhelyek kapcsán már hivatkozott oklevélben Szapolyai István (a későbbi Szapolyai János király apja és Szepes későbbi örökös főispánja) szolgálatai elismeréseként Temesvári Bodó Mihálynak egy dunai malomépítésre alkalmas helyet adományozott.¹⁹ A malom helye ez esetben nem volt több, mint egy karó, azaz egy szelep. A Szapolyai-oklevél, valószínűleg nem véletlenül, elrendelte, hogy az építményre tilos adót kivetni, és ami a legfontosabb, a malom működését senki – az adományozó valószínűleg Szentfalva népére gondolt – nem zavarhatja. Szentfalva lakosai jelentős részt vállaltak a dunai halászatból, így valószínű, hogy az utóbbi feljegyzés a halászok és a hajómalom tulajdonosa közötti elkerülhetetlen érdekellentétre utal.

Az utolsó oklevél, amely a Budánál, Óbudánál és Pesten lévő dunai hajómalomok összefüggésében említendő, mutat rá a legvilágosabban, hogy ezen építmények milyen nehézségeket jelenthettek a folyón való átkelésben. A Jagelló-korban a magyar országgyűlések – kevés kivételtől eltekintve – a királyság „fővárosában”, Budán (és Pesten) zajlottak. Míg a köznemesség a Rákos mezején, Pest falain kívül gyűlt össze, addig az arisztokrácia a budai Várhegyen, majd a „kamarák” képviselői időről időre a budai várban találkoztak. Ilyenkor a választott nemesi szószólóknak értelemszerűen át kellett kelniük a Dunán. Az egyik ilyen alkalommal egy nemesi csoport, amelynek hajója Budáról éppen Pestre tartott a Dunán, valahogyan egy hajómalomnak sodródott, a nemesek pedig a vízbe estek, és kivétel nélkül mindannyian megfulladtak.²⁰ Az eseményre még évtizedekkel később is

¹⁷ Knauz 1863: 23–24., 41. Bártfai Szabó (szerk.) 1938: 248. 949 sz., Bártfai Szabó 1935: 107. 142. sz. A halászat, a révek és a malmok viszonyára Bécs példáján lásd Hoffmann–Sonnlechner 2006/2007.

¹⁸ Bártfai Szabó 1935: 105. 135. sz., Katona 1788–1794: XIII. 718.

¹⁹ MNL OL DL 46 153., kiadása: Neumann 2012: 188–189. 198. sz. Lásd még: Benda 2013: 11–12.

²⁰ Thallóczy (szerk.) 1915: 182–183. 114. sz.

emlékeztek, így a humanista krónikás Verancsics Antal is említést tett róla, bár ő tévesen az 1514. évi Dózsa-féle parasztfelkelés idejére tette a valójában egy évtizeddel korábban,²¹ 1504 tavaszán történt szerencsétlenséget.

De a források a Duna esetében nem kizárólag arra mutatnak rá, hogy milyen problémákat idéz elő a környezet használata, hanem arra is, hogy adott esetben az egyes gazdálkodási formák segíthették is egymást. Ilyen például a haltartás és a mészárosmesterség egymást kiegészítő gyakorlata, amit utóbbiaknak a halászokkal való nézeteltérése világít meg számunkra. A budai német mészárosok céhe és a budai halárusok között kialakult vita és per erre világosan rámutat. A budai mészárosok házai a város még mindig nem egészen pontosan lokalizált vágóhídja közelében álltak a Duna partján, amelyek mellett nagyméretű haltartóik is voltak.²² Nem egy város van, ahol a két szakma művelése valamilyen módon összekapcsolódott.²³ Nem egészen véletlenszerű, hogy a mészárosok igyekeztek haltartókat elhelyezni a Dunában, méghozzá lakhelyük és ezáltal a vágóhíd közelében. Alighanem a vágóhídi maradék egyszersmind tápláléklátást szolgált az ott tárolt halak egy része számára. Ily módon a haltartás a folyóba került szerves hulladék mennyiségét is csökkentette, s alighanem fontos kiegészítő jövedelmet is jelentett a mészárosoknak.

Az, hogy a vágóhídi melléktermékektől ily módon részben megtisztították a folyót, nem jelenti azt, hogy a Duna vízminősége érdekében jelentékenyebb erőfeszítéseket tettek volna. A legszennyezőbb középkori iparágak közé tartozó bőrcserzés jól példázza ezt. A tímárok a Duna közelében éltek egyaránt Budán és Pesten, ami érthető, hiszen munkájuk nagy mennyiségű vizet kívánt. Ami ugyanakkor mindenképpen említést érdemel, az a városon belüli elhelyezkedésük. Buda esetében utcanévi adat áll rendelkezésre, amely szerint a tímárok a Csűr, azaz a királyi magtárak környékén lakhattak és dolgozhattak.²⁴ Ez a terület különösen meglepő választás a tímárműhelyek számára, mivel ez a rendkívül szennyező tevékenység így éppen a királyi palota vizét szolgáltató középkori vízmű feletti Duna-szakaszt érinthette.²⁵ Ez az elhelyezkedés egészen bizonyosan vízminőségi problémákat okozott, minthogy a vízkivétel és a szennyvíz visszajuttatása a folyóba is nyilván a part közvetlen közelében történt. Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a vágóhíd is nyilvánvalóan nehezítette mind a palota, mind mások vízkivételét a Víziváros területén.²⁶

²¹ Bessenyei (szerk.) 1981: 17–18. Vö. Benda 2013: 11.

²² Kis–Petrik (szerk.) 2008: 377–380.

²³ Deligne 2008: 297–299.

²⁴ Végh 2006. I. 117., 122.

²⁵ Fényes 2007.

²⁶ Végh 2008: 69.

Kubinyi András ugyan nem közvetlenül a Duna felett képzelte el a vágóhidat, de Újlak város jogkönyve, akár külföldi és későbbi hazai párhuzamok alapján egy, a Duna medre fölé lógó mólót kell elképzeljünk.²⁷ Kubinyi ugyanakkor arra is pontosan rámutatott, hogy a városfaltól északra kell a vágóhidat lokalizálni, ahogyan arra egy 16. század eleji tanúvallomási jegyzőkönyv viszonylag pontosan utal.²⁸ Ez az elhelyezkedés egyébként is logikus, hisz aligha vittek volna több száz marhát a falakon belülré.²⁹ Ennek megfelelően a budaiak váraljai tevékenységét biztosan zavarta a vágóhid szennye. A céhes keretek közti működés általában sem engedte az éjszakai vágást, de talán nem független a szennyezés problémájától, hogy a mészárosok csak fényes nappal voltak jogosultak a vágásra.³⁰ Így ugyanis voltak napszakok, amikor a vízkivételhez tisztább víz állt rendelkezésre. A budai vízmű esetében például így tudhattak tiszta – illetve kevésbé szennyezett – vizet juttatni a királyi palota kútjába.

A pesti oldal esetében is problémákat vet fel a tímárműhelyek elhelyezkedése. Budával ellentétben itt a régészeti adatok szolgáltatnak fontos adalékokat a kérdéshez.³¹ A tímárok, hasonlóan a középkori Budához, itt is a Duna-parton működhetek. Tevékenységüket régészeti leletek bizonyítják a mai Molnár utca több szakaszán. Már az 1990-es évektől ismert volt a Molnár utca (34–36. szám) déli végén a Fővám tér közelében egy jelentékeny tímárműhely.³² Ez az akkori város déli részén helyezkedett el, a városfal közelében, és mint ilyen, alapvetően elkerülhetővé tette, hogy más pesti használók vizét elszennyezze, persze a városfaltól délre elterülő, fent már említett Szentfalva esetében ez már nem állja meg a helyét. Ugyanakkor az utóbbi években feltárára került egy másik tímárműhely is, amely jóval északabbra, a Molnár utca északi végén (7–9. szám), a középkori piactér közvetlen közelében helyezkedett el. Mivel a piactér számított a város központjának, ezért a műhely által okozott vízszennyezés számos felhasználót érinthetett. Bár a modern korban a bőrcserzést nemcsak a víz-, hanem a levegőszennyezéssel is asszociáljuk, az ezzel járó szagok, úgy tűnik, természetes részét képezték a korabeli városi létnek. Ritkán találkozunk ugyanis kísérletekkel ennek csökkentésére vagy ezzel kapcsolatos panaszokra.³³

²⁷ Kubinyi 2008: 38. 121. lj. Újlakra: Hegedüs (ford.) 1983: 110. (34. sz.); Londonra: Carr 2008: 453–457.

²⁸ Kubinyi 1964: 109.

²⁹ Bár éppen Pesten ez megtörtént.

³⁰ Mollay 1959: 101 (105. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 370–371. (105. sz.)

³¹ P. Horváth–F. Komori 2018 [2020]; P. Horváth 2023.

³² Irásné Melis 2014: 160–161.

³³ Jørgensen, 2021: 29., 31; Bieniarzówna 1992: 344–345.

A Budai jogkönyv és a környezetszabályozás

A városok, illetve személyek és intézmények közötti perek alapján valamit megérthetünk abból is, hogy a Duna milyen szabályok létrejöttét tette szükségessé, milyen direkt és indirekt szabályok és normák mentén szerveződött a vízhasználat. A Budai jogkönyv ugyanakkor valamit elárul arról is, hogy milyen környezeti kérdések jelentettek problémát a városfalakon belül. Ezek közé tartozik a szemét, a csapadékvíz és a romlott hal kérdése. Ez utóbbi nemcsak a környezetszabályozás szempontjából lesz fontos, de egy topográfiai adalékkal is szolgál a városi vizek kérdéséhez.

Bár a szemét elhelyezését a Budai jogkönyv szabályozta, sajnos a jogkönyv erre vonatkozó bejegyzései nem, csak az egyes fejezetek címei maradtak fenn.³⁴ Mindezenre a szemét a városban jelentékeny probléma lehetett. Erről Buda esetében írott forrásaink és régészeti leleteink is tanúskodnak. Bár voltak szemétgödörök az egyes házakhoz kapcsolódóan a budai vár területén, a város szemetét a városfalakon kívülre szállították. Az egyik szemétkerakó a mai Bem József tér környékén állt. A *Nagy ganénak* nevezett trágyadomb olyan méretű volt, hogy egy oklevél a hajósok számára igazodási pontként hivatkozott rá.³⁵ Nem itt volt az egyetlen szemétdombja a városnak, de a mérete és az, hogy 1524 után nem is vittek oda több szemetet, arra enged következtetni, hogy a város legnagyobb hulladékgyűjtője volt. Ráadásul, minthogy a városban az uralkodó szélirány északi-északnyugati, a trágyadomb szele mind a Vízivárost, mind Pestet elérte. A szemétkerakó közelsége és elhelyezkedése a várostól északra egyaránt arra enged következtetni, hogy egészen más volt a gondolkodás a köztisztaságról még évszázadokkal a nagy pestisjárványt követően is, mint a modern korban.

A Budai jogkönyv részletesen kitér a városon belüli házak csapadékvíz-elvezetésének kérdésére is, ami nem egy városban okozott problémát, ugyanakkor a csapadékvíz egyszersmind fontos forrása is volt a városi vízellátásnak.³⁶ Több szokásjogi gyűjtemény és Közép-Európában használt városjog is kitér a kérdésre, így a Szász tükör vagy a Bécsi városjog is foglalkozik a témával, és a Budai jogkönyv számos pontját használó Újlaki jogkönyv is kitér e problémára. Az ereszek kérdése több elemében szabályozást kívánt, miután több helyütt ciszternákba vezették azok vizét, melyet azután kutakból visszanyertek, ezért sem a levezetett vízmennyiség, sem a -minőség nem volt érdektelen. Ennek megfe-

³⁴ Mollay 1959: 175. (350–351. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 500. (350–351. sz.)

³⁵ Kubinyi 1964: 109–110; Kubinyi 1984: 643. (Az általa hivatkozott MNL OL DL 26 166 jelzetű oklevél nincs a Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisában.) Lásd még: Benda [é. n.].

³⁶ Van Roosbroeck 2019.

lelően a polgárok az esővízgyűjtésre nem vehettek igénybe jelentősen nagyobb területet, mint a tetőjük területe.³⁷ Szintén fontos volt szabályozni, hogy a tetőről és az ereszekről lefolyó csapadékvíz ne okozzon kárt más telkén, azaz az ne folyhasson be más udvarába, ne vezessék más tetőjére – ez nyilván azt is jelenti, hogy nem minden ház gyűjtötte a vizet.³⁸ A hasonló károk elkerülése az árnyékszék-ek esetében is említésre került, ami arra utal, hogy előfordult, hogy ezek nem kellően mélyre kerültek, elszennyezve a kutakat, kárt okozva a szomszédos ház vagy házak tulajdonosának.³⁹

Az utolsó problémakör a Budai jogkönyv környezetszabályozásra vonatkozó passzusai közül a halárusításra, azon belül is a romlott halakra vonatkozik, ami jelen írás szempontjából különösen érdekes. Az Elevenhalszer, másnéven az Eleven hal utcája a mai Szentháromság tér közelében helyezkedett el.⁴⁰ A jogkönyv kiköti, hogy a városfalon belül ne maradhasson a romlott hal, másrészt rögzíti azt is, hogy azt „öntsék a város előtti árokba” (*schutten fur dy stat in den graben*).⁴¹ Ebből is látható, hogy a vizesárkok, városi patakok a szemét és a szennyvíz elvezetésének fontos elemei voltak. Szintén említést érdemel ugyanakkor, hogy a budai városárok azon kevés helyrajzi elemek egyike, amelyet részletesebben nem ismerünk. Pedig a fentiek alapján egyfelől azt feltételezhetjük, hogy általában volt benne víz, másfelől, hogy valamilyen módon összeköttetésben kellett álljon a Dunával, hisz nem akarták volna a romlott halat olyan területre gyűjteni, amelynek lefolyása rossz vagy nem megoldott.

Konklúziók

Nagyon kevés közvetlen forrás áll rendelkezésünkre arról, hogy a középkori Buda, Óbuda és Pest lakói miképp gondolkodtak saját természeti erőforrásaik használatáról, a városuk higiéniájának megőrzéséről, környezetének szabályozásáról. A Budai jogkönyv, az egyedi ügyekben keletkezett oklevelek és a várostopográfia segít e kérdések legalább részbeni megismerésében. A három forrás egymással való összeolvasása sok szempontból fontos tanulságokkal szolgálhat. Míg a normatív szöveg, azaz a jogkönyv megfogalmazza azokat az elveket, amelyek mentén a város(ok) higiéniáját szervezni próbálták, az oklevelek és a

³⁷ Mollay 1959: 166. (321. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 484. (321. sz.). A budai ciszternákra lásd: Kubinyi 1984: 636–637; Végh 2011: 326–328.

³⁸ Mollay 1959: 167. (323. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 485. (323. sz.).

³⁹ Mollay 1959: 167. (326. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 486. (326. sz.).

⁴⁰ Végh 2006: I. 73., 80., 185., 201., 210.; Szende 2018b: 161.

⁴¹ Mollay 1959: 103. (110–111. sz.); Blazovich–Schmidt (közread.) 2001: II. 373–374. (110–111. sz.)

különböző ipari és egyéb szennyező létesítményeknek a városi térben való elrendeződése rámutat a gyakorlatra. Ennek megfelelően, úgy gondoljuk, ahhoz, hogy megismerjük egy hasonlóan szűkös forrásadottságokkal rendelkező város környezettel való kapcsolatát, együtt kell értelmeznünk az utcaneveket, a házszámok panaszlevelében felsorolt halfajtákat, az országgyűlés idején a Dunába fulladt nemesek történetét, melyek mind-mind értékes adalékokkal szolgálnak.

A fentiek alapján Buda esetében úgy tűnik, hogy ha jelentkezett környezetalakulással, környezetszennyezéssel kapcsolatos aggodalom, az szinte kizárólag a gazdasági jellegű érdekütközések kontextusában jelent meg. A vízkészletek tisztaságának védelme, a fajok megvédésének gondolata még hosszú ideig nem jelentkezik az olyan típusú forrásanyagban, mint amelyet jelen munka során használtunk.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Diplomatikai Levéltár (DL)

Bártfai Szabó László (szerk.) 1938: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest.

Bessenyei József (szerk.) 1981: *1504–1566, memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. Verancsics-évkönyv*. Budapest.

Blazovich László – Schmidt József (közread.) 2001: *Buda város jogkönyve*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szeged.

Gárdonyi Albert – Kumorovitz L. Bernát (szerk.) 1936–1987: *Budapest történetének okleveles emlékei / Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I–III*. Budapest.

Hegedüs Antal (ford.) 1983: *Újlak város jogkönyve 1525-ből. Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék, 93–179.

Katona, Stephanus 1788–1794: *Historia critica regum Hungariae. Vols. 8–19. Stirpis mixtae: 1301–1526. VIII–XIX*. Budae.

Kis Péter – Petrik Iván (szerk.) 2008: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.). Budapest.

Knauz Nándor 1863: A budai káptalan regestái 1148–1649. *Magyar Történelmi Tár* (12.) 3–156.

- Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1885–1904: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I–V. Budapest.
- Kristó Gyula et al. (szerk.) 1990–2023: *Anjou-kori oklevéltár*. I–LII. Budapest–Szeged.
- Mollay, Karl (szerk.) 1959: *Das Ofner Stadtrecht: Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Budapest.
- Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.) 1878–1920: *Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest.
- Neumann Tibor (szerk.) 2012: *A Szapolyai család oklevéltára / Documenta Szapolyaiana I. Levelek és oklevelek / Epistulae et litterae (1458–1526)*. Budapest.
- Thallóczy Lajos 1915: *Jajca (bánság, vár és város) története*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

- Balestracci, Duccio 1998: The Regulation of Public Health in Italian Medieval Towns. In: Hundsichler, Helmut – Jaritz, Gerhard – Kühtreiber, Thomas (Hrsg.): *Die Vielfalt der Dinge: Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur: internationaler Kongress, Krems an der Donau, 4. bis 7. Oktober 1994: Gedenkschrift in Memoriam Harry Kühnel*. Wien, 345–357.
- Bártfai Szabó László 1935: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest.
- Bécot, Renaud et al. (éd.) 2023: *Le chemin, la rive et l'usine. Faire de l'histoire environnementale avec Geneviève Massard-Guilbaud*. Paris.
- Benda Judit 2013: A kereskedelem épületei a középkori Budán. 3. Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (38.) 7–30.
- Benda Judit [é. n.]: *A szemétgróf birodalma*. <https://tti.btk.mta.hu/kutatasok/lenulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/4300-a-szemetgrof-birodalma> – utolsó letöltés: 2024. február 1.
- Bieniarzówna, Janina 1992: *Dzieje Krakowa. Tom. 1. Kraków do schyłku wieków średnich*. Kraków.
- Carr, David 2008: Controlling the Butchers in Late Medieval English Towns. *The Historian* (70.) 450–461. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6563.2008.00218.x>
- Castonguay, Stéphane – Evenden, Matthew (eds.) 2012: *Urban Rivers. Remaking Rivers, Cities and Spaces in Europe and North America*. Pittsburgh.

- Chiarenza, Nicola – Haug, Annette – Müller, Ulrich (eds.) 2020: *The Power of Urban Water. Studies in Premodern Urbanism*. Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110677065>
- Deligne, Chloé 2008: Carp in the City Fish: Farming Ponds and Urban Dynamics in Brabant and Hainaut, c. 1100–1500. In: Sicking, Louis – Abreu-Ferreira, Darlene (ed.): *Beyond the Catch: Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900–1850*. Leiden–Boston, 283–308. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004169739.i-422.78>
- Evenden, Matthew 2018: Beyond the Organic Machine? New Approaches in River Historiography. *Environmental History* (23.) 698–720. <https://doi.org/10.1093/envhis/emy054>
- Fényes Gabriella 2007: Középkori vízmű maradványai Budapest Lánchíd utca 19–21. alól (1/A lelőhely). *Budapest Régiségei* (41.) 193–227.
- Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I – IV. Budapest.
- Hoffmann, Richard – Sonnlechner, Christoph 2006/2007: Vom Archivobjekt zum Umweltschutz: Maximilians Patent von 1506. *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* (62/63.) 71–124.
- Irásné Melis Katalin 2014: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai (Régészeti kutatások Budapest V. kerületében, a Belvárosban). *Budapest Régiségei* (47.) 136–238.
- Jørgensen, Dolly 2010: Local Government Responses to Urban River Pollution in Late Medieval England. *Water History* (2.) 35–52. <https://doi.org/10.1007/s12685-010-0016-1>
- Jørgensen, Dolly 2021: Environment: Managing Urban Sanitation for Sanitas. In: McCleery, Iona (ed.): *A Cultural History of Medicine. Vol 2. Middle Ages (800–1450)*. London – New York, 21–38.
- Keene, Derek 2001: Issues of Water in Medieval London to c. 1300. *Urban History* (28.) 161–179. <https://doi.org/10.1017/S0963926801002012>
- Kenyeres István 2016: The Fate of the Medieval Archives of Buda and Pest. In: Nagy, Balázs et al. (ed.): *Medieval Buda in Context*. Leiden–Boston, 52–68. https://doi.org/10.1163/9789004307674_004
- Kubinyi András 1984: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* (27.) 636–643.

- Kubinyi András 2008: A középkori budai mészároscéh. In: Kis Péter – Petrik Iván (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. Budapest, 15–55.
- Leguay, Jean-Pierre 2002: *L'eau dans la ville au moyen âge*. Rennes.
- P. Horváth, Viktória 2023: Reconstructing the Riverside of the Danube in the Medieval City of Pest. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (74.) 175–185. <https://doi.org/10.1556/072.2023.00012>
- P. Horváth Viktória – F. Komori Tünde 2018 [2020]: Kora újkori bőrcserző műhely Pesten (V. Molnár u. 7-9.) *Budapest Régiségei* (51.) 253–273.
- Rawcliffe, Carole – Weeda, Claire (eds.) 2019: *Policing the Urban Environment in Premodern Europe*. Amsterdam. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjz82gb>
- Relković, Davori Néda 1905: *Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht)*. Budapest.
- Sowina, Urszula 2016: *Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background until the Mid-16th Century*. Frankfurt am Main.
- Szende, Katalin 2018a: *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*. Turnhout.
- Szende, Katalin 2018b: The Sopron Fish Market. In: Mérai, Dóra et al. (ed.): *Genius loci. Laszlovszky 60*. Budapest, 159–164.
- Szmytka, Rafał 2022: Pollution in Early Modern Krakow. In: Izdebski, Adam – Szmytka, Rafał (ed.): *Krakow: An Ecobiography*. Pittsburgh, 108–131. <https://doi.org/10.2307/j.ctv201xjkz.8>
- Vadas, András – Ferenczi, László 2023: Small Urban Waters and Environmental Pressure before Industrialization: The Case of Hungary. *Journal of Historical Geography* (82.) 98–109. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2023.09.008>
- Vadas, András és Ferenczi, László 2021: Nagyvárosi kisvizek és a városi környezet az iparosodás előtt. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021*. 103–131.
- van Roosbroeck, Filip 2019: The Water Supply of Early Modern Amsterdam A Drop in the Bucket? *TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History* (16.) 2. sz. 71–91. <https://doi.org/10.18352/tseg.1081>
- Végh András 2006: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Budapest.
- Végh András 2008: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai. In: Kis Péter – Petrik Iván (szerk.) 2008: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. Budapest, 57–72.
- Végh András 2011: Kutak, vízművek. kiegészítés Buda város középkori helyrajzához. In: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa (szerk.): *„Fél évszázad terepen” Tanulmánykötet torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, 327–332.

Végh András 2015: *Buda I. kötet, 1686-ig*. Budapest.

Zupko, Ronald Edward – Laures, Robert Anthony 1996: *Straws in the Wind: Medieval Urban Environmental Law – The Case of Northern Italy*. Boulder, CO.

Balogh Róbert

„Tájidegen volt, mint az akácfa a Nagyerdő tölgyesei között.” Az állam jelenléte a fehér akác magyarországi történetében* _____

“He was as alien as a black locust tree among the oaks of
the Great Forest.” The Presence of the State in the History
of the Black Locust in Hungary

The study examines the interaction between the black locust and the government policy in Hungary and its context from the mid-eighteenth century to the recent past. It reveals that the interaction between scientific knowledge and government policy-initiated tree planting campaigns was an important factor throughout this long period. The case of black locust illustrates how the assumptions made about a species by those carrying out scientific research and presenting it to the public can lead to characteristics being overlooked and subsequently causing serious environmental problems. Exploring the social and political context of scientific knowledge is therefore an important element of environmental history, and this is particularly true in the case of the history of invasive species. The study also shows that urban spaces are important sites of coexistence between black locust and the human communities.

Az 1998 és 2014 között fideszes debreceni polgármesterként működő Kósa Lajos 2024-ben pártja új ellenfelének debreceni rendezvénye kapcsán egy TV-stúdióban az akácfa idegenhonos mivoltára asszociált. Szó szerint a címben szereplő szavakat mondta. Amint látni fogjuk, ez nemcsak azért említésre érdemes asszociáció, mert a politika biologizáló nyelvezetének egyik megjelenési formája, de azért is, mert a Fidesz-kormány egy évtizeddel korábbi kampánya éppen a faj idegenhonos és invazív mivoltát kérdőjelezte meg. Sőt, a fehér akác története elvezet korunk és a hosszú időtáv közötti kapcsolat értelmezéséhez.

* A tanulmány az NKFIH FK 142451 „Budapest – egy várostérség környezettörténete” projekt keretében készült. A címben szereplő idézet forrása: Munkatársunktól 2024.

2022-ben és 2023-ban megjelent tanulmányaiban Pál Viktor a 19., a 20. és a 21. századi magyarországi politikai rezsimek környezettel kapcsolatos döntései közötti folytonosságot hangsúlyozza. Pál a magyar kormányzatban hosszú időn át jelen levő elemek között az utilitáriánus (haszonelvű) hozzáállást és a nemzeti kultúrára való hivatkozást, vagyis a nacionalizmust állítja előtérbe, s a kettő együttállására a Balaton turisztikai infrastruktúráját, a vadászat szabályozását, valamint a túraútvonalak kiépítését hozza fel példaként.¹ Az alábbiakban azt fogom bemutatni, hogy a fehér akác mint faj szintén kiváló tükre a politika és környezettörténet közép-európai kapcsolatának és a motivációk folytonosságának. A főként 20. századi, illetve az ezredforduló előtti években megismétlődő nagyléptékű telepítések eredményeként a magyarországi erdők területének közel negyede, mintegy 460 000 hektár akácos.² Hasonló arányú akáctelepítésre a világon sehol máshol nem került sor, még az utóbbi évtizedekben zárkózó Kínában sem. Nem nehéz tehát belátni, hogy a faj története fontos a magyarországi környezettörténet számára.

A fafajok történetiségén keresztül a Pál által felvázoltakon túl egy másik időbeli és emlékezeti perspektíva is kibontakozik. A fák emlékezete és a fákhoz kapcsolt történetek ugyanis a mai felszínen látható jelenben hatnak, múltbeli szerepeiket ugyanakkor csak az adott fajra vagy egyedre vonatkozó emberi tudás történetének kibogozása és kritikája útján tárhatjuk fel. A fehér akác magyarországi történetét ezért indokolt időben visszafelé, a jelentől a 18. század felé haladva tárgyalni. Egy Budapesten, a Lánchíd pesti hídfőjének közelében, a Magyar Tudományos Akadémia főépületével szemben levő kis parkban álló, faépitményekkel megtámogatott, de még élő fehér akác különös esete éppen ezt példázza, és egyben rámutat arra is, hogy a folytonosságok mellett az ország európai uniós tagsága, valamint egyes közösségi szinten formálódott rendeleteket, kötelezettségeket és szabályokat különböző érdekek mentén elkerülni igyekvő s ezt a célt kampányidőszakban eszközként használó, nemzeti önvédelemként csomagoló populista politika fontos új elemek az állami kormányzat és a környezeti viszonyok kölcsönhatásában.

¹ Pál 2022a; Pál 2022b.

² Az erdővagyon jellemző adatai. Miniszteri tájékoztató a 2010. évre vonatkozóan.

1. ábra. A budapesti Széchenyi téri akác. A szerző felvétele 2024. április 7.

Arra hivatkozva, hogy ez a város legidősebb akácfája, amelyet 1790 körül ültettek, a fa 2014 tavaszán, az európai parlamenti választások előtti kampány időszakában szimbolikus politikai jelentőségre tett szert. Az akkori magyar kormánypárt 2014 májusában a fehér akácot azzal a céllal nyilvánította hungarikummá, vagyis a különleges magyar kulturális örökség hivatalos listáján szereplő elemmé, hogy ezzel megakadályozza a faj „Brüsszel” által állítólagosan előírányzott kiirtását s ezzel az akácméz eltüntetését.³ A kormány kommunikációja általánosságban hivatkozott a „brüsszeli” rendeletre, amely a tagállamok által az invazív fajok

³ Konopás 2014.

III. BUDAPEST: A FŐVÁROS KÖRNYEZETTÖRTÉNETE

ellen megteendő intézkedéseket körvonalazza, illetve tiltja azok termesztését.⁴ A 2014 októberében megszülető uniós rendelet forma szerint nem adott halasztást egyetlen tagállam részére sem, azonban a 8. bekezdés hagyott kiskaput a kivételes esetek számára.

2. ábra. A budapesti Széchenyi téri Európa fa és emléktáblája. A szerző felvétele 2024. április 7.

⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 1143/2014/EU Rendelete (2014. október 22.) az idegenhonos inváziós fajok betelepítésének vagy behurcolásának és terjedésének megelőzéséről és kezeléséről. Ez a rendelet a már 1992 óta hatályban levő, a biológiai sokféleségről szóló egyezmény 93/626/EGK számú tanácsi határozat kereteibe illeszkedik, és kapcsolódik az Európai Bizottság által 2020-ban az Európai Parlament és a Tanács elé COM (2020) 380 számmal terjesztett biodiverzitás stratégiához is.

Azzal, hogy a magyar kormány kommunikációs kampány útján ellenezte az invazív fajokkal szembeni intézkedések elfogadását, komoly dilemma elé állította a magyarországi biológusokat és a tudományos intézményrendszert is. A fehér akác ugyanis egy olyan, az Amerikai Egyesült Államok keleti területeiről származó, szándékosan betelepített faj, amely nemcsak ültetvényekben, telepített erdőkben és a méztermelők által használt területeken van jelen, de ott is, ahol kifejezetten káros. Gyorsan beerdősíti és így leárnyékolja a pannon régió biológiai sokfélesége szempontjából kulcsfontosságú nyitott réteket, illetve a fafajok közötti versenyben is jobb adottságokkal bír őshonos fajoknál, s ez különösen az egyébként is eltűnőben levő tölgyes társulásokban aggasztó. A biodiverzitásra vonatkozó rendelet nyomán születő rendszeres jelentéseket összegezve olasz kutatók 2017-ben is arra jutottak, hogy a tölgyes társulások a leginkább veszélyeztetett élőhelyek közé tartoznak az Európai Unió területén, így a fehér akác irtására tehát sok területen szükség van, ennek elmulasztása vagy tiltása súlyos környezetkárosításhoz vezetne.⁵

Magyarországon a civil szervezetek elleni nyílt kormányzati támadás 2014. április 8-án éppen a társadalmi és környezeti fenntarthatósággal foglalkozó projekteket az elvileg Magyarországgal stratégiai szövetségben álló USA és Norvégia segélyalapjának pénzeszközeit használva támogató szervezetnél, az Ökotárs Alapítványnál tartott házkutatással és az akkoriban a Miniszterelnökséget vezető államtitkár titulust viselő Lázár Jánosnak az alapítványt támadó nyilatkozataival indult el. Ettől a dátumtól lehetett minden hírfogyasztó számára ismert, hogy a kormány a saját álláspontjával való szembehelyezkedést támadásként értelmezi, és megpróbálja felszámolni azt a közösséget és intézményt, amely ellenvetést fogalmaz meg.⁶ Ennek megfelelően egyetemi tanszékek és szakmai szervezetek egész sora állt be az „Akác Koalícióba” s nyújtotta be a hungarikummá nyilvánítási kérelmet 2014 márciusában anélkül, hogy figyelmeztetett volna a fehér akác veszélyes tulajdonságaira. A politikai propaganda nyomán keletkező szakmai meghasonlást szimbolikusan érzékeltette, hogy míg az MTA Ökológiai Kutatóintézete, illetve konferenciákon az MTA egyes tagjai nyilatkozatban igyekeztek világossá tenni, hogy a fehér akác valóban invazív fafaj,⁷ 2014. április 19-én az akkoriban Szent István nevét viselő gödöllői agrártudományi egyetem rektora is segédkezett a fideszes európai parlamenti képviselőnek abban, hogy a Duna-parti akácfa a Brüsszel elleni harc jegyében „Ne bántsd a fát! Akác Koalíció” feliratot és nemze-

⁵ Campagnaro – Brundu – Sitzia 2018.

⁶ Kovács-Rónay 2021. Magyar Helsinki Bizottság Akta: Civil szervezetek elleni kormányzati támadások frissítve 2024. július 24.

⁷ A X. Aktuális Flóra- és Vegetációkutatás a Kárpát-medencében nemzetközi konferencia állásfoglalása a fehér akác hazai megítélésével kapcsolatban 2014.

ti színű szalagot kapjon. Néhány hónappal később az egyik legfontosabb érintett szakmai szervezet, az Országos Erdészeti Egyesület máris jobbnak látta finomítani az álláspontját, s abban megjeleníteni a fehér akác terjedésével járó kockázatokat is.⁸ Budapest legidősebb akácfája ilyen módon annak időkapszulája lett, hogy az Európai Unió közös intézményeinek lebontására és a tőle független szervezetek ellehetetlenítésére irányuló fideszes kísérlet kölcsönhatása miként rombolja a környezet állapotát.⁹ Ebben az esetben azonban a szakmai érvek végül, a politikai kampány után két évvel, megtalálták az útjukat a magyarországi politikai intézményrendszerben. Az alapvető jogok biztosának egyik helyetteseként besorolt jövő nemzedékek szószólója, Szabó Marcel, 2016. november 29-én amellet foglalt állást, hogy amennyiben a fehér akác hungarikummá nyilvánítása nyomán az irtására vonatkozó kötelezettségeket megszüntetnék, az a fenntarthatóságra vonatkozó alkotmányos elvekkel ellenkezne.¹⁰ Az eseménysor nemcsak azt mutatta meg, hogy a mezőgazdasági tevékenység különböző területein érdekelték között, valamint a tudományos kutatással foglalkozók és a közvélemény között jelentős különbség alakulhat ki az egy-egy fafajhoz kapcsolt tulajdonságok tekintetében, de azt is, hogy ezeket a véleményeket a politikai propaganda a 21. században is képes jelentősen befolyásolni.

Amint látni fogjuk, a fehér akác hungarikummá nyilvánításával kapcsolatos eseménysor nem az első epizód volt a magyar központi kormányzati politika és a fafaj kapcsolatában. Egy két és fél évszázadnál is hosszabb történet tárul elénk számos fordulóponttal és fontos emberi szereplőkkel. A tágabb történeti kontextus feltárása előtt azonban érdemes megismerkednünk magával a különleges díszbe öltöztetett fával. Vajon tényleg a legöregebb budapesti fehér akác mellett állunk, ha meglátogatjuk? Mi a története, s ez vajon mit mond el a faj és a közintézmények kapcsolatáról? Amint arra Viczián Zsófia is felhívta a figyelmet, a közvetlen

⁸ Nagy 2014.

⁹ A jelenlegi európai uniós közös intézmények kiiktatására vonatkozó szándékot legutóbb 2024. június végén a Patriots for Europe frakció megalapításához készült, Orbán Viktor által jegyzett kiáltvány deklarálta: „Institutions largely unknown to and removed from European citizens — along with strong globalist forces, unelected bureaucrats, lobbies and interest groups with contempt for the voice of the majority and of popular democracy — are planning to replace the Nations. With what? A European central state...We, the patriotic forces of Europe, pledge to return the future of our continent to the European people by retaking our institutions and reorienting European policy to serve our Nations and our people.” <https://www.fpo.eu/patrioten-fuer-europa-kickl-fpoe-orban-fidesz-babis-ano-gaben-startschuss-fuer-neue-patriotische-allianz/> – utolsó letöltés 2024. augusztus 25.

¹⁰ Alapvető Jogok Biztosának Hivatala 2016.

bizonyítékok nem erősítik meg, hogy a védett és megtámogatott példány valóban ott lenne a 18. század vége óta.¹¹ Döntően egy, az 1870-es években készült fénykép, valamint egy, a fővárosi kertészeti adminisztráció által tett 1928-as bejegyzés szól-
nak ez ellen a feltevés ellen. A jól ismert fényképész, Klösz György 1873-ra datált, az MTA épülete előtti területet, az akkori Ferenc József tér egészét megmutató fényképén látszik ugyan egy fiatal fasor, de nyoma sincs idős akácnak, amelynek akkor már nyolcvan év körülének kellett volna lennie.¹² A fővárosi faültetéseket utcaszinten rögzítő kötetnek a Ferenc József (a mai Széchenyi) térre vonatkozó oldala tartalmaz egy piros ceruzával írt bejegyzést, miszerint: a téren álló fákat 1928-ban kivágták, és helyükre a fehér akác egy tuskementes alfaja, a *Robinia pseudoacacia bessoniana* példányait ültették.¹³ Az tehát szinte teljes bizonyossággal kizárható, hogy a kérdéses fa több száz éves lenne, ennél valószínűbb, hogy közelít a századik évéhez.

3. ábra. Széchenyi István (Ferenc József) tér, szemben a Magyar Tudományos Akadémia. A felvétel 1873–1879 között készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: BFL XV. 19.d. 1.05.049

¹¹ Viczián 2023: 153.

¹² Lásd még a következő felvételeket a Fortepan gyűjteményben a kérdéses tér fájáról: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: BFL XV. 19.d. 1.05.033 BFL XV. 19.d. 1.05.033; Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: BFL XV. 19.d. 1.08.077; Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: BFL XV. 19.d. 1.08.043;

¹³ BFL IV. 1514. 17. kötetdoboz [1] Utcai fasorok nyilvántartója, 1902-1930.

A vitatott korú akácfáról való gondolkodást azonban nem érdemes itt lezárni. A vitát lényegileg eldöntő fentebb hivatkozott bejegyzést tartalmazó forrásból ugyanis kiderül, hogy a korabeli főváros mely területein talált és ültetett akácfákat a 19. század második felében. Ez a kvázi térkép tükröt tart a korabeli városi önkormányzati kertészeti döntések mögötti lehetséges megfontolások elé. A fehér akác budapesti jelenlétének írásos nyomai nemcsak a városias városról, hanem ennek ellentétéről, a mezőgazdasághoz még mindennapjaikban is kötődő városiakról is tudósítanak. Sőt, az 1867 előtt erdőgazdasági jogszabályokat összegyűjtő és több kötetbe rendező Tagányi Károly (1858–1924) munkája alapján a polihistor Ernyey József (1869–1945) 1945-ben egy alább részletesebben is terítékre kerülő kutatásában hívta fel arra a figyelmet, hogy a pesti városvezetés egy része már igen korán, a 18. század közepe táján felvetette a Helytartótanácsnak, hogy a homok a városi gazdaság fejlődésének legnagyobb gátja. Ekkor indult újra a szőlők és Pest, valamint a szőlők és Buda kapcsolata is, s a szőlőhegyek kialakításában mindkét oldalon komoly szerep jutott a fehér akácnak.¹⁴

A 19. század második felére vonatkozó forrásunk elsősorban a budai területek erózióinak kitett domboldalain, valamint hosszú, a városból kivezető utak mentén jelez akácfasorokat. A rossz hírű Tabánban, a Templom téren, vagyis a már nem létező Szent Demeter-templom környezetében 70-et számoltak össze a kertészek.¹⁵

A budai oldalon további három, egymástól viszonylag távoli és különböző karakterű régi köztéri akáctelepítési csomópontot azonosíthatunk, amelyek szintén eltérő céllal mehettek végbe. A forráskötet 31 fehér akácot említ a Városmajor utcában, és negyvenötöt a Nándor-bástya közelében, vagyis a mai Bécsi kapu térnél. Itt egyszerre sejthetünk az erózióval szembeni védekezést és a villákhoz, kirándulóhelyekhez vezető út védelmét. Tucatjával álltak a régi akácfák az ekkor még kertes óbudai Józsefhegyen, vagyis a mai Szemlőhegyen. Már ott állt néhány öreg akác a svábhegyi Költő utcában is, ahol Jókai Mór (1825–1904) éppen a század közepén fogott hozzá kertje kialakításának, amely lényegében bányarekultivációs munkát jelentett.¹⁶ Arról pedig emléktábla is tájékoztat, hogy a Népliget területén az 1850-es években jelentős akáctelepítésre került sor. Ez utóbbit szintén a homokos talaj megkötése érdekében, a Városligethez hasonló jelentőségű nagy közpark kialakításának első lépéseként eszközölték.¹⁷ Könnyen lehet, hogy a 18. század végén parcellázott mai (erzsébetvárosi) Akácfa utca közelében akácos rész,

¹⁴ Ernyey 1926: 182., Tagányi 1896: II. 195, 203. szám.

¹⁵ BFL IV. 1514. 17. kötetdoboz [1] Utcái fasorok nyilvántartója, 1902–1930.

¹⁶ A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-emlékházban levő kiállítása alapján is.

¹⁷ Jámbor 1990: 31.

esetleg faiskola állt. A 19. század első felének Pest-Budáján és a fiatal Budapesten az akácfa sokféle talaj-, domborzati és mikroklimatikus viszonyok között, nehéz városi körülmények között is megélő fa volt. Egyaránt életképes volt a homokos térszíneken, a város és vidék határán a tabáni kanális mellé települt nyomornegyedben, a felhagyott kőbányáknál és a virágzó gyümölcsösökben.

4. ábra. A Tabán egyik tere Budapesten, 1910. Fortepan/Magyar Földrajzi Múzeum

A fenti epizód nyomán adódik a kérdés, hogy mi volt ezeknek a 19. századi közepi akácfa telepítésére vonatkozó döntéseknek a tudományos háttérje. A soproni születésű, de Óbudán elhunyt, méhészetben is jártas Veszelszki Antal (kb. 1730–1798) nem sokkal halála előtt Pesten magyar nyelven kiadott botanikai szakművében például már teljes magabiztossággal állította, hogy „[e]zt a fanemet legelsőbben a franciák hozták közinkbe Amerikának északi részeiből”.¹⁸ Az akácfa a 18. század végétől a szakírók, mint Tessedik Sámuel vagy a leginkább az 1863-as aszályról írott munkája miatt ismert Ploetz (1818–1883, 1847-től Érkövy néven) Adolf talajmegkötő képessége miatt igyekeztek népszerűsíteni a gazdálkodók körében. Ploetz Homokkötés című kötetében előbb sorra vette a létező technológiákat és a homokban élő növényfajokat, s arra jutott, hogy a magyarországi állapotok a kor technológiájához képest innovációt, a fatermesztés új módját igénylik. A szoba jövő fafajok közül számosat bemutatott, de az akácfaét szentelte a legnagyobb te-

¹⁸ Veszelszki 1798: 18.

ret, összefoglalva a faanyag hasznosítási formáit és az addigi telepítések jó példáit, valamint hogy „éghajlatunk alatt egészen honos, a sovány homokkal beéri, magról s gyökérhajtásokról igen szaporán tenyészik, s hol egyszer megfogta, költséges utánlátást nem kíván, és gyorsan nő”.¹⁹ Azok az akácfára vonatkozó szöveghelyek, amelyeket Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi eseményekre vonatkozó gyűjtésében az 1797 kapcsán feljegyzett, azt tükrözik, hogy a 18–19. század fordulóján jelentős tudás halmozódott fel az akác igényeivel kapcsolatban.

„Összegyűjtötték s az 1798. évben elvetették az első akácmagvakat. 1799-ben és 1800-ban július és augusztus hóban sorokban kiültették az egy-, illetve kétéves csemetéket, s azok kitűnően fejlődtek a körülkerített kertekben, azonban a nyílt mezőn elültetett ezeröttszáz darabot a nyulak mind elpusztították. Tisztelettel felkérjük azt, aki a nyílt földeken ültetett fáknak nyulak által való elpusztítása ellen biztos, kipróbált módszert tud, hogy azt ismertesse. Már sokat megpróbáltak, de egy sem egészen biztos és használható.”

5. ábra. Fehér akác Vasváron, az Alkotmány u. 52. előtt, 1952.

Forrás: Fortepan/Építész

¹⁹ Ploetz 1846: 25.

Amint Péter László irodalomtörténész a 2014-es vita sűrűjében bemutatta, irodalom- és kultúrtörténeti nyomok is arra mutatnak, hogy a fehér akác igen gyorsan közismertté és látható tájképi elemmé vált a 19. századi Magyarországon, és ez folytatódott a 20. században is.²⁰ A legismertebb talán Petőfi egyik 1847 szeptemberében írt verse, amelyből az derül ki, hogy Szendrey Júliát először éppen a nagykárolyi Károlyi-kastély (Carei, ma Románia) kertjének akácfái alatt látta meg.²¹ A reformkorban többször is megjelent nyomtatásban a Széchenyi Istvánra is ható szegedi születésű mérnöknek, Vedres Istvánnak (1765–1830) egy jelentős felvidéki származású polihisztorhoz és országszerte működő tanárhoz, Rummy Károlyhoz (1780–1847) 1824 májusában írt levele, amelyből többek között arról is értesülünk, hogy Vedres a Csongrád megyei birtokán erdőnyi kőris mellett 1500 akácfát is ültetett.²²

Az 1830-as évekből különösen sok adatra bukkanhatunk. A *Hasznos mulatságok* 1836. április 2-i száma például egy írói álnéven közreadott, növényi szimbólumokkal operáló szerelmes dallal nyitott, benne az akáccal: „Emlékezz rám a' pataknál, Hol a kisdéd akácfa áll.” Ugyanez év júniusában egy időjárási körképben tűnik fel az akác szőlő, eperfák és gyümölcsfák társaságában.²³ Még mindig 1836-ban járunk, amikor egy, a *Pesti Divatlap* mellékletében megjelent elbeszélés az akácfák temetői jelenlétét festi fel közismert jelenséggént.²⁴ Egy másik ugyanebben a számban megjelent írás pedig ismét csak az akácfák homokos területen való tudatos telepítéséről tudósít, ezúttal Somogy vármegye viszonyai kapcsán: „Somogynak olly szerencsétlen elhagyatásban léte, hogy még a' szomszéd városkába utazónak szándékát is a' homoktenger gátolná. Gombától, kivált az akáczfák közt Marczaaliig – de ezentúl is – postautaink ellen (kivévé az országúiról eltérő némelly mellékösvényeket) panaszkodni éppen nem lehet”.²⁵

²⁰ Az irodalomtörténeti nyomok Antal Eszter ötlete nyomán kerültek a tanulmányba.

²¹ Péter 2014.

²² *Felsőmagyarországi Minerva* 10. (1835–36) 3. 231.

²³ *Kémlő a gazdaság, ipar és kereskedésben* 1836. július 9. 23.

²⁴ *Regélő Budapesti Divatlap* 1836. június 16. 377.

²⁵ Felelet 's általános észrevételek Frankenburg Adolf urnak a' múlt évi Regélő 83. 84. és 85-dik száma alatt írt: Somogyi képek czimű munkájára. *Regélő Budapesti Divatlap* 4. 1836. március 3. 144.

6. ábra. A bánlakai kastély bejárata 2007-ben, file: 2007 Poarta.jpg Forrás: Ionut Tuvene/ Wikimedia Commons.

A kultúrtörténeti nyomokkal egybevé, hogy az akácfa valóban jelentős volt a városi korzók, sétálóterek létrehozásában. Az 1902-ben induló, a telepített fákat kerület- és utcaszintre bontva felsoroló táblázatok „öreg”, tehát feltehetően negyven évnél idősebb, (a forrásban kifejezetten *Robinia pseudacacia*-nak hívott) 169 akácfa jeleznek a pesti oldalon a Ferenc József rakparton, vagyis a Vigadó és a mai Szabadság híd közötti pesti területen. Egy, a pesti oldalon ültetett fák pusztulásáról szóló 1909-es hírlapi híradás nyomán valószínűleg ez nem a maximális szám volt.²⁶ A Klösz felvételén látható és a faültetésre vonatkozó utcaszintű nyilvántartásban is szereplő Ferenc József téri fasor valószínűleg inkább a gyors növekedésre tekintettel állt akácfákból. Hasonló megfontolás állhat amögött is, hogy a pesti Duna-part József nádor által szorgalmazott és szervezett rendezése során a parti korzó szintén akácfákból állt. S éppen ez az, ami elvezetett ahhoz az elképzeléshez és meggyőződéshez, hogy az MTA főépülete előtti példány az 1790-es években, a korzó részeként lett ültetve. Ezt az elképzelést valószínűsíthetően egy egyébként megalapozott, a Vigadó épületének helyszínéről és építéstörténetéről szóló, 1932-ben megjelent helytörténeti tanulmány tette közzé először. Rokken Ferenc (1898–

²⁶ Az aszfaltváros. *Független Budapest* 1909. március 23. 2.

1967) az ingatlan bérbeadásakor keletkezett közvetlen forrásokkal, valamint egy korabeli leírással támasztja alá, hogy a pesti hajóhídtól a mai Vigadó felé haladó úton már az 1790-es években is fasor állt. Rokken azonban tanulmánya végén szabadjára engedhette fantáziáját, s erre harapott rá az utókor: *„Ha elsétálunk a hajdani Angol Királyné-szállodának ma is álló épületéhez... Végül megakad tekintetünk azon a pár öreg akácán, melyek az első dunaparti sétány élő bizonyítékaiként regélnek a polgári múltról, amely mindenképpen megérdemli figyelmünket, mert ebből bontakozott ki a mai világvárosi Budapest.”*²⁷ A hipotézist néhány évvel később megjelent nagy hatású munkájában Rapaics Rajmund (1885–1954) is átvette, s valószínűleg innen került tovább a köztudatba.²⁸

Az 1930-as és 1940-es évek fordulóján az akácfa invazív jellegéről folyó vita még nem volt napirenden. Sőt, éppen ez volt az az időszak, amikor az állam, a tudomány és az akác viszonya minden korábbinál szorosabbra fűződött. 1926-ban, amikor Ernyey József úgy döntött, hogy megírja az akácfa nyugat-európai és magyarországi terjedésének történetét, a magyar tudományos világ érdeklődése jelentős részben az Alföld fásítására, termékenyebbé tételére és az ezzel kapcsolatos kétségekre irányult. A gyógyszerészként, botanikusként és történészként is elsőrangú Ernyey a mai napig hivatkozott tudománytörténeti kutatását valószínűleg egy, az állami akáctelepítések múltját és ennek szuverenitást erősítő visszahatásait hangsúlyozó színhely inspirálta. Kézirathagyatékából úgy tűnik, hogy eredendően a Temesvártól délre fekvő bánlaki Karátsonyi-kastély parkjában álló, még a dualista korszakban (bizonyosan 1912 előtt) emléktáblával megjelölt akácfa létét igyekezett tágabb kontextusba helyezni. A megjelölt fa felirata: *„Ezen akácfa Mária Thérézia királynő Ő felsége uralkodása idejében 1740-80 az Amerikából importált 100 db akácjának egyike. Nagy idők tanuja, légy magyar kulturánk fejlesztésének még soká serkentője.”* A 18. század közepe táján a magyarországinak tekinthető fásítási kísérletek és a mérnöki rendszerű erdőgazdálkodás a katonai igények és az uralkodói szándék nyomán először a Temesi Bánságban indultak meg. Ernyeýt végső soron az érdekkelhetette, hogy az akác elterjedése és az állami akarat közötti kapcsolat története jelezhet-e valamit előre kora erőfeszítéseinek várható sikerességéről.

A fásítással kapcsolatos lelkesedés ellenére a 19. század végén és a 20. század elején működő erdészeknek is voltak kétségeik az akácfa magyarországi jelenlétével kapcsolatban. A kor erdészeinek publikációit az akác hungarikummá nyilvánítása iránti formális kérelem összegyűjtötte, megkönnyítve a kutatást. Ezek alapján a kétségek arra vonatkoztak, hogy vajon mennyire megfelelőek a magyarországi vi-

²⁷ Rokken 1932: 122.

²⁸ Rapaics 1940: 260.

szonyok az akác számára, s vajon milyen veszélyekkel kell e téren számolni. A kor egyik kiemelkedő, a fehér akáccal legalább egy évtizeden át intenzíven foglalkozó erdőmérnöke, Vadas Jenő (1887–1922) 1911-ben így elsősorban a fehér akác szükségleteivel és fájának gazdaságilag hasznosítható fizikai tulajdonságaival, a facsemeték nevelésével és az akáctelepítések gondozásával foglalkozott. A szerző adatgyűjtése alapján már ekkor 154 000 katasztrális holdon, vagyis mintegy 88 000 hektáron akácfa állt a Magyar Királyság területén.²⁹ Vadas elképzelése értelmében a fehér akácot elegyesen is lehetne telepíteni olyan talajokban, amelyek más fafajoknak is megfelelnek, s ekkor a fő cél a törzsvastagság maximalizálása lenne. Ez a munka tehát még nem számolt azzal a veszéllyel, hogy az akác kiszoríthatná a vele együtt élő őshonos lombos fákat. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert a korabeli tudományosság és Vadas is tisztában volt azzal, hogy a fehér akác szimbiotikus kapcsolatok kialakítása révén nagyon hatékony a nitrogén megkötésében, miközben a talajt maga körül átalakítja.³⁰ Amikor azonban a szerző néhány fejezettel később azt a kérdést tette fel, hogy az akác mely fajokkal ültethető, ez a tulajdonsága már szinte feledésbe merült. Néhány évtizeddel korábban a kor egy másik kiemelkedő hatású erdőmérnöke, Illés Nándor (1836–1907) szintén kiállt az akác minél szélesebb körű, de kifejezetten a tölgy számára élethetetlen homokos területen való bevezetése mellett. *„Láttam az akáczt Pesttől Aradig, Szolnoktól Miskolczig mindenfele vágva, pusztítva s még is díszlelve; egyj alföldi gazda kérdésemre az akácrról azt mondta: olyan uram mint a burján, nem. lehet azt kiirtani, s megnő! mindenütt; mióta az akáczt ültetjük van fánk. És én azt hiszem: az akác az igazi, a magyar alföld számára termett fa, és úgy vélem akinek az alföld békésítése fekszik szíven először is az akácra fog gondolni, először is avval kísérletet tenni. Az akadémikusok kedvéért, milyenek a mint tapasztalom olvasóink között sem hiányzanak, ide teszem hogy az üde, televényes erőteljes homokról nem beszélek; ott lehet tölgyet, sőt szilt és kőrist is tenyészteni.”*³¹ Illés az fehér akác magyarországi termesztése szempontjából a pajzstetű által okozott pusztítást tartotta a legnagyobb veszélynek.³² Világos, hogy a fehér akác termesztése terén szerzett, már a 19–20. század fordulóján is több mint évszázados tapasztalat ellenére tehát a tudományos módszerekkel dolgozó szakemberek sem voltak tisztában a veszélyekkel, amelyet a faj elterjesztése jelenthet. A gazdasági lehetőségekbe vetett hit és a fajjal kapcsolatos lelkesedés tehát elkerülhető vakfoltot eredményezett a tudományos tudás területén. Ez a vakfolt jól illeszkedik a fehér akác európai jelenléte körüli bizonytalanságok több évszázados kontextusába.

²⁹ Vadas 1911: V.

³⁰ Vadas 1911: 67.

³¹ Illés 1870: 316–317.

³² Illés 1889: 382–385.

A fehér akác európai birodalmakkal és azok szétesésével kölcsönhatásban álló története ugyanis jelentős részben a faj tulajdonságainak újraértelmezéséről szól. E történet első fejezete a névadásból is visszafejthető. A faj tudományos neve, *Robinia pseudocacia*, ugyanis már Linné rendszertana előtt is létezett, majd átkerült abba. A pseudo kitétel háttere az, hogy Nyugat-Ázsiában (vagyis Közel-Keleten) léteztek és így a Bibliából is ismertek voltak olyan akácia fafajták, amelyek tövisaik révén hasonlítanak a fehér akácra. A *Robinia* előtag azonban félrevezető. A magyar nyelvű összefoglalókban is gyakran elismételt tudományos hagyomány szerint a jelentős botanikus, Jean Robin (1550–1629) növénygyűjteménye volt az első európai helyszín, ahol a faj egy példánya élt, ráadásul évszázadokon keresztül túlélt. Ernyey kutatása azonban arra jutott, hogy sokkal valószínűbb, hogy a ma a tudományban *Robinia pseudocacia*ként ismert fafaj csak az 1630-as években került Európába, s legalább annyira valószínű, hogy az első csemete Londonba futott be, mint hogy valamely francia vagy éppen holland kikötőbe. Ernyey filológiai adatgyűjtése nyomán viszont igen valószínűtlennek tűnik, hogy Jean Robin gyűjteményében 1601-ben lett volna fehér akác. A fehér akác termését a mediterrán térséget ismerő európaiak a szentjánoskenyérfához hasonlatosnak vélhették, s ez alapján dél-amerikai fajokkal is rokoníthatták. Sőt, magának az észak-amerikai fehér akácnak is vannak tényleges rokonai, például a még tövisesebb és látványosabb *Gleditsia triacanthos*. Így aztán nem teljesen egyértelmű, hogy az egyes 17-18. századi gyűjteményekben valójában melyik fa élt. Mindezek azt mutatják, hogy a 17. és 18. századi európai botanikusok kulturális háttere erősen és sajátosan befolyásolta a tudományos céllal létrehozott rendszereket, a gyűjteményeket és a tudományos diskurzust is.

Az, hogy a faj a gyarmatosítással összefüggő utazásokkal került Európába, felveti, hogy vajon mi történt az őslakos közösségek fajra vonatkozó tudásával, a területen levő európaiak miként fordították le azt. A fehér akác Európába jutásának időpontja, valószínűleg tehát az 1630-as évek, jelzi, hogy akkorra az európaiak kapcsolatba kerültek az Appalache-hegység és az Atlanti-óceáni partvidék közötti távolságot áthidaló kereskedelmi útvonalakkal, amelyen többek között a fehér akác magja és fája is utazhatott.³³ A 18. század eleji európaiak által írt beszámolók alapján úgy látszik, hogy a 17. században a cserokik és a sónik a fehér akácot fogfájás és puffadás esetén alkalmazott gyógynövényként, valamint fegyverek készítéséhez használták. A fehér akác angol neve, a black locust (fekete sáska) valószínűleg a termés alakja nyomán keletkezett őslakos elnevezés fordítása. A mélyebb tudásátadás nyoma, hogy a fehér akác orvosi haszna is megjelent egyes

³³ Dolan, 2010.

korabeli európai enciklopédiákban.³⁴ A 18. században előre haladva azonban éles változás nyomait regisztrálhatjuk a fához kapcsolt tulajdonságok terén. Amint Wesley Greene kerttörténész feltárta, egy Jamestown gyarmatváros korai faépületeire vonatkozó, az 1730-as években keletkezett forrás szerint a kolóniában élő briteket elsősorban a fa tartóssága nyűgözte le. Greene és Ernyey is felfigyelt arra, hogy nem véletlen egybeesés, hogy a források a 18. század közepe táján, az újabb, Észak-Amerikán is átsöprő háborús hullám idején fedezik fel újra a fehér akácot: fontossá váltak a keményfák jó tulajdonságai az erődítéseknel, a terepakadályok kiépítésénél és a tengeri hadviselésben.

A fehér akác és a birodalmi lét közötti másik összefüggésre szintén Ernyey figyelt fel. A bánlakai Karátsonyi-kastély parkjában álló idős fehér akácok, a Habsburg Birodalom történetének két meghatározó időszakára irányította a figyelmet: a birodalom társadalmi és katonai kereteinek 18. század közepi újragondolására, valamint a birodalom szétesésének az épített és természeti környezetre gyakorolt hatására. A 18. század közepén ugyanis a bánság speciális önkormányzattal rendelkező, a Magyar Királyság igazgatási kereteibe nem integrált területként a mérnöki térképek és számítások alapján művelt erdőgazdálkodás kvázi kísérleti terepévé vált. Ráadásul ezen terület része volt a ma Szerbia területét képező Delibláti-homokpuszta, amelynek az egész kontinensen egyedi növényzete éppen a Habsburg-hadsereg jelenléte nyomán pusztult el, hogy aztán befásítása a 18–19. század fordulójának egyik legjelentősebb Habsburg tájátalakítási programja legyen, amelyben a fehér akác az egyik főszereplő volt. Ezzel megközelítőleg egy időben akácültetvények telepítésére került sor néhány fontos erődítmény közelében is. Ezek célja az volt, hogy viszonylag rövid időn belül sűrű akadályt képezzenek az erődítményt támadók előtt. A fehér akác története a 18. század második felében tehát a Habsburg-hatalom és -uralom történetének is része. A század vége az az időszak, amikor a fehér akác, a válságjelenséggént érzékelt környezeti állapot és a homokos területek befásítása egybefonódott.

Bánlaka és a Karátsonyi-kastély, ahol Ernyey az akácfa magyarországi történetét Mária Terézia idejébe visszarepítő akácfákat látta, 1918 után Romániához került. Ennek nyomán felvetődik, hogy mennyiben hatott a Habsburg Birodalom szétesése az akácfa történetére. A fehér akác európai jelenléte nagy részben magyarországi, romániai, szerbiai és horvátországi történet. Az egykori Habsburg-területeken kívül Európában Olaszország északnyugati részén és Franciaország északkeleti területein van jelentős fehér akác-állomány. Európán kívül Kína emelkedik ki még a magyarországinál összesen kétszer nagyobb területen levő akácállománnyal. A fehér

³⁴ Ernyey 1926: 172.

akác közép- és délkelet-európai jelenlétét tehát tekinthetjük Habsburg birodalmi örökségnek, amelyet azután a szovjet dominancia időszakának vezetése – a folytonosságot persze nem hangsúlyozva – is felkarolt. Az Alföld politikai jelentőségének növekedése és a terület elsivatagosodásától való félelem nyomán az 1918 utáni évek nemcsak folytonosságot, hanem exponenciális ugrást is hoztak a fehér akác bevetésében. Amint a környezettörténeti irodalom hangsúlyozza, az 1948 után fel-futó országfásítási kampány, miként a csehszlovákiai és lengyelországi fásítási programok is, értelmezhetők a sztálinista – szovjet birodalmi – ún. természetátalakító programok részeként.³⁵ Ez az értelmezés azonban eltakarja a valós keretek történeti távlatát, hiszen a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az állami politika és a fehér akác közötti kapcsolat évszázadokon keresztül formálódott. Az antitotalitárius megközelítés ráadásul a másik időbeli irányban, az 1990 utáni időszak vonatkozásában is elrejteti a történeti helyzetet: a bánlakai kastély kertjében ma álló fákról készült fotók s más, szocialista időszakban épült lakótelepeken, például a brassói Traktor-negyedben álló akácfák felvetik a faj és az épített környezet degradációja, valamint a poszt-szocialista rezsimváltások kapcsolatát.

7. ábra. Idős fehér akác a brassói Traktor-negyedben

Forrás: A szerző felvétele, 2024. augusztus 9.

³⁵ Olšáková–Stanzel 2016: 63–69; Wysokinska 2016: 250–251 és 256–263.

A fehér akác magyarországi történetében megmutatkoznak a modernizáló, növekedésorientált és államépítő szándékkal alkalmazott tudomány vakfoltjai, a fehér akácra vonatkozó tudás változása és a gyarmati háborúk közötti kapcsolat, valamint a központi propaganda veszélyei. Vagyis az eset elemzése posztkoloniális kritikához vezet, amelyből előtűnnek a fajok közötti együttélés lehetséges alternatívái. A budapesti akácfák és a városi közösség 19-20. századi együttélése példa arra, hogy a nem emberközpontú valóságértelmezés és társadalmak hierarchiáját és egyben saját tudásunk és viszonyaink felsőbbrendűségét megkérdőjelező kritika közötti kölcsönhatás felismerése áttörő meglátásokat eredményezhet feloldhatatlannak látszó esetekben.³⁶ Az is látszik ugyanakkor, hogy a feltárható múltrakódott emlékezeti rétegek politikai felhasználói a 21. század elején – amikor a fajok közötti együttélés minden korábbinál nagyobb jelentőségű – a fenntartható minták helyett bináris vagy egynemű felfogás felé tolják a közgondolkodást.

Források

Az erdővagyon jellemző adatai. Miniszteri tájékoztató az 2010. évre vonatkozóan https://20102014.kormany.hu/download/1/11/70000/miniszteri%20tajejkoz-tato_erdoallomany.pdf – utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.

Az Európai Parlament és a Tanács 1143/2014/EU Rendelete (2014. október 22.) az idegenhonos inváziós fajok betelepítésének vagy behurcolásának és terjedésének megelőzéséről és kezeléséről <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32014R1143> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.

A X. Aktuális Flóra- és Vegetációkutatás a Kárpát-medencében nemzetközi konferencia állásfoglalása a fehér akác hazai megítélésével kapcsolatban. <https://www.oee.hu/upload/html/2014-03/akacalasfoglalas.pdf> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.

Alapvető Jogok Biztosának Hivatala 2016. Elvi állásfoglalás a fehér akác magyarországi helyzetéről a szakmai vélemények és a hatályos jogszabályi környezet tükrében https://www.ajbh.hu/documents/10180/2584047/814_2016_feh%C3%A9rak%C3%A1c_%C3%A1f_FI_NA_L_2.pdf/4c7dac14-b71b-41da-8195-233ea4f90706 – utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.

³⁶ Nemes 2021; Marton 2021.

Az MTA Ökológiai Kutatóközpontja az akác tudományos megítéléséről 2014. február 27. (Az állásfoglalás az Ökológiai Kutatóintézet saját oldalán már nem található meg.)

Magyar Helsinki Bizottság Akta: Civil szervezetek elleni kormányzati támadások frissítve 2024. július 24. <https://helsinki.hu/akta/civil-szervezetek/> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 24.

Illés, Nándor 1870: Az akác értéke és jövője hazánkban. *Erdészeti Lapok* (9.) 8-9. 316–322.

Illés, Nándor 1889: Az akác veszedelme. *Erdészeti Lapok* (28.) 5. 382–385.

Ploetz Adolf 1846: *Homokkötés*. Pest.

Rapaics Raymund 1940: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Budapest.

Rokken, Ferenc 1932: A hajdani Angol Királyné-szálloda és az első dunaparti sétány. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1. 112–123.

Vadas, Jenő 1911: *Az akácza monográfiája*. Budapest.

Veszelszki, Antal 1798: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagyis Fa- és fűszeres könyv*. Pest.

Kémlő a gazdaság, ipar és kereskedésben

Regélő Budapesti Divatlap

Felsőmagyarországi Minerva

Független Budapest

Hivatkozott irodalom

Campagnaro, Thomas – Brundu, Giuseppe – Sitzia, Tommaso 2018: Five Major Invasive Alien Tree Species in European Union forest Habitat Types of the Alpine and Continental Biogeographical Regions. *Journal for Nature Conservation* (43.) 227–238.

Dolan, Eric Jay 2010: *Fur, Fortune, and Empire: The Epic History of the Fur Trade in America*. New York.

Ernyey József 1926: Az akácfa vándorútja és megtelepülése hazánkban. *Magyar Botanikai Lapok/Ungarische Botanische Blätter* (25.) 161–191.

Jámbor Imre 1990: Zöldfelület vagy tartalék építési terület? Budapest zöldfelületi rendszere és a gazdálkodás helyzete. *Magyar Tudomány* (35.) 1. 26–35.

Konopás Noémi 2014: Veszélybe került a magyar méz és az akácerdő. Remek tűzifa, kiváló mézet ad a nektárja, erdő elképzelhetetlen nélküle, mégis támadják. Miért is? *Magyar Nemzet online*, 2014. február 13.

- Kováts Gergely – Rónay Zoltán 2021: *Academic Freedom in Hungary*. Vienna.
- Munkatársunktól 2024: Kósa Lajos szerint Magyar Péter tájidegen, mint akácfa a Nagyerdő tölgyesei között. A Fidesz alelnöke szerint a frissen debütált politikus egyszemélyes előadást csinál. 2024. május 21. <https://magyarnemzet.hu/belfold/2024/05/kosa-lajos-szerint-magyar-peter-tajidegen-mint-akacfa-a-nagyerdo-tolgyesei-kozott> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 18.
- Nagy, László. Mi lesz veled akác? https://www.oee.hu/hirek/egyesuleti-hirek/akac_szeniorok 2014. július 22. – utolsó letöltés: 2024. augusztus 18.
- Nemes László 2021: Az organizmus a bioetikában: filozófiai és tudományos megfontolások. *Magyar Filozófiai Szemle* (65.) 3. 11–31.
- Marton, Péter 2021: *COVID-19. Az egészségtelen politikák*. Budapest.
- Olšáková, Doubravka – Stanzel, Arnost 2016: Kafkaesque Paradigms: The Stalinist Plan for the Transformation of Nature in Czechoslovakia. In: Olšáková, Doubravka (ed.): *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and Its Impact in Eastern Europe*. New York, 43–125.
- Pál, Viktor 2022a: Orbán's View on Nature The State and its Environment in Modern Hungary” *Centre For Baltic And East European Studies Annual State of The Region Report (2023)*: 144–151. Online dokumentum <https://www.sh.se/english/sodertorn-university/research/centres--research-networks/cbees/state-of-the-region-report> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 21.
- Pál, Viktor 2022b “Illiberal Environmentalism? The Case of Contemporary Hungary” *Environmental History* (27.) 649–656.
- Péter, László 2014: Költőink akáca. *Kortárs Online*. https://epa.oszk.hu/00300/00381/00197/EPA00381_kortars_2014_11_25365.htm – utolsó letöltés: 2024. augusztus 21.
- Tagányi Károly 1896: *Magyar erdészeti oklevéltár*. 3 köt. Budapest.
- Viczián, Zsófia 2023: *Budapesti fák. Kéregbe zárt történelem*. Budapest.
- Wysokinska, Beata 2016. The Conspiracy of Silence. The Stalinist Plan for the Transformation of Nature in Poland. In: Olšáková, Doubravka (ed.): *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and Its Impact in Eastern Europe*. New York, 226–289.

Együtt a bajban. Hatósági válságkezelés az 1875. és 1876. évi budapesti árvizek idején* _____

Together in Trouble: Crisis Management during the Budapest Floods of 1875 and 1876

The study presents the history of two less researched floods in Budapest through the analyses of the measures taken by the local government. How well coordinated they were, how the administration of the recently unified young capital was able to handle these two crisis situations, different in their courses and effects? Have the center and the local administrations had enough time to elaborate cooperation schemes to cope with such a task? The torrential storm of June 1875 would have required an extremely rapid response from the central authorities, but due to the lack of time, the local authorities had to take the first urgent steps. But then control was transferred to the lord mayor, and the aid and the rehabilitation were already under his coordination, but largely based on the knowledge of the district magistrates. This experience – the useful local knowledge of the local authorities – was also put to good use during the subsequent flooding, slow but extensive. Furthermore this time the Metropolitan Council and the Engineering Office clearly took the lead in disaster response.

A természeti csapások jelentős hányadát az árvizek teszik ki. Egy kimutatás szerint 1998 és 2002 között az Európában elszenvedett csapások 43%-át áradások okozták.¹ Ez az arány azóta sem változott lényegesen: a 2001 és 2020 között eltelt években az időjárás által előidézett katasztrófák 41%-a volt árvíz.² Ez az igen magas arány csak részben magyarázható az egyre szélsőségesebbé váló időjárással és a vízfolyások nagy számával, azaz a természeti tényezőkkel; háttérben sokkal inkább társadalmi

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az NKFIH 142451 „Budapest – egy várostérség környezettörténete” című projekt keretében valósult meg.

¹ Lara et al. 2010: 2081.

² Weather-related disaster incidents in Europe, 2001–2020. <https://www.statista.com/statistics/1269886/most-common-natural-disasters-in-europe/> -utolsó letöltés: 2025. január 28. Érdekesképpen a rangsor a következő: árvizek (41%), viharok (27%), extrém hőmérséklet (23%), tűzvészek (6%), szárazság (2%), földcsuszamlás (1%).

tényezők állnak. Mivel a települések többsége, köztük számos jelentős méretű főváros is valamilyen vízfolyás mellett jött létre és növekedett az eltelt évszázadok alatt, az egyre inkább sűrűsödő lakosság és a felhalmozott javak, valamint az időjárásban és ennek eredményeképpen a folyók vízjárásában tapasztalható szélsőséges ingadozások miatt fokozott figyelem irányul az árvízvédelemre.

Folyóink és a mellettük létrejött különböző méretű városok jelene és jövője elképzelhetetlen közös múltjuk megismerése nélkül. Ugyanis az elődeink által véghez vitt folyó- és tájátalakítás döntően befolyásolja árvízvédelmi lehetőségeinket. Ahhoz, hogy minél sikeresebben adaptálódhassunk a változó időjáráshoz, tisztában kell lennünk eleink környezeti hagyatékával.³ Többek között ennek a felismerésnek is köszönhető, hogy egyre többen foglalkoznak történeti katasztrófa-kutatással, s tárják fel a múlt szerencsétlenségeit, a hozzájuk vezető utat, valamint a nyomukban végbement változásokat.

Ma már alig találunk érintetlen folyóvizet a világon, Európában pedig biztosan nem, amelynek partvonalát, mélységét, szélességét vagy éppen folyásának irányát meg ne változtatta volna az ember. De nemcsak a folyóvizek estek áldozatul a gazdálkodás, a kereskedelem, a közlekedés vagy éppen a biztonságos élet megteremtése által diktált kisebb-nagyobb átalakításoknak, hanem a folyókat övező területek is. Gondoljunk bele, hogy az európai fővárosok jelentős része ma olyan területen fekszik, amely egykoron ártér volt; földet raboltak el a folyótól, mint a hollandok a tengertől, hogy növekedhessenek. De ez csak úgy mehetett végbe, hogy a vizeket és környezetüket a felismerhetetlenségig átalakították: folyóágakat vágtak le és töltöttek fel, szigeteket szüntettek meg, medreket egyenesítettek és mélyítettek ki, majd szorítottak több méter magas gátak közé.

A jórészt a 19. század folyamán született technokrata megoldások megteremtették ugyan a biztonság érzetét, valójában azonban egy kockázati spirálba⁴ taszították az embereket. Miként arra Severin Hohensinner és Martin Schmid Bécs példáján keresztül rámutatott: a nagy átalakítások csak még nagyobb, még súlyosabb árvizeket okoztak, melyek ellen újabb nagyszabású intézkedésekben látták a megoldást, melyek aztán újabb nagy árvizekhez vezettek, és így tovább.⁵ Talán a 19. század embere számára még ismeretlen volt a kockázati spirál kifejezés, de azal már tisztában volt, hogy a természet feletti győzelemként ünnevelt folyószabályozások ok-okozati kapcsolatba állíthatók a nem várt méretű árvizekkel, köztük az 1879. évi tiszai katasztrófával.⁶

³ A társadalmi-ökológiai hagyaték (*socio-ecological legacy*) fogalmáról lásd Winiwarter 2014: 17.

⁴ Fischer-Kowalski–Weisz 1999: 236.

⁵ Hohensinner–Schmid 2013.

⁶ Eötvös 1879.

Vannak, akik azt mondják, hogy a folyók nem felejtenek, s időről időre visszatérnek egykori medrükhöz, még akkor is, ha azok ma már nem léteznek, hatalmas pusztítást okozva ezzel az ott élők javaiban. Éppen ezért szükséges, hogy védműveinket fenntartsuk, s hogy egyre korszerűbbeket és hatásosabbakat építsünk. Így fizetünk kettős árat azért, mert végérvényesen beleavatkoztunk a folyó és környezetének érzékeny ökológiai rendszerébe. Ehelyett egy társadalmi-ökológiai rendszer jött létre,⁷ bennük társadalmi-természeti terekkel (*socio-natural sites*),⁸ melyeket egyszerre formálja a természet és az ember, ily módon hibrid entitások, mint amilyenek a folyók is.

A katasztrófákat a szakirodalom ebben az érzékeny rendszerben keletkezett zavaroknak⁹ tartja. Például a visszatérő árvizek nem csupán időjárási okokra vezethetők vissza, hanem társadalmiakra is (nem megfelelő vízhasználat vagy árvízvédelem, ami a csekélyebb áradásokat is súlyossá teszi). Éppen ezért fontos figyelmet fordítanunk egy-egy természeti csapás elbeszélése, percepciója vagy éppen emlékezete mellett azokra a tényszerű eseményekre, melyek az elő- és utómunkálatokat, valamint a vész alatti cselekvéseket foglalják magukba, azaz a teljes válságkezelést. Egy sikeres válságkezelés ugyanis nem csupán a károk csökkentésében játszik szerepet, hanem ráirányítja a történész figyelmét azokra az idők során kipróbált és bevált gyakorlatokra, melyek hozzájárultak a folyton változó környezethez való alkalmazkodáshoz.

Budapest és az árvizek

Fővárosunk története elválaszthatatlan az azt átszelő, neki életet, lüktetést adó és olykor pusztulást hozó Duna történetétől. Mind a település arculatát, mind az ott élők mindennapjait alapjaiban meghatározó folyó életének kiemelt eseményei az árvizek, amelyek az anyagi pusztításon felül olykor emberi áldozatokat is követeltek. A számos alkalom közül mindmáig az 1838. évi árvíz őrződött meg leginkább az emberi emlékezetben,¹⁰ s talán a történeti feldolgozása is ennek a szerencsétlen eseménynek a legteljesebb.¹¹ Míg az 1875. és 1876. évi árvizek, s különösen ez

⁷ Walker et al. 2004.

⁸ Winiwarter et al. 2013.

⁹ Az olyan komplex dinamikus rendszereknek, mint amilyen a társadalmi-ökológiai rendszer is, egyik fő jellemvonása, hogy miközben valamilyen zavaron megy keresztül, képes fenntartani funkcióit és azok feletti kontrollját. A komplex dinamikus rendszerekről lásd Szokolszky–Palatinus–Palatinus 2015; Holling 1973.

¹⁰ Az 1838-as árvíz emlékezetéről lásd Bodovics 2025.

¹¹ Némethy (szerk.) 1938; Faragó (szerk.) 1988.

utóbbi, amely méretében nem sokkal maradt el az 1838. évitől, nemcsak a közösségi emlékezetben halványodtak el, hanem a történettudomány felől sem kapták meg az őket megillető figyelmet. Nagy László 2007-es munkáján kívül, amely hidrológiai szempontból vizsgálta a rendkívüli, a Dunán és a Tiszán lényegében egyszerre levonuló kettős árvizet, keveset tudunk róluk.¹²

Nagy azonban nem vizsgálta a helyi közigazgatás működését, így nem tudjuk, hogy a nem sokkal korábban egyesült főváros mennyire működött hatékonyan rövid fennállásának – a kolerajárvány utáni – immár második válsághelyzetében. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy korábban még nem kutatott, a Budapest Főváros Levéltárában fellelhető iratok segítségével vizsgáljam a budapesti városvezetés reakcióját az egy éven belül bekövetkezett kettős árvízhelyzetre.

Az egymást követő években történt két árvíz természetében nem is különbözhetett volna jobban egymástól. Az 1875. évi egy jégesővel kísért nyári felhőszaadás eredménye, míg az 1876. évi téli jeges árvíz volt. Az előbbi legfontosabb jellemzője, hogy szinte kivédhetetlen, nem lehet rá felkészülni, ellenben az utóbbi következményei – visszatérő jellege okán – megfelelő intézkedések mellett jelentősen csökkenthetők. Az 1838-as szintén jeges árvizet követően Budapest árvízvédelme lényegében a jeges árvizek gyakoriságának csökkentését, valamint a tisztítás kisebbitését célozták.¹³ Többek között ennek érdekében készült el 1875-re a védgátrendszer, lezárásra került a soroksári Duna-ág, illetve több helyen is mélyítették a folyó medrén, hogy elkerüljék a jégtorlódást.¹⁴ Ezeknek az árvízvédelmi intézkedéseknek a kipróbálására tehát 1876-ban került sor.

Az 1875. évi árvíz – az Ördög-árok tragédiája

Az Ördög-ároknál történtek többé-kevésbé ismertek már a nagyközönség előtt, s nemrégiben egy levéltári forrásokra építő nagyszerű tanulmány is napvilágot látott,¹⁵ amely összefoglalja az eseményt, ezért annak bemutatásától most eltekintek, s helyette inkább a hatósági reakciókra kívánok fókuszálni.

Magyar Gyula I. kerületi elöljáró jelentéséből tudjuk, hogy június 26-án este háromnegyed hét tájában kezdett esni előbb az eső, majd a dió nagyságú jégeső a budai kerületek fölött egészen háromnegyed óra hosszan. Ezalatt ablakok törtek be, kémények dőltek le, a jég pedig egészen elverte az az évi szőlőtermést.

¹² Nagy 2007.

¹³ Nagy 2007: 18–21.

¹⁴ A szabályozási munkálatokról lásd Károlyi 1973.

¹⁵ Perczel 2023.

Még nem állt el teljesen az eső, amikor a hegyekből árvíz zúdult le. „[A] hegyek között bekövetkezett felhőszakadás folytán az árvíz nagy sebességgel a hegyekről lerohanva az útjában találtakat kúrtelken elsodort, a Laszlovszky-féle vám, fogas kerekű vasút, Ecce Homo rét, város major, vérmező és horvát kertet elöntve, az ördög árokkal párhuzamos Attila utzabeli lakosokat esti 7 $\frac{3}{4}$ órakor 10” magasságban meglepte.”¹⁶

1875 júniusában, mely a május mellett általában a második legcsapadékosabb hónap Magyarországon, szinte végig magas, 22 °C vagy afeletti napi középhőmérsékletet rögzítettek, ami kedvezett a gyakori zivatarok kialakulásának. A maximumot, 32,6 °C-ot éppen a vihar előtti napon, délután kettőkor észlelték.¹⁷ Másnap estére a hőmérséklet jelentősen visszaesett, de még így is 19,6 °C volt este kilenckor, pedig akkor már elérte a vihar Budapestet. A Meteorológiai és Földdelejeességi Intézetben 103,3 mm csapadékot és erőteljes nyugati szelet mértek június 26-án, a felhőszakadás estéjén.¹⁸ A növényzet súlyos károkat szenvedett: „a vihar derékvastagságú fákat tépett ki gyökerestől vagy koronája tövén törte ketté s a legnagyobb ágak hullottak rakásra, nem is említve a kisebb galyakat és a teljesen tönkrevert gyümölcsöt; néhány szőlőből nem csak a tőkét, de még a termő talajt is úgy elhordta az iszonyú áradat, hogy csak itt-ott maradt egy maroknyi föld vagy egy-egy pusztá tőke szomorú hírmondónak a kopár szikla alzaton.”¹⁹

Magyar Gyula kerületi előljáró jelentése szerint az áradás közel három órán keresztül tartott, s este fél 11 óra tájban kezdődött az apadás. Magyar azonnal a helyszínre sietett, s „a vész kezdetétől éjfél utáni 1 óráig a krisztinavárosi Molnár utcától [ma Kuny Domokos utca] kezdve az Ördög-árok nyugati oldalán a [Szent] János utcán [ma Krisztina körút] végig a [Arany] Kakas utcába²⁰ onnan Ferencz tér és Fehér Sas téren²¹ keresztül a Hosszu utcában [kb. Hegyalja utca nyomvonala] házról házra járt, a lakosokat a bekövetkező nagyobb veszélyre figyelmeztette, Hosszú utcában a lakókat kiköltözésre felhívta intézkedett egyáltalában annyit a mennyit egy embertől csak követelhetni és valószínűleg egyedül neki köszönhetni azt, hogy az ördög árok fölé épült házak lakosainak ideje korán kiköltöztetése folytán a Hosz-

¹⁶ BFL IV. 1402. b. 323/1875. A forrásokban a tulajdonnevek a helyesírási szabályzatnak megfelelően lettek átírva.

¹⁷ *Természettudományi Közlöny*, 7. évf. (1875) 71., 295.

¹⁸ *Természettudományi Közlöny*, 7. évf. (1875) 71., 295. Ez az adat nem csupán a második legmagasabb júniusi (14,9 mm), hanem a legmagasabb májusi (43,7 mm) adatot is többszörösen felülmúlta.

¹⁹ *Természettudományi Közlöny*, 7. évf. (1875) 71., 295.

²⁰ Egykori utca a Tabánban, ma már nem létezik.

²¹ Egykori terek a Tabánban, a mai Kereszt utca két oldalán, ma már nem léteznek.

szú utcabeli házak romjai alatt egyetlen ember sem veszett el.”²²

Magyar másnap reggel szemlét tartott az utcákon, s elsőként az iszap, illetve az összehordott kő miatt lehetetlenné váló közlekedés újbóli megnyitása érdekében a helyszínre küldte a kerület valamennyi utcaseprőjét, szám szerint 26-ot.²³ A munka méretéhez azonban ők kevésnek bizonyultak, így napszamosok felfogadására lett volna szükség, akiket viszont – vasárnap lévén – az ígért kétforintos napibér ellenére sem lehetett találni. „[N]em maradt tehát fenn egyéb mint az eset rendkívüliségénél fogva rendkívüli eszközöket is kérni”, ezért többször is a polgármesteri hivatalba küldtek segítségért.²⁴

Így tehát egészen másnap reggelig a kerület hatáskörében maradt az intézkedésekről való döntés, eddig vártak ugyanis a főpolgármester, Kamermayer Károly értesítésével. Innentől kezdve azonban a főpolgármester vette át az irányítást, bár aktívan számított a kerületi előjárók segítségére, akiket polgármesteri jogkörrel ruházott fel. A hatalom ily módon történő decentralizálása nem tudni, hogy a bizonytalanság szüleménye, vagy éppen ellenkezőleg, jól átgondolt, tudatos döntés eredménye volt-e. Bár a csapás kiterjedése nem volt jelentős – összevetve például a következő évi árvizével –, számos egymást követő gyors intézkedésre volt szükség, ami megterhelő lett volna egyetlen ember számára, ráadásul a kerületi előjárók helyismeretüknél fogva hatékonyabban intézkedhettek. Így az ő feladatuk lett a hajlék nélkül maradtak elszállásolása és étellemezése. Az intézkedésbe bevont kerületi orvosok pedig a halottak (33 fő) elhelyezéséről gondoskodtak.

Időközben a királyi főhadparancsnokság Schwentfeger tábornokkal egy csapat császári és királyi katonát rendelt ki a helyszínre, akik a hajlék nélkül maradt kerületi lakosoknak utcára kirakott holmija felett örködtek, egy másik csapat a császári és királyi hadmérnökkari katonaság tisztjeinek vezérlete alatt pedig az eltorlaszolt Rácz fürdő előtti téren levő akadályok eltávolításához fogott hozzá. Ugyanekkor egy zászlóaljnyi hadmérnökkari csapat a Laszlovszky-féle vámháznál szétrombolt útnak a helyreállításán fáradozott. A katonasággal egyidejűleg megjelentek a budapesti tűzoltók is, akik a pincékből kezdték kiszivattyúzni a vizet. A főpolgármester utasítására négy fővárosi mérnök is kiment a helyszínre, akiknek a feladata az összeomlással veszélyeztetett házak megvizsgálása, valamint az egyéb munkák vezetése volt. A feladatok elvégzésére Kamermayer utászokat kért a császári és királyi katonai főhadparancsnokságtól, akik tevékenyen részt vettek az iszap eltakarításában és a víz kiszivattyúzásában.²⁵ A munka

²² BFL IV. 1402. b. 323/1875.

²³ BFL IV. 1402. b. 323/1875.

²⁴ BFL IV. 1402. b. 323/1875.

²⁵ BFL IV. 1402. b. 323/1875.

nagyságát érzékelteti, hogy míg a főutakat már vasárnap sikerült átadni a közlekedésnek, addig az iszap elhordása és a víz kiszivattyúzása a pincékből majdnem egy hétbe tellett.²⁶

A válsághelyzet kezelésére két nappal a felhőszakadás után egy teljhatalmú „vészbizottmány”-t állítottak fel Gerlóczy Károly alpolgármester vezetésével, amely a helyszínhez közeli Rudas fürdőben rendezkedett be. A bizottmány felállítását az elvégzendő feladatok összetettsége indokolhatta, de az is lehetséges, hogy a válsághelyzetekre adott általános reakcióként jött létre, hiszen a csapás megismétlődésétől nem kellett tartani. Az intézkedések elvégzéséhez munkaerőre volt szükség, amiben az érintett kerületek nem bővelkedtek, ezért a főpolgármester a hadseregtől utászokat, mérnökkari és gyalog katonákat kért, valamint a belügyminiszter közbenjárásával a katonai parancsnokság és az államrendőrség együttműködését kérte. Továbbá megkeresték a gyárakat is, hogy – kétszeres napszám mellett – biztosítsanak munkásokat a feladatok végrehajtására. A segítségnyújtást a főváros nem kérte ingyen, a munkásokat és a katonákat is a házi pénztárból fizették.

A mentési és helyreállítási munkálatokkal párhuzamosan a segélyezés is kezdetét vette. Közvetlenül a vihar után az I. kerületi előljárásnak 2000 forint, a II. és III. kerületi előljárásnak pedig 1000-1000 forint került utalványozásra a hajlék nélkül maradtak és tönkrementek azonnali segélyére.²⁷ Ezt követően egy egyes bizottmányt hoztak létre a közgyűlés által kiküldött bizottmány és a főváros polgáraiból alakult ún. polgári bizottmány hét-hét tagjából. A polgári bizottmány indítványt nyújtott be a jégkárosult szőlősgazdák megsegítésére, akiknek jelentős része nemcsak az az évi szőlőtermésben szenvedett kárt, „hanem igen soknál magában a vagyon állományában oly pusztítások is történtek, melyek helyreállítása tetemes költséget igényel. Az ekként elpusztult ingatlanoknak ismét vagyonná s gyümölcsöző adótárgyakká való tétele már nemzetgazdasági szempontból is érdekében áll úgy a fővárosnak mint az államnak.”²⁸

Az indítvány szerint a már megkezdett kárfelmérések alapján lépéseket lehet tenni egy olcsó és könnyen visszafizethető kölcsön biztosítása érdekében. Addig is azonban, amíg ez a kölcsön nem lesz elérhető, a rendelkezésre álló pénzekből „azon szegényebb sorsú tulajdonosok számára, kik legfeljebb 2 ½ negyed szőlővel bírnak, kárt szenvedtek és az állomány helyreállítását maguk nem képesek

²⁶ BFL IV. 1402. b. 323/1875.

²⁷ BFL IV. 1402. b. 385/1875. Kamermayer Károly válasza a belügyminiszternek a segélyező bizottmány eljárása ellen felmerült panaszok tárgyában.

²⁸ BFL IV. 1402. b. 385/1875. Polgári vészbizottság indítványa a károsult szőlősgazdák megsegítésére.

megoldani egy, személyenként max. 200 frtnyi kölcsönben 3 évre át kamatfizetés nélkül rögtön részesítsenek”.²⁹ Akik ennél nagyobb szőlővel rendelkeznek, azok előnyösebb helyzetük és személyes hitelük okán könnyebben meg tudják szerezni maguknak az azonnal szükséges összegeket, és meg tudják várni a főváros által majdan nyújtandó nagyobb kölcsönt.³⁰ A szőlősgazdák számára azért volt nélkülözhetetlen az azonnali segély, mert ha nem végzik el a sürgős helyreállító munkákat (pl. kitisztítás, tőkék befedése, az elmosott föld pótlása), akkor a szőlő elpusztul, és ők végleg tönkremennek. A telekkönyvi hatóság szerint 2 és fél negyednél kisebb szőlővel 1500 tulajdonos rendelkezett, ebből kb. 4-500 gazdától számíthattak kölcsönkérelemre, tehát összességében 60-70 000 forintnyi azonnali segélyre lett volna szükség.³¹

A vészbizottság július 8-i ülésén megállapodott arról, hogy a befolyt adományokból elsősorban a szőlőművelésből élő, 2 és fél negyednél nem nagyobb birtokkal rendelkezőket kívánja segíyezni, mellettük pedig azon szegény háztulajdonosokat, akik nem rendelkeznek annyi pénzzel sem, hogy házukat legalább részben helyre tudják állítani.³² Ezt később a 25-ös bizottmány augusztus 1-jei ülésén tovább pontosította. Vezérelvül mondták ki egyrészt, hogy csak az részesülhet segélyben vagy kölcsönben: 1. akinek ingatlan vagyona egészben vagy részben elpusztult, 2. aki termését elvesztette, s ennek folytán ínségre jut, 3. aki határidőn belül jelentkezik segélyért. Másrészt a segélyezendők körét a vidékiekre is kiterjesztették oly módon, hogy azok a vidékiek is részesülhettek segélyben vagy kölcsönben, akik a főváros területén birtokkal rendelkeztek, ami a vihar következtében kárt szenvedett.

A villámárvíz által teremtetett vészhelyzet tehát helyi problémaként indult, hiszen elsőként a kerületi előljáró vette kezébe az ügyet, ő ment ki elsőként a helyszínre, tájékoztatta a lakosságot a veszélyről, és ő volt az, aki elsőként felmérte a károkat. Munkájához – az iratok tanúsága szerint – nem kért segítséget, aminek végrehajtása, az esemény nagyságához viszonyítva, nem lehetett egyszerű. Érdekes módon csak akkor fordult a főpolgármesterhez, amikor a helyzet kezelése láthatóan meghaladta a kerületi előljáróság erőforrásait. Felmerül a kérdés: vajon

²⁹ BFL IV. 1402. b. 385/1875. Polgári vészbizottság indítványa a károsult szőlősgazdák megsegítésére.

³⁰ BFL IV. 1402. b. 385/1875. Polgári vészbizottság indítványa a károsult szőlősgazdák megsegítésére.

³¹ BFL IV. 1402. b. 385/1875. Polgári vészbizottság indítványa a károsult szőlősgazdák megsegítésére.

³² BFL IV. 1402. b. 385/1875. A vészbizottság 1875. július 8-i ülésén készült jegyzőkönyv kivonata.

ha a kerület képes lett volna megbirkózni a vészhelyzettel, akkor nem is vonták volna be az intézkedésekbe a fővárosi hatóságot és rajtuk keresztül a katonaságot? A szakirodalomból tudható, hogy a katasztrófa sújtotta közösségek igyekeznek mindent megtenni annak érdekében, hogy az irányítás a kezükben maradjon, s csak végső esetben fordulnak segítségért felettes hatóságokhoz. Ennek oka abban keresendő, hogy a regionális vagy országos szervek nem tekintik partnernek a csapást elszenvedő helyi közösséget, mert azt – éppen a trauma következményeként – törékenynek és szervezetlennnek tartják, az áldozatokat pedig passzívnak és a sokkhatástól megbénítottak.³³ Ráadásul kétségbe vonják a helyi tudás érvényességét a szakértői ismeretekkel szemben.³⁴

Az 1876. évi árvíz

Az 1875–1876-os szokatlanul csapadékos tél már az év kezdetén óvatosságra intette a hatóságokat, akik folyamatos figyelemmel kísérték a Duna jégmozgását. 1876. január 7-én érkezett a távirat, hogy Budapest alatt, Ercsinél beállt a jég, nem mozdul.³⁵ Az alpolgármester, Kada Mihály saját hatáskörében szinte azonnal hozzákezdett a legszükségesebb óvintézkedések megtételéhez, mint például a Dunához vezető csatornák és a magánvállalatok zsilipjeinek lezárásához, amelyeken keresztül a megemelkedett folyóvíz bejuthatna a város belsejébe. A partra hordatták az elzáráshoz szükséges faanyagot, és készenlétbe helyezték a lezárást végző napszámosokat, valamint a fővárosi tulajdonban lévő hat szivattyúgépet. Emellett felhívták a magánzsilipek tulajdonosait, hogy saját költségen gondoskodjanak kellő számú szivattyúról, hogy a zsilipek elzárásakor a vizet ki lehessen szivattyúzni.³⁶ Megkeresték továbbá a Dunagőzhajózási Társaságot, „miszerint már az előbbi években is tanúsított készségéhez képest” biztosítson 30 csónakot a szükséges felszerelvényekkel együtt a vészbizottmány számára.

A lakosság tájékoztatására hirdetményt bocsátottak ki, amelyben a veszély esetén követendő magatartásról és teendőkről nyújtottak tájékoztatást. A vészbizottmány Kada Mihály alpolgármester elnökletével már nem sokkal az első óvintézkedések után, január 13-án megalakult, s hamarosan el is határozta, hogy a nagyobb fontosságú és halaszthatatlanul sürgős intézkedések megtétele érdekében

³³ Rodriguez–Quarantelli–Dynes 2007: xix.

³⁴ Hilhorst 2003: 46–49.

³⁵ BFL IV. 1407. b. Budapesti rendőri főkapitányság értesítése a jégállásról (1876. jan. 7.) (I. jkv. melléklete).

³⁶ BFL IV. 1402. b. 44/1876. Ráth Károly főpolgármester válasza Tisza Kálmán belügyminiszternek az árvíz elleni óvintézkedésekről (1876. január 21.).

a továbbiakban hetente legalább kétszer vagy háromszor is üléseznek.³⁷ Ugyanakkor a városi tanács felhívta a figyelmüket arra, hogy a szükséges kiadások tekintetében, melyeket az előre nem látható kiadásokra előirányzott költségvetési rovatból kívántak fedezni,³⁸ a legnagyobb takarékossgal járjanak el.³⁹ A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumot, a helybeli vár- és térparancsnokságot, a fővárosi rendőrséget, a Duna Szabályozási Vállalatot és a Dunagőzhajózási Társulatot pedig azzal keresték meg, hogy működjenek együtt a vészbizottmánnyal.⁴⁰ Az első három testület – küldöttei révén – a bizottmány döntéseiben is részt vett.⁴¹

A Tisza Kálmán belügyminiszternek küldött főpolgármesteri beszámolóból tudjuk, hogy a vészbizottmány mellett más testületek is kivették részüket az árvíz elleni óvintézkedésekből. A fővárosi csónakegyesületek, az Atlétikai Club és a dunai kapitányegyesület például veszély esetére felajánlotta szolgálatait a hatóságnak, összességében mintegy 200, evezésben jártas ember esetleges bevetésének formájában.⁴² Később, ahogyan a veszély fokozódott, sorra alakultak az önkéntes polgári mentőalakulatok, többek között a II. és III. kerületben, illetve Újlakon.⁴³ A mentőmunkálatok költségeit a hatóság magára vállalta.⁴⁴ Munkájuk nem csupán a mentést foglalta magában, hanem miként az újlakiak tették, szállásadásra és ételosztásra is vállalkoztak.⁴⁵ Ezenkívül orvosok is felajánlották szolgálataikat.⁴⁶

Az elkövetkező napokban további óvintézkedéseket foganatosítottak, habár a Duna jég- és vízállásában nem történt jelentős változás. Megindultak a töltésépítések egyrészt a Vízfogó, másrészt a Zarzetzky-féle gyufagyár és a Rákospatak torkolata közötti terület biztosítása érdekében.⁴⁷ A meghozott intézkedésekből

³⁷ BFL IV. 1402. b. 44/1876. Ráth Károly főpolgármester válasza Tisza Kálmán belügyminiszternek az árvíz elleni óvintézkedésekről (1876. január 21.).

³⁸ BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A központi árvízbizottmány jelentése az 1876. évi árvíz lefolyásáról (1876. május).

³⁹ BFL IV. 1407. b. Budapest város tanácsának határozata 1876. 853/IX. (I. jkv. melléklete).

⁴⁰ Budapest város tanácsának határozata 1876. 853/IX., BFL IV. 1407. b. I. jkv. (1876. jan. 13.) melléklete.

⁴¹ BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A központi árvízbizottmány jelentése az 1876. évi árvíz lefolyásáról (1876. május).

⁴² BFL IV. 1402. b. 44/1876.

⁴³ 1876-ban Újlak még nem a III. kerület részeként szerepel a forrásokban, hanem különálló településrészként.

⁴⁴ BFL IV. 1407. b. VI. jkv. (1876. febr. 21.), 2.

⁴⁵ Értesítés a hétszemélyes újlaki bizottmány megalakulásáról, BFL IV. 1407. b. VI. jkv. (1876. febr. 21.) melléklete.

⁴⁶ Dr. Bereczky Endre orvos levele, BFL IV. 1407. b. VI. jkv. (1876. febr. 21.) melléklete.

⁴⁷ BFL IV. 1402. b. 64/1876. Kada Mihály alpolgármester jelentése az árvíz elleni óvintézkedésekről.

látszik, hogy a lakosok emlékezetében még élénken élt a múlt évi villámárvíz tragédiája, ugyanis több budai lakos is kérelmezte, hogy zárják el az Ördög-árkot a veszély idejére. Ezt azonban a vészbizottmányban helyet foglaló szakértők ellenézték, így elutasították a kérelmet.⁴⁸

Megkezdték az államtól és a Dunagőzhajózási Társaságtól kapott csónakok kihelyezését a kritikus pontokra: a Vizafogó tájékára és a Duna jobb partjára. Utasították a kerületi előjáróságokat, hogy a csónakokhoz szükséges munkaerő biztosítása érdekében írják össze az adott kerületben élő hajósokat, molnárokat és halászokat, illetve matrózokat is kértek a Dunagőzhajózási Társaságtól. Utóbbiakat azonban a társaság csak 1 forint 60 krajcár napidíj fejében tudta a bizottmány rendelkezésére bocsátani, ellenben a hajóskapitányokat és a hajókormányosokat ellenszolgáltatás nélkül felajánlotta veszély esetére.⁴⁹

A kerületi előjáróságok feladata volt, hogy gondoskodjanak a felgyülemlett hó elszállításáról, amely nemcsak a közlekedést nehezítette, hanem egy hirtelen olvadás következtében komoly gondokat is okozhatott volna, főleg úgy, hogy a vízlevezető csatornák zsilipjeit már korábban lezárták.⁵⁰ Habár korábban arra kérték a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumot, hogy működjön együtt a vészbizottmánnyal, az a fővárosi államrendőrséget mozgósítva saját hatáskörében megtiltotta a hónap Dunába való öntését, ahogyan azt korábban tették. Indoklasként a folyópartok feltöltéseinek megrongálódását, valamint a hóval együtt a Dunába kerülő utcai szemét által okozott iszapolódást hozták fel.⁵¹ A helyi hatóságoknak meg kellett küzdeniük az illegális hólerakásokkal is, ugyanis a fuvarosok nem szívesen hajtottak el egészen a városi mérnöki hivatal által kijelölt városon kívüli, távoli lerakóhelyekig.

Számítva arra, hogy kiöntés esetén elsőként a lakóházak pincéit lepi el víz, hozzáálltak az ott élők számára szálláshelyet keresni, illetve hirdetmény útján fel-szólították a lakosságot, hogy a pincékben lévő üres hordókat távolítsák el vagy töltsék meg vízzel, hogy ne okozhassanak kárt a ház falában. Ugyancsak hirdet-ményben szándékoztak tájékoztatni a lakosokat arról, hogy abban az esetben, ha a víz behatolna a pincelakásokba, segélynyújtás végett a kerületi előjáróságokhoz fordulhatnak. A kerületi előjáróságok feladata volt összeírni azokat a városi és egyéb nyilvános, magasabb fekvésű helyeket, ahol majd a pincelakókat elhelyezik,

⁴⁸ BFL IV. 1402. b. 64/1876. Kada Mihály alpolgármester jelentése az árvíz elleni óvintézkedésekről.

⁴⁹ BFL IV. 1407. b. V. jkv. (1876. február 7.), 13.

⁵⁰ BFL IV. 1407. b. I. jkv. (1876. jan. 13.), 3.

⁵¹ A kir. közmunka és közlekedési minisztérium rendelete a hónap a Dunába való ürítése ellen, BFL IV. 1407. b. I. jkv. (1876. jan. 13.) melléklete.

a vészbizottmány pedig megkereste a vár- és térparancsnokságot a laktanyai helyiségeknek és egyéb katonai épületeknek, a vallás- és közoktatási minisztert pedig az újonnan épült budai gimnáziumnak⁵² az átengedése érdekében.⁵³

A január 19-i vészbizottsági ülés jegyzőkönyve már több pinceelöntést rögzített, sőt éppen az ülés alatt érkezett a Dunagőzhajózási Társaság átirata, miszerint az ő épületük pincéjébe is behatolt a víz. Ez némileg felgyorsította az eseményeket. Másnap délben lezárták a malomcsatorna zsilipjeit, aminek következtében a malmok be is szüntették a működésüket. Újabb csónakokat kértek a Dunagőzhajózási Társulattól, amelyeknek egy jelentős részét Óbudán helyezték el Végh János kerületi előljáró kérésének megfelelően. A városvezetés tisztában volt azzal, hogy a Duna jobb partja, azaz a budai oldal nagyobb veszélyben van, mint a pesti, s az elöntés is legelőször feltételezhetően Óbudát fogja érinteni, ha megtörténik. Ez a tapasztalat egészen az 1838-as árvízig nyúlt vissza, amikor Óbuda esett áldozatul elsőként az akkori jeges árnak. „A III. kerület a Dunának nagy mértékben kiáradozása esetében azon veszélynek van kitéve, hogy a víz a békásmegyeri területen, a hol a part a szokottnál alacsonyabb, betör és a mezőn át a hegyek felé nyervén irányt, ezen városrészt bekeríti és így a veszély minden oldalról betör, úgy történt [az] 1838 évben” – olvashatjuk a III. kerületi előljárónak a tanácshoz intézett levelében.⁵⁴ A vészbizottság tehát felszólította a jobb parti előljáróságokat, hogy álljanak össze egy állandó bizottmányba, és tegyék meg „mindazon intézkedéseket, melyeket az árvíz veszélyének elhárítására jónak találnak”. A közelgő veszélyt érezve a központi vezetés átadta tehát az irányítást a helyieknek, akik így gyorsabban tudtak reagálni a veszélyes helyzetre, mintha az adott intézkedés a vészbizottmány előzetes engedélye mellett a központból lett volna eszközölve. De a felügyelet jogát továbbra is fenntartották maguknak a segítségül kiküldött Bakos János fővárosi mérnök és Lernbacher Antal gazda személye révén.⁵⁵

A II. kerület előljáróságának jelentéséből azt is megtudhatjuk, hogy miként működött egy ilyen kerületi állandó árvízbizottmány.⁵⁶ Ők ezt a testületet további nyolc albizottmányra osztották, amelyek a főutca egy-egy szakaszán működtek.

⁵² Ez ma a Budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium épülete a Szabó Ilonka utcában. Az iskola elnevezése a megnyitáskor II. Kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnázium volt.

⁵³ BFL IV. 1407. b. III. jkv., 6.

⁵⁴ BFL IV. 1407. b. III. kerületi előljáró levele a tanácshoz (IV. jkv. melléklete).

⁵⁵ BFL. IV. 1407. b. III. jkv., 5.

⁵⁶ A II. ker. előljáróságának levele (jelentése) az alpolgármesterhez a megtett óvintézkedésekről (1876. jan. 26.), BFL IV. 1407. b. V. jkv. (1876. febr. 7.) melléklete.

Miden albizottsággal tudatták, hogy az adott térségben hány hajóval és talppal⁵⁷ rendelkeznek, a hajók felszerelvényei, a fáklyák stb. mely házban s kinél vannak elhelyezve, s hány evező és csáklya áll rendelkezésre az egyes hajókhoz. Gondoskodtak kellő számú hajós emberről is, ráadásul az albizottságokba gőzhajóskapitányokat kértek fel, hogy segédkezzenek, különösen a talpak vezetésénél. Minden albizottság mellé egy csendőrbiztost és egy városi mérnököt osztottak be. Továbbá felszólították a lakosságot, hogy amint a vészjelet megadják, mindenki a maga lakójánál, az albizottsági tagokkal együtt, jelenjen meg. A bizottság székhelyeként az előjáróság hivatalos helyiségét jelölték ki, ahol éjjel-nappal szolgálatot teljesítenek, amint a víz magassága eléri a 18 lábat. Addig is előzetesen megvizsgálták a főutca és általában az alacsonyabban fekvő házak pincéit. Hogy a testület külsőleg is hivatalos közegnek tűnjön és felismerhető legyen, az előjáróság 40 jelvényt kért az alpolgármestertől.

A gyors reagálást volt hivatott segíteni az az intézkedés is, miszerint január 24-től állandó éjjeli ügyeletet, „inspectiót”⁵⁸ látott el a mérnöki hivatalnak és a gazdasági hivatalnak egy-egy hivatalnoka, akik folyamatos érintkezésben álltak a rendőrségi felügyelő tiszttel és a fővárosi tűzoltósággal.⁵⁹ Az engedélyezési procedúrát más téren is lerövidítették: a közgyűlés ugyanis felhatalmazta a tanácsot mindazon kiadások megtételére, amelyet a veszély elhárítása céljából szükségesnek tartott.⁶⁰

Mindezek az intézkedések arra mutatnak, hogy a fővárosi központi vezetés nagyon előrelátó módon járt el, de nem az árvíz megakadályozása, hanem inkább a bekövetkező kár csökkentése érdekében. Noha mindvégig bíztak a vízszint csökkenésében és a jég megindulásában, egyértelműen látszik, hogy nem gondoltak arra, hogy az áradás valamilyen módon kivédhető. Ily módon az ún. óvintézkedések mindegyike a gyors mentést volt hivatott szolgálni, az emberi és anyagi veszteségek minimalizálását. Éppen ezért valamennyire meglepő, hogy a bajba került lakosság élelmezésének kérdése viszonylag későn, a február 7-i vészbizottmányi ülésen merült fel először Lavotta Lajos fővárosi bizottsági tag jóvoltából. Mikor Lavotta sütődék felállításának szükségességére figyelmeztette a bizottmány tagjait, azok egyrészt ezt túl korainak tartották, másrészt meggyőződésük volt, hogy „vész esetén a főváros a környékbeli falvaktól kenyérrel teljesen elláttathatik” majd.⁶¹

⁵⁷ Hevederekkel és faszőgekkel egymáshoz erősített több szálfa vagy deszka, amelyet teherrel megrakva vagy anélkül folyóvízre bocsátanak, s úgy szállítanak; tutaj. A magyar nyelv értelmező szótára.

⁵⁸ Inspekció (lat.) = ügyelet szolgálat.

⁵⁹ BFL IV. 1407. b. IV. jkv. (1876. január 24.), 13.

⁶⁰ BFL IV. 1407. b. IV. jkv. (1876. január 24.), 22.

⁶¹ BFL IV. 1407. b. V. jkv. (1876. február 7.), 15.

Mint láhattuk, a hatóság hirdetmények útján tartotta a kapcsolatot a lakossággal. Ezen keresztül tudatták a szükséges intézkedéseket, közölték a segélyezési lehetőségeket. Ám ez a kommunikációs forma nem volt elég gyors és széles körű ahhoz, hogy elöntés esetén a teljes városi lakosságot azonnal értesíteni lehessen. Ezért egy bevált módszerhez, az ágyúlövésekhez folyamodtak, amit már az 1838-as árvíz idején is használtak.⁶² Hirdetmény útján előzetesen tájékoztatták a fővárosban élőket, hogy amennyiben a Duna vízállása eléri a 18 láb magasságot, „mely esetben a főváros jobb parti része már eláraszthatná, ez a Szt. Gellért hegyről három egymást követő egyszerű ágyúlövés által, a mennyiben pedig a balparti rész is komolyan veszélyeztetnék, ez három egymást követő dupla ágyúlövés által jeleztesse”.⁶³

Ahogy a vízszint egyre emelkedett, a hatóság figyelme egyre inkább a bármelyik pillanatban bekövetkező elöntésre koncentrált. Ezért február 22-én felszólították a légszeszvállalatot, hogy a légszeszlápák éjszaka is éjjenek.⁶⁴ A városvezetés jól érezte a közelgő veszélyt, mert másnap, február 23-án, reggel 10 órakor 17 láb vízállásnál eldőrdült a három egyszerű ágyúlövés a Gellért-hegyről, ami a jobb part elöntését jelezte hivatalosan, habár ez ténylegesen egyelőre még nem történt meg.⁶⁵ A Duna Óbuda mellett éjjeli fél 2-kor már a 19 láb 3 hüvelyket is elérte, ezért tartani lehetett tőle, hogy a folyó a békásmegyeri határnál beszakítja a töltést, és hátulról ront a városba.

Az árvízbizottmány az első vészlövés napján elrendelte a fővárosi tanítás szüneteltetését február 24. és 27. között; a reáltanodai tantermeket a „kiszállásolandók” részére kellett berendezni.⁶⁶ A főhadnagy-parancsnokság biztosította a vészbizottmányt, hogy a szükségeshez képest nagyobb számú katonaságot is rendelkezésre tudnak bocsátani,⁶⁷ ami minden bizonnyal megnyugtatóan hathatott ebben a feszült helyzetben.

Másnap hajnali 3 órakor felszólították a kerületi elöljáróságokat, hogy ezen túl ők is „permanentiában maradjanak”, azaz ha nem is mindenki, de mindig legyen elérhető valaki, hogy haladéktalanul intézkedni tudjanak a mélyebben fekvő helyeken élő lakosok kilakoltatása és elszállásolása iránt. Továbbá utasították őket, hogy írják össze azokat a sütőket, akiknek a műhelye nincsen pincében, és szólítsák fel őket, hogy egyenként 10-10 mázsa kenyeret még aznap süssenek le.

⁶² Az ágyúzás mint figyelmeztetési rendszer egyáltalán nem magyar találmány. Az 1784. évi nagy európai árvizek során több helyen is használták ezt a módszert. Poliwoda 2011: 223.

⁶³ BFL IV. 1407. b. VI. jkv. (1876. február 21.), 5.

⁶⁴ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 5.

⁶⁵ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 9.

⁶⁶ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21-március 27.), 6., 8.

⁶⁷ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21-március 27.), 7.

Emellett beüzemelték a tábori kemencéket is, és utasították a cs. k. élelmezési rak-tárparancsnokságot, hogy február 25-től kezdődően naponként 18 000 kenyéradagot, egyenként 875 gramm súlyban folyamatosan készleten tartson. A kerületek asszonyait pedig arra kérték, hogy aki tud, étellel támogassa a rászorulókat. Így jöttek létre azok a népkonyhák,⁶⁸ amelyek egészen a veszély megszűnéséig meleg étellel látták el a kilakoltatottakat.⁶⁹ Ezen a ponton érezhető először a kapkodás és az előrelátás hiánya, mert habár már jóval korábban összeírták a biztonságos szállásokat, egészen a konkrét vészhelyzetig nem kezdtek hozzá a kilakoltatáshoz, s a szükséges élelmiszer biztosítását sem készítették elő eléggé, noha, mint láttuk, történt erre figyelmeztetés korábban.

Február 25-én már a bal parti városrész is veszélybe került. Hiába rendeltek ki a Viktória-gát védelmére 40 katonát, majd kértek további 20 utászt és 80 „gyalogembert” a vár- és tárparancsnokságtól, látható volt, hogy nem sokáig lesz tartható a gát, ezért utasították az V. kerületi előljáróságot, hogy intézkedjen a gát környékén élő lakosság kitelepítéséről. Többen felvetették a soroksári Duna-gát megnyitásának lehetőségét, hogy utat engedjenek a víz szabad lefolyásának, s ezzel megmentsek a pesti oldalt az elöntéstől. Ám a miniszterelnök, a kormány tagjai és szakértői, illetve a fővárosi bizottság több tagja, fő- és polgármesterei és mérnökei azon a véleményen voltak, hogy a gát átvágásával a jég elmozdításához szükséges víz sebessége és ereje csökkenne, azaz a jég megállna, így pedig egy ilyen művelet csak tovább növelné a veszélyt.⁷⁰ A víz folyamatos emelkedése miatt február 24-én este elhangzott a három egymást követő kettős ágyúlövés, s nem sokkal később a Viktória-gát is átszakadt, amely a Victoria-gőzmalom közelében a malmot és a Váci utat védte a Dunától.⁷¹ Február 26-án reggel 8 órakor Alkér Gusztáv tanácsnok pedig azt jelentette, hogy miként az várható volt, Békásmegyer felől a Duna betört Óbudára.⁷² Ezt követően Óbuda ellátására a Dunagőzhajózási Társaság biztosított egy gőzhajót. A Pest és Buda közötti összeköttetés javítása

⁶⁸ A népkonyhákat többnyire a különféle nőegyletek, tehetősebb családok nőtagjai finanszírozták, a város csupán tüzelővel támogatta működésüket.

⁶⁹ Az ételosztásnál fontossági sorrendet állítottak fel: minden nap meleg étellel látták el a beteges (feltehetően az állapotos nőkre utal a kifejezés) vagy szoptató nőket, a gyermekeket és az időseket, az egészséges férfiakat pedig csak minden másnap, de ők is naponta kaptak kenyeret. Hidegebb napokon a beteges vagy szoptató nők és az 5 évnél fiatalabb gyermekek naponta kétszer is kaptak levest vagy tejet, a beteg és időse férfiak és nők pedig orvosi javaslatra fél liter bort kaptak. BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A III. kerület területén működött bizottmány zárjelentése az 1876. évi tavaszi árvíz tartama alatti működéséről.

⁷⁰ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 41.

⁷¹ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 44.

⁷² BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 50.

érdekében a vészbizottmány kérelmére a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium beleegyezett, hogy megnyissa az átadás előtt álló Margit-hidat.⁷³ A pesti oldalon pedig – miként az várható volt⁷⁴ – több utca mellett a víz az országutat is elöntve teljesen elzárta Újpestet a fővárostól, ezért a vasúthoz fordultak gyakoribb vonatközlekedés biztosítása érdekében.⁷⁵

Az előntések után ismét felmerült a soroksári Duna-ág megnyitásának kérdése, és bár korábban már elvetették ennek lehetőségét, a vészbizottmány átgondolt működésére jellemző módon nem mondott azonnal nemet az újbóli felvetésre, hanem egy szakértő férfiakból álló bizottmányt küldtek ki a helyzet megvizsgálására. Március 6-án e szakbizottmány a következő jelentést tette: „Tekintve ezen szakbeli adatokat, melyek szerint a promontori Dunaágban a folyam keresztsszelvényei, illetőleg medre oly állapotban van, hogy a Budapest fővárosa alatt elvonuló víztömeg akadálytalan, minden duzzasztás nélküli elfolyását nem gátolja, tekintve hogy ezen abnormalis vízben dúsgazdag viszonyok a közölt adatok szerint nem localisak, hanem az egész Dunavidékre kiterjedtek és a vízlefolrás következményei tökéletesen megegyeznek azokkal, melyek a 838. évi nagyvíz alkalmával észleltettek a mikor pedig még a soroksári ág nyitva volt, a tárgyban tárgyaló szakbizottság nézete szerint a soroksári dunaág megnyitása, illetőleg a zártöltésnek és kikötői töltésnek áttörése által a jelenlegi viszonyok közt a fővárosra nézve előny nem várható.”⁷⁶

Innentől kezdve, hogy a víz a főváros több részére is betört, az óvintézkedések helyét az elszállásolás, az élelmezés, az egészségügyi ellátás, az ingóságok mentése és őrzése, a közbiztonság fenntartása vette át. Ekkorra már a vészbizottmány tagjai is teljesen ki voltak merülve az előző öt nap folytonos munkavégzése miatt, ezért Kamermayer Károly indítványozta, hogy a bizottmány elnöke, a bizottmányi tagok, valamint a jegyző és a műszaki személyzet egymást váltva legyenek szolgálatban. A bizottmány elfogadta a javaslatot azzal a kitételrel, hogy a jegyzőnek mindig jelen kell lenni, és mivel a tagok száma túl alacsony volt ahhoz, hogy csoportbontásban dolgozhassanak, további tagok felvételét határozták el.⁷⁷

Az intézkedések joga továbbra is a kerületi előljáróságok kezében maradt, különösen a nehezen megközelíthető városrészekben, de a fővárosi felügyelet sem szűnt meg: jelentések érkeztek a főpolgármesterhez, aki helyszíni bejárásokat is

⁷³ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 108., 112.

⁷⁴ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 20.

⁷⁵ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 52.

⁷⁶ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 141.

⁷⁷ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 62.

tett.⁷⁸ A lakosok a kerületi eljárásokhoz fordulhattak panaszaikkal, melyek többsége a lakók és a háztulajdonosok közötti, a víz miatt hátrahagyott lakás lak-bére körüli vitákat érintette.⁷⁹

A kerületek egészségügyi állapotának nyomon követése – jóllehet a tiszti főorvos felügyelete mellett – szintén kerületi hatáskörben maradt, ugyanis a kerületi orvos feladata volt, hogy rendszeresen (naponta többször, sőt éjjel is) végiglátogassa a szálláshelyeket, sőt a magánszemélyeknél elszállásoltakat is naponta felkeresték a kerületi halottkémmel együtt, s szükség esetén gyógyszert rendeltek számukra. A menedékhelyeken igyekeztek elkerülni a zsúfoltságot, ezért azokat, akiknek a lakását nem öntötte el a víz, hanem csak elővigyázatból lettek kiköltöztetve, visszaküldték otthonaikba, akik pedig nem tudtak visszamenni, azokat más, kevésbé zsúfolt szállásra irányították. A menedékhelyeket naponta fertőtlenítették, gondoskodtak a szellőztetésükről és tisztaságukról. A kerület betegeit az egészségesektől elkülönítve szállásolták el, ideiglenes kórházat rendeztek be a számukra. Különösen nagy figyelmet fordítottak a szoptatós és várandós nőkre, akik – a III. kerület beszámolója szerint – „a vész tartama alatt feltűnő nagy számban állottak közel a válságos pillanatokhoz”.⁸⁰

Három évvel az utolsó nagy kolerajárvány után a közegészségügyi intézkedések között elsődleges volt a tiszta ivóvíz biztosítása.⁸¹ Az áradás következtében megemelkedett talajvíz miatt sok kút vize vált ihatatlanná, ezért felhívták a lakosok figyelmét arra, hogy tartózkodjanak a rossz vizű kutak vizének fogyasztásától. A jó vizű kutak tulajdonosait pedig felszólították, hogy biztosítsanak hozzáférést kútjukhoz a környékbeli lakosoknak. A víz által elöntött s emiatt járhatatlan utcákba közkölségen szállították az ivóvizet.⁸²

Ekkortól már a különféle adományok küldése is megindult: pénz, ruhák, élelmiszer érkezett a hely- és környékbeli lakosoktól. Sokan szálláshelyet ajánlottak fel, máshol népkonyhák létesültek. Érdekes módon egészen mostanáig a hatósági iratok egyáltalán nem említik az uralkodó, Ferenc József személyét, aki teljesen kimaradt az óvintézkedések szervezéséből, szerepe a bajbajutottak megsegítésére

⁷⁸ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 84.

⁷⁹ BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A III. kerület területén működött bizottmány zárjelentése az 1876. évi tavaszi árvíz tartama alatti működéséről.

⁸⁰ BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A III. kerület területén működött bizottmány zárjelentése az 1876. évi tavaszi árvíz tartama alatti működéséről.

⁸¹ A kolerajárvány után kibontakozó csatornázásról lásd Németh 2021, 2023; az ivóvízhálózat kiépítése körüli vitákról pedig Eszik Veronika tanulmányát ebben a kötetben.

⁸² BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A III. kerület területén működött bizottmány zárjelentése az 1876. évi tavaszi árvíz tartama alatti működéséről.

korlátozódott: egyrészt átengedte a budai várpalota helyiségeit a fővárosi lakosok elhelyezésére,⁸³ másrészt előbb 5000, majd 6000 forintot adományozott.⁸⁴ Tisza Kálmán indítványozta, hogy osszák a fővárost három kerületre (Pest, Buda, Óbuda), s mindegyikben egy segélyosztó bizottmányt állítsanak fel a kormány és a tanács egy-egy kiküldöttjéből, valamint a fővárosi bizottság egy tagjából.⁸⁵

A segélyekben természetesen nem mindenki részesült egyformán, hanem különböző kategóriák mentén osztották szét a beérkező adományokat. Elsőként is kikötötték a kerületi előjáróságok számára, hogy még ha lakást biztosítanak is a munkaképes egyéneknek, élelemmel semmi esetre se lássák el őket.⁸⁶ Ennek célja egyrészt az volt, hogy a valóban rászorulóknak – tehát a munkaképteleneknek – több juthasson, másrészt, hogy ily módon a fizikailag alkalmas személyeket munkára bírják. A király és a királyné által legelőször adományozott 21000 forintot például a következőképpen osztották fel: az I. és II. kerületben 364 fél között 1–25 forintig terjedő összegekben 3399 Ft-ot, a III. kerületben 2149 egyén között 9383 Ft-ot, a pesti oldalon 724 fél között 3994 Ft-ot osztottak ki.⁸⁷ A maradékhoz később még – a megürült főpapi javadalmak rovására – további 15000 forint adomány érkezett az uralkodótól.⁸⁸

A március 12-től a Duna apadni kezdett, ami a vészhelyzet közelgő megszűnését vetítette előre. Tekintettel a folyamatos apadásra, innentől kezdve a légszestársulatot már nem kötelezték arra, hogy lámpáit éjszaka is üzemeltesse, hanem visszatérhetett a megszokott rendhez, és megkezdték az erődítések elbontását is.⁸⁹ A vészbizottmány állandó éjszakai ügyeletét is megszüntették, ugyanakkor az óvatosság jegyében úgy határoztak, hogy a zsilipek megnyitásáig a tanács egy tagja, egy mérnök és egy gazdasági tisztviselő továbbra is tartson éjszakai felügyeletet.⁹⁰

Az ár levonultával hozzáálltak a hosszan tartó magas vízállás nyomainak eltüntetéséhez. Az utakon lerakódott iszapot közegészségügyi okokból és a közlekedés megkönnyítése végett mihamarabb el kellett takarítani. Ehhez a munkához az I. és II. kerületben rendelkezésre álló hatvan munkás és hat kocsis igencsak kevésnek bizonyult, így a gyors munkavégzés érdekében további 100 munkás és

⁸³ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 74.

⁸⁴ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 83., 86. A királyné 10000 Ft-ot adományozott.

⁸⁵ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 86.

⁸⁶ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 123.

⁸⁷ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 161.

⁸⁸ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 173.

⁸⁹ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 194., 197.

⁹⁰ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 205.

24 kocsi felfogadására kaptak engedélyt.⁹¹ De nemcsak az utakról, hanem a rakpartokról is rövid időn belül el kellett távolítani az iszapot, amelyet a központi előírás szerint a rakpartot bérlő Dunagőzhajózási Társaságnak a folyó erősebb sodrású szakaszához kellett volna szállítania és ott a Dunába dobattania. Ez azonban nem így történt, mert a társaság és a kerületi előljáróságok is a könnyebb utat választva közvetlenül a rakpart mellett dobták az iszapot a Dunába.⁹² A gőzgépek is folyamatosan működtek, hogy a csatornákból kiszivattyúzzák a vizet. Március 20-tól április 12-ig a munkába állított 15 gép összesen 109 827 000 köblábnyi (3 432 093 m³) vizet szivattyúzott ki. Ennek költsége 49 322 forintot és 37 krajcárt tett ki.⁹³

Az ár levonulta után a lakosságot csak azután engedték vissza az otthonaikba, hogy műszaki és orvosrendőri szempontból ellenőrizték azokat. A közlekedési minisztérium, a fővárosi közmunkák tanácsa, a mérnökegylet és a városi hatóság mérnökei vizsgáltak meg minden egyes épületet, illetve a még vízben álló épületek esetében állandó felügyeletet gyakoroltak. Vizsgálatuk eredményeként megállapították, hogy az ár 4320 négyszöghold és 677 négyszögöl (248,6 ha) fővárosi területre terjedt ki, 1011 házat öntött el, melyből 29 összedőlt, 104 dűlőfélben volt, 82 repedéseket mutatott, 795 pedig jó karban maradt.⁹⁴ A visszaköltözés csak azután kezdődhetett meg, hogy az átnedvesedett lakásokat rendbehozták és fertőtlenítették, illetve az árnyékszékeket kitisztították és szintén fertőtlenítették.

Az árvíz hatósági elbeszélése ezen a ponton zárul, az élet újraindulásáról vagy az esetlegesen felmerülő későbbi problémákról, kellemetlen következményekről nem tudunk meg semmit. Ugyanakkor az eseményeket összefoglaló végső jelentésen kívül volt még egy dokumentum, amely formálisan is lezárta az eseményt: az 1876. szeptember 22-re datált „Vízár elleni óvintézkedésekre vonatkozó szabályzat Budapesten”,⁹⁵ amelynek 14 pontja akkurátusan rögzíti a jövőbeli árvizek idején teendő lépéseket. A szabályzat érdekessége, hogy a követendő eljárás lényegében megegyezik az éppen lezajlott árvíz „forgatókönyvével”, azaz a hatóság ezzel kimondatlanul is példaértékűnek ismerte el az általa véghezvitt intézkedéseket. Az irányítás a fővárosi tanács és a főmérnök kezébe kerül a jövőben is, de felügyeletük

⁹¹ BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 211.

⁹² BFL IV. 1407. b. VII. jkv. (1876. február 21. – március 27.), 213., 217.

⁹³ BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A központi árvízbizottmány jelentése az 1876. évi árvíz lefolyásáról (1876. május).

⁹⁴ BFL IV. 1407. b. 25515/1876. A központi árvízbizottmány jelentése az 1876. évi árvíz lefolyásáról (1876. május).

⁹⁵ BFL IV. 1407. b. 22/1876. Vízár elleni óvintézkedésekre vonatkozó szabályzat Budapesten (kézirat, 1876. szept. 22.), I. jkv. (1876. jan. 13.) melléklete.

alatt fontos szerep jut a kerületi előjárásnak (pl. védművek ellenőrzése), illetve a kerületi vészbizottságoknak.

Összegzés

Tanulmányomban két, merőben eltérő lefolyású és következményű árvíz hatósági kezelésének bemutatására vállalkoztam. Ez a különbözőség a reakció formájában is tetten érhető. Míg az 1875 júniusában történt felhőszakadás rendkívüli gyors cselekvést kívánt, s ezért a helyi közegek vették kézbe az irányítást, addig az egy évvel későbbi, lassan kibontakozó jeges árvíznél elegendő idő állt rendelkezésre arra, hogy a központi irányítás kigondolja és megtegye a várható károk minimalizálásához szükséges lépéseket. 1875-ben erre nem volt idő, még a főpolgármestert sem értesítették, nem lehetett szó óvintézkedésről, csupán mentésről, segélyezésről és helyreállításról. A mentésben pedig azok voltak a legjobbak, akik a leginkább ismerték a helyi viszonyokat, így a kerületi előjárások, illetve az ottani tűzoltók és katonák. A központi városvezetés már csak a segélyezés és a helyreállítás folyamatába kapcsolódott be. A helyismeret fontosságának tapasztalatát azonban elraktározta, s előnyére kamatoztatta a következő évi áradáskor.

1876-ban a főbb intézkedések a központi vészbizottmánytól származtak, de mint láthattuk, a kerületi vészbizottmányok dolga volt, hogy az utasításokat a helyi körülményekre adaptálva hajtsák végre. Az élelmezés és elszállásolás a legjobb példája ennek. De a rendfenntartás és a segélyezés is igényelte a lokális ismereteket. A hatósági iratokból kibontakozó sikeres válságkezelés nemcsak a jó döntéseknek volt köszönhető, hanem a fővárosi kerületek és a központ közötti gördülékeny kommunikációnak is. Ez pedig a fiatal főváros egyes részeinek összekovácsoltságát sejteti. Bizonyára voltak problémák, elakadások és tévutak, amire a sajtó vagy a személyes források rávilágíthatnának, de azok már az árvizek egy másik történetét mesélnék el.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1402. b. Budapest Székesfőváros Főpolgármesterének iratai, Általános iratok

IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára

Hivatkozott irodalom

- Bodovics Éva 2025: El nem merült múlt. Az 1838. évi pest-budai árvíz emlékezete. In *Dimenziók VIII. Mesterséges Emlékezet konferenciakötet*. Budapest. (megjelenés alatt)
- Eötvös Károly 1879: A szegedi vész. *Vasárnapi Ujság*, 1879. márc. 16., 177.
- Faragó Tamás (szerk.) 1988: *Pest-budai árvíz, 1838*. Budapest.
- Fischer-Kowalski, Marina – Weisz, Helga 1999: Society as Hybrid between Material and Symbolic Realms. Toward a Theoretical Framework of Society-Nature Interaction. *Advances in Human Ecology* (8.) 215–251.
- Hilhorst, Dorothea 2003: Responding to Disasters: Diversity of Bureaucrats, Technocrats and Local People. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* (21.) 1. 37–55.
- Holling, Crawford. S. 1973: Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics* (4.) 1–23.
- Károlyi Zoltán 1973: A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, 155–279.
- Lara, A. – Sauri, D. – Ribas, A. – Pavón, D. 2010: Social Perceptions of Floods and Flood Management in a Mediterranean Area (Costa Brava, Spain). *Natural Hazards and Earth System Sciences* (10.) 2081–2091.
- Nagy László 2007: *Az 1876. évi árvizek* (Források a vízügy múltjából 11.). Budapest.
- Németh Ágnes 2021: Csatornázás a kolera idején: az 1872–1873. évi kolerajárvány hatása a budapesti csatornahálózat-fejlesztésre. *Sic Itur ad Astra* (74.) 127–148.
- Németh Ágnes 2023: Posztpandemikus polémia, avagy budapesti csatornázási körkép az 1872–73. évi kolerajárványt követően. In: Banai Zsófia et al. (szerk.): *KUT: Katasztrófák után... Természeti csapások, járványok és ökológiai folyamatok a történelemben*. Budapest, 121–130.
- Némethy Károly (szerk.) 1938: *A pest-budai árvíz 1838-ban*. Budapest.
- Perczel Olivér 2023: Borzalmak éjszakája. Az 1875. június 26-i budai árvíz és következményei. In: Kövér György – Somorjai Szabolcs – Kiss Zsuzsanna – Koloh Gábor (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest, 45–67.
- Poliwoda, Guido 2011: Times of Flood – Times of Favour. Disaster Management and the Social Response to Catastrophic Floods: the Example of Saxony (1784–1845). In: Myllyntaus, Timo (ed.): *Thinking Through the Environment: Green Approaches to Global History*. Cambridge, 218–239.

- Rodriguez, H. – Quarantelli, E. L. – Dynes, R. R. 2007: Editors' Introduction. In: Rodriguez, H. – Quarantelli, E. L. – Dynes, R. R. (eds.): *Handbook of Disaster Research*. New York, xiii–xx.
- Seenger Ervin 1966: A budai Ördögárok és az 1875. évi árvíz. *Budapest* (4.) 8. 38.
- Szokolszky Ágnes – Palatinus Kinga–Palatinus Zsolt 2015: A reziliencia mint a komplex dinamikus fejlődési rendszerek sajátossága. *Alkalmazott Pszichológia* (15.) 1. 43–60.
- Walker, B. – Holling, C. S. – Carpenter, S. R. – Kinzig, A. 2004: Resilience, Adaptability and Transformability in Social-Ecological Systems. *Ecology and Society* 9. (2.) 5. [online] <http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art5/> – utolsó letöltés: 2024. december 10.
- Winiwarter, Verena 2014: The Emerging Long-Term View: Challenges and Opportunities of Writing Environmental Histories in Central Europe. In: Štih, Peter – Zwitter, Žiga (eds.): *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*. Ljubljana, 8–22.
- Winiwarter, Verena – Schmid, Martin – Dressel, Gert 2013: Looking at Half a Millennium of Co-Existence: the Danube in Vienna as a Socio-Natural Site. *Water History* (5.) 101–119.

Köztvíz és magántelepek, egy párbaj és egy palack sár. A budapesti vezetékes ivóvízhálózat kiépítése körüli dilemmák*

Public and Private Water, a Duel and a Bottle of Mud: The Dilemmas Surrounding the Construction of the Water Supply System in Budapest

One of the most urgent tasks for the newly united city of Budapest was the construction of a piped drinking water network, by which the city administration expected to limit the spread of epidemic diseases and offer other public health benefits. In addition to posing engineering and technical challenges, such large infrastructure networks are also social innovations that change our relationship to natural resources and require a wide range of adaptation to new dependencies. In this paper, I analyze the legal and ethical shift in the history of water management in Hungary, whereby water became a public good, and then I describe the social debates and tensions that accompanied the construction of a water supply system in Budapest. I organized the two subchapters around two protagonists: the dilemmas, conflicts and struggles of Sándor Károlyi, a landowner, and those of Mihály Kajlinger, an engineer, to illustrate the changes that led to a closer cooperation between the city and its surroundings, on the one hand, and to a sharper division between the two spheres, on the other.

A főváros születésének pillanatában rögtön egy súlyos környezeti-közegészségügyi válsággal, a kolerajárvány újabb hullámának pusztításával szembesült. A városegysítéskor tomboló járvány legfőbb tanulsága az volt, hogy a vezetékes vízzel ellátott területek átfertőzöttsége jóval alacsonyabb szintű volt, mint a még ellátatlan városrészeké. Az újonnan felálló városvezetés számára tehát egyértelművé vált, hogy a fő- és székváros vezetékes vízzel való ellátása közegészségügyi és presztízs szempontokból sem tűrhet halasztást. A nagy elhatározásokból viszont csak két évtizeddel később,

* A tanulmány az NKFIH FK 142451 „Budapest – egy várostérség környezettörténete” projekt keretében készült.

az 1890-es évek közepén lett megnyugtató rendezés, amikor megépült a forrásokban gyakran csak bal partiként emlegetett káposztásmegyéri vízmű.

Ennek az építkezésnek mind az előzményei, mind a következményei a környezeti erőforrásainkról való gondolkodás változásának egy-egy fontos pillanatát világítják meg. Az ivóvízhálózat kiépítésének jogi-eszmetörténeti előzménye az az országos vízrendezések során kiformalódott gondolat volt, amely szerint a víz közkincs, köztulajdon.¹ Az építkezés folyamányaként pedig felmerült az egyéni ivóvízfogyasztás mérésének igénye, konkrétabban a vízőrák kihelyezésének ötlete is, vagyis előtérbe került a közjavakért viselt egyéni felelősség kérdése.² A vízvezeték-hálózat kiépítése Budapest esetében tehát nem csupán egy, a 19. század végi európai városokban általános közegészségügyi³ és infrastrukturális⁴ fejlesztés, de egy olyan pillanat is, amely döntő jelentőségű a természeti erőforrások jogi kezelése szempontjából, és máig hat arra, ahogyan a városlakók a tiszta vízhez, a vízpazarláshoz, a Dunához vagy a közszolgáltatásokhoz viszonyulnak.

Mint az infrastruktúrák általában, a budapesti ivóvízhálózat is hierarchizálja a városi teret (illetve konzerválja és újratermeli annak meglévő társadalmi hierarchiáját), valamint olyan politikai, gazdasági, kulturális és technikai döntések eredménye, amelyek a természeti adottságokkal⁵ együtt egy hibrid, egyszerre társadalmi és természeti jelenséget alkotnak. Az ilyen, egyszerre az emberi társadalom és a környezet által formált helyek (*socio-natural sites*)⁶ alakulásában a 19. század második felében egyre nagyobb szerepet játszottak a *szakértők*, leggyakrabban a mérnökök. Őket olyan közvetítőeknek is tekinthetjük, akik kifejezésre juttatják egy

¹ Szemben a magán- és az állami tulajdonnal, ez egy harmadik tulajdonlási rezsim. Lásd részletesen alább.

² A budapesti vezetékhálózat kiépítésekor már több európai nagyvárosban mérték vízőrával az egyéni fogyasztást, és arra vonatkozóan is rendelkezésre álltak kutatások, hogy ez a módszer nagymértékben csökkenti a vízpazarlást. Kajlinger 1902a.

³ Az ún. *sanitation city* a városi környezettörténet nagy irodalommal bíró alkérdése. Összefoglaló bibliográfia erről az irodalomról: Vadas 2025.

⁴ A városi infrastruktúrák mint a társadalmi és környezeti egyenlőtlenségek hosszú időtartamú hordozói szintén gyakran képezik környezettörténeti elemzések tárgyát. Jelentőségükről összefoglalóan: Melosi 2020. Az *Urbs – Magyar várostörténeti* évkönyv második kötete a 19. században „behálózott” városokkal foglalkozik, leginkább technika- és mentalitástörténeti nézőpontból szolgál fontos adalékokkal. Különösen Sipos 2007 és Meißl 2007.

⁵ Budapest esetében a természeti adottságok közül mindenekelőtt a vízbőséget és a Duna menti természetes homokos kavicságyak víztisztító potenciálját kell kiemelni, amelyek jelentőségéről alább szó esik majd.

⁶ Winiwarter–Schmid 2020.

társadalomnak a természetről, a környezet átalakításáról kialakított gondolatait, illetve akik megfelelő tudással rendelkeznek mind a természeti erők működése, mind az azokat befolyásolni képes technikai megoldások tekintetében.⁷ A „mérnöki szakértelem-kultúra” elterjedésében fontos szerep jutott a vízszabályozások kapcsán létrehozott kultúrmérnöki hivatalnak és apparátusának (ez az intézmény 1879-től készítette el azoknak a talajjavítási munkáknak a terveit, amelyekre a Földművelésügyi Minisztérium országszerte utasítást adott, 1886-tól pedig a vízügyi törvény végrehajtásáért is felelt),⁸ ami ismét arra ösztönöz, hogy a városi közművesített vízellátás tágabb kontextusaként tekintsünk az országos vízrendezések során létrejött fogalmakra és attitűdökre.

Ebben a tanulmányban igyekszem a szakértői munkát is elemezni, hogy láthatóvá váljék, milyen összetett szerep az övék a 19. század végi fővárosban. A budapesti közvélemény elvárta tőlük, hogy megszelídítsék és a közösség szolgálatába állítsák a természet erőit, e nagy civilizátorok voltak azok ugyanakkor, akik ennek a munkának a korlátaival és a hátulütőivel is minduntalan szembesültek. Miközben szerepüket látszólag a rációba, a hatékonyságba és progresszióba vetett hit formálta, valójában ez a technotudományos elit a helyi közösség elvárásait és hiedelmeit is kénytelen volt tekintetbe venni.

A közvíz (tágabban a közjavak) és az egyéni felelősség fogalmi újdonságait tanulmányomban két, a káposztásmegyeri építkezés alakulásában fontos szerepet játszó személy dilemmáin és konfliktusain keresztül mutatom be: főszereplőim Károlyi Sándor és Kajlinger Mihály. Károlyi a káposztásmegyeri vízmű telkének eredeti birtokosa, Kajlinger annak tervezője volt.⁹ A földbirtokos gróf és a gépészmérnök is a közvélemény célkeresztjébe került, de míg előbbi azért, mert nem követte elég szorosan a változásokat, utóbbi azért, mert diktálni igyekezett azokat.

⁷ A szakértőkkel kapcsolatos egyre bővülő historiográfia egyrészt kiemeli azt a szerepüket, hogy munkájukkal hozzájárulnak a természeti és a civilizációs szféra határainak egyre fokozottabb elmosódásához, a hibrid jelenségek számának növekedéséhez. Másrészt társadalmi szerepüket elemezve, James C. Scott nagyhatású munkája, a *Seeing Like a State* című monográfia óta, a szakértők gyakran jelentek meg az erőszakos és sokszor idegen modernizáció kivitelezőiként, akiknek ez a nehezen elfogadható figurája végső soron hozzájárult egy sor nagy természetátalakító projekt kudarcához. Az utóbbi idők irodalma árnyalja ezt az egyértelműen erőszakos és negatív képet, és a szakértők társadalmi beágyazottságának eltérő formáit is vizsgálat alá vonja. Összefoglalóan: Gatejel 2022: 16; Scott 1998.

⁸ Mike–Szepesi–Ungvári–Kaderják 2014: 33.

⁹ Később a székesfővárosi vízmű vezérigazgatói és a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet elnöki pozícióját is betöltötte. Pályafutásának részletes bemutatását olvashatjuk nekrológiájában: Kajlinger Mihály. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (58.) 17–20. 61.

Károlyi Sándor pöre

Egy három és fél kilométer hosszú földszáv, Károlyi Sándor gróf¹⁰ káposztásmegyeri (illetve részben úpesti és rákospalotai) telke volt az a kitüntetett hely,¹¹ amelyet a pesti oldal vízellátását biztosító vízmű számára a főváros kijelölt. A budai oldalon már 1856-ban üzembe helyezték az ún. budai nagyvárosi vízművet, ami a közüzemi vízellátás kérdését a főváros területének egy részén megbízhatóan megoldotta, s amelynek Ybl Miklós által tervezett mives épületét ma Várkert-Kioszk néven ismerjük. A pesti oldalon 1868 óta egy ideiglenes vízmű működött nagyjából a későbbi Országház helyén, ennek kapacitása azonban a gyorsan növekedő városhoz mérten hamar elégtelennek bizonyult. A szűrt vízhez ezért szüretlen Duna-vizet keverték, így viszont sokasodtak a minőséggel kapcsolatos panaszok, és ez a megoldás természetesen közegészségügyi szempontból sem volt megnyugtató. Később a Parlament építése miatt az ideiglenes vízművet fel is kellett számolni, a Margit-hídnál igyekeztek pótolni a létesítményt, és a pesti oldal az időközben továbbfejlesztett budai hálózathoz is kapott vizet.¹²

A megnyugtató rendezést azonban csak a káposztásmegyeri vízmű építése hozta el. Ez a munka 1893. április 1-én kezdődött meg Károlyi Sándor telkén, aki a területet a munkálatok haladéktalan megkezdése érdekében átadta a fővárosnak, az érte járó kárpótlás összegét illetően azonban nem fogadta el a főváros ajánlatát. Mivel a két fél elképzelése között meglehetősen nagy volt a különbség (1. táblázat), a megegyezésnek nem volt realitása, peres eljárásra került sor.¹³

¹⁰ Károlyi Sándor (1831–1906) leginkább agrárius politikusként és a szövetkezeti mozgalom hazai elterjesztőjeként ismert, életéről és munkásságáról monografikusan: Fehér 2020.

¹¹ A helyszínt korábban Wein János javasolta, aki ígéretes próbafúrásokat végzett a területen, amely a Wein által preferált természetes szűrésre is alkalmas volt, mivel három nagy kavicsmedence húzódtott a partszakasz mentén, amelyeken a kinyert talajvíz átszűrhető volt. Hajdu 1973: 298.

¹² Károlyi–Tolnai 2008: 11.

¹³ Az elhúzódozó, bonyolult kisajátítási és kártérítési pereskedésre Fehér György Károlyi-életrajza hívta fel a figyelmet. Fehér 2020. Mivel az ügy a kúrián végződött, a kúriai anyagok pedig 1956-ban megsemmisültek, a pernek sajnos nincs fennmaradt levéltári anyaga, csupán a per lefolyásának adatai ismertek: elsőfokú ítélet: 1898. április 29.; a királyi tábla ítélete: 1899. március 23.; a kúriai ítélet: 1899. október 20. Károlyi Sándor levéltári hagyatékában nyomon követhető, hogy a per során legalább egyszer lecserélte az ügyvédjét, illetve párhuzamosan több jogász is dolgozott az ügyén. MNL OL P 389 3. tétel.

A főváros által eredetileg felajánlott összeg	140.000 Ft
A főváros második, végső ajánlata	800.000 Ft
A Károlyi által kért összeg	2.172.118 Ft
A Károlyi által felkért szakértő becslése	1.500.000 Ft
A főváros által felkért szakértő becslése	350.000 Ft
A bíróság által megítélt kártalanítási összeg	674.610 Ft (+ az 1893-tól számított 5%-os kamat)

1. táblázat: A káposztásmegyeri telek értékének különböző becslései¹⁴

Egy gyors keresés a korabeli sajtóban arra a meglepő eredményre vezetett, hogy ez a per igen nagy port kavart a századvégi magyar közvéleményben. Kiterjedten tárgyalta a sajtó, szóba került szakbizottságokban és a képviselőházban is, a per kapcsán tett megjegyzése miatt pedig Károlyi párbajra hívta Gajári Ödön képviselőt.¹⁵ A nyilvánosság Károlyira nehezedő nyomása olyan jelentős volt, hogy a gróf többször tájékoztatta nyílt levelekben a sajtót a saját álláspontjáról,¹⁶ illetve hogy végül a fővárostól elnyert összeget látványos jótékonyági akciókban használta fel.¹⁷

Ebben a tanulmányban amellet érvelek, hogy a közvélemény azért várta el Károlyi Sándortól, hogy ingyen vagy jelképes összegért adja át a területet, mert a korszakban radikálisan átalakult a természeti erőforrásokhoz és a környezethez való viszony. Konkrétan a vízszabályozások és a vízjogi törvény koncepciói

¹⁴ *Budapesti Napló* 1898. április 29. 7. és *Hazánk* 1899. október 20. 6.

¹⁵ Az országgyűlési beszámolók szerint Károlyi a liberalizmust kritizálta annak profitmaximalizáló jellege miatt, mikor Gajári arra tett megjegyzést, hogy a gróf maga is többre becsülte a pénzt a hazafias kötelességnél, amikor telkéért magas megváltási árat követelt: „Károlyi Sándor gróf legkülönösebben a pénzügyi politika ellen kelt ki. Mégis azt mondta, hogy szabadság, egyenlőség és testvériség kell a grófnak. A liberalizmusnak ellenben gazdagság, gazdagság és gazdagság. Ebbe beleakadt Gajári Ödön és közbeszóltott így: - Az az újpesti liberalizmus, hogy először köszönetét kapni a fővárostól és azután pénzt.” *Pesti Hírlap* 1897. július 27. 3. A gróf értetlenkedésére Gajári a sértést megismételte. A párbaj során komoly sérülés nem történt, a 72 éves gróf sérelmén elégtételt vett. Károlyi Sándor levéltári hagyatékában nyolc, a szerencsés kimenetelű párbajhoz gratuláló levél található. MNL OL P 389 3. tétel.

¹⁶ Például: Az újpesti liberalizmus. Károlyi Sándor gróf nyilatkozata. *Budapesti Hírlap* 1897. augusztus 3. 4–5.

¹⁷ Ezzel azonban nem feltétlenül győzte meg a véleményformáló újságírókat, a *Borsszem Jankó* Károlyi Sándor gr. adománya – helyreigazítás címmel egy olyan tréfát közölt, melynek lényege az volt, hogy a gróf 600.000 forintos adománya elírás volt csupán, a helyes összeg pedig 00.000 forint. *Borsszem Jankó* 1899. november 19. 9.

a közjavak fogalmának meggyökeresedését eredményezték. Ez az egyszerre jogi és köznyelvi kategória mást fog jelenteni, mint a magántulajdon, és mást, mint az állami tulajdon, kiformalódásában ráadásul a vízjogi törvényt előkészítő bizottság elnökeként Károlyi Sándornak is meghatározó szerepe volt.

Ez az előkészítő bizottság szakmai és társadalmi egyeztetés céljából állt fel, és 1882. december 14-étől 1883. május 16-ig harminchárom ülésen tárgyalta meg a készülő vízjogi törvényjavaslat minden részletét. A bizottságban több alkalommal számos neves szakember és politikus ott ült, mint Zsigmondy Vilmos, Kvassay Jenő, Darányi Ignác, Herrich Károly vagy Baross Gábor. Ennél is fontosabb, hogy testületi szinten is meghívást kapott számos szervezet, köztük az Országos Erdészeti Egyesület, a Tiszavölgyi Társulat, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet vagy a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara.¹⁸

A legnagyobb vita rögtön a javaslat legelső pontja kapcsán kibomlott, mindekelőtt el kellett ugyanis dönteni, hogy magán- vagy közvizek rendszere fog-e létrejönni, illetve a magántulajdonlás és a köztulajdonlás formái közötti prioritások hogyan lesznek felállítva. A Károlyi Sándor vezette „bizottsági tagok legnagyobb része a mellett nyilatkozott, hogy kivéve a csapadékokból származó vizeket, minden víz köztulajdonnak nyilváníttassék, de a birtokosoknak némely apróbb használati jogai hozzáférhetőkké tétessenek”.¹⁹ A döntést részben az Európában sorra születő vízjogi szabályozások alapján hozták, amelyek vitái során már kiforrott az a gondolat, hogy a nemzetgazdaság produktivitása szempontjából csakis a köztulajdonba vétel lehet üdvös megoldás. Hasonló szellemben született például az 1869-es osztrák, az 1879-es spanyol vízjogi törvény és a francia tervezet is.²⁰ A jogszabály szövege azt is leszögezte, hogy a víz a *természet ajándéka*, használata pedig közösségi érdek, mégpedig minden esetben, vagyis nemcsak a hajózható vagy tutajozható nagyobb, de az azoknál kisebb hozamú vízfolyások esetében is.

Ennek a jogi döntésnek és általában a vízszabályozásokat övező elméleti vitáknak a messzeható következményeire már Vári András is felhívta a figyelmet, aki egyenesen úgy fogalmazott, hogy „...akár a neoabszolutizmus, akár a dualizmus törvényeit nézzük, a gazdasági rend fogalmai és szervei – község, érdekelttség, birtoklás és tulajdon – valóban hatalmas változáson estek át. Fölmerül a kérdés, hogy

¹⁸ Dobos 1985: 8.

¹⁹ *Pesti Napló* 1883. január 3. 7.

²⁰ *Pesti Napló* 1883. január 3. 7. Érdekes kivétel a frissen egyesült Olaszország vízjogi törvénye: itt a korábbi kisállamok közötti jogharmonizáció valószínűleg már a vízjogi törvény megalkotása előtt is annyi jogfosztással járt, hogy a törvény ezáltal megengedőbb lett, a kisebb, nem hajózható vízfolyások magánkezelésben maradhattak. Erről és a *Risorgimento* vízkezeléssel kapcsolatos következményeiről általában: Valenti 2023.

nem épp ez jellemzi-e legjobban a korszak vízépítéseit. Az, hogy alkalmat vagy ürügyet, teret vagy színpadot biztosított a gazdasági rend és a tulajdonrend fogalmainak radikális újjáfogalmazására.” Vári szerint a nagy vízszabályozási munkák látványossá tették a tulajdonnal (és, hozzátehetjük, a természettel) kapcsolatos fogalmak változását.²¹

A tulajdonrend (angolul *property regime*) megújulása foglalkoztatja Corentin Gruffat-t is, aki az osztrák vízjogi rendezés kapcsán követte nyomon a közjavak tulajdonrendjének kialakulását és megszilárdulását. Gruffat azt állítja, a vízügyi törvénykezés folyamata rávilágít arra az összefonódásra, amely a gazdasági növekedés, az államépítés és a környezeti folyamatok között áll fenn. A szerző szerint a korszakban létrejövő új típusú viszonyulások a környezethez, a természeti erőforrásokhoz elválaszthatatlanok voltak a gazdasági és politikai folyamatoktól, és éppen a törvényhozási tevékenység kapcsolta össze ezeket a területeket. A Lajtán túli területek vízjogi törvénye olyan közjavakról beszél, amelyek harmadik kategóriaként ékelődnek a magán- és az állami tulajdon közé, és ezzel mind a tulajdonviszonyok bináris rendszerét árnyalják, mind a természetről való gondolatainkat meghatározzák, egészen máig hatóan.²² Gruffat fejtegetései nyomán úgy is fogalmazhatunk, hogy a vízjogi törvénykezés egyszerre *színtere* és *katalizátora* volt a fogalmi és mentalitásbeli változásoknak.

Gruffat érvelésében fontos helyet foglal el tehát, hogy a közjavak nem azonosak az állami tulajdonnal. E két fogalom tekintetében a magyarországi vitában volt némi fogalmi zavar. 1871-ben például, amikor az osztrák, a francia és a német szabályozások már ismertek voltak a szakemberek előtt, a Magyar Mérnök Egyesület úgy foglalt állást, hogy „[a] víz nem lehet magántulajdon, ez mindnyájunk vagyona, és azért az államé” – illetve hogy a víz, mint a levegő, mindnyájunké.²³ A megállapítás azonban pontatlan, a példa pedig nem túl jó. A levegő korlátlanul tekinthető erőforrás, vagyis nem *res publica*, hanem inkább *res nullia*, senki, még a köz sem birtokolja, bárki meríthet belőle, akinek arra szüksége vagy lehetősége van. Az állam pedig nem tulajdonosi, hanem egyfajta menedzseri szerepben őrködik a közjavak és így a közvizek fölött is,²⁴ ezt a természeti erőforrásokkal és általánosabban a környezettel kapcsolatos szerepét máig elvárnánk. A folyók és a víz jogi helyzete tehát sok szempontból jó mutatója annak, hogyan gondol egy társadalom a természeti környezetre, és úgy tűnik, a 19. század végére a Magyar

²¹ Vári 2009: 323.

²² Gruffat 2023.

²³ Herrich 1871: 10.

²⁴ A menedzseri szerep egyik formája például a nagyobb birtokosokkal való kooperálás és beruházás-előkészítés. Mike–Szepesi–Ungvári–Kaderják 2014: 33.

Királyságban is széleskörűen elfogadottá vált a közjó érdekében államilag kezelt természeti közjavak kategóriája.

Károlyi Sándor egyrészt tehát az 1885-ben hozott egységes vízjogi törvényt előkészítő bizottság elnöke volt, vagyis oroszánrészre volt abban, hogy a vízre mint a közjavak egy formájára tekintsen a jog és a közvélemény, másrészt viszont föld-birtokosként viselkedett, és olyan vízhasználati jogokra hivatkozva, mint a malomjog, a halászati jog, a mederbirtoklás vagy a kikötés joga, jóval magasabbra taksálta a telke értékét, mint az azt kizárólag a terület nagysága és a rajta lévő ingatlanok alapján felbecsülő főváros.²⁵ Ez a szemléletbeli különbség az, ami magyarázhatja a felek által elképzelt összegek közötti óriási különbséget, és ugyanez a különbség tüntette fel Károlyit képmutatónak a közvélemény szemében. A politizáló főnemes, egyúttal birtokos történetében a köz- és magánérdekek konfliktusa, ami a vízhasználati kérdések állandó, banális feszültsége, belső feszültséggé, szerepkonfliktussá válik. Éppen ezért remélem, hogy a kutatás folytatása során ennek a személyes történetnek a forrásai is felbukkannak majd.

Sört iszik, de vizet prédikál? Kajlinger Mihály küzdelmei

A vizek közjavakként való értelmezésének logikus következményeként a vízhasználatot érintő következő nagy vitás kérdés az volt, hogy milyen állami, közösségi és egyéni felelősségek állapíthatók meg a közjavak fogyasztása tekintetében.²⁶ Érdekesség, hogy az ezekben a vitákban magát szenvedélyesen exponáló és a vízmű építésének idejére a káposztásmegyéri telekre költöző vízügyi mérnök, Kajlinger Mihály éppen a Károlyi-uradalmak főszámvevőjének fia volt.²⁷ De bármilyen viszonyban és függésben volt is valaha a Kajlinger család, Mihály szakértőként már döntéshozó szerepben nyilvánult meg egyrészt a közművesített ivóvízhálózat kiépítésének technikai kérdéseiben, másrészt a fogyasztás mérése körüli vitákban.

Mindkét problémaköréről beszámol kétrészes, *Budapest vízellátása az 1897–1900. évek alatt* című írásában,²⁸ amely érzékletesen mutatja be a szakértői szerep nehézségeit és az új infrastrukturális hálózatokhoz való mentális alkalmazkodás

²⁵ Fontos, hogy a nézeteltérés nem a telken található kutak miatt alakult ki, a felszín alatti vizek használata és a fúrt kutak haszna ekkor ugyanis egyértelműen a birtokost illették.

²⁶ Ez az országos vízrendezések kapcsán az ún. potyautas-problémában mutatkozott meg, vagyis abban a jelenségben, hogy a szabályozással feljavított körülményekből azok a birtokosok is részesülnek, akik maguk sem társulati úton, sem másképpen nem járulnak hozzá a munkálatok költségeihez. Mike–Szepesi–Ungvári–Kaderják 2014: 21.

²⁷ Kajlinger Mihály. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (58.) 17–20. 61.

²⁸ Kajlinger 1902a; 1902b.

kihívásait is. Hiszen ahogyan Sipos András rámutat, a közművek esetében nem csupán technotudományos, hanem társadalmi innovációról is szó van, amely „sokrétű tanulást és alkalmazkodást is megkövetelt. Ki kellett alakulnia a működéséhez alkalmazkodó viselkedésformáknak, annak a beállítottságnak, amely természetesnek fogadta el, hogy a mindennapi élet központilag szervezett ellátó-rendszerektől függ, s ez az egyéni életvilág korábban nem tapasztalt bürokratikus szabályozásával és ellenőrzésével is együtt jár.”²⁹

A technikai kérdések közül különösen a vízszűrés módja váltotta ki a budapesti közönség élénk érdeklődését, magyarázkodásra kényszerítve egyúttal a szakértői köröket. Kajlinger Mihály nagy elődjének, Wein János vízvezetési igazgatónak a nézeteit osztva, de a nemzetközi szakértői ajánlásoknak és a Közmunkák Tanácsa véleményének ellentmondva a természetes parti kavicságyon nyugvó vízellátás mellett kardoskodott,³⁰ és a mesterséges szűrők rendszerét Budapest esetében nem tartotta a legjobb megoldásnak. Átmenetileg ugyanakkor, míg a bal parti végleges vízmű fel nem épült, maga is tervezett mesterséges szűrőmedencéket, amit szakmailag elfogadható kényszermegoldásnak tekintett.³¹

A mesterséges szűrők kapacitása azonban elégtelen volt, így gyakran szűretlen vízzel kellett hígítani az ivóvizet, és egyéb minőségi panaszok is felmerültek. Az olykor láthatóan szennyezett (saras, iszapos) víz mellett az időnként fellépő vízhiány is gondokat okozott. Ezek az átmeneti ellátási problémák a századfordulós főváros lakosságának növekedési ütemét ismerve egyáltalán nem számítanak meglepőnek, annál érdekesebb, hogy a lakosság milyen érzékenyen, mi több, olykor hisztérikusan reagált rájuk.

Elterjedt többek között, hogy a tífusz terjedését a mesterséges szűrők okozzák, és mivel a mesterséges szűrés használatával párhuzamosan a tífuszos esetek száma is növekedett, 1897 telén az új fővárosi tiszti főorvos, Schermann Adolf is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vezetékes víz terjeszti a kórt. A kijelentés érthetően komoly bizalmi válságot okozott. Kajlinger leírása szerint „rettegés szállja meg a lakosságot, bizalmát a vízművektől teljesen megvonja s felháborodása oly sokban nyilvánkozik meg, hogy még az oly nagyon óhajtott káposztásmegyeri víznek további megszerzésére vonatkozó, eladdig felette sürgősnek jelzett munkálatokat is beszünteti, vizsgálatot követel s idegen szakértők ítéletére fellebbez”.³² Kajlin-

²⁹ Sipos 2007: 11.

³⁰ A végül ezen az elven épült káposztásmegyeri vízmű a mai napig Budapest ivóvízellátásának alapját jelenti, és máig nagyszerű mérnöki teljesítménynek tartják. Horváth 2011: 1083.

³¹ Kajlinger 1902b: 61.

³² Kajlinger 1902b: 61.

ger számára a történetek katasztrófával értek fel, és a munkáját övező gyanakvás miatt szánta rá magát az említett hosszú beszámoló írására, amelyben statisztikai adatokra hivatkozva cáfolta a vezetékes víz fertőző voltát. Nem rejtette véka alá ugyanakkor afölötti megrendülését sem, hogy racionális, adatokkal alátámasztott eredményeit a lakosság félelmei felülírták, olyannyira, hogy néhány napra szüneteltették is a mesterségesen szűrt víz szolgáltatását, ami a járvány tetőpontján természetesen katasztrofális következményekkel járt. „Ezt az esetet azért közlöm, hogy ízelítőül szolgáljak arra nézve, mi vár azokra a technikusokra, kik manapság vízvezeték építenek és kezelnek” – írja érezhető csalódottsággal.³³

A vezetékes vízzel kapcsolatos félelmek azonban nem enyhültek, és a közönség megnyugtatóására külföldi szakértőkből álló bizottságot állítottak fel,³⁴ akik számos ponton ellenőrizték a vezetékes víz minőségét. Mindenhol jobbnak találták a kutak vizénél. Az eset azonban éppen annak a pillanatnak a sajátosságait mutatja meg, amikor a főváros lakosságának meg kellett tanulnia együtt élni egy nagy, központosított ellátórendszerrel. Ez az átállás azzal járt, hogy korábbi vízhasználati autonómiája (saját kútjának használati joga) elveszett, és minden bizalmát egy, a hétköznapi ember számára átláthatatlanul működő újdonságba kellett vetnie.³⁵ Kajlinger Mihály csalódottsága ellenére nagyon is érthető, hogy ez egy feszültségekkel teli pillanat volt.

Gyakran az esetenkénti rossz vízminőségért is a technikai újdonságokat okolták. A budai oldalon zajló fejlesztések során olykor zavaros volt az ivóvíz, a lakosság pedig kétségbe vonta a rendkívül drága beruházás értelmét. Egy 1898-as beszámoló szerint Kajlinger Mihály vízvezetéki igazgatóként következetesen tagadta, hogy gond lenne a vízzel: „neki nyolcz ellenőre jár-kel naponta, mindenütt vizsgálják a vizet és mindenütt jónak találják, ő pedig megbízik az ő ellenőreinek

³³ Kajlinger 1902b: 61.

³⁴ Annak a Halmos Jánosnak a kezdeményezésére, aki máskor is kétségbe vonta a vízművek helyes és hatékony működését, lásd alább. A bizottság neves tagja, Otto Lueger stuttgarti műegyetemi tanár a jelentéséhez fűzött levélben úgy fogalmazott, hogy „a vízműveknek mostani igazgatása helyes elvek alapján jár el. Minden dispositio jól meg van fontolva, és az új építkezések lényegükben teljesen hibátlan és elegáns kivitelűek. Budapest városa teljes bizalommal bízhatja a vízmű továbbfejlesztésére irányuló összes további lépéseket az igazgatóságra, és teljes oka van arra, hogy annak különösen a káposztásmegyeri vízműnél tanúsított kiváló működésével meg legyen elégedve.” Idézi Vedres 1966: 576.

³⁵ A vízellátás központosítása néhány évtized múlva újabb aggodalmakat vetett fel: egy 1937-es cikk már arról értekezik, hogy háború esetén elég egy jól irányzott bombatámadás ahhoz, hogy a város vízellátása megszűnjék, ezért sürgősen a vízmű decentralizálására van szükség. Innen tudjuk azt is, hogy ekkorra fúrt kutak már gyakorlatilag nem szolgáltattak ivóvizet a lakosság számára. Vitális 1937: 49.

a jelentéseiben, annál is inkább, mert sört iszik. E fölött volt a disputa ma délelőtt is a tanács ülésében, ahol a panaszos közönség nézeteit Halmos János polgármester képviselte Kajlinger Mihállyal szemben. A polgármester már-már kapitulált a vízvezetéki igazgató argumentumai előtt, mikor bekopogtatott Emmer Kornél, köztörvényhatósági bizottsági tag és egy palaczk frissen eresztett budai vízvezetéki víznek nevezett hígított sarat tett a tanács asztalára. - Erre beszéljen Kajlinger uram! - Kajlinger Mihály megköszönte a felszólítást és beszélt, hogy igenis a budai három függőleges kút vize nagyon jó és hogy itt-ott zavaros, annak nem lehet más oka, minthogy a víznyomás a csövekben néhol lerakódott iszapot kavarja föl és hordja be a házakba. (Ez, úgy látszik, igaz is, mert amióta Budán szűrött vizet isznak, azóta a szabad Dunában kevesebb az iszap...).³⁶

A szarkasztikus szöveg – az indulatok hevessége mellett – arra is felhívja a figyelmet, hogy a közműhálózat és a fogyasztási helyek rendszeres ellenőrzése ellenszenvesen bürokratikus, hatalomgyakorló gesztusnak tűnt. Ezt maga Kajlinger is belátta, amikor a vízellátást övező másik nagy vitás kérdés, a vízfogyasztásmérés problémája foglalkoztatta. Kajlinger már 1902-ben hosszan érvelt az egyéni vízfogyasztásmérő órák felszerelésének szükségessége mellett, s lenyűgöző adatmennyiséggel támasztotta alá, hogy azokban az európai nagyvárosokban, amelyekben nincsenek vízórák, megdöbbentő mértékű a vízfogyasztás. Budapest a legpazarlóbb városok között tűnt fel.³⁷ Ebből a tényből azt a következtetést vonta le, hogy az ellenőrzési rendszer rossz hatásokkal működik,³⁸ de a rendszeresebb ellenőrzésnek kifejezetten pszichológiai természetű akadályát látta: „az állandó ellenőrzést s ennek következtében a megtorlással való folytonos fenyegetést az emberi természet nem tűri el” – írta, hozzátéve, hogy az ellenőrzés „a legháládatlanabb s leginkább gáncsolt tevékenységek közé tartozik”.³⁹

Érdekes, hogy a vízórák bevezetésével kapcsolatos legfőbb ellenérv is lélektani volt: a fővárosi tanács úgy vélte, hogy a „szabad vízfogyasztás” megszüntetése komoly ellenállást váltana ki, s a lakosság a szükségesen felül „nyugtalaníthatná”, noha a testület már 1887-ben megfogalmazta a méltányosság követelményét, vagyis azt az elvet, hogy aki többet fogyaszt a közjavakból, fizessen is többet. Az

³⁶ *Az Országos Hírlap* 1898. július 22-i tudósítását idézi Horváth 2011: 1087.

³⁷ Kajlinger 1902a.

³⁸ A vízórák bevezetése előtt a vízdíj kivetésének alapja az ún. átalányozás volt, ami egy, a vízvevőhely adottságaiból számolt átlagot jelentett (mekkora az ingatlan, van-e fürdőszoba, vízöblítéses WC, ló, kocs, kert, növényház stb.). Emellett az ellenőrök azt igyekeztek felderíteni, hogy van-e rosszul működő, szivárgó vagy folyó berendezés, ami többletfogyasztáshoz vezet. Kajlinger 1902a: 33.

³⁹ Kajlinger 1902a: 43.

árszabás szintén kényes kérdés volt: az árnak elég magasnak kellett lennie ahhoz, hogy ösztönözze a takarékossgot, de elég alacsonynak ahhoz, hogy a lakosság ne térjen vissza a fúrt kutak használatához.⁴⁰

Az elméleti megfontolások tovább szaporodtak 1895-ben, amikor az új vízvezetési szabályrendelet készült. Ekkor a székesfőváros törvényhatósága tizenöt fős bizottságot állított fel a vízmérőkérdés megvizsgálására. A testület másfél évig (!) dolgozott az ügyön, a vízőrák kihelyezése mellett foglalt állást, a törvényhatóság azonban a szakbizottság véleményével ellentétesen szavazott.⁴¹ Kajlinger Mihály 1909-ig vezette a Fővárosi Vízműveket, amikor egy, éppen a vízőrákat érintő újabb nézeteltérés miatt benyújtotta a lemondását. Ekkor ugyanis azzal gyanúsították meg, hogy köze van a vízmérőket szállító gyár visszaéléseihez. Bár a vizsgálat tisztázta a nevét, a fővárosi tanács pedig nem akarta elfogadni a lemondását, Kajlinger leköszönt a pozíciójáról.⁴² Ezután évekig a fővárosi közművek szaktanácsadója volt, s 1917-ben került ismét a vízművek élére. Csak ezután sikerült megvalósítania régi törekvését, a vízőrák kötelező használatának bevezetését.⁴³

Ez az időtényező is arra hívja fel a figyelmünket, hogy a vízzel kapcsolatos attitűdök változása nem következett be egyik pillanatról a másikra. Ahogyan el kellett fogadni azt, hogy az autonóm vízhasználatot központi ellátás és egymástól kölcsönösen függő vízvezetési helyek bonyolult struktúrája váltja fel, úgy idővel azzal is meg kellett békélni, hogy minden egyén felelősséggel tartozik a közjavak iránt, és ez a felelősség számszerűsíthető. Ez a folyamat is időbe telt, ahogyan feszültségeket is teremtett.

Kajlinger Mihály 1924-ben hunyt el. Nekrológja egy olyan figyelemre méltó életútra tekint vissza, amelynek eszménye az észszerűség, a racionális tervezés által megvalósított haladás, nagy feladata pedig „egy fejlődésben lévő világ város vízellátásának helyes megoldása” volt.⁴⁴ És bár a nagy ügy érdekében párbajoznia nem kellett, kellemetlen pillanatokban az ő pályafutása sem szűkölködött. Két témában – az ivóvíz szűrésének és a fogyasztás mérésének kérdésében – tervei komoly ellenállásba ütköztek. A mérnöki életmű ugyanis éppen arra az időszakra

⁴⁰ A fővárosi vízvezeték. *Gazdasági Mérnök* (11.) 28. 111.

⁴¹ Kajlinger 1902a: 44. Ekkor elsősorban arra hivatkoztak, hogy a mérőórák nem megbízhatóak, így a főváros peres eljárások sokaságát zúdítaná magára a bevezetésükkel. Egyes vélemények szerint valószínűbb, hogy a virilizmus miatt a városatyák többsége egyúttal nagyfogyasztó is volt, akiket aggodalommal töltött el az egyéni vízmérés bevezetésének gondolata, amit ezért igyekeztek is megakadályozni. Vedres 1966: 576.

⁴² Uo.

⁴³ Horváth 2011: 1089.

⁴⁴ Kajlinger Mihály. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, (58.) 17–20. 61.

esett, amikor a természeti erőforrások kezelése egyre inkább kikerült az egyén kezéből, a lehetőséget és a vele járó felelősséget pedig egy fokozatosan kiépülő szakemberi réteg kezébe tette le a társadalom. A kiépülő szakértelem-kultúra azonban a társadalom részéről egyrészt korábbi autonóm gyakorlatainak feladását, másrészt nagyfokú bizalom megelőlegezését követelte meg.

Összegzés

Károlyi Sándor peres ügyei részben abból adódtak, hogy nem engedte el a múlt víz- és mederhasználati szokásait, Kajlinger gondjai pedig abból, hogy egy új, racionalizált vízhasználat kereteit kívánta megteremteni a jövőre nézve. A természeti kincsek használatával kapcsolatos változás küszöbén mindkettejüket számonkérte a közvélemény, és ezeknek a konfliktusoknak a forrásai tették lehetővé számomra, hogy nyomon kövessem, milyen jogi, eszmetörténeti és mentalitásbeli változások voltak szükségesek ahhoz, hogy egy, a maihoz hasonló nagy központi infrastrukturális hálózat kiépüljön. Ez a hálózat a Duna-partról nyert talajvizet minden háztartásba eljuttatta, mégis minden korábbi beruházásnál inkább elválasztotta a várost a természettől. A fővárosi lakosság mentális térképén a hálózat határa jelentette ugyanis a civilizált világ végét, a nagyvárosias Budapest határait. A közművekkel nem vagy gyengén ellátott külterületek „azt testesítették meg, ami fenyegető, sötét, szennyes, kiismerhetetlen, erkölcstelen, ami sokban rokon a zabolátlan természettel, a bűn, a betegség és nem utolsósorban a társadalmi forrongás táptalaja”.⁴⁵ A budapesti közművesített ivóvízhálózat kiépítése tehát ellentétes mozgásokra hívja fel a figyelmünket. Míg technikai megoldásai hozzájárultak ahhoz, hogy a város és környezete közötti határok elmosódjanak, és egy összetett hibrid tér jöjjön létre a társadalmi és természeti tereket összekötő kontinuumon,⁴⁶ addig a városi infrastruktúra a természet erőin győzedelmeskedő civilizáció helyét is kijelölte, és kulturális értelemben határozottan elválasztotta a várost és vidékét.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest
P 389 – Károlyi család levéltára. Károlyi II. Sándor. 3. tétel: Hivatalos levelek

⁴⁵ Sipos 2007: 9.

⁴⁶ Kaika 2005: 5.

Kajlinger Mihály 1902a: Budapest vízellátása az 1897–1900. évek alatt. *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye* (36.) 1. 33–49.

Kajlinger Mihály 1902b: Budapest vízellátása az 1897–1900. évek alatt II. *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye* (36.) 2. 61–77.

Borsszem Jankó, 1899.

Budapesti Napló, 1898.

Budapest Hírlap, 1897.

Gazdasági Mérnök, 1887.

Hazánk, 1899.

Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1902–1924.

Pesti Hírlap, 1897.

Hivatkozott irodalom

Dobos Irma, Dr. 1985: Megemlékezés. A 100 éves vízjogi törvény. *Hidrológiai Tá-jékoztató* (25.) 1. 8.

Fehér György 2020: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest.

Gatejel, Luminita 2022: *Engineering the Lower Danube. Technology and International Cooperation in an Imperial Borderland*. Budapest–Vienna–New York.

Gruffat, Corentin 2023: The Beautiful Public Danube: Water Uses, Water Rights, and the Habsburg Imperial State in the Mid-Nineteenth Century. *Austrian History Yearbook* (54.) 136–158.

Hajdu György 1973: A főváros vízellátása. *Hidrológiai Közöny* (53.) 7. 297–305.

Herrich Károly 1871: Elmélkedés a vízjogi törvények felett. *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye* (5.) 1. 3–16.

Horváth István 2011: Erre beszéljen Kajlinger uram! A főváros vízellátása a századfordulón.

A Magyar Hidrológiai Társaság XXIX. Országos Vándorgyűlése (Eger, 2011. július 6–8.). Eger, 1083–1089.

Kaika, Maria 2005: *City of Flows: Modernity, Nature, and the City*. New York–Oxford.

Károlyi András – Tolnai Béla 2008: *Víz-rajz. 140 éve a főváros szolgálatában*. Budapest.

Meißl, Gerhard 2007: Hálózatok és a városi tér. A technikai infrastruktúra modernizálása és szerepe Bécs fejlődésében a Ferenc József-i korban. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* (2.) 63–80.

- Melosi, Martin V. 2020: Urban Infrastructure and the Cultural Turn. In: Haumann, Sebastian – Knoll, Martin – Mares, Detlev (eds.): *Concepts of Urban-Environmental History*. Bielefeld, 145–154.
- Mike Károly – Szepesi Balázs – Ungvári Gábor – Kaderják Anita 2014: Víz, ami összeköt. A történetírás és a közgazdaságtan együttműködésének lehetőségeiről. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 13–36.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven.
- Sipos András 2007: Bevezetés. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* (2.) 9–11.
- Vadas András 2025: Sanitation and Pollution. In: Brady, Lisa (ed.): *Oxford Bibliographies in Environmental History*. New York.
- Valenti, Salvatore 2023: *Water in the Making of a Socio-Natural Landscape. Rome and Its Surroundings, 1870–1922*. New York–London.
- Vári András 2009: Vízszabályozások, tulajdonjogok és gazdálkodás Magyarországon az 1820-as és az 1870-es évek vége között. In: Halmos Károly – Klement Judit – Tomka Béla – Pogány Ágnes (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 313–323.
- Vedres Lipót 1966: Kájlínger Mihály élete és szerepe Budapest ivóvízellátásában. *Hidrológiai Közlöny* (46.) 12. 574–579.
- Vitális Sándor 1937: Budapest székesfőváros vízellátásának problémái. *Hidrológiai Közlöny* (17.) 1. 46–60.
- Winiwarter, Verena – Schmid, Martin 2020: Socio-Natural Sites. In: Haumann, Sebastian – Knoll, Martin – Mares, Detlev (eds.): *Concepts of Urban-Environmental History*. Bielefeld, 33–50.

Gerhard Péter

Műhely és Kert?

Fásítási törekvések a magyar fővárosban a dualizmus korában

Workshop and Garden? Forestation Efforts in the Hungarian Capital during the Dualist Era

The article explores the problem of how the urban population's relationship to nature begins to change from the mid-nineteenth century. Using the example of the unifying Hungarian capital, it shows how the demand for greening public spaces emerged, what kinds of new landscaping and afforestation projects were launched in the second half of the nineteenth century, which reasons and motivations led to changes in forest management methods and a more conscious approach to forestry, and how the Budapest city administration tried to adapt to changing social needs. The sanitary and economic arguments in favor of afforestation (cleaning up urban air, calming winds, recreational use of green spaces, and logging) are presented in the contemporary discourse, alongside the related conflicts of interest. In the context of one of the most significant contemporary afforestation programs, the establishment of the border forest around Pest, the article describes these aspects and conflicts of interest in detail, as well as the beginnings of the transformation during which the exploitation of nature intensified, but the need to protect nature and the idea of conserving resources also emerged.

Noha Hanák Péter metaforája nyomán Budapestet – a zöld Béccsel („Kert”) szembeállítva – inkább az ipari fejlődés terén elért eredményeivel („Műhely”) szoktuk jellemezni,¹ a 19. század közepétől a magyar fővárosban is megjelent a város „zöldítésének” óhaja. Korábban a városi ember legfeljebb kertekre tartott igényt, amikor a természettel kívánt kapcsolatba kerülni, a vadont pedig idegen, útonállókkal és vadállatokkal teli veszedelmes helyként képzelte el. Talán a helyközi közlekedés fejlődésének és biztonságosabbá válásának hatására, különösen a kényelmes vasúti fülkék ablakaiból kitekintve lehetett az erdők, a természet látványához a veszélyek

¹ Hanák 1988.

helyett egyre inkább az idillt társítani.² A természethez való viszony átalakulása a városban és közvetlen környékén a fás, parkos, erdős területek kiterjesztésének igényét is eredményezte. A rendi korszak budai vagy pesti polgárát kevésbé zavarta a növényzet nélküli utcák,³ a kopár budai hegyek vagy a futóhomoktól kietlen pesti határ látványa, de ez a 19. század közepétől gyökeresen megváltozott: noha ez az időszak alapvetően a természet leigázásáról, megzabolázásáról, az ipari társadalom kialakulásáról szól, már megjelennek az ember és természet viszonyát a harmóniára törekvés alapján elképzelő nézetrendszer egyes elemei is.⁴

A 19. század elején kezdődött meg Pesten a közterületek fásítása, de ez eleinte elenyésző részüket érintette csupán. Az első sétányt, ahová már fákat is ültettek, a mai Vigadó téren hozták létre.⁵ Egy-egy fasor ültetésére került még sor a reformkorban, de az utcák fásítása néhány kivétellel nem volt napirenden. Pedig a parkok, zöldterületek mind Budán, mind Pesten a városmagtól viszonylag távol voltak, így a lakosok illet csak komolyabb távolságok megtétele árán láthattak. Ezért lett egyre fontosabb a közterek fásítása, az utcai fasorok ültetése, ami a 19. század közepétől gyorsult fel.⁶ A Pestről elsőként, feltehetően 1844 körül készült fényképfelvételen, az Albertinában őrzött, a Kecskeméti utcát a mai Kálvin tér felől ábrázoló dagerrotípián még egyetlen növény sincs,⁷ míg az ugyanezt a területet ábrázoló századfordulós fotókon már számos fa látható. A mai Vörösmarty térről azonban még az 1880-as években is készült olyan fénykép, amely teljesen fátlan térséget mutat,⁸ míg a századfordulón már itt is megjelent a növényzet.⁹

A főváros elődvárosaiban eleinte csupán a jellemzően a külterületeken megtalálható – főleg termelési céllal ültetett – kertekben lehetett fákkal találkozni. Az első díszkertek részben magántulajdonban jöttek létre a 18. század folyamán (a Károlyi-kert, az időnként a szélesebb közönség számára is látogatható Orczy-kert és a Margitsziget), de megjelentek a kimondottan közparknak szánt területek is (Budán a Városmajor, Pesten a Városliget). Annak ellenére, hogy számos területen

² Természetesen az ember tevékenysége nyomán maga a megfigyelt táj is változott. Vadas 2021.

³ Podmaniczky Frigyes szerint még a Margitsziget és a Városliget parkosításában kulcsszerepet játszó József nádor is úgy vélte, hogy – a parkokat leszámítva – a fák nem valók a városba. Idézi: Csepely-Knorr 2016: 19; Magyar E. 89.

⁴ E kettősségről lásd: Nemes 2023.

⁵ Itt volt az akkori hajóhíd pesti hídfője. Csepely-Knorr 2016: 13.

⁶ Csepely-Knorr 2016: 144.

⁷ Sándor P. 2010.

⁸ BFL XV.19.d.1 5/88. A Gizella tér panorámaképe.

⁹ BFL XV.19.d.2.b 129. Panorámakép az egykori Gizella térről.

a városegyesítés utáni időszak a modern városi infrastruktúra kialakulását hozta el, és a meglévő parkok gondozása Budapest Székesfőváros Kertészete létrehozásával új lendületet kapott,¹⁰ érdekes módon a dualizmus időszakában csak két jelentősebb városi közparkot létesítettek, és ezek kialakítása is csak igen vontatottan haladt.

Az 1867-ben faiskolaként indult, csak az 1890-es évekre parkosított Népligetnek, Budapest legnagyobb közparkjának létesítése hányattatott későbbi sorsa alapján tulajdonképpen kudarcnak tekinthető, különösen, ha létrejötteinek körülményei alapján a Népliget bécsi ikerpárjának tekinthető, de az osztrák főváros egyik leghangulatosabb parkjává vált Türkenschanzparkkal vetjük össze.¹¹ A Gellért-hegyen pedig a fásítás folytatása az 1890-es évekig váratott magára, noha a parkosítását már 1872-ben megkezdték Buda városának költségén, majd 1873-ban már a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (a továbbiakban FKT) is hozzájárult a költségekhez.¹² Ebben talán az is közrejátszott, hogy noha a Citadella eredeti rendeltetése már a kiegyezéssel okafogyottá vált, az erődöt csak nagy sokára, 1897-ben adta át a hadsereg a fővárosnak. Ahogy egy 1876-os térképen látható, az egész Gellért-hegy építési tilalmi övezet volt. Egy másik, 1875-ös térkép pedig – amely amellet, hogy az építési tilalmat katonai célokkal magyarázza, a Citadellából való lőtávolságok sugarait is ábrázolja – arra utal, hogy az erőd hadászati jelentősége sem enyészett még el, így a terület bizonytalan sorsa nem kedvezett a Gellért-hegy rendezésének.¹³

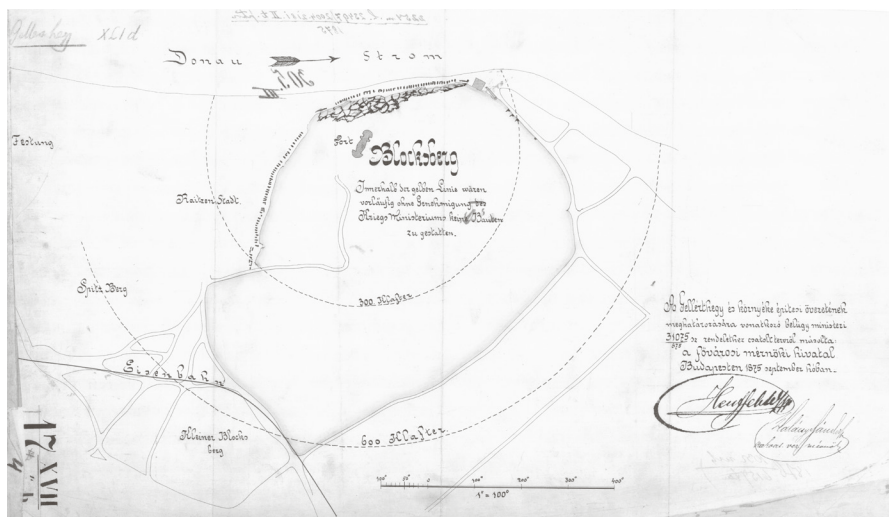
¹⁰ A főkertészi pozíció(k) és Budapest Székesfőváros Kertészete korai történetéhez lásd: Brunner 2024. Brunner Attila cikkéből kiderül, hogy a főkertészi pozíció létrejötte az időpontja 1868, illetve 1874, a főváros kertészetéről mint saját hatáskörrel rendelkező hivatalos szervről azonban csak 1892-től beszélhetünk.

¹¹ Csepely-Knorr Luca azzal indokolja a Népliget és a Türkenschanzpark hasonlóságát, hogy mindkét park külvárosban, korábbi bánya helyén, munkások által lakott területen a korszak legnagyobb alapterületű új parkjaként létesült. Csepely-Knorr 2016: 117. A Népliget kialakására lásd még: Viczián 2019: 224–231; Perczel 2024: 237–241.

¹² Csepely-Knorr 2016: 129.

¹³ BFL XV.16.e.262/1a A Gellért-hegy és környékének szabályozási áttekintő térképe az építési tilalom kiemelésével, 1876. BFL XV.16.e.262/1b A Gellért-hegy áttekintő térképe, 1875.

III. BUDAPEST: A FŐVÁROS KÖRNYEZETTÖRTÉNETE

1. ábra. A Gellért-hegy áttekintő térképe, 1875¹⁴

Az egyesülő főváros közigazgatási területén belül fákkal szerencsére nemcsak az utcákon és a parkokban lehetett találkozni, hanem – elsősorban a Duna jobb partján – erdőkben is. Az erdőterületek csökkenése országosan a 19. század közepétől gyorsult fel, a jobbágyfelszabadítás utáni első harminc évben a legelőilletékességgel rendelkezők 1,3 millió hektárnyi erdőt irtottak ki.¹⁵ Ennek megfékezésére alkották meg az első erdőtvényt 1879-ben,¹⁶ de ennek hatálya csak a korlátozott forgalmú erdőkre terjedt ki, a több mint egyharmados részarányt képviselő magánerdőkre nem, így ezekben – elsősorban fakitermelési célból – tovább folyt az irtás.¹⁷ Más kérdés, hogy a mezőgazdaság és az erdők közötti éles választóvonal éppen a 19. században kialakult szabályozás eredménye, hiszen agrártevékenység – főleg legeltetés – fás területeken is folyt, amit éppen ez az éles megkülönböztetés tett lehetetlenné, fenntarthatatlan rendszert alakítva ki.¹⁸ Az erdőterület csökkenése valójában csak 1920 után állt meg, éppen abban az időszakban, amikor a mérsékelt égövi erdők kiterjedése általában véve is stabilizálódott. Az addigra már amúgy is jócskán megcsappant kiterjedésű mérsékelt égövi erdőségek kitermelésének csökkenése a 20. század első felétől három fő ok miatt indult meg: ezek a le-

¹⁴ BFL XV.16.e.262/1b A Gellért-hegy áttekintő térképe, 1875.

¹⁵ Bartha 2003: 1568.

¹⁶ 1879. évi XXXI. törvénycikk.

¹⁷ Bartha 2003: 1568.

¹⁸ Balogh 2021b. A lakosság számára elérhető legelők területe így csökkent, nyomás alá helyezve a hivatalosan erdőnek minősített területeket is. Balogh 2021a: 228.

lassuló népességnövekedés, a mezőgazdaság extenzívből egyre intenzívebbé válása, valamint a növekvő mértékű trópusi erdőirtásból származó faáru elterjedése.¹⁹

Szemben az országos trendekkel, a fővárosban éppen a 19. század közepétől kezdett növekedni mind a parkok, mind az erdők faállománya. Az erdősítést Budán paradox módon a filoxéravész is elősegítette, mivel itt a szőlőket nem telepítették újra, ezek helyét az új beépítési lehetőségeket kereső, de egyúttal megnövekedett rekreációs igényekkel is rendelkező városi lakosság vagy házépítési céllal parcellázta fel, vagy esetenként erdők telepítését óhajtotta. Az első Budát érintő erdőgazdasági üzemterv 1859-ben, míg az új erdőtörvény alapján álló 1883-ban készült el,²⁰ és ez utóbbi is szem előtt tartotta, hogy az erdőt pihenésre használó lakosság számára szinte észrevétlenül folyjon az erdők felújítása.²¹ Ennek ellenére a gyors erdőjavítás érdekében mégis folytatódtak a tarvágások,²² bár Vadas Jenő és Tavi Gusztáv főerdőtanácsosok, valamint Bund Károly, az Országos Erdészeti Egyesület titkára szerint ez is ahhoz járult hozzá, hogy a századfordulóra igen silánnyá váltak a budai erdők.²³ Szakvéleményük elkészítésének közvetlen előzménye az volt, hogy 1899-ben Darányi Ignác földművelésügyi miniszter összehívott egy értekezletet a fővárosi erdők gondozásának tárgyában. Emmer Kornél országgyűlési képviselő a képviselőház pénzügyi bizottságában ugyanis a fővárosi erdők állapotáról tett panaszt, felhánytorgatva azt, hogy túl sok a tarvágás, túl rövidek a fordák, azaz a faállomány megújítási ciklusai, túl gazdasági szemléletű az üzemterv, az erdőgazdálkodás pedig nincs tekintettel a közönség rekreációs és szépészeti igényeire. Halmos János polgármester, Solcz Gyula országos főerdőmester, Csik Imre királyi erdőfelügyelő, Tavi Gusztáv főerdőtanácsos és persze Guckler Károly fővárosi erdőmester az értekezleten védte a meglévő üzemtervet és gyakorlatot, viszont elismerték, hogy lehetséges annak a lakosság igényeihez való igazítása. Mind ez az értekezlet, mind a főváros erdőszeti bizottmánya, mind Budapest Székesfőváros Tanácsa (a továbbiakban: Tanács) elfogadta Emmer Kornél javaslatait, és utasította Guckler Károlyt,²⁴ hogy vizsgálják meg az üzemterv

¹⁹ McNeill 2011: 260–261.

²⁰ Tóth 1964: 200–201. Havas Sándor szerint az első üzemtervet a budai erdők elpusztításáért aggódó lakossági tiltakozások hatására az 1860-as évek végén Buda városa feladta, és attól fogva lényegében csak a kiszáradt fákat termelte ki. Havas 1885: 940. Valójában 1873-ban például az keltett felháborodást, hogy a Normafától a János-hegyig vezető sétaút körüli erdő kitermelése merült fel. *Budapesti Közlöny* 7. évf. 207. sz. 1873. szeptember 10. 1694.

²¹ Havas 1885: 942. Az üzemtervek bevezetése azt jelentette, hogy megjelentek a tudományos megalapozottságú, ökológiai szemléletű erdőgazdálkodás első lépései. R. Várkonyi 2021: 64.

²² Tóth 1964: 201.

²³ Bund–Vadas–Tavi 1900.

²⁴ Guckler Károly (1858–1923), 1895-től haláláig fővárosi erdőmester.

módosításának lehetőségét olyan szempontok alapján, hogy az legyen kíméletesebb, azaz a fordák lehetőleg legyenek hosszabbak; a kihasználási rendszer ne általános legyen, hanem az erdők sokféleségét figyelembe véve terepviszonyok szerint speciális; továbbá a kivételes szépségű, pótolhatatlan faegyedeket és csoportokat ne erdészeti, hanem kertészeti kezelésbe vegyék.²⁵ Végül Vadas Jenő és társai már említett munkája, továbbá Emmer Kornél javaslatai az üzemterv jelentős módosítását eredményezték. Ezt Guckler Károly hajtotta végre, aki már korábban felismerte, hogy a tövekről, tuskókról újra sarjadzó erdők egyre silányabbak, ezért a makkról ültetett erdők telepítését preferálta, viszont ezek a lassan növvő fák zavarták az erdőhasználó laikusokat – azaz éppen az ő addigi tevékenysége volt a felzúdulás oka. A módosított üzemterv kompromisszuma végül a lassabb ütemű, helyspecifikusabb és kisebb területekre kiterjedő erdőmegújítás lett.

A főváros dualizmus kori fásítási programjainak egyik további tanulságos, mégis kevésbé szem előtt lévő példája a határerdő telepítése volt, ezért a továbbiakban ezt mutatom be részletesebben.

A határerdő

A Pestet uraló por és sár megszüntetése érdekében először Széchenyi István vetette fel – a parkok és fasorok bővítése mellett – erdősávok létesítését Pest körül.²⁶ Ő a várost támadó homokviharak elleni egyetlen ellenszerként erdők telepítését javasolta, bár látta, hogy a birtokosoknak erre idejük sincs, de anyagi érdekük sem függődik hozzá.²⁷

Az erdősítési koncepció Széchenyi, majd Táncsics Mihály ötlete nyomán Feszly Frigyes szabályozási tervjavaslatában és Podmaniczky Frigyes emlékirataiban is felmerült.²⁸ A közös ezekben az, hogy – nyugat-európai előképek alapján – a por távoltartását a várostól a rekreációs funkciók kialakításával együtt kívánták megvalósítani. Figyelemre méltó, hogy ezek az elképzelések szorosan összekapcsolódtak a városi levegő megtisztításának igényével, noha az effajta törekvések világszerte is csak a 20. század közepétől kezdtek el teret nyerni.²⁹ A zöldgyűrű többször is visszatérő elképzelése, amely a meglévő külvárosi zöldterületek – köz-

²⁵ Emmer Kornél panasz a képviselőház pénzügyi bizottságában: *Pesti Hírlap* 20. évf. 268. sz. 1898. szeptember 28. 3. Az 1899-es értekezletről lásd: *Fővárosi Közlöny* 1899. december 5. 3–8.

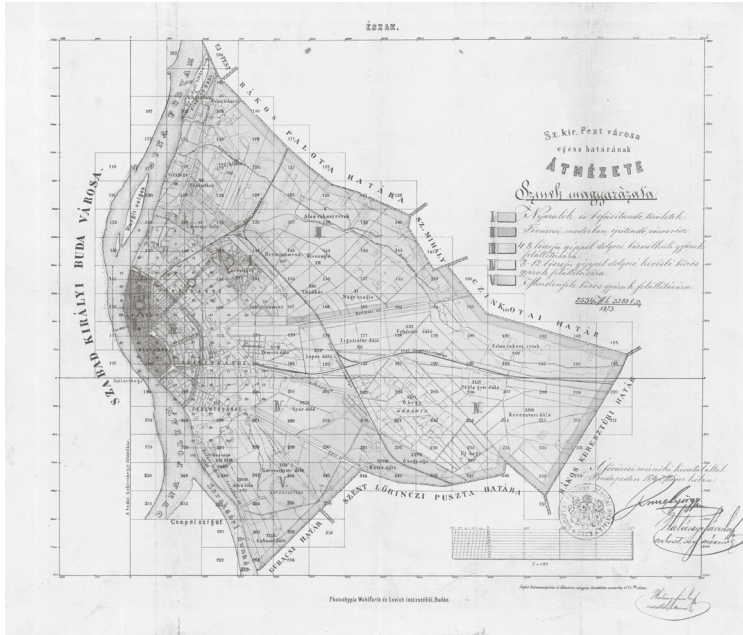
²⁶ Széchenyi 1995: 20; Csepely-Knorr 2016: 25.

²⁷ Széchenyi 1995: 21.

²⁸ Csepely-Knorr 2016: 47, 49.

²⁹ McNeill 2011: 73–105.

tük a Városliget – összekapcsolásának gondolatán alapult, végül csak terv maradt, de egy hasonló célú koncepció, a határerdő legalább részlegesen megvalósult.

2. ábra. Sz. kir. Pest városa egész határának átnézete, 1874³⁰

A pesti határ befásításához – a vonakodó birtokosok helyett – végül az egyetemes főváros törvényhatósága fogott hozzá. A Tanácsnak az 1877. július 19-én, a Középítési Bizottmánnyal közösen tett javaslata a pesti határ erdősítéséről³¹ már 1877. július 25-én a közgyűlés elé került. A javaslat előkészítéseként addigra egy bizottság (Gerlóczy Károly alpolgármester vezetésével Havas Sándor, Lóhr Antal, Weber Antal és Nasztl Mór bizottsági tagok, valamint Halácsy Sándor mérnök) járta be a pesti határt. (A közgyűlés e bizottság tagjainak munkájával annyira elégedett volt, hogy a budai határ bejárásával is megbízta őket.) Előterjesztésük nyomán pedig a közgyűlés arról határozott, hogy az általános szabályozási tervben jelzett, a városhatáron létesítendő utak 4 öl (kb. 7,5 méter) szélesek legyenek, mellettük a város felé pedig átlagosan 90-95 öl (kb. 170-180 méter) széles erdősávot kell létesíteni, és erre az erdősítés befejezéséig évi tízezer forintos kiadást is meg-

³⁰ BFL XV.16.b.221/17f Sz. kir. Pest városa egész határának átnézete. Pest kataszteri térképsorozatának szelvényhálózati beosztása, az 1874-es városrendezési elképzelések utólagos jelölésével, 1874. A térképen már látszik a tervezett fásítási öv.

³¹ BFL IV.1407.a 10. kötet, 1877. július 19. 31059/1877.

szavazott.³² A szükséges kisajátításokban érintett területekért pedig a fővárosnak a saját területeiből kellett felajánlania megfelelő értékű csereterületeket. Mindennek végrehajtása Havas Sándor elnökletével az Erdészeti Albizottmány feladata lett. Mivel az FKT-t felállító 1870. évi X. törvénycikk eme új testület elé rendelte az egyesülő főváros hatóságai által hozott városrendezési tárgyú határozatokat, terveket és költségvetéseket, egyebek közt „a nyilvános parkok és faültetvények fenntartása és terjesztése” kapcsán is,³³ így e határozathoz is kellett az FKT jóváhagyása, emellett mivel az erdősítéshez kapcsolódó kiadások a főváros házipénztárát több éven át rendszeres évi kiadással terhelték meg, belügyminisztériumi ellenjegyzésre szintén szükség lett.³⁴ 1878 elejére a kijelölt területből 63 kat. holdat már be is fásítottak 480 ezer darab 2–6 éves facsemetével.³⁵

1896-ban a közgyűlés annak apropóján tekintette át a határerdő telepítésének addigi eredményeit, hogy Gombár Tivadar bizottsági tag az erdészeti albizottság 1896 elején tartott ülésén érdeklődött a befásítási öv helyzetéről. A közgyűlés azt javasolta, hogy az erdőöv elhanyagoltságára való tekintettel az illetékes tanácsi ügyosztály és az erdőmester vizsgálja meg, hogy az erdőöv továbbra is fenntartandó-e. Ez a jelentés elkészült, és arra az eredményre jutott, hogy 12 000 folyóméter határvonal erdősítve lett, és a projekt folytatandó is lenne, kivéve a Pusztaszentmihály (Rákosszentmihály) határától a Dunáig terjedő részt, mert itt a körvasút töltése éppen egybeesik a kijelölt befásítási övvel. Ami a fásítás látszat szerinti eredménytelen voltát illeti, a jelentés szerint ezt az okozza, hogy „a csemetéket nyáron nem szabad felkapálni, mivel akkor kisülnének, [...] s így nyáron felburjánzik a gaz a csemeték felett, azok eltűnnek a magas gaz között, de azért megélnék, sőt általában szép sikerrel is lettek az ültetések fogatosítva”. A külterki és erdészeti bizottmány véleménye szerint is folytatandó volt a befásítás, elsősorban a meglevő részeknek egymással való összekötése céljából, kivéve az említett körvasúti szakaszt.³⁶ A közgyűlés az előterjesztés szellemében az erdősítés folytatásáról, azaz a már meglevő telepítések összekötéséről és a még kopár részek fásításáról határozott.³⁷

Jókai Mór a századforduló idejére már az erdőöv létrehozásának az előnyeit ecsetelhette a pesti síkságot bemutató útleírásában: „A kik még negyven évvel

³² Az általában emlegetett 100 ölnyi szélesség tehát a határúttal együtt értendő.

³³ 1870. évi X. tc. 17. § f).

³⁴ BFL IV.1403.a 5. kötet. Az 1877. július 25-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 179–180.

³⁵ Ezalatt a budai oldalon csak 60 kat. hold erdősítése történt meg 225 325 darab csemetével. *Gazdasági Mérnök* 1878. január 15. 34.

³⁶ *Fővárosi Közlöny* 7. évf. 43. sz. 1896. május 26. 2.

³⁷ BFL IV.1403.a 24. kötet. Az 1896. május 27-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 236. 720/1896.

ezelőtt láttuk ugyan e hegyoromról ugyanezt a tájat, visszaemlékezhetünk arra a homok sivatagra, mely a fővárost körülvette. Egy-egy nyári vihar valóságos sirokkót támasztott e rónán, mely porfellegeivel a fővárost láthatatlanná tette. Ma már e saharai tűnemények nem ismétlődnek. [...] Mai napság ez a sivatag dúsan jövedelmező mezei gazdaságok területévé lett, s a saharai homok-vihar nem borítja el többé a fővárost; melyet ültetett erdő-öv vesz körül: míg a kertekkel körül vett házcsoportok egyre nyomulnak előbbre, elfoglalni a hajdan »dicsőséges« nemesi gyűlések helyét még sokkal nemesebb kultúra számára.”³⁸

A határerdő-telepítés 1900-ra valóban komoly eredményeket tudott felmutatni: egy sajtótudósítás szerint addigra már 361,81 kat. hold volt a befásított terület mérete.³⁹ Ekkorra azonban – a gazdasági válság hatására – a főváros egyre kevésbé kívánta tovább finanszírozni az immár költségesnek ítélt projektet. Ez egészen hirtelen, az özv. Schmiedl Sándorné és társai tulajdonában álló, alsó-rákosi rétek 39153/6178. sz. alatti ingatlanok erdősítés céljából való kisajátításakor vált nyilvánvalóvá. A pénzügyi és gazdasági bizottmány, valamint a Tanács ugyanis egybehangzóan azt javasolta a közgyűlésnek, hogy az ingatlan kisajátítását⁴⁰ és ennek apropóján az 1896. évi 720. sz. közgyűlési határozat rendelkezéseinek hatályon kívül helyezésével a befásítási öv további fejlesztését is állítsa le.⁴¹ A közgyűlésen Kiss Károly tímár, bizottsági tag meg is lepődött, hogy egy konkrét ügyben a tanácsi előterjesztés egy korábbi, közgyűlési határozatokba foglalt elvi kérdéshez is hozzányúl, ráadásul a befásítási övezet kérdésének köztisztasági, közegészségügyi és szépészeti vonatkozásait sem járja körül, így ő új előterjesztés elkészítését javasolta. Czigler Győző⁴² szintén elutasította a projekt leállítását, hiszen véleménye szerint az már kétharmad részben végre is lett hajtva, majd így érvelt: „Most csak azért, mert véletlenségből a kisajátításra kevesebb pénz áll a főváros kasszájában rendelkezésre, azt mondani, hogy egyáltalában nem sajátítunk ki semmit, nem lehet, mert akkor épen oly jól a belvárosi elhatározott szabályozás keresztülvitelét is meg lehetne akasztani. Városrendezési szempontból erre a befásításra szükség van, tehát tessék a fővárosnak a telkeket megbecsültetni és beváltani.”⁴³

³⁸ Jókai 1891: 166–167.

³⁹ *Magyar Nemzet* 21. évf. 29. sz. 1902. február 22. 9. Tóth József szerint végül a teljes befásított terület mérete 477 kat. hold lett. Tóth 1964: 201. A telepítés során igyekeztek arra is ügyelni, hogy amennyire lehet, tölgyek is legyenek a vegyes faállományban. Havas 1885: 935.

⁴⁰ BFL IV.1407.a 36. kötet, 1900. december 10. 77525/1900–VI.

⁴¹ BFL IV.1403.a 33. kötet. Az 1900. december 27-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 588.

⁴² Czigler Győző (1850–1905): építész, a fővárosi mérnöki hivatal alkalmazottja.

⁴³ *Fővárosi Közlöny* 1900. december 28. 1723.

Máttyus Arisztid⁴⁴ érvelt a vitában a fásítás leállítása mellett. Ő arra hivatkozott, hogy a fásítási öv létrehozásakor a főváros futóhomokkal és „sivatag pusztasággal” volt körülveve, de immár mindenütt virágzó kerti gazdaságok övezik Pestet, futóhomok megkötésére már nincs tehát szükség. Amiatt is fölösleges további telkeket drágán kisajátítani, mivel szerinte a fásítási övezetet húsz év múlva a város fejlődése miatt újból parcellázni fogják. Ezután Kollár Lajos⁴⁵ szólt hozzá a kérdéshez, ő Mátyussal vitatkozva megemlítette, hogy a szélviharok által a városba juttatott portól a kertek nem, csakis az erdősáv védi meg a várost. A kisajátítással megszerzett telkek pedig, ha mégis parcellázásra kerülne sor, húsz év múltán már a fővárosnak hoznak majd jövedelmet. A közgyűlési többséget mindenesetre nem hatották meg a fásítást felfüggesztő javaslat elleni érvek, 115-en szavaztak mellette, és csupán 68-an ellene.⁴⁶

A belügyminiszter azonban ezt a döntést elhamarkodottnak látta, és a fővárost újabb határozat meghozatalára utasította. A Tanács erre megvizsgálta a befásítás folytatásának a lehetőségét, a főváros mérnöki hivatalával kiszámoltatta, hogy még 199,5 kat. hold terület kisajátítására lenne szükség, körülbelül két és fél millió korona értékben. Ennek figyelembevételével a fővárosi közgyűlés kültelki és erdészeti bizottsága, a kisajátítandó telkek értékének aránytalan emelkedésére való tekintettel, továbbra is elvetette a befásítás folytatását, viszont a már megszerzett területeken az erdősáv fenntartását, sőt erdőgazdasági üzem-terv szerinti kezelését indítványozta. A már kisajátított telkek értékesítését nem ajánlotta, viszont javasolta a még meg nem szerzett telkek kisajátítási jog alóli felszabadítását.⁴⁷

A közgyűlés 1902. október 22-én foglalkozott újra a fásítási öv kérdésével. A Tanács az FKT átiratát terjesztette a közgyűlés elé, amely minden korábbi javaslat dacára a fásítási öv továbbfejlesztését ajánlotta.⁴⁸ A témához először Kasics Péter⁴⁹ szólt hozzá, aki hangsúlyozta, hogy a fásítás folytatása közegészségügyileg hasznos lenne, de Budapest környéke immár civilizált táj, nem pedig sivatag, és ehhez képest a telkek kisajátításának költsége is nagyon magas, amihez még hozzájön

⁴⁴ Mátyus Arisztid (1841–1914): Pest-belvárosi ügyvéd, országgyűlési képviselő.

⁴⁵ Kollár Lajos (1853–1927): ügyvéd, udvari tanácsos, országgyűlési képviselő.

⁴⁶ *Fővárosi Közlöny* 1900. december 28. 1723; BFL IV.1403.a 33. kötet. Az 1900. december 27-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 588. 1735/1900.

⁴⁷ *Magyar Nemzet* 21. évf. 29. sz. 1902. február 22. 10.

⁴⁸ BFL IV.1407.a 40. kötet, 1902. október 2. 177736/1902–VI; BFL IV.1403.a 37. kötet. Az 1902. október 22-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 440.

⁴⁹ Kasics Péter (1849–1914): honvédelmi miniszteri tanácsos, a budapesti református egyház-község tanácsosa.

magának a fásításnak a költsége. Ezért azt javasolta, hogy a Tanács készítsen új előterjesztést, amely tartalmazza e költségek fedezetét is.⁵⁰

A következő hozzászóló, Rakovszky Géza⁵¹ visszautasította mind a tanácsi előterjesztést, mind Kasics Péter indítványát. Szerinte ugyanis a kisajátításokra tervezett összeg erősen alulbecsült, ő az eddigi tapasztalatok fényében inkább ennek két-háromszorosát látta reálisnak. Ráadásul vagyonszerzési célból sem tartotta szükségesnek a városhatár menti telkek kisajátítását, mert szerinte ezek még ötven év múlva sem fognak nagyobb értéket képviselni; a főváros pedig csak hitelből, tehát jelentős kamatkiadás terhe mellett tudná megszerezni ezeket az ingatlanokat. Rakovszky szerint beépítési célra sem ezek a telkek a legideálisabbak, emellett a közegészségügyi szempontokat is vitatta. Úgy vélte, a vékony, fás öv nem tudja fel tartani a fővárost elérő finom port, legfeljebb a homokot, az uralkodó szelek pedig amúgy is Buda felől fújnak, így ez a keskeny erdősáv legfeljebb a fővárostól keletre fekvő községek számára lehet hasznos. Mátyus Arisztid hasonló érvek alapján szintén ellenezte a fásítás folytatását. Miután ily módon Rakovszky és Mátyus az 1900. évi közgyűlési határozat fenntartása mellett foglalt állást, Kasics Péter pedig a vita végére visszavonta indítványát,⁵² a közgyűlés úgy döntött, hogy elutasítja a Tanács előterjesztését, hatályban tartja az 1900. évi közgyűlési határozatot, emellett a már befásított terület erdőgazdasági üzemterv szerinti kezelését írta elő, illetve a még meg nem szerzett telkek kisajátítási jog alóli felszabadítását határozta el.⁵³ Mindez azt jelentette, hogy a véderdősáv további bővítését ekkor véglegesen elvetették, és többet fel sem merült annak kiterjesztése. A fővárosi erdők területe 1914-ben így is 3500 kat. holdat tett ki,⁵⁴ ez a szám 1918 végére azonban 3037 kat. holdra csökkent,⁵⁵ mivel az ínséges háborús időkben a lakosság a tűzifát is egyre inkább innen – és a parkokból – szerezte be.⁵⁶ A határerdőt lényegében teljesen tarra vágták, itt 420 kat. hold felújítása vált szükségessé 1920 után.⁵⁷

⁵⁰ *Fővárosi Közlöny* 1902. október 24. 1264–1265.

⁵¹ Rakovszky Géza (1863–1906): ügyvéd, földbirtokos.

⁵² *Fővárosi Közlöny* 1902. október 24. 1265.

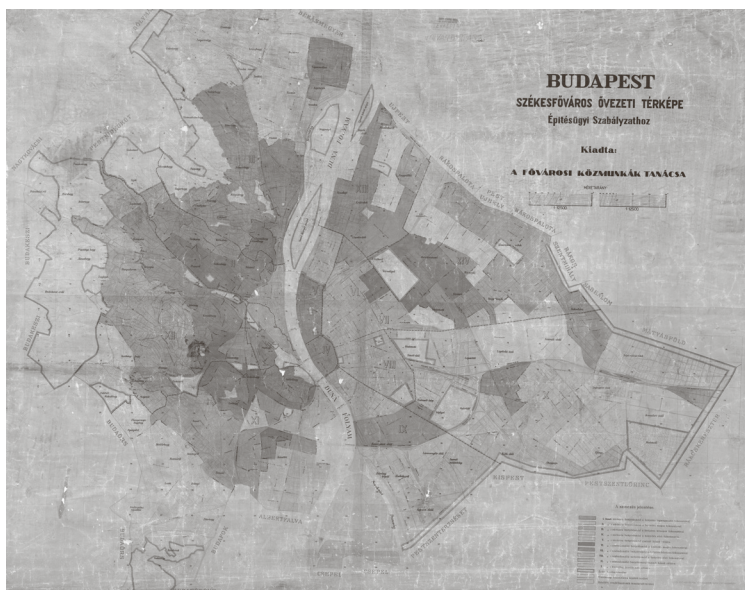
⁵³ BFL IV.1403.a 37. kötet. Az 1902. október 22-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 440. 1264/1902.

⁵⁴ *Budapesti Hírlap* 1914. július 11. 13.

⁵⁵ *Fővárosi Közlöny* 1919. március 14. 351.

⁵⁶ Magyar E. 95.

⁵⁷ Tóth 1964: 202. A határerdő elpusztítása azután a második világháború idején is megismétlődött.

3. ábra. Budapest székesfőváros övezeti térképe Építésügyi Szabályzathoz, 1913 k.⁵⁸

Annak ellenére, hogy végül nem fejezték be, a határerdő telepítése így, torzóként is az egyik legsikeresebb erdősítési projekt volt Budapesten. A teljes eredeti terv, mely szerint a főváros 1873–1950 közötti határa mentén végig összefüggő erdősáv jött volna létre, már 1892-ben, a – szintén a városhatáron futó – körvasút megépítésével lehetetlenné vált,⁵⁹ a körvasút által nem érintett területeken azonban még mindig megtalálhatóak a határerdő darabjai, és mindmáig érzékelhetők az erdősáv pozitív hatásai. A határerdőből ma is létezik a Határ úti Kiserdő, a Kőbánya-Kispest körüli Kút-tói erdő és Kispesti Kiserdő, az Új köztemetőt kívülről körülvevő Határerdő, a Városszéli telep (Kőbánya-Kertváros) és az Akadémiaútelep közötti Kiserdő, a Felsőrákosi rétek egyes fás részei, a Nagyicsei-(kis) erdő, valamint a Sashalmi-erdő.⁶⁰ Jelenleg azonban újabb veszély fenyegeti ezeket

⁵⁸ BFL XV.16.e.251/65 Budapest székesfőváros övezeti térképe Építésügyi Szabályzathoz, 1913 k. A térképen jól kivehető, mely területeket tartották meg a fásítási öv számára. Az építési övezetekről részletesebben lásd: Budapest Főváros középítési rendszabályai, 1873; Fabó 2020.

⁵⁹ *Fővárosi Közlöny* 5. évf. 99. sz. 1895. december 13. 4. Igaz, Guckler Károly még 1914-ben is afölött sajnálkozott, hogy a gőzmozdonyok okozta tűzveszély miatt a körvasút mentén nem lehet fákat telepíteni, annak ellenére, hogy a rákosi homok ellen továbbra is a fásítás az egyetlen védelem. *Budapesti Hírlap* 1914. július 11. 13.

⁶⁰ A nagyicsei erdő Veres Péter úttól északra fekvő része és a sashalmi erdő mindmáig kirajzolja Budapest korábbi határát is, pedig itt nincs is kerülethatár, mivel itt a régi, kisebb Bu-

az erdősávokat: most nem a háborús viszonyok fakitermelése, hanem a klímaváltozás okozhatja eltűnésüket, a Pesti-síkságon fokozatosan sztyeppé alakuló erdős sztyepp vegetációs zóna egyre kevésbé teszi lehetővé zárt erdők fennmaradását.

A fásítási öv kapcsán a fővárosi közgyűlésben kialakult diskurzus alapján megállapítható, hogy amíg úgy érzékelték a döntéshozók, hogy a főváros lakóinak – elsősorban közegészségügyi szempontból – hasznára lehet a városszéli erdőtelepítés, addig az elmaradó magánkezdeményezésű faültetéseket is pótolva komoly erőfeszítéseket tettek a határerdő kialakítása érdekében, de amikor már jelentős előnyöket nem reméltek az újabb faültetésektől, és a főváros pénzügyi helyzete is nehezebbé vált, egyre kevésbé volt népszerű a program folytatása, annak ellenére, hogy a fásítás leállításkor már csak harmadannyi terület erdősítése volt hátra, mint amennyi addig fásítva lett. Ebben az is közrejátszott, hogy – szemben a budai erdőkkel, amelyek védelmében, mint láthattuk, még állami szintű érdeklődés is mutatkozott – itt az erdősítés folytatása nem kaphatott állami segítséget, a határerdő kérdése mindvégig helyi jelentőségű probléma maradt.

A főváros fásítását elősegítő tényezők között lehet tehát megemlíteni a város-lakók megváltozott hozzáállását a természethez, az erdőknek és a parkoknak a városi életminőség és a rekreációs tevékenységek szempontjából áldásos hatását, valamint a homok, a por és a szél negatív hatásainak csökkentésében betöltött szerepének felismerését, a tudományos alapú erdőgazdálkodás elterjedését, továbbá egy – amúgy a várost negatívan érintő – eseményt, a budai szőlők felszámolását a filoxéravész nyomán. Emellett jelentős újdonság, hogy a diskurzus részévé váltak az erdőkkel és a természettel való kapcsolat előnyei. Megjelentek továbbá a laikusok és az erdészeti szakemberek eltérő nézetei az ideális erdőhasznosítással kapcsolatban. A korszak végére a legjelentősebb, nemzetközi szinten is mérhető eredményeket a közterek fásítása, a porviharok kiküszöbölése és az hozta el, hogy a budai hegyvidék igazi városi rekreációs erdővé változott, túraútvonalakkal, mádárvédelmi létesítményekkel. A közparkok kibővítése terén már szerényebbek az eredmények, ezen a téren Bécset meg sem sikerült közelíteni. Mindezek a fejlemények azonban nem egy környezettörténeti változásnak képezik részét, inkább a természeti erőforrások emberi felhasználásában beállt változás váltotta ki őket.⁶¹ Úgy tűnik, egyszerre fokozódott a természet kizsákmányolása, miközben már

dapest egy szegletét 1950-ben az újonnan – egyébként peremközségekből – létrehozott XVI. kerülethez csatolták.

⁶¹ Radkau 2000: 62.

megjelent a természet védelme iránti igény, illetve az erőforrások kímélésének gondolata is. Felsejlenek emellett érdekellentétek is: fásítás vagy telekspekuláció, a költségek viselésének kérdései, a fakitermelés és a rekreációs igények ütközése, a laikusok és az erdészeti szakemberek eltérő nézetei az ideális erdőhasznosításról, a tűzifalopások és az ellenük való védekezés konfliktusai. Ami viszont közös: ebben az optimista korszakban még mindenki úgy vélte, az ember uralhatja és kihasználhatja a környezetet, beavatkozásaival pozitív, az emberi életminőséget is javító hatást érhet el, egyszóval: a természet az ember szolgálatába állítható.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1403.a Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1873–1949.

IV.1407.a Budapest Székesfőváros Tanácsának Tanácsulési jegyzőkönyvei, 1873–1930.

XV.16.b.221 Térképtár. Pest áttekintő térképei, 1785–1880.

XV.16.e.251 Térképtár. Budapest áttekintő térképei, 1873–1968.

XV.16.e.262 Térképtár. Budapest (székes)főváros térképei. XI. kerület térképei, 1870–1887.

XV.19.d.1 Fotótári gyűjtemény. Klösz György felvételei. Digitális felvételek, 1870–1913.

XV.19.d.2.b Fotótári gyűjtemény. Nagy Zsolt digitális képeslapgyűjtemény, 1890–1960.

1870. évi X. törvénycikk.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword=1870.+%C3%A9vi+X.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk> – utolsó letöltés: 2024. május 16.

1879. évi XXXI. törvénycikk.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D30> – utolsó letöltés: 2024. május 16.

Budapest Főváros középítési rendszabályai, 1873.

Jókai Mór 1891: Bevezetés. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*.

IX. kötet. Magyarország 2. kötete. *A pesti síkság*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 165–169.

Széchenyi István 1995: *Buda-pesti por és sár*. Budapest.

Budapesti Hírlap, 1914.
Budapesti Közlöny, 1873.
Fővárosi Közlöny, 1895–1919.
Gazdasági Mérnök, 1878.
Magyar Nemzet, 1902.
Pesti Hírlap, 1898.

Hivatkozott irodalom

- Balogh Róbert 2021a: A Kárpát-medence-fogalom jelentősége az antropocén korszak szempontjából. Válságtudat és antropogén tájalakítás (1910–1945). In: Demeter Gábor et al. (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet - Historiográfia*. Budapest, 219–244.
- Balogh Róbert 2021b: Kárpát-medencei antropocén történelem. Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein, 1880–1919. In: Demeter Gábor et al. (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest, 93–123.
- Bartha Dénes 2003: Történeti erdőhasználatok Magyarországon. *Magyar Tudomány* (109. [Ú.F. 48.]) 12. 1566–1577.
- Brunner Attila 2024: Az egyesített főváros zöldügye és a közigazgatás. Budapest Székesfőváros Kertészete működésének első évtizedei. In: Lukács Anikó – Simon Katalin – V. László Zsófia (szerk.): *A város anatómusa. Tanulmányok Sipos András tiszteletére*. Budapest, 215–235.
- Bund Károly – Vadas Jenő – Tavi Gusztáv: Budapest székes-főváros erdeiről. *Erdészeti Lapok* (39.) 11. 1015–1044.
- Csepely-Knorr Luca 2016: *Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig*. Budapest.
- Fabó Beáta 2020: Budapest 1945 előtti építési szabályzatainak áttekintése. *Tanulmányok Budapest múltjából* (45.) 83–130.
- Hanák Péter 1988: *A Kert és a Műhely*. Budapest.
- Havas Sándor 1885: A főváros erdészeti viszonyai. *Erdészeti Lapok* (24.) 10. 933–947.
- Magyar Erzsébet 2013: Budapest parkjai, 1870–1918. A szisztematikus városi zöldterület-politika megjelenése. *Korall* (14.) 53. 89–117.
- McNeill, John Robert 2011: *Valami új a nap alatt. A huszadik század környezet-története*. Budapest.

- Nemes Robert 2023: Megkezdődik a Tisza szabályozása. In: Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története. A kezdetektől 1868-ig*. Budapest, 479–483.
- Perczel Olivér 2024: „Gyerünk a Népligetbe, ott jól mulat a nép!” A népligeti vurstli története (1896–1952). In: Lukács Anikó – Simon Katalin – V. László Zsófia (szerk.): *A város anatómusa. Tanulmányok Sipos András tiszteletére*. Budapest, 237–265.
- R. Várkonyi Ágnes 2021: Ökológiai gondolkodás Magyarországon a régi évszázadokban. In: Balogh Róbert et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 53–65.
- Radkau, Joachim 2000: A környezettörténet nyitott kérdései. *Korall* (1.) 1. 62–73.
- Sándor P. Tibor 2010: Felbukkant az első pesti látképet ábrázoló dagerrotípia. *Budapest* (33.) 4. 30–33.
- Tóth Sándor 1964: Budapest zöldövezet kialakulásának történeti áttekintése, az elmúlt időszak gazdálkodásának értékelése. *Erdészeti Lapok* (13.) 5. 199–206.
- Vadas András 2021: Tájátalakítás és társadalom. In: Balogh Róbert et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 69–75.
- Viczián Zsófia 2019: *Budapesti fák. Kéregbe zárt történelem*. Budapest.

IV. VÁROSI KÖRNYEZETTÖRTÉNET

Borbély Tamás

„Azt hittük egykor, hogy Győr csakugyan
komolyan veszi a sétálóhelyek megteremtését...”
Gyáralapítások és „zöldterületek”
Győrött a dualizmus időszakában

“We once thought that Győr was really serious about creating pedestrian spaces...”. Factory Foundations and ‘Green Spaces’ in Győr during the Dualist Era

The economic development of Győr during the Dualist era is a relatively well-researched chapter in the city’s history. The settlement of industry and the regulation of the rivers from the 1880s onwards, supported by the city government, determined the development of the city and its townscape for more than a century. These developments have been generally considered to be positive for contemporaries and ever since. In this study, I set out to nuance this picture and to show that, despite the best efforts of the city authorities, both the river regulations and the factory settlements were criticized. In particular, the lack of urban public parks has been critiqued by contemporaries, who regularly point to the need for green spaces in a rapidly growing and industrializing city. These criticisms are presented above all in the context of the City Park, which was the ‘victim’ of industrial development.

Győr dualizmus kori gazdasági fejlődése viszonylag részletesen feltárt fejezete a város történetének. Az 1880-as évektől zajló ipartelepítés, valamint a folyószabályozások a városvezetés támogatásával zajlottak, és több mint egy évszázadra meghatározták a város fejlődését, valamint a városképet. Ezek a folyamatok a kortársak, illetve az utókor számára is összességében kedvezően jelentek meg. Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy árnyaljuk ezt a képet, és rámutassunk: a városvezetés minden erőfeszítése ellenére, mind a folyószabályozásokat, mind pedig a gyártelepítéseket érték bírálatok. Elsősorban a városi közparkok hiányát nehezményezték a kortársak, rendszeresen rámutatva a zöldterületek kialakításának szükségességére egy rohamosan növekvő és iparosodó városban. A kritikákat mindenekelőtt az ipartelepítés „áldozatául” esett Városrét kapcsán mutatjuk be.

A város településföldrajzát meghatározó változások

A címben szereplő idézet a *Dunántúli Hírlap* 1894. július 29-i számában olvasható, és egy évek óta tartó vita egyik fejezetének tételmondataként jelent meg.¹ A győri közvélemény ekkor már egy évtizede foglalkozott azzal a felismeréssel, hogy a Győrt mindinkább meghatározó és fejlődését hosszú távon is biztosító ipar jelentős környezeti terhelést jelent a városnak – elsősorban a zöldterületek hozzáférhetősége szempontjából. A korszakban gyorsan növekvő lakosság ugyanis egyre nagyobb szükségét érezte közparkok, sétaterek létesítésének. A város viszont az ipartelepítést kezelte prioritásként, így a sétatérnek alkalmas területeket viszonylag könnyedén átengedte a letelepedő üzemek részére. Ez a folyamat nemcsak a győriek rekreációs lehetőségeit csökkentette, hanem a városfejlődés irányát is döntően befolyásolta.

A hosszú 19. század folyamán három olyan meghatározó folyamat zajlott Győrött, amelyek döntően befolyásolták a városképet, illetve a településföldrajzot. A 19. század első felében az ún. „bástyadöntés” tekinthetjük ilyennek, amelyet a folyószabályozások és a gyárépítések követtek, már jórészt a dualizmus évtizedeiben. Mindhárom említett folyamat összességében kedvező változásokat indukált: többek között új utcák és terek születtek, az árvízveszély mérséklődött, és jelentősen nőtt a város gazdasági súlya Magyarországon belül. Kétségtelen viszont, hogy már a kortársak is fogalmaztak meg kritikákat a munkálatokkal kapcsolatban. Miként adtak lehetőséget a nagy átalakítások például zöldterületek, sétaterek kialakítására? Netán éppen gátolták azok létrejöttét? A korszakban többek között a lakosság számának emelkedésével, a közegészségügy fejlődésével, a szabadidő növekedésével párhuzamosan megnőtt az igény a szépen kialakított közterületek, sétaterek látogatására. Mennyire érvényesült ez a szempont Győrött a jelentős városalakító folyamatok idején?

A század első évtizedeiben – tehát még a bőven a kiegyezést megelőzően – az ún. „bástyadöntés” formálta a várost, elsősorban a mai Belvárosra korlátozódó városmagot. A városképet meghatározó és a korábbi évszázadokban még jelentőséggel bíró erődtítmény a 18. század végére a város terjeszkedésének gátjává vált, miközben védelmi funkcióval már nem bírt, olyannyira, hogy 1783-ban az erődök sorából hivatalosan is törölték a várrendszert.² Az ipar és a kereskedelem

¹ *Dunántúli Hírlap* 1894. július 29. 2.

² Szávay 1896: 460; Sárý 2008: 11. A Rákóczi-szabadságharcot követően csökkent az ország belsejében fekvő várak korábbi jelentősége. Ennek tulajdonítható, hogy egyiket a másik után törölték a továbbra is fenntartani kívánt erősségek sorából. A győri várra – több más várral együtt – 1783-ban került a sor. Vö. [Gyalóka Mihály] 1924: 520.

fejlődését gátló végvár lebontásához a végső lökést az 1809. évi francia támadás adta meg. Az ostrom során oly mértékben sérült a városfal, hogy annak helyreállításával már nem volt érdemes foglalkozni.³ Így született meg a döntés a falak bontásáról.

A „bástyadöntés” 1820-ban vette kezdetét (igaz, 1817-től már folyamatban volt az árkok és a mocsarak feltöltése), és változó intenzitással ugyan, de 1851-ig zajlott. A falak ledöntésének folyamata korántsem volt példa nélküli. Többek között Bécs, illetve Pest városfalainak jelentős részét is hasonlóképpen számolták fel ebben az időszakban, de távolabbi perspektívából tekintve Európa-szerte számos példát találhatunk a települések terjeszkedését gátló korábbi városfalak megszüntetésére a 18. század vége és a 19. század közepe között.⁴ Győrött ennek keretében nem csupán a már funkció nélküli és jórészt romos falak felszámolására került sor, hanem a külső sáncok között meghúzódó „posványságoknak a betöltésére” is.⁵ A bástyadöntés folyamata, bár sok bosszúságot okozott a kortársaknak (az utcák kialakításának koncepciótlansága, megsüllyedő házak az újonnan feltöltött utcákban), napjainkig meghatározza a városképet: Győr belvárosa „kinyílt”, a régi belvárosi utcákat meghosszabbíthatták, új terek létesültek.

A „bástyadöntés” több évtizedes folyamata során napirendre került a zöldterületek kialakításának igénye is. Fruhmann Antal építész, aki 1829-ben lett a Nemzeti Rajziskola tanára, elkészítette a Promenada, vagyis a mai Radó sétány rendezési tervét. A Radó-sziget napjainkig a város egyik kedvelt sétateret, kialakulása és közparkként történő kihasználása éppen a dualizmus időszakának egyik sikeres példája lesz.⁶ Igaz, mérete idővel nem bizonyult elégségesnek az egyre bővülő iparváros számára. A sziget rekreációs célú hasznosításának terve tehát a „bástyadöntés” időszakából származik, ám kialakításához végül a folyószabályozás járult hozzá döntő mértékben.

Az 1850-es évektől a városszépítés tárgykörében nemcsak az épített környezet, hanem a zöldterületek megóvása, még inkább bővítése is szerepelt. A városi értelmiség és polgárság jeles képviselői – többek között Ráth Károly, dr. Kovács Pál,

³ Sáy 2008: 11.

⁴ Pilkhoffer 2008: 68. Walter 2003: 184–185. Walter megállapítása szerint európai viszonylatban a városfalbontások legnagyobb hulláma az 1790 és 1825 közötti évekre tehető, és leginkább a barokk korabeli árkokat és bástyákat érintette. Német és francia területeken korábban, már a 18. században lezajlott ez a folyamat, míg kelet felé haladva későbbre tolódik az erősségek bontása. Közép-Európa a szerző szerint átmeneti területnek tűnik, ahol a falak felszámolása mintegy a városi növekedés feltételeként jelent meg.

⁵ Sáy 2008: 11; Borbíró–Valló 1956: 231.

⁶ Sisa 2014: 32.

Rómer Flóris, Xántus János – fogtak össze: 1859-ben társadalmi bizottság alakult a Sétatér (később Radó sétány) rendezésére, amely a lakosságtól gyűjtött támogatásból parkosította a szigetet. A Sétatér gondnoka a múzeumalapító Rómer Flóris lett. Ugyanekkor alakította ki a gróf Zichy Ottó vezette Honvéd Segélyező Egylet a Honvéd ligetet, ahol méltó emléket kívántak állítani a szabadságharcban elesetteknek.⁷ 1859 után már állandóan működött olyan szervezet (bizottsági, albizottsági formában), mely a közterületek, parkok gondozását, ápolását felvállalta. Az 1880-as években a tervezett nagyobb szabású építkezések, a vezetékes víz behozatala, az utcakövezések s más munkák miatt megnövekedett hatósági teendők felvetették egy kizárólag városépítési feladatokkal foglalkozó társadalmi szerv létrehozását. Így 1885-ben megalakult a Győrvárosi Szépítő Egylet Batthyány Lajos, Győr megye főispánjának elnöklétével. Továbbra is kiemelt cél volt a Radó sétány rendezése és parkosítása, mely az 1880-as évtized közepére érte el kívánt formáját. Az egylet ezenkívül a város, illetve a környék fasorokkal és ültetvényekkel való szépítését, a rendezett és épített terek gondozását, valamint a köztisztaság előmozdítását tekintette fő céljának. Működésének megkezdése után saját kezelésébe vette a város parkjait és a karbantartásukhoz szükséges eszközöket. Saját költségén bevezettette a vizet a Sétatérre és a Honvéd ligetbe, s a lakosság kényelmére padokat helyezett el mindkét helyen.⁸

A város településföldrajzát döntően meghatározó fontos mozzanatok voltak a folyószabályozások a 19. század második felében, illetve a 20. század elején. Ezekben a munkákban Győr valamennyi folyója érintett volt. A szabályozási és árvízvédelmi munkálatok három részből álltak: 1. középvíz-szabályozás, 2. árvízvédelmi töltések építése, 3. belvizek levezetése.⁹ Győr legjelentékenyebb folyója a Mosoni-Duna, amely a korábbi évszázadok során – akárcsak a Rába – az erődítmény védelmében játszott szerepet. A szabályozás előtt a Duna árhullámai szabadon folytak medrében végig, ezért tekintélyes nagyságú meder alakult ki. Ez napjainkig nagyobbak tűnik, mint amit a folyó mai vízhozama kialakíthat.¹⁰

A szabályozás előtt a Mosoni-Duna árvizei gyakran pusztították Győrt és a környéket. A 19. század legnagyobb áradását az 1883. évi januári jegesár okozta, amely Révfalut és Szigetet is elöntötte. A két akkor még önálló település lakói Győr belvárosába menekültek, házaiknak nagy része elpusztult, illetve megrongálódott. Ugyanakkor a pusztító árvíz meggyorsította a folyószabályozási munkák megkezdését.¹¹

⁷ Sály 2008: 14.

⁸ Sály 2008: 14–15.

⁹ Göcsei 1997: 11.

¹⁰ Göcsei 1997: 12.

¹¹ Dóka 1979: 92.

Az árvíz természetesen sürgetőbbé tette a Duna szabályozását, amire 1886 és 1894 között került sor. 1907-ben megépítették továbbá a rajkai zsilipet, amelynek segítségével az árvíz teljesen kirekeszthető volt a Mosoni-Dunáról. Ez azonban csak a víz természetes folyásirányából érkező árvizekre vonatkozott. Győrött és Győrtől lefelé részben a Rába áradásai, részben a Duna visszaduzzasztó hatása következtében árvízveszély keletkezhetett. Éppen ezért a Mosoni-Duna alsó szakaszán, a győri oldalon Vénektől Mecsérig, a szigetközi oldalon a torkolattól Dunaszentpálig árvízvédelmi töltéseket építettek. A szabályozáshoz tartozó munka volt az Ipar-csatorna megépítése is, ami már az ipartelepítéshez is kapcsolódott. Az első világháború előtt, 1913-ban kezdték meg az Ágyúgyár építését, amely az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legmodernebb üzeme lett.¹² Az itt készült hadfelszerelési cikkek vízi úton szerették volna szállítani, ezért kezdték el a 2,3 kilométer hosszú, 8–11 méter mély Ipar-csatorna építését, ami végül csak 1924-ben készült el, és hajózási célokra soha nem használták.¹³

A város másik nagy folyója a Rába, amelynek szabályozása még nagyobb léptékű munkálatokat igényelt.¹⁴ Az 1886-ban elkezdett munkát 1893-ban fejezték be. Győr és Sárvár között 80 átvágás segítségével 48 kilométerrel rövidítették meg a folyó futását. A Rábának –kanyarulatait levágva – Győr és Rábapatona között új medret ástak. A folyó korábbi medre tehát holt mederré, azaz mesterséges morotvává alakult.¹⁵

A város harmadik folyója a Rábca, mely felveszi a Hansági-főcsatornát, és Győrnél ömlik a Mosoni-Dunába. A szabályozás előtt a Rábába ömlött, ám 1907-ben új medret létesítettek, így ma a Rába torkolatától mintegy 400 méterre nyugatra, önállóan ömlik a Mosoni-Dunába. A Rábca szabályozásának köszönhető a városképet leginkább átalakító változás, mégpedig az, hogy az addig földrajzilag valóban szigetként létező Győrsziget szárazföldi összeköttetésbe került a várossal. Az 1905-től közigazgatásilag Győrhöz csatolt település immár földrajzilag is összekapcsolódott a várossal.

¹² Krámlai 2010: 1014. Az ágyúgyár jelentőségéhez: „A Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása mind Magyarország, mind pedig Győr szempontjából igen jelentős lépés volt. Győr városa a település keleti határában, a Budapest–Bécs vasútvonal mellett 20 katasztrális hold területet ingyen bocsátott a gyár rendelkezésére, emellett vállalta, hogy a gyártelephez utat, csatornát, gáz- és vízvezetékét épít. A gyár számára szükséges iparvágány kiépítése pedig államköltségen történt. A 22 épületből álló gyáregyüttes, melynek legnagyobb épülete a 120x90 méteres műhely volt, a három évre tervezett építési határidő előtt teljesen kiépült. A gyár munkáslétszáma 1917-ben megközelítette az 5000 főt”.

¹³ Göcsei 1997: 13.

¹⁴ A Rába szabályozásához lásd bővebben pl. Dóka 1979; Simonkay 2014.

¹⁵ Göcsei 1997: 14.

A kortársak számos kritikát megfogalmaztak a folyószabályozásokkal szemben, legfőképpen a várost elcsúfító töltések sorát, valamint a jelentősnek ítélt fapusztítást bírálták, de például gazdasági szempontból a győri hidak feltöltését biztosító többletköltségeket is nehezményezték.¹⁶ A *Nemzet* című lap tárcájában például azért kárhoztatták a Rába-szabályozást, mert annak volt köszönhető, hogy „agyontöltéseznak bennünket”.¹⁷ Máskor egy hosszú véleménycikkben azt fogalmazta meg a nevét fel nem vállaló szerző, hogy a győriek abban reménykedtek, hogy „az árvédelmi munkálatok úgy czéloztatnak foganatosíttatni, hogy azok Győrt nem csak árvédelmi, hanem egyéb tekintetben is emelni fogják”.¹⁸ Ezzel szemben a munkálatok a Rába árterében fekvő, a korszakban kedvelt Práter pusztulását idézték elő: a ligetes területen az ígéretek ellenére eltűntek a fák, és nem csupán a fakivágások miatt. A földmunkák során meglazított talaj számos fa pusztulását idézte elő. A város és a Rábaszabályozó Társulat ellentétére utal, hogy a folyó árterében a várossal előzetesen egyeztetett határon túl is végeztek földmunkákat, a szerző szerint a szükségesnél is több fa pusztítását előidézve ezzel. A város eredménytelenül tiltakozott, a szerző gúnyos megjegyzése szerint ugyanis „nagy hatalom volt a szabályozás”.¹⁹ Nem csodálkozhatunk, ha a cikk Jeruzsálem pusztulásához hasonlította a Práterét.

Minden bírálat és nehézség ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy a város összességében nem tekintette előnyösnek a folyószabályozást. Ahogy Simonkay Márton is hangsúlyozza, az árvízvédelem megkerülhetetlen szempontja mellett a győriek a kormánybiztostól ajándékba kapták régóta vágyott sétatér-szigetük bővítését, amely Radó Kálmán nevét viseli. Itt, az újonnan feltöltött felső részen található Rába-szabályozási emlékkő is felidézi a munkálatok emlékét.²⁰

A harmadik folyamat, amely döntően befolyásolta a városképet és a településföldrajzot, a nagy léptékű *ipartelepítés* volt. Ez elsősorban nem földrajzi átalakítást jelentett, ám a város terjeszkedésének lehetséges irányait meghatározta a későbbiekben. Győrről konszenzus van azt illetően, hogy a dualizmus időszakában zajlott ipartelepítés kedvező fejlemény volt a város számára, az akkor a városba települt vállalatok közül nem egy napjainkig üzemel, a létesülő gyárak és a betelepülő tőke hozzájárult a város gyarapodásához, és nem utolsósorban kiemelhetjük azt is, hogy az akkor ide érkező üzemekben meghonosodott és elterjedt az a

¹⁶ Simonkay 2014: 352–353.

¹⁷ *Nemzet*, 1886. december 12. 3.

¹⁸ *Győri Híradó*, 1886. október 24. 1.

¹⁹ *Győri Híradó*, 1886. október 24. 1.

²⁰ Simonkay 2014: 350.

munkavállalói kultúra és mentalitás, mely szintén hozzájárult a város hosszú távú fejlődéséhez.²¹

Győr a 19. század végétől támogatta a gyáripár letelepedését. A gyárak alapításának legfontosabb előfeltételei eleve adottak voltak, a hiányzókat pedig fokozatosan teremtették meg.²² A város lakossága gyors ütemben növekedett.²³ A földrajzi tényezők közismerten kedvezőek, elég arra utalni, hogy Győr az Osztrák–Magyar Monarchia két fővárosa és egyben legnépesebb települése, Bécs és Budapest között félúton helyezkedett el, és nem elhanyagolható, hogy Pozsony még az előbbieknél is közelebb feküdt a kisalföldi városhoz. Nem véletlen, hogy Győr a 19. század végére vasúti csomóponttá vált. A Győrt meghatározó folyók szintén segítették a gyártelepítést, a kazánok táplálásához, illetve egyéb gyártási folyamatokhoz több üzem is használta a Duna, a Rába és a Rábca vizét.²⁴ Ezek mellett olyan tényezőkre is utalhatunk, mint például, hogy a városban – Budapest mellett – másodikként létesült modern vízvezetékrendszer, 1884-ben. A gyárak letelepedését megkönnyítette továbbá a bankok, pénzintézetek, egészségügyi, oktatási és igazgatási intézmények jelenléte.²⁵

Az ipartelepítés kapcsán az 1884-es alapítású szeszgyár esetében láthatunk léptékváltást. Ez volt ugyanis az első igazi nagyüzem, melynél már a kezdetektől 100 főt meghaladó munkáslétszámot találunk. Ezt a léptékváltást folytatta, illetve bőven túl is szárnyalta egy évtizeddel később a Magyar Waggon- és Gépgyár (1896), ahol 1900-ban például már az 1500 főt is meghaladta a munkáslétszám. Mögötte, második helyen ekkor még továbbra is a szeszgyár állt.²⁶ A két nagyüzem között szoros személyi-tulajdonosi kapcsolatok is fennálltak, ami hozzájárult ahhoz, hogy egymás szomszédságában telepedtek le – idővel egy városrésznyi területet foglalva el. Ahogy a téma elismert kutatója, Honvári János leszögezi: „ez a két gyár jelentette az igazi, gépi tömegtermelésen alapuló nagyipar kezdetét Győrött, amelyek országhatárokon túlnyúló jelentőségre és ismertségre tettek szert”.²⁷

²¹ Vö. Szakál 2002; Honvári 2021.

²² Honvári 2021: 53.

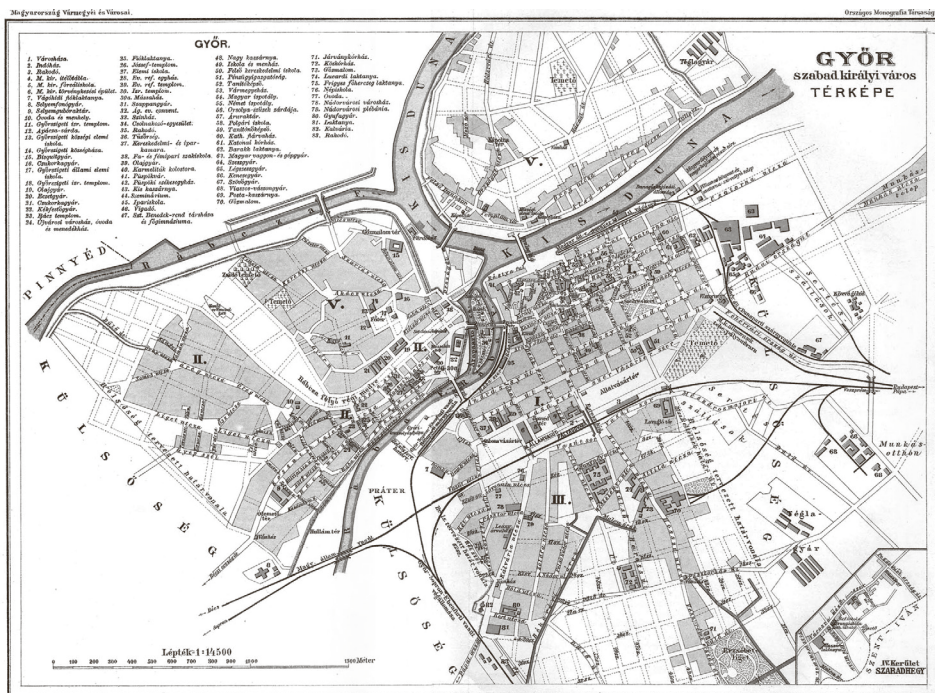
²³ Honvári 2021: 54.

²⁴ Honvári 2021. 54–55.

²⁵ Honvári 2021: 61–63.

²⁶ 1900-ban Győrött 23 olyan gyár működött, ahol 20-nál több alkalmazottat foglalkoztattak. A vagongyár (1556 fő) után a szeszgyár a második legnagyobb gyár ebből a szempontból (264 fő).

²⁷ Honvári 2021: 92.

1. ábra. Győr térképe (1910) Kiemelt számokkal jelölve a dolgozatban szereplő fontosabb közparkok és zöldterületek: 1. Radó-sziget. 2. Szedreskert. 3. A szeszgyár és a vagongyár épületei. (A Városrétet már nem is jelöli a térkép!) 4. Erzsébet-liget. A térkép forrása: Borovszky Samu (szerk.): *Győr vármegye*. Budapest, 1910.

A két nagy gyár letelepedése – bár a kortársak talán ezzel még nem számoltak – végül a város fejlődésének irányait is megszabta. A Szeszgyárat megelőzően az egyes üzemek elhelyezkedését illetően még nem találunk egységes koncepciót. A korábbi üzemek jóval kisebbek voltak, így akár a Belvárosban is megfértek (mint például a Stádel-féle gépgyár), de többségük az 1905-ig önálló Győrszigetben, az akkor még az Újvárost és Győrszigetet elválasztó Rába folyó partján rendezkedett be.²⁸ Kétségtelenül kellemetlen volt az ilyen kisméretű üzemek szomszédságában is élni, de ezek még korántsem voltak egész városrészeket elfoglaló gyáróriások.

Idővel egy kiforrott, egységes koncepció és előrelátás jegyében a városvezetés a város keleti részébe igyekezett telepíteni a szaporodó nagyüzemeket. Itt vásároltak nagy összefüggő területeket azzal a céllal, hogy a lakosságot leg-

²⁸ Honvári 2021: 50.

kisebb mértékben zavarva lehessen gyáarak és munkástelepek számára építési telket biztosítani.²⁹ A koncepció tehát kedvezően hatott abból a szempontból, hogy eltávolította az üzemeket a hagyományos győri lakóövezetektől (a korábbi üzemek persze továbbra is maradtak, elsősorban Győrszigetben), ám idővel ez az ipartelepítési politika a város keleti terjeszkedésének lehetőségét is elvágta, ráadásul a zöldterületekhez való hozzáférést szintén leszűkítette. Utóbbi viszont a kortársak számára – egy fokozatosan bővülő és iparosodó városban – egyre nagyobb jelentőséggel bírt.

Győr és a zöldterületek a dualizmus évtizedeiben

Amint utaltunk rá, mindhárom, településföldrajzot befolyásoló folyamat döntő hatással volt a városképre. Jeleztük, hogy ezekkel szemben már a kortársak is foglalmaztak meg kritikát. Gyakran elhangzó bírálat volt, napjainkban mégis kevés szó esik róla, hogy a nagy átalakítások és a dinamikus fejlődés közepette a zöldterületek kialakítása háttérbe szorult. Márpedig a kortársak a közparkok létrehozásának a korszakban mind nagyobb szükségét érezték: a kiegyezést követően a hazai közparkok jelentős fejlődésen mentek keresztül. A városi, illetve emberi környezet rendezésére irányuló fokozott törekvések jóvoltából a városlakók mentalitása is változott. A 19. század elején elkezdődő városszépítési mozgalom a századfordulón érte el csúcspontját, ez a mozgalom pedig immár a zöld környezet ápolását, gondozását is felvállalta.³⁰ Budapest olyan közparkjai és sétányai, mint a Margit-sziget vagy a Városliget a kiegyezést követő két évtizedben épültek ki, inspirációt nyújtva a vidéki, többek között győri parkosításoknak. Nem véletlen, hogy a Radósziget mintájaként és így elnevezéseként is gyakran megjelent a „győri Margit-sziget” kifejezés.

Győrött a városmag szempontjából három terület jöhetett szóba, ahol közpark, sétatér, promenád létesítésére egyáltalán lehetőség nyílt. A 19. század második felében a lakosság túlnyomó többsége még a mai Belvárosban, illetve Újvárosban élt.³¹ Sziget és Révfa ekkor még különálló települések voltak, ám kétségtelen, hogy a földrajzi közelség és az oda létesülő kisebb üzemek, a munkaerő mozgása „szimbiózisba” hozta őket Győrrel. Szabadhegy, részben pedig Nádorváros a köz-

²⁹ Honvári 2021: 65.

³⁰ Sisa 2014: 29; Csepely-Knorr 2016: 7.

³¹ Az 1910. évi népszámlálás eredményei szerint a Belváros, Újváros és az ekkor már Győrhöz tartozó Győrsziget területén koncentrálódott a város lakosságának kétharmada. Csik 2011: 68.

ponttól távolabb fekvő, Szabadhegy esetében jórészt falusias jellegű településrészek voltak, ahol a lakosság mindössze 20 százaléka összpontosult.

A lakosság növekedése is szükségessé tette a zöldterületek kialakítását. A bányadöntés és a Rába-szabályozás kedvező eredménye a Radó-sziget és a rajta kialakított, folyamatosan „csinosított” sétány volt, mely 1886-ra nyerte el végleges formáját. Ám ahogyan utaltunk rá, ez a század végére már szűkösen bizonyult. A többi zöldterület – melyek a városközpontból sétával is megközelíthetők voltak, mint például a Szedreskert, később a Honvéd liget – elhanyagolt állapotban voltak. Ráadásul ezek mérete elmaradt még a Radó sétány mögött is, így legfeljebb csak rövid sétákra nyújtottak lehetőséget. Adódhattak volna a folyók árterei is, melyek azonban rendezetlenek vagy a folyószabályozásoknak köszönhetően éppen „munkaterületek” voltak. A Práter esetében olvashattuk is, hogy a szabályozás a kortársak szerint a ligetes terület pusztulását idézte elő.

A városközponthoz közel fekvő területként a Városrét adódott, ahol nagy területen jelentős népesség számára nyílhatott volna lehetőség sétára, kirándulásra – mai szóval élve rekreációs tevékenységre. Rómer Flóris – aki szíven viselte a város parkosítását – már 1858-ban felvetette a terület nagyobb léptékű zöldterületté alakításának ötletét a Győri Közlönyben megjelent A „Fűvészkert és bájliget eszméje” címet viselő, kétrészes cikkében.³² A bencés főgimnáziumi tanár írásában egy oktatási célra is igénybe vehető fűvészkert létesítése mellett érvelt a Városréten, amelyet természetesen a városból „kiszabaduló” ember pihenésre, felfrissülésre, sétára is kihasználhat. Még Győr elmaradottságát is felveti:

„nézzünk más, Győrnél kisebb városokat, mindeniknek van sétája: amit a természet elhanyagolt, azt az emberek esze és szorgalma pótolta. És nekünk? Igaz nekünk is van sétánk – de elég nagy-e ilyen város közönségéhez; elég díszes-e ilyen rangú városhoz? – nyújt e valami nyugpontot annak, ki a szabadba azért megy, hogy mozogjon és a természet bájain andaloghasson? Ott az örökös zaj és az örökös por”.³³

A tudós tanár felvetése ellenére a terület fejlesztését nem vállalta fel a város, és a Radó sétány szépítését szorgalmazó bizottmányhoz hasonló szerveződés sem alakult. Az elhanyagoltság az 1870-es években vált állandó kritika tárgyává. Fontos hangsúlyozni, hogy a Radó sétány kialakítása is ekkor zajlott. 1872-ben például úgy került a sajtóba a Városrét, mint a kolera terjedésének kedvező hely, ahol

³² Győri Közlöny, 1858. május 6. 1.

³³ Győri Közlöny, 1868. május 6. 1.

űrülék-lerakóhely található. Több cikk foglalkozott a terület kihasználatlanságával, ezért sokan potenciális sétatérként, parkként tekintettek rá.³⁴

1874-ben látott napvilágot a terület fejlesztésének egy nagyobb visszhangot kiváltó terve. A dr. Kovács Pál nevéhez fűzhető „A városrét alázatos folyamodása a városi közgyűléshez” című írás arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy a területet a város mostohagyermekének tekinti. A megszemélyesített Városrét nevében megfogalmazott, verses „kérvény” szerint „Liget lehetnék én csalogány tanyája / melynek Örülne Győr mindegyik polgára. / Árnyas berek lenne kebelem, amelyre / Szegényt és boldogat szívesen ölelné”.³⁵ 1877-ben a város jelentős fásítást folytatott, melyből a Városrét is profitált. 1883-ban pedig a közgyűlésben is felmerült egy városi park létesítésének terve. A Győri Közlöny hasábjain a Városrétet pártolók ismét elővették Rómer Flóris ekkor már több mint 20 éves tervét, amelyet érdemesnek tartottak „leporolni”, hogy a területen végre egy régóta vágyott közpark létesüljön.³⁶

Bár a Radó-szigethez hasonló sétatér létesítése elmaradt, a Városrétre azonban így is kiaknázatlan területként tekintettek, és még ha kialakítása, rendezettsége el is maradt az igényelt, 19. században népszerű közparkokétól, sokan keresték fel a pihenni vágyók közül. A leírások utalnak rá, hogy sporteseményeket is rendeztek itt, és a kirándulók rendszeresen látogatták.

Az 1880-as évek közepétől a parkkal kapcsolatos tervek helyét immár a gyáripár telepítésének igénye vette át. A város gyáripárjának fejlődése és a zöldterületek kialakításának igénye között feszülő ellentét az 1880-as és 1890-es években vált kitapinthatóvá. Ahogyan kitértünk rá, eddig az évtizedig csak kisebb üzemek létesültek a városban, azok is rendszertelenebbül, kisebb telkeken, házhelyeken. Ezek a város képét összességében alig módosították, a hozzájuk kapcsolódó épületek pedig – ha nem is tökéletesen, de – beilleszkedtek a korabeli városképbe.

A léptékváltás, mint jeleztük, a szeszgyár megalapításával történt meg. Ez volt az első olyan üzem, mely nagyobb területet hasított ki a városból. A telephely kiválasztásánál két fontos szempont jött számításba: a Mosoni-Duna révén közel legyen az ipari víz, és elérhető távolságban a vasút. A kiválasztott telek mögött egészen a Dunáig még szabad térségként terült el a Városrét, a szeszgyári telekkel

³⁴ Győri Közlöny, 1872. november 10. 412; Győri Közlöny, 1872. március 31. 128.

³⁵ Győri Figyelő, 1874. november 4. 4. Feltételezhetjük, hogy dr. Kovács Pál mellett a városszépítést szorgalmazó bizottságokban szerepet vállalók állhattak a cikk mögött. Igaz, a korábban aktív tagok közül többen, például Rómer Flóris, Xántus János ekkor már nem Győrben éltek.

³⁶ Győri Közlöny, 1877. március 1. 1.

szemben pedig a városi mintakert feküdt, így mindkét irányban adott volt a lehetőség a további terjeszkedéshez.³⁷

A szeszgyár létesítésének első terveitől kezdve találunk kritikákat a lehetséges helyszín kijelölése kapcsán. Az 1884. évi alakuló közgyűlés előtt például megjegyzik, hogy a tervezett terület nem tűnik alkalmasnak, nem ott kéne megépíteni az üzemet: „ez azonban öreg hiba lenne. Legjobb lenne az a hely, amelyet mi már említettünk, a pápai és a magyar államvasút közti tér, Szabadhegy felé”.³⁸ Az üzem területe azonban nem a városközponttól délnyugati irányban elhelyezkedő Pápai út lett, hanem a Budai út, amiben tehát a Mosoni-Duna és a vasút közelsége játszott szerepet.

Az üzem terjeszkedésére nem sokat kellett várni. A környező telkeket már az alapításkor biztosították a részvényesek saját maguknak, majd még 1884-ben meg is vásárolták a Sina-telket határoló városi mintakertet, illetve 12 év időtartamra bérbe vették a szeszgyári telkek mögött a Duna felé eső Városrétet. Ezt a területet elsősorban a hízómarhák szükségleteinek kielégítésére jelölték ki.³⁹ Az üzem létesítése, majd bővítése miatt a vasút és a Mosoni-Duna közötti terület lényegében el lett zárva a városi polgárok elől. Nemcsak a séta és kirándulás esélye lehetetlenült így el, hanem lényegében a város nyugati irányú terjeszkedésének lehetősége is. A területet ekkor már egyértelműen az ipar számára tartották fenn.

Az üzem indulását követően a bírálatok sokasodtak, sőt immár a környezetre gyakorolt negatív hatás is rendre napirendre került. A Városrét területén azt is hátránnyként értékelték, hogy a szesziparhoz tartozó jelentős állatállomány (elsősorban 2000 szarvasmarha) elhelyezése ezen a területen történt, tovább terhelve a területet és a környezetét. A kialakult helyzetet a korabeli sajtóban csak egy újabb „trágya-parfümként” jellemezték, ami tovább nehezíti a nem olyan nagy távolságban élő belvárosiak életét. A Városrét sorsa tehát megpecsételődött, és bár kitapintható volt a társadalmi feszültség – elég csak a sajtóban megjelenő írásokra gondolni –, a városi közgyűlés mégis egyöntetűen támogatta a gyár letelepedését, majd bővítését. Fontos ehhez hozzátenni, hogy a szeszgyár részvényeseinek jelentős része egyben a közgyűlés tagja is volt.

Néhány évvel később az 1891-ben megalakult Győri Liget Részvénytársaság vállalta fel a zöldterületek kialakításának feladatát. A társaság alapszabálya rögzíti, mit szeretnének elérni a társulás révén:

„Egy közhelyet teremteni hol apraja, nagyja úzheti multságait, hol a lapda, korcsolya s egyéb szabad sportnemektől elkezdve a sétáig, mindenki megtalálja

³⁷ Honvári 1995: 28.

³⁸ *Győri Közlöny*, 1884. május 11. 3.

³⁹ Honvári 1995: 27–28.

az egészséget fenntartó elemeket, hol fesztelenül érintkezik egész éven át Győr összes értelmisége, hol a munkában elfáradt test – egészséges mozgás után, a kerti helyiség árnyas lombjai alatt frissítők magához vétele mellett pihenhet is, hol a társas érintkezés, fűszerezve egy kis nemzeti – s reméljük nemsokára katonazenével, a kedélyt is felvillanyozza, hol nyáron és télen fényűzés és minden költekezés nélkül gyakori táncestélyeken a tánc kedvelői is megtalálják multságukat, hol kevés költséggel alkalom kínálkozik kisebb zeneestélyek tartására is”.⁴⁰

A Győri Liget Részvénytársaság meglehetősen kritikusan foglalt állást Győr helyzetével kapcsolatban, és nehezményezte mindazt, amit korábban több sajtócikk is, tudniillik, hogy a város méretéhez és az országban betöltött pozíciójához képest nem kínál megfelelő területet szabadidős tevékenységekre. Bár a társaság elsősorban immár a Szedreskertben, majd az Erzsébet-ligetben látott „potenciált”, azért megemlíti, hogy talán a Városréten is maradt annyi terület, melyből lehasítható még a „a lapdázó gyermekek számára”. Némi gúnyos áthallással megjegyzik – vélhetően utalva a szeszgyárral kötött bérleti szerződésre –, hogy „talán csak nem akarja valaki azt állítani, hogy ily magasabb célnál az eleső pár száz forint haszonbér figyelembe jöhet”.⁴¹

Létezett tehát már egy civil szerveződés, mely némi kritikával tekintett a zöldterületeket beáldozó iparosítási politikára, és továbbra is szorgalmazta egy új Városliget kialakítását. Hasonlóan határozott, sőt talán radikálisabb álláspontot képviselt a szervezet tagja, Bánóczy Gyula, a város később, 1895-ben megválasztott tiszti főorvosa, aki 1893-ban publikálta „Ifjúsági játékok és játszóterek” címet viselő munkáját. Ebben a Városrét legalább egy részének ifjúsági játszótérre történő átalakítását indítványozta, hivatkozva többek között Rómer Flóris több mint három évtizeddel korábbi terveire. Bánóczy nem titkolta reményeit a szeszgyár mielőbbi távozását illetően, mert szerint az nem tűrhető tovább a Városréten:

„föltételezem azt, hogy a szeszgyár hamuzsír-főzőtelepe arra az időre, mire az átalakítás létrejön, elpusztul onnan. Hisz oly antihygienikus intézmény ez, az egész városra oly nyomasztólag nehezedik az onnan kiáradó infernalis bűz, hogy sokáig nem tűrhető. Remélni lehet, hogy néhány év alatt a jogosan fölzúduló közvélemény a hamuzsír-gyártás megszüntetését fogja követelni, vagy legalább tuda-

⁴⁰ A győri Liget-Részvénytársaság alapszabályai, 1891. 12.

⁴¹ A győri Liget-Részvénytársaság alapszabályai, 1891. 12. Érdekes, hogy a társaság névsorát szemlélve a város politikai és gazdasági elitjének számos tagját megtaláljuk (pl. Zechmeister Károly polgármester, Meller Ignác olajgyáros, Meiszner Ernő mérnök stb.), akik meghatározták többek között az ipartelepítés irányát is. Ez jelzi, hogy a zöldterületek kialakításában teljes mértékben konszenzus uralkodott, legfeljebb annak helyét illetően alakulhattak ki ellentétek.

tára jó annak, hogy jogában áll szag- és füstemésztő készülékek beállítását követelni, melyek, ha a szag teljes elnyomása technikailag kivihető nem volna is, eltűrhető minimumra redukálják azt”.⁴²

Bánóczy álláspontját és tervét ezekben az években több helyen kifejtette. Szóhasználatából és problémafelvetéséből ítélve feltételezhetően ugyancsak Bánóczy, „egy győri polgár” nevében 1894-ben még jelentősebb kritikát fogalmazott meg mind az ipartelepítéssel, mind a folyószabályozással szemben. Véleménye akár napjainkban is releváns lehetne. Az írás a *Győri Hírlap* hasábjain „Erdőt Győrvárosnak” címmel jelent meg. Bírálta a Rába-szabályozást, mely az árvízvédelmi munkák során lényegében elpusztította a győri és környékbeli ártéri erdők többségét, és mint írja: „azt hiszem, hogy nem szükséges ennek káros befolyását a légkörre külön is hangsúlyoznom, mert ezt úgyis tudja mindenki”. A szerző aztán további kritikákat fogalmaz meg: „majdnem ugyanazon időben, a mikor a rába-szabályozási [sic!] és Győrváros árvédelmi munkálatai közben erdőink elpusztultak, létesült a szeszgyár, mely azóta még ipari üzemét hamuzsír gyártással kibővítette. Az itt kifejlődő bűzös füst nyári időben kiállhatatlanná teszi a légkört, minek megszüntetésére már többször történtek lépések, de sikertelenül”.⁴³ Fontos megjegyezni, hogy kiemeli azt az ellentétet, amely az iparosítás és a – mai szóval élve – környezetvédelem között feszül. Ennek megoldására adódna szerinte a Városrét átalakítása, mely véderdőként szolgálhatna a lakóövezet és a gyártelepek között:

„Sokat gondolkoztak azon, hogy miképpen lehetne Győrvárosának minden oldalról megfertőzött légkörét megtisztítani úgy, hogy az itt említett ipartelepeket el ne veszítsük. Egyik eszme a másikat érte, de egyik sem felelt meg azon kettős célnak, hogy a légkör megtisztuljon, de az ipartelepek is megmaradjanak. Nézetem szerint a segítség csak egy lehet s ez az, hogy a város belterületét befásítás, illetve erdők létesítése által elzárjuk a kellemetlen szagú ipartelepektől. Ez a művelet természetesen csak ott lehetséges, a hol erre alkalmas tér és talaj van. Ilyennek kínálkozik a város közelében levő városrét, mely valamikor a leglátogatottabb sétahelye volt a győri közönségnek; s legalkalmasabb játszóhelye az ifjúságnak és gyermekeknek, akik itt árnyékos fák alatt találtak üdülést”.⁴⁴

⁴² Bánóczy 1893: 21. Bánóczy Gyula iskolaorvos, egészségтанanár. 1888-tól a Győri Magyar Királyi Állami Főreáliskola, 1908-tól pedig a Győri Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola iskolaorvosa. A közegészségügy helyzetéről, a gyermekek egészségügyi állapotáról, annak javításáról, a játszóterekről és a szabadban töltött játék fontosságáról publikált munkákat. Vö. Bánóczy 1889.

⁴³ *Győri Hírlap*, 1894. augusztus 10. 2.

⁴⁴ *Győri Hírlap*, 1894. augusztus 10. 2.

1896-ban a vagongyár létesítése immár véglegessé tette, hogy a Városrétre mint „városligetre” – amire a millennium jegyében országszerte megnőtt az igény – „nem lehet számítani”. A vagongyár ellen is fogalmazódtak meg kritikák, ám létesítését meggátolni nem lehetett, ez komolyan nem is vetődött fel. Az ipartelepítés jelentőségét felismerő és azt támogató városvezetés részéről nyomós érvként merült fel, hogy Győr fejlődését az ipar biztosítja, így az minden esetben prioritást élvez, hiszen – mint írták – zöldterületet akárhol ki lehet alakítani. Éppen ezért a gyárak letelepülését különféle támogatásokkal is biztosítani kívánták, mivel nagy volt a verseny a városok között.

A kortársak a vagongyárral kapcsolatos viták esetében azt is felismerték, hogy nemcsak a zöldterületek sorsát határozzák meg több évtizedes időtávlatban, hanem az újabb és újabb üzemek telepítése a város terjeszkedésének irányát is befolyásolta. Az üzemek szomszédságában a 20. század első két évtizedében létrejött Gyárváros, ami elsősorban a munkások számára biztosított lakhatást. A város további terjeszkedése ezután déli irányba folytatódhatott. A Mosoni-Duna mentén „elzárt” zöldterületek kárpótlásaként alakították ki 1898-ban az Erzsébet-ligetet. Ennek létesítésekor meg is fogalmazták, hogy „köztudomású, hogy városunk csakis Nádorváros felé fejleszthető”.⁴⁵ Az Erzsébet-liget mint győri „Városliget” jött létre, korszerűnek számító kerékpáros parkkal. Nem állítható tehát, hogy Győr lesöpörte volna az asztalról a zöldterületekre vonatkozó igényeket. Sőt, 1896-tól tanácsai kezelésbe kerültek a város parkjai, terei, s most már hatósági feladatként folyt a városszépítés. Számos kisebb közpark is ekkor újult meg vagy rendeződött: a század végén került rendezésre a Petőfi tér, az új városháza előtti park, majd a századforduló után jött létre a Batthyány park és az egykori vásártérből a Bisinger sétány. Smetana József oroszvári főkertész művészi igényű terve alapján alakították ki a Honvéd ligetet.⁴⁶ Tény azonban, hogy az ipartelepítés prioritásként való kezelése miatt az évtizedek óta vágyott, nagyobb kiterjedésű közparkként az Erzsébet-liget létesült, a Belvárostól távolabb, déli irányban.

Az utolsó próbálkozás a Városrét „kiaknázására” 1896-ban került a városi közgyűlés elé. A novemberi ülésen már a vagongyár ügye kapcsán érintették a témát. A vitában ismét felvetették a közpark létrehozásának igényét. Emellett többen, például Giesswein Sándor, dr. Petz Lajos vagy dr. Németh Antal⁴⁷ a nagyipar előnyeit is

⁴⁵ *Dunántúli Hírlap*, 1897. május 2. 2.

⁴⁶ Sáró 2008: 15.

⁴⁷ Giesswein Sándor pápai prelátus, politikus, író, társadalomtudós, az MTA levelező tagja, a magyarországi keresztényszociális mozgalom egyik meghatározó alakja. Ő leginkább a munkások jóléte szempontjából tekintett a közparkok kialakítására. Dr. Petz Lajos ekkor városi főorvos és a Szentháromság Közkórház igazgatója, míg dr. Németh Antal a Győri

megkérdőjelezték, még ha nyíltan nem is foglaltak állást a vagongyár ellenében. A városba érkező külföldi munkások és az elsorvadó kisipar mind megjelent a vitában, a lényeg azonban azon volt, hogy a túlzott iparosítás az emberek egészségére nézve hátrányos, ráadásul a képviselők folytatják az elődeik politikáját, amely nem ismerte fel, hogy „sétaterek kialakítására is szükség van”.⁴⁸ Az ellenvélemények – a többség, illetve ide értve a városvezetést is Szávay Gyula⁴⁹ vezetésével – optimista hangvétele az érveket azzal söpörte le az asztalról, hogy liget kialakítására több helyszín is kijelölhető. A munkáskezeknek azonban elsősorban biztos megélhetést kell teremteni – sétára, kirándulásra csak ezt követően nyílik lehetőség. Az iparosítás így nem állítható vagy éppen nem állítandó meg – vélték.⁵⁰

Győr városa a dualizmus évtizedei során az egyik leggyorsabban iparosodó magyar várossá vált. A gazdasági fellendülés azonban sokak szerint a környezet terhelésével, konkrétabban pedig a sétaterek kijelölésének elmaradásával, a zöldterületek elhanyagolásával járt. Nem kérdés tehát, hogy a kortársak már észlelték, hogy a munkalehetőséget, megélhetést biztosító üzemek szomszédságában jogos igény a közparkok minél nagyobb arányú létrehozása. A városi civil szerveződések és a közvélemény elérte, hogy jelöljenek ki ilyen területeket, ám ekkor még egyértelmű prioritást élveztek a nagyüzemek – ezek pedig nemcsak a zöldterületeket befolyásolták, hanem a város terjeszkedésének irányait is jó egy évszázadra meghatározták.

Források

Dunántúli Hírlap, 1897.

Kisalföld, 2005.

Bánóczy Gyula 1889: *A gyermekápolásról*. Győr.

Bánóczy Gyula 1893: *Ifjúsági játékok és játszóterek*. Győr.

A győri Liget-Részvénytársaság alapszabályai. Győr, 1891.

[Gyalócai Mihály] 1924: Hadtörténelmi okmánytár. Maillard tábornok jelentése Győr váráról (1805 nov. 9). *Hadtörténelmi Közlemények* (27.) 520–524.

Tankerület főigazgatója. Ők a közegészségügyi és környezeti szempontokat hangsúlyozták a parkokkal kapcsolatos vitában.

⁴⁸ *Győri Hírlap* 1896. november 13. 1.

⁴⁹ Szávay Gyula ebben az időszakban az 1890-ben alakult Győri Kereskedelmi és Iparkamara alapítója és első titkára 1902-ig. Alapítója és szerkesztője több győri lapnak, melyek a korban jelentős napirendformáló hatással bírtak a városban.

⁵⁰ A Városrét sorsa valóban bő egy évszázadra megpecsételődött. Az ipar alóli „felszabadulása” a 2000-es évek elején következett be, amikor a Rába-gyár volt telephelyének felszámolását követően lakóövezetet kezdtek kialakítani a területen. Vö. *Kisalföld* 2005. szeptember 21. 1.

Győri Híradó, 1886.

Győri Hírlap, 1894.

Győri Közlöny, 1858–1884.

Hivatkozott irodalom

Borbíró Virgil – Valló István 1956: *Győr város építéstörténete*. Győr.

Csepely-Knorr Luca 2016: *Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig*. Budapest.

Csik Tamás 2011: Az 1910-es népszámlálás Győrött. *Győri Tanulmányok* (32.) 49–70.

Dóka Klára 1979: A Rába szabályozása (1762–1895). *Technikatörténeti Szemle* (11.) 85–101.

Göcsei Imre 1997: Győr földrajza. In: Bana József – Morvai Gyula (szerk.): *Győr története a kezdetektől napjainkig. Tanulmányok*. Győr, 137–155.

Honvári János 1995: *Kis magyar ipartörténet: a győri szeszgyár története*. Győr.

Honvári János (szerk.) 2021: *Iparváros: Győr iparának története a kezdetektől napjainkig*. Győr.

Krámlí Mihály: A győri Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása. *Hadtörténelmi Közlemények* (123.) 4. 1005–1014.

Pilkhoffer Mónika 2008: Az épületállomány változása és városképre gyakorolt hatása az Osztrák–Magyar Monarchia városaiban. *Limes* (21.) 1. 59–77.

Sáry István 2008: A városképzés múltja. In: Bana József – Borbély János – Néma Sándor (szerk.): „A városképző”: *válogatott cikkek, tanulmányok Győr város és a megye múltjából*. Győr.

Simonkay Márton 2014: Csorbuló önrendelkezés vagy állami siker? Érdekek és vélemények a Rába-szabályozás kapcsán (1886–1893). In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 343–376.

Sisa Károly 2014: A közparkok története Magyarországon 1914-ig – rövid áttekintés. In: Bede-Fazekas Ákos (szerk.): *Történeti értékű városi közparkjaink című konferencia tanulmánykötete*. Budapest, 25–34.

Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 között. Sikeres történeti modellváltás*. Győr.

Szávay Gyula 1896: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. Győr.

Walter, François 2003: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall* (4.) 11–12. 183–198.

Tamáska Máté

A fiumei tengeri látkép Vasút, panoráma, városrendezés*

The Rijeka Seascape: Parallels between the Railway and the Urban Panorama

The paper presents Paolo Grassi's 1904 master plan of the city of Rijeka (today Croatia). It argues that the large-scale port developments of the previous decades had severed the city's connection to the sea. On the other hand, thanks to the railway, a new cityscape was born, the point of departure of which was not the sea but the mountains. Grassi's panoramic roads sought to make this view accessible to the city. In contrast to the earlier, rational, almost rectangular urban extensions, which mainly concentrated on the relatively flat (or even filled) parts of the city near the sea, Grassi's vision of the city begins to grow vertically, opening out towards the sea. This also marks the beginning of a new era in the history of the city, replacing the former direct water-urban relationship with a more landscape-oriented approach.

Bevezető

Dolgozatomban Fiume tengeri kapcsolatának alakulását, illetve ennek urbanisztikai újraalkotását vázolom fel Paolo Grassi¹ 1904-ben publikált rendezési tervét ismertetve.² Fiume esetében a város természetes táji kapcsolata a tengerrel az iparosítás korában szinte teljesen megszűnt. A közel öt kilométeres feltöltésre épült ipari korridor, mely maga mögé szorította az óvárost, amihez járult a tengert hermetikusan elzáró hullámtörő gát is, nemcsak a vízzel való találkozást tette lehetetlenné, de a tengernek még a látványát is kitakarta. Grassi rendezési elképze-

* A kutatást a TEMPUS horvát-magyar tudományos csereprogramja tette lehetővé 2023-ban.

¹ Grassi 1867-ben Koper mellett született, tanulmányait a grazi műszaki egyetemen végezte. 1896-tól az első világháborúig Fiume város műszaki (építési) osztályának munkatársa, előtte és utána Triesztben élt és dolgozott. Palinić 2020: 69.

² Grassi 1904.

lése ezt a táji kapcsolatot értelmezte újra oly módon, hogy a város feletti hegyoldal városszerkezeti integrálásával úgynevezett „panorámautkákat”³ jelölt ki, ahonnan a Fiumei-öböl látványa ismét befogadhatóvá vált. Grassi elképzeléseinek ismertetése után felteszem a kérdést, vajon a panorama iránti fokozott érzékenység megnyílna tekinthető az általános korszellem következményének. Feltűnő ugyanis, hogy a nem építészeti tárgyú magyar Fiume-irodalom a vasúti érkezés leírásakor hasonló panorámaképekkel dolgozott, mint amelyeket Grassi tervezett. Wolfgang Schivelbusch „panorámautazás” fogalmát továbbgondolva amellet érvelek, hogy a 19. században a vasút nemcsak az utazási időt rövidítette le, de egy új tájszemléletet is közvetített, amely tág, a vasút standardizált pályavetéséből következő „univerzális” perspektívákra és a befogadó kényelmes pozíciójának kettősségére épült.⁴ Ha elfogadjuk ezt a tételt, akkor a Grassi féle városrendezési terv panorámautcai ennek az élménynek az urbanizált, a várostervezés viszonyai közé integrált korszellemét tükrözik vissza.

A Fiume-kutatások

Miután Fiume három kultúra találkozási pontján fekszik, igen jól kutatott város mind a magyar, mind az olasz, mind pedig a horvát szakirodalomban. Ezen belül az építészettörténeti szövegek az elmúlt évtizedekben főként helyi kutatók munkáiként születtek meg, angol fordításokkal. Az általános Fiume-irodalomban központi helyen szereplő kulturális sokszínűség az építészettörténeti szövegekben is rendre megjelenik, sőt született olyan tanulmány is, amely urbanisztikai viszonyait kifejezetten a határmentiség perspektívájából tárgyalja.⁵

Visszatekintve az időben, megfigyelhető, hogy a dualizmus korszakában természetszerűleg megsokasodtak a Fiumét különböző szempontok szerint vizsgáló munkák.⁶ A Fiume-irodalom fénykora 1868 utánra tehető, mikor is sorra jelentek meg a város sajátos jogi státuszával, gazdasági lehetőségeivel foglalkozó munkák.⁷ A 19. század végi, 20. század elejei magyar szakirodalmat átnézve feltűnhet, hogy bár ezek nagy része művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti, jogtörténeti stb. munka, ugyanakkor meglepően gyakran kerül szóba a városkép, kiemelten a nagyobb magyar állami építkezések kérdése. A kortárs szerzők jelentős része idegenként

³ Palinić 2020: 74.

⁴ Schivelbusch 2008: 61.

⁵ Bădescu 2021.

⁶ Erről ad áttekintést: Eszik 2019. Külön említést érdemelnek az Adria Egyesület szisztematikus Fiume-kutatásai. Lásd: Fekete 2022.

⁷ Pl. Jakab 1881; Palugyay 1864; Radich 1883.

érkezett a városba, a magyar közigazgatás munkatársaként, ugyanakkor az olasz kultúra iránti mély szimpátiától áthatottan. A két legnevesebb tudós szerző Fest Aladár és Körösi Sándor voltak.⁸ A századforduló környékén született szövegek összefoglalásaként is értékelhető a *Magyarország vármegyei és városai* sorozat Fiume-kötete. Ebben a tájrajzi és történeti ismertetések mellett kitérnek a város-szerkezet alapvető tagoltságára is: „Fiumében tehát három részt kell megkülönböztetnünk: az ósdi külsejű, régi olasz jellegű ó-várost, szűk, girbegurba, két-három emeletes házakkal bíró utczáival; az újvárost, mely a tengerpartot foglalja el három, négy-emeletes, modern épületeivel, kikötőjével, pályaudvarával, tárházaival, széles egyenes utvonalaival; végül a Karszt lejtőjén az alközségek területét külön vagy apró csoportokban együtt álló kisebb lakóházaival és nyaralóival.”⁹ Az idézetet azért is tartottam fontosnak kiemelni, mert a városnak ez a hármas tagozódása köszön majd vissza Grassi később bemutatott rendezési tervében is.

A város elvesztése után látványosan csökkent a magyar kutatók érdeklődése, egész pontosan a háború utáni politikai helyzet nem volt alkalmas a korábbi magyar szempontokat érvényesítő kutatómunkára. Leginkább közlekedéstörténeti írások foglalkoztak a várossal, főként a közlekedés gazdaságtörténeti jelentőségével.¹⁰ Hosszú szünet után majd csak az 1989-es rendszerváltás után jön újra „divatba” Fiume kutatása. Mérföldkőként említhető az Országos Széchényi Könyvtár 2009-es kiállítása,¹¹ illetve alapmunkaként Fried Ilona művelődéstörténeti monográfiája.¹² Fried az olasz–magyar, illetve részben a horvát–olasz kulturális kapcsolatokra fókuszált, de külön fejezetet szentelt a város gazdasági fejlődésének, illetve a kiemelt építészeti beruházásoknak.¹³ Ugyancsak a művelődéstörténet felől közelített Kiss Gy. Csaba, aki a városról szóló magyar nyelvű útleírásokat, beszámolókat gyűjtötte össze.¹⁴ 2004-ben egy konferenciakötetben pedig a város néprajzi, irodalmi emlékeiről jelentek meg tanulmányok.¹⁵ A Fiume-kutatások mind a mai napig igen élénkek. 2022-ben a *Pro Minoritate* folyóirat őszi számát a városnak szentelte, 2023-ban pedig Ordasi Ágnes összefoglaló monográfiája

⁸ Fried 2001: 163. Körösi Sándor (1892) elsősorban az olasz népi kultúrát, kiemelten a nyelvet kutatta, Fest Aladárnak (1906, 1912) pedig a középkori városról jelent meg alapvető munkája.

⁹ Sziklay 1876. o. n. Fiume helyrajza fejezet.

¹⁰ Gergely 1982.

¹¹ Benkő 2009.

¹² Fried 2001.

¹³ Fried 2021, fejezet: Gazdaság: ipar, kereskedelem, 99.

¹⁴ Kiss Gy. 2020.

¹⁵ Kiss Gy. 2004.

jelent meg, aki a magyar állam Fiumében gyakorolt hatalmi politikájáról adott áttekintést, emellett Eszik Veronika doktori dolgozata és az ebből készült könyv is Fiumével foglalkozik.¹⁶

A tanulmányokat olvasva egy sajátos magyar Fiume-kép rajzolódik ki, amelyet talán Kiss Gy. Csaba fogalmazott meg a legtömörebben: *„Száz év távlatából is jól kivehető, hogy akkortájt ez az adriai kikötőváros és környéke természetes része volt a magyar irodalmi képzetnek. A távolság, a peremhelyzet, a természeti és kulturális-nyelvi különbség nyilvánvalóan sajátos mediterrán színeire és hangulatára tette fogékonnyá az íróinkat.”*¹⁷ Ennek a művelődéstörténeti képnek szerves része a valós topográfia is, a tájképre való rácsodálkozás élménye. Ez a látvány szorosan kapcsolódik a vasútról feltáruló panorámához. A fiumei vasúton utazók a hegytetőről, egy alagútból kiérve láthatják meg a várost és az öblöt, ez pedig olyan katartikus, szinte színházi dramaturgiát kínál, amely számtalan formában került lejegyzésre. A megérkezés, az első találkozás és az így feltáruló panoráma kiemelt jelentőségére Mák Ferenc és Domonkos László hívták fel a figyelmet. Előbbi főként iskolai kirándulások élménybeszámolóit, utóbbi szépirodalmi szövegeket, mindenekelőtt Kosztolányi *Esti Kornélját* idézte meg, illetve mutatta be szociográfiai eszközökkel a város hangulatát: *„Fiumébe vonaton kell megérkezni. Mondjuk egy tavaszi végi, nyár eleji alkonyon, amikor szecessziós telihold ragyog odalenn a mélyben a sziklák között, az Adria fölött.”*¹⁸

A városnak ez a külső képe egyrészt jellegzetesen utazási élmény, másrészt településszerkezeti adottság is. Bent a városban ugyanis már nem adódott újabb lehetőség találkozni a tengerrel, az 1870-es évektől kiépülő ipari korridor szinte hermetikusan lezárta a látványt.¹⁹ Mai urbanisztikai szövegekben komoly kritikák is megfogalmazódnak ezzel kapcsolatban, külön kiemelve, hogy a kikötő túldimenzionált fejlesztése a város méretéhez képest egyenes következménye volt a magyar állam gazdasági törekvéseinek.²⁰ A civil és az ipari építészet korábbi egyensúlyát *„1868 után a tengerpartot elfoglaló kikötői infrastruktúra-fejlesztések borították fel. Mindez oda vezetett, hogy Fiume és Szusák (horvátul Sušak, ma Rijeka részét képező korábbi szomszédos kisváros) iskolapéldája lett a radikális modernizációból következő konfliktusoknak és diszkontinuális folyamatoknak.”*²¹

¹⁶ Lásd: Ordasi 2024; Eszik 2023, Eszik 2024.

¹⁷ Kiss Gy. 2004: 138.

¹⁸ Domokos 2010: 131.

¹⁹ Más kérdés, hogy a móló, amelyen mélyen be lehetett sétálni a „vízbe”, egyben lehetőséget teremtett egy újfajta tengerélmény megtapasztalására is.

²⁰ Eszik 2022. A témáról tágabb összefüggésben lásd Eszik 2023.

²¹ DELTAB 2022: 7. (A szerző fordítása.)

A tengerpart átalakulása része volt annak a gyors ipari fejlődésnek, amely Fiume városképét mind a mai napig meghatározza. Erről az örökségről jelentette meg 2014-ben katalógust a Rijekai Városi Múzeum (Muzej grada Rijeke).²² A kötet egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a premodern város ipari tengelye még nem a tengerparton, hanem a Recsina folyó mentén helyezkedett el, annak energiáját használva fel. Annak ellenére, hogy közvetlenül a tengerparton is voltak jelentős ipari létesítmények, mindenekelőtt a cukorgyár, állíthatjuk, hogy a város ipari jellege csak a vasútépítések után, az 1870-es évektől kezdett el kialakulni. A léptékváltás mértékét a térképek világosan mutatják. Önmagában a pályaudvar és a hozzá kapcsolódó új kikötő akkora területet foglalt el, mint az 1870-es évek előtti város, majd a felépülő olajfinomító, torpedógyár és hajógyár mentén több kilométeres korridor jött létre.

A kikötő és a hozzá tartozó infrastruktúra kiépítésének gazdaság- és közlekedéstörténeti háttéréről Pelles Márton és Zsigmond Gábor jelentetett meg források széles skálájára támaszkodó összefoglalót.²³ Részletesen ismertetik a rakpartok és a mólók kiépülésének egyes fázisait, a nyugat felé terjeszkedő gyártelepek sorát. A városkép tengeri kapcsolata szempontjából alapvető jelentőségű volt, hogy a magyarországi vasút a város nyugati szélén, a belváros egy része alatti alagútból a felszínre bukkanva érte el a tengerpartot.²⁴

Az olasz Emilio Scalfarotto²⁵ magyarul is hozzáférhető nagy ívű tanulmánya tudósít arról, hogy a vasút és a kikötő kapcsán más alternatívák is felmerültek. Írását különösen értékesé teszi, hogy az olasz városvezetés és a magyar hatóságok közötti kommunikációval is foglalkozik. Innen tudhatjuk, hogy a kikötő helyének kijelölése komoly viták tárgyát képezte. A konzervatív megoldás szerint ugyan is elegendő lett volna a meglévő, a Recsina (Fiumara/Rječina) folyó torkolatánál fekvő medencét kimélyíteni. A helyi kereskedők számára valóban elegendőnek tűnhetett a folyó torkolatában kialakított kikötő, ám éppen azért, mert a fiumei kikötő a magyar állam beruházásaként jött létre, jóval nagyobb területre volt szükség (még így is a korszak egészében probléma marad a helyszűke).²⁶ Ráadásul a

²² Dobrovič 2014.

²³ Pelles–Zsigmond 2018. A rijekai forrásokról lásd a magyar nyelvű jegyzékeket: Državni arhiv u Rijeci, Rijeka DARI 0046. és DARI 0007.

²⁴ Pelles–Zsigmond 2018: 37. Lásd részletesen: Majdán 2013. Az alagút után a sínek a város tengerparti útját, az egykori Deák-korzót is keresztezték, ami miatt a városvezetés tiltakozott a kormányzónál, de végül más lehetőség hiányában elfogadta ezt a megoldást. Državni arhiv u Rijeci, Rijeka. DARI-0007, 167. doboz, Nr. 1547.

²⁵ Scalfarotto 2022.

²⁶ Eszik 2019.

torkolatban megkezdett fejlesztést logikusan csak a szomszédos, a folyó túlszárnyán fekvő Szusák területén lehetett volna folytatni, amely már Horvátországhoz tartozott.²⁷ (Bár a tervet akkor elvetették, később mégis sor került a folyómeder rendezésére. 1889 és 1894 között az eredeti folyómedret elkerítették, és tőle keletre egy új medret alakítottak ki. Az így nyert területen alakították ki a fakikötőt, a Baross-kikötőt.)²⁸

Rátérve a zömmel horvát (illetve angol fordítással kiadott), kifejezetten építészettörténeti szakmunkákra, mindenekelőtt a rijekai Modern Művészetek Múzeumának (Moderna galerija Rijeka) két alapmunkája érdemel figyelmet.²⁹ A két vaskos kötet feldolgozza az 1867–1918 közötti teljes levéltári forrásanyagot. Az egyes kerületeket térképes vázlattal kísérve szinte valamennyi jelentős épületről olvashatunk információkat. Emellett önálló fejezetek tárgyalják a várostervezés kérdéskörét, különös tekintettel az 1800-as évek végének pályázataira és a jelen tanulmányban külön hangsúlyt kapó Paolo Grassi-féle 1904-ben elfogadott városrendezési tervre.³⁰ Később más szaktanulmányok is foglalkoztak Grassi tervezetével.³¹ Kiemelték, hogy Grassi munkája Camillio Sitte festői városrendezési elképzeléseinek hatását mutatja.³² A meglévő állapotok kismértékű rendezése, korrekciója mellett (pl. teraszosítások, parkok nyitása, középületek elhelyezése) a növekedési tartalékok alapját a meglévő kivezető utak meghosszabbítása, illetve kiegészítése, sűrítése jelentette. Grassi serpentinekkel és éles kanyarokkal, mellékutcákkal és lépcsősorokkal operálva a lehető legnagyobb beépíthető területet kívánta létrehozni a hegyoldalakon.³³ Ezek a serpentinutak és lépcsősorok lettek a kiindulópontjai az új tenger–táj-kapcsolatnak is. Grassi ide koncentrált a táj szépségét maximálisan kihasználni igyekvő villaépítkezéseket, illetve részben a bérházépítkezéseket is. Tanulmányában Olga Magaš így összegzi Grassi tervének hagyatékát: „A napfény, a tág perspektívák és a zöld iránti érzékenység jellemezte. Ahhoz, hogy célját elérje, két fronton harcolt: a belvárosban négyzetes utcahálózatba rendezett tömbökkel, a város feletti hegyoldalakon pedig a városra és a Kvarner-öbölre nyíló panorámás telkekkel.”³⁴

²⁷ Sclalfarotto 2022: 39.

²⁸ Eszik 2023; Ordasi 2023.

²⁹ Maroević 2001. Glavočić 1998. Fiume legjelentősebb épületeiről lásd: <https://rijekaheritage.org>.

³⁰ Magaš 1998; 2001.

³¹ Palinić 2020.

³² Lovra 2016: 207.

³³ Metzger-Šober 2012: 152.

³⁴ Magaš 1998: 75. (A szerző fordítása.)

A dolgozat központi kérdése

Mint láthattuk, Grassi a város és a tenger kapcsolatát nem közvetlenül a parton, hanem meglehetősen távol, a hegyekben felkapaszkodó utak, lépcsők és teraszok révén kívánta helyreállítani. Igaz, más lehetőség nem is igen kínálkozott. A tengerparton folyó, a város méretéhez képest rendkívül kiterjedt, közvetlenül a magyarországi hátország igényeit kiszolgáló építkezések az 1900-as évek elejére semmiféle korrekcióra nem hagytak helyet. A probléma nemcsak esztétikai, hanem részben gazdasági jelentőségű is volt, hiszen az ugyanezekben az évtizedekben meginduló turizmus révén az esztétikus táj komoly bevételi forrásokat is generált. Az iparosításban is élen járó Südbahn Gesellschaft „mellékvállalkozásaként” született meg a Monarchia egyik legjelentősebb üdülővárosa, Abbázia, majd annak mintájára, mintegy annak „magyar” verziójaként Cirkvenica (ma Crikvenica) kiépítésére került sor, jórészt József főherceg kezdeményezésére.³⁵ Ugyanakkor ezek a főként luxusigényeket kiszolgáló üdülőközségek nem pótolhatták a város növekvő zöldterületi és rekreációs igényét. Nana Palinić és Adriana Bjelanović a fiumei fachwerk (favázas)-építészetet tárgyaló munkájukban például bemutatják azokat az evezős házakat is, amelyek a Mária Terézia-móló tenger felőli oldalán álltak.³⁶ Azonfelül, hogy ez a megoldás inkább kivételes és tekintve az ipari táj jellegét meglehetősen kompromisszumokkal teli vállalkozás volt (nem beszélve arról, hogy a szél és a só hamar kikezdte a faépületeket), nagyságrendileg aligha volt képes orvosolni a tengerhez való hozzáférés hiányát.

A következőkben tárgyalt Grassi-féle városrendezési terv környezettörténeti érdekességét éppen az adja, hogy bár ez sem tudta visszaadni az elfoglalt tengerpartot, mindazonáltal a meredek hegyoldalak becsatolásával egy alternatív tengerparti élményt kínált a város számára, amely a közvetlen vízkapcsolat helyett a panorámát, tehát a látványt helyezte előtérbe. Ez persze nem csak fiumei jellegzetesség. A 19. században alapvetően megváltozott az emberek viszonya a természeti tájhoz. A korábbi, alapvetően mezőgazdasági hasznosítások korában a táj és a kultúra még nem vált el egymástól.³⁷ Az Európán kívüli, még archaikus társadalmak jelentős részében ez ma sincs másként, a tájat a „munka és az élet részeként” kezelték, nem pedig valami külső nézőpontból szemlélhető tárgynak tekintették.³⁸ Az urbanizáció hozta el azt a fordulatot, amely az emberi települést kiemelte a környezetéből, látvánnyá tette. A középkori város számára még nem volt prioritás

³⁵ Gudelj 2020. Fiume fürdővárosi szerepéről lásd Bali 2016.

³⁶ Palinić–Bjelanović 2016: 811.

³⁷ Vadas 2022.

³⁸ Mészáros 2023.

önmaga esztétikai értelemben vett táji kapcsolata, miközben nagyon is benne élt a környező vidékben (szőlőhegyekkel, veteményesekkel, legelőkkel, erdőkkel).³⁹ A 19. században azonban kialakulóban volt egy új városépítészet, egészen pontosan egy új városszemlélet, amely standardizált formákat hozott létre, és ezekből, mintegy „kényelmes páholyokból” szemlélte a környező világot, képekké sűrítve azt.⁴⁰ Ez a turista- vagy máshol panorámatekintetnek nevezett jelenség szorosan összefügg a vasút (illetve a vasutat is megelőzően a gőzhajózás) megjelenésével.⁴¹ A vasút nem csupán utazási alkalmatosság volt, hanem a világ befogadásának eszköze is. Az utas a vasútról kitekintve folyamatosan nagy perspektívákat látott maga körül, anélkül azonban, hogy ehhez saját maga külön erőfeszítéseket tett volna, mint például egy hegy megmászásakor. Ráadásul ezek a képek viszonylag gyorsan változtak is, ami a befogadó részéről megkövetelte, hogy ne vesszen el a részletekben. A 19–20. század elején ez a tekintet már adott volt.⁴² E tanulmány célja tehát az, hogy bemutassa, milyen módon alkalmazta Grassi a panorámatekintetet egy városrendezési terven keresztül, milyen előzményekre támaszkodhatott, illetve milyen módon számíthatott a korszellemre, amely egyre inkább igényelte az esztétikus táji környezetet.

Fiume topográfiaja

Más Adria-parti városokhoz hasonlóan, Fiume történeti alapszerkezete merőben eltért a magyar városokétól. Mivel évszázadokon át a szárazföldi háttország irányába ható kapcsolatok korlátozottak voltak, nem alakultak ki olyan széles, főként állatok terelését kiszolgáló utak, amelyek a városokba érve is megtartották volna relatív széles dimenzióikat (mint pl. Pesten az Alföld felől érkező „marhajcsár”-utak esetében ezt láthatjuk). A város így alkalmazkodott a szűk térhez, amely a tenger és a hegyek között rendelkezésére állt. A külső szemlélő számára kaotikusnak ható, labirintusszerű utcaszerkezetnek megvolt a maga társadalmi logikája: a környező házakból felügyelt, udvarszerűen szűk terek, a csak gyalogosan járható síkátorok egy rendkívül élénk, az idegen számára talán túlságosan is intim, de mindenképpen erős közösségi kötelékeket mutató városról tanúskodtak. A szűk utcákat részben védhetőségi szempontok is indokolták, hiszen az ilyen labirintusszerű járatokban az esetleg benyomuló idegen hadsereg mozgatása szinte

³⁹ Kostof 1999.

⁴⁰ Kovács 2022.

⁴¹ Bódi–Pusztai 2012; Schivelbusch 2008.

⁴² Király 2017.

lehetetlen volt (persze ezeknek a szűk utcáknak egyéb okai is voltak, mint pl. a meleg elleni védelem, illetve általában a terepadottságok). A védelem kiemelt jelentőségét ugyanakkor jól jelzi a városfal, illetve a városfalakon belül elhelyezkedő erődítés (szemben, a Recsina túlsópartján egy további fellegrvár is állt).⁴³ A fő városkapu a tengerre nyílt, a város kereskedelmi és kulturális kapcsolatai egyértelműen a Velencei Köztársaság által uralt Adriai-partvidék hasonló adottságú városai irányába mutattak.

Mindezek a középkori alapok a 18. század végén kezdtek el rohamos tempóban megváltozni, miután a Habsburg Birodalom, érzékelve Velence hanyatlását, tengeri kijáratot keresett. Az ausztriai tartományok kapujának szánt Trieszt mintájára Fiume ekkortól kezdve egyre erősebb kötelékekkel kapcsolódott a Magyar Királysághoz.⁴⁴ A folyamat jogi és társadalmi hatásait Juhász Imre munkája részletesen mutatja be,⁴⁵ itt elég felhívni a figyelmet arra, hogy az 1700-as években megépült a Karszton átvezető, a várost a Recsina folyó mentén elérő szekérút,⁴⁶ illetve a városfalak 1780 után történt lebontásával és a tenger részleges feltöltésével létrejött a „Korzó”, az iparosodás előtti város főtéglénye. Az „új város” ily módon félkörívben ölelte körül a régit, s bár a későbbi átalakulás fényében ez nem tűnik jelentősnek, de az óváros lényegében már ekkor elveszítette közvetlen kapcsolatát a tengerrel, s egy közel száz méter széles új, mesterséges partszakasz jött létre.⁴⁷

A tenger feltöltése tehát már az 1700-as évek végén megkezdődött, ugyanakkor az 1870-es évekig a beavatkozások léptéke nem volt jelentős. A hajók a természetes adottságokat használták, így mindenekelőtt a Recsina folyó torkolatát, kisebb részben (vesztégzári kikötőként) a mai vasútállomás helyén lévő öblözetet.⁴⁸ A móló- és rakpartépítkezések leginkább a természetes állapot stabilizálását, semmint egy új part kialakítását célozták. Az első jelentős táji beavatkozásra az 1850-es években került sor, ekkor a Recsina folyó korábbi torkolatát elrekesztették, hogy a holt mederből védett kikötőt alakíthassanak ki. Az új folyómeder és a holtág között kialakuló ún. Delta tekinthető a tengeri feltöltések első jelentős eredményének.

⁴³ ÖSta KA KPS GLH171.

⁴⁴ Erceg 1990: 48.

⁴⁵ Juhász 2020.

⁴⁶ A Károlyvárosból a tengerre vezető Via Carolinát 1771-ben adták át a forgalomnak, majd néhány évtized múlva Zengg (ma Senj Horvátország) felé is épült összeköttetés, a Via Josephina. A 19. század elején a fiumei országutat újragondolták, ekkor született meg a legendás Lujza út, amely egészen 1873-ig fő kereskedelmi csatornaként funkcionált Magyarországon és a tenger közt. A vasutat nagyrészt ezen utak töltéseinek vezették végig. Fest 1887.

⁴⁷ Palinić 2020: 63–82.

⁴⁸ A szabad kikötőknek a 18–19. században elengedhetetlen tartozéka volt a járványok elleni védekezés eszköze, a vesztégzár, ahol a beérkezőket megfigyelték, mielőtt a városba léptek.

Bár felmerült a lehetősége annak, hogy a kikötőt is ide telepítik, végül az 1870-es évek nagy munkálatai nyugat felé folytatódtak.⁴⁹ A mai térképeken elsősorban a vasútvonal vezetésén látható a korábbi íves, öbölszerű partvonal. A feltöltések után egy kiegyenesített 100–200 méter széles, vasúti sínekkel és raktárakkal teli parti sáv jött létre, amely előtt mólókkal tagolt medencék helyezkedtek el.

A tengeri kapcsolat szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult, hogy az 1870-es évek építkezései során, marseille-i mintára egy, a nyílt víztől tökéletesen védett tengeri „csatornát” alakítottak ki. A Mária Terézia-hullámgát (vagy más néven *longo molo*) az óváros előtt kialakított földnyelvről indulva a pályaudvarig több mint egy kilométer hosszan elrekesztette a tengert.⁵⁰ Ily módon egy, a dunai léptékekhez fogható vízparti látvány jött létre, amely azonban annyiban különbözött a folyami kikötőktől, hogy a rakodást és a kikötést segítő keresztmólók sora szabdalta fel. Természetes alapokon tehát, de lényegében egy, a korábbi táj jellegétől merőben különböző, mesterséges kikötőmedence alakult tehát ki.

A tengertől elhódított területek azonban túlságosan értékesek voltak ahhoz, hogy csupán ipari létesítményeknek adjanak otthont, nem beszélve a nyilvánvaló reprezentatív kíváncsalomról. A Szapáry rakpart (ma Riva) mentén új palotasor épült, legszebb pontján az Adria palotával, illetve a Recsina partjának felöltésén egy egészen új, négyzetrácsos utcahálózatu városrész is helyet kapott a színházzal és a vásárcsarnokokkal.⁵¹ Ez az új város, bár alig néhány telektömbnyi mélységű volt, mégis ez képviselte a 19. századi városeszményt. Hasonló „új város” épült ki a vasútállomáshoz vezető út mellett, mai nevén a „Brajda” városrészben. Itt is törekedtek a négyzet alapú utcahálózatra, noha a terepadottságok ezt nem tették maradéktalanul lehetővé. Nyugat felé haladva a beépítettség intenzitása, rendezettsége látványosan csökkent. A tenger melletti ipari zóna alig három évtized alatt 3-4 kilométernyire terjeszkedett, a város ezt a sebességet nem tudta követni. Az egykori szőlőhegyeken épültek ugyan kisebb-nagyobb munkáslakótelepek, de ezek jellemzően egy-egy gyár és üzem (torpedógyár, MÁV, rizshántoló) igényeit szolgálták, semmint egy tervszerű városnövekedés irányába hatottak.

Még egy fontos szerkezeti sajátosságot kell kiemelni: az óváros szinte hermetikus zártságát. Az új építkezések láthatóan nem arra irányultak, hogy megnyissák az óvárost, nem születtek tervek az utcaszerkezet modernizálására sem. A rep-

⁴⁹ A kikötőépítkezések Hajnal Antal nevéhez fűződnek. A partszakasz egyes építési munkálatainak sorrendjét, nagyságát és pénzügyi kereteit a Pallas Nagylexikon „Fiume” szócikke tömören összefoglalja. A kikötőben található épületekről, az akkor újdonságnak számító beton raktárakról részletes tanulmányt közöl Palinić 2009.

⁵⁰ Pallas Nagy Lexikona „Fiume” szócikk.

⁵¹ Az egyes építkezésekről lásd Maroević 2001: 543.

rezentatív „városkapuk” sem az óváros, hanem a 18. században kialakult Corso két végén helyezkedtek el. Noha más városokban is kialakultak hasonló óvárosi zárványok, Fiume esetében mindez különösen feltűnő lehetett. Erre utal a tény is, hogy a már idézett vármegye-monográfia is külön felhívja a figyelmet a régi olasz város szerkezeti különállására. Az első világháborúig, ideértve Grassi tervét, a városrendezésnek nem sikerült változtatnia ezen a helyzeten. Annak ellenére sem, hogy a régi, sikátoros belvárost a kortársak egyáltalán nem találták szépnek: egészségtelen, túlszűfolt, elavult városrésznek tekintették.

Mivel tehát a tenger felé nem volt hely, a város már Grassi tervei előtt is a hegyoldalak irányába kezdett el terjeszkedni, mintegy megkerülve a régi Fiumét és persze a kikötőt is. A közigazgatás jelentős része, különösen a magyar állam érdekeltségébe tartozó iskolák, igazságügyi és kormányzói paloták, kaszárnnyák jellemzően a hegyoldal „magaslati pozícióit” foglalták el.⁵² Ennek a tengerre néző, monumentális épülettípusnak legszebb példája kétségtelenül az 1903-ban átadott kormányzói palota, amelynek tervezője a budai várat is bővítő Hauszmann Alajos volt.⁵³ A palota számunka legérdekesebb városképi megoldása, hogy az közvetlen rálátást biztosít az Adamich téren át a tengerre, mintegy „akropoliszi pozícióban”.⁵⁴

E panorámaépítészet hasonlóan markáns alaptípusa volt a szomszédságában található villaépület, amely 1881-től József főherceg nyaralóhelyeként vált ismertté.⁵⁵ Itt a belvárosra jellemző szűkösségnek mintha az ellentétét látnánk. Az épület körül tágas park terül el kilátást biztosító teraszokkal, illetve magához az épülethez is csatlakozott egy nagyobb terasz. Általában is megfigyelhető, hogy a fiumei kertépítészet igyekezett a tengeri panorámát feltárni. A város első közparkja a vasútállomástól nyugatra, a mai Mlaka városrészben található: „A Corsia Deák végén van a fiumeiek nagy közkertje, a gyönyörű Giardino Pubblico, mely babér- ligeteivel, festői kilátást nyújtó [sic!] terrássaival, a város közönségének egyik legkedveltebb sétahelye.”⁵⁶

A 19. században születtek ugyan tervek, amelyek ezeket a parkokat, villa- negyedeket a tengerig levezették volna, ám a gazdasági racionalitás ennek a szó-

⁵² Pl. Királyi Magyar Tengerészeti Akadémia (Percz Samu, 1903), *Vojarna Baruna Jelasića* (Adam Olf, 1858), *Vojarna Pješacke Plakovnije* (Emil Eisneer, Adolf Ehrlich, 1911), *Vojarna Madarske Financijske Policije* (Koch Károly, 1913). Lásd részletesen Glavočić 1998; Maroević 2001.

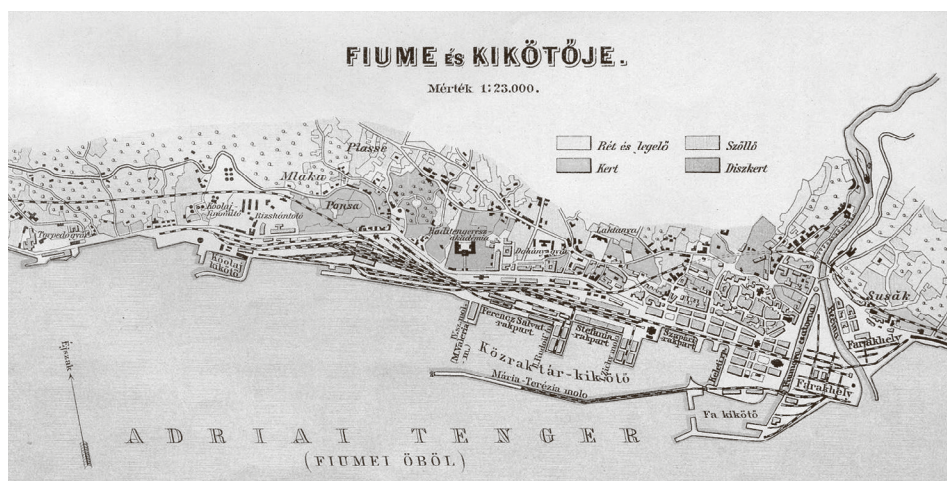
⁵³ Dundović 2017.

⁵⁴ Hauszmann 1896.

⁵⁵ Gudelj 2000: 194.

⁵⁶ Sziklay 1897. o. n.

legszorosabb értelmében sem hagyott helyet.⁵⁷ Ezért az óvárostól nyugatra terjeszkedő ipari korridor felett egymás után épültek a kisebb-nagyobb villák, amelyek impozáns panorámát biztosítottak a Fiumei-öbölre. Ez a félig-meddig kényszer szülte helyzet lett a kiinduló alapja a Grassi-féle rendezési tervnek. Megjegyzendő, hogy Grassi szívesen látott volna új palotákat a tengerhez közelebbi területen is, mindenekelőtt az óváros bontása révén. A belváros szanálására azonban, feltehetően a pénzhiány miatt, nem került sor, így a Grassi-féle terv tényleges városfejlesztési hatása az óvárosra s az feletti, gyéren beépült hegyoldalakra koncentrált. Ezek a hegyoldalba vezetett utcák egyben választ adtak a város elveszett tengeri kapcsolatának kérdésére is.

1. ábra: Fiume térképe az 1900-as évek elején. A feltöltésre épült kikötő többszöröse a város nagyságának. A hegyoldalak jelentették a város növekedési tartalékait. A Grassi-féle terv elsősorban ezen a területen hoz majd újdonságokat.
 Forrás: Kogutowicz: „Megyei térképek” c. mű lapja⁵⁸

Az 1904-es rendezési terv

A város imént vázolt topográfiája, ha nem is terv nélkül, de az éppen aktuális beruházási igényekre, mindenekelőtt a vasút és a kikötő elhelyezésére reagálva ala-

⁵⁷ Josef Bainville 1861-es elképzelése a Giardino Pubblico kiterjesztését szorgalmazta a tenger irányába. Magaš 2001: 72.

⁵⁸ Letölthető: ELTE Lazarus, <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/gonczy/fiume.htm> – utolsó letöltés: 2025. február 1.

kult ki. A 18. századi Corso kiépülésének első tervei az 1770-es évekből maradtak fenn.⁵⁹ A meglehetősen sematikus, egyenes utcavezetés a korszak racionális, klasz-szicista elképzeléseit tükrözte. A város korabeli főmérnöke, Anton Gnamb ezen elképzelések mentén valósította meg a város bővítését, miután II. József engedélyt adott a városfalak bontására.⁶⁰ Az óváros és a tenger közötti háztömbök lényegében a 19. század első felében épültek ki. Később, 1843-ban Josef Bainvillea készítette el a mai belváros szerkezetét meghatározó tervet.⁶¹ Itt jelenik meg először a Recsina folyó melletti félszigetszerű feltöltés, a későbbi „új város”, itt látjuk először a vasút óvárost megkerülő vonalvezetését, illetve a tengert elrekesztő gátat. Bainvillea 1861-ben tovább bővítette elképzelését, immár a tervezett vasútállomáson túli részekre is kiterjedően. A kikötő végleges terveit jegyző Hajnal Antal lényegében ezt a nyugat felé elnyúló városrendezési elképzelést követte a horvát–magyar kiegyezés (1868) után.⁶²

A hirtelen felgyorsuló építkezéseket látva, illetve nemzetközi példákat követve a városvezetés 1873-ban nyilvános pályázatot hirdetett, ám ezt akkor még nem követte rendezési terv.⁶³ A 19. század végének építkezései így lényegében a 19. század elején meghatározott Bainvillea-féle alapterv szerint haladtak tovább.⁶⁴ A dualista korszak beruházásai jellemzően a vasútvonal mentén kiépülő gyárnegyedre és a kikötőre irányultak. Városi szinten elsősorban a középületek (kiemelten az iskolák) elhelyezésének problémáját kívánták megoldani.⁶⁵ Noha nagy számban épültek lakóházak is, ezeket – mint már volt róla szó – jellemzően a meglévő úthálózat elemei között „kifeszített” két új négyzetrácsos utcahálózatu városrészben, a már említett mesterséges földnyelven (színház és környéke), valamint a vasútállomással szemben kialakított új városnegyedben, a Brajdában helyezték el.⁶⁶ A „hegyvidék” beépítése szórványos maradt. Mivel a város természetes kapcsolatait évszázadokon át a tenger mellék felé irányultak, az amúgy is meredek, nehezen járható hegyoldalak felé nem alakultak ki jelentős, a beépítést természetes módon magukhoz vonzó nagyobb kivezető utak.

⁵⁹ Magaš 2001: 62.

⁶⁰ Magaš 2001: 61.

⁶¹ Magaš 2001: 64.

⁶² A 1870-ben Hilarion Pascal készíti el az első terveket, amelyeket 1877 után Hajnal Antal vitt tovább. Pelles–Zsigmond 2018: 38.

⁶³ Palinić 2020: 66.

⁶⁴ Palinić 2020: 66.

⁶⁵ Magaš 1998: 53.

⁶⁶ Lovra 2016: 213. Érdemes megjegyezni, hogy a szomszédos, a folyó túlsó partján fekvő horvát városban, Szusákon is hasonló intenzitású építési láz zajlott. A két város közötti határvonalat építészeti értelemben alig lehet kimutatni.

A 19. század végére azonban a viszonylag könnyen elérhető, kevésbé meredek telkek elfogytak. Ezért a város műszaki osztálya az 1873-as pályázat eredményeinek felhasználásával felkérte Grassit egy átfogó rendezési terv elkészítésére, amely 1904-ben került publikálásra.⁶⁷ Az eredeti térképek nem maradtak fenn, csupán néhány szelvény, melyeket a két világháború közti módosítások alapjaként használtak fel.⁶⁸ Grassi tervét tehát a szakirodalom elsősorban a szöveges rész alapján tárgyalja, illetve az ennek nyomán kiépülő városrészeket elemezve mutatja be.

A terv mindenekelőtt számolt a realitásokkal. A tengerpart megnyitását nem tartotta elképzelhetőnek. Ugyanakkor a belváros bontását szükségesnek vélte, mint ahogyan a városvezetés és a magyar hatóságok is szorgalmazták azt. Ezt nem csupán városrendezési, közlekedési okokból tartották szükségesnek, hanem ettől remélték az egészségügyi helyzet javulását is (szűk, zsúfolt, levegőtlen utcák felszámolása). Grassi is azt javasolta, hogy a belváros megnyitásával, egy boulevard-ral kössék össze az új városrészeket.⁶⁹ Erre azonban anyagi okok miatt nem került sor.

Jelentős urbanisztikai átalakításokra mindenekelőtt a hegyvidéki városrészek integrációjában volt reális lehetőség. A művészettörténész Branko Metzger-Šober a későbbi térképekre vetítve rekonstruálta az új utcanyitásokat. Eszerint jól kivethető, hogy Grassi az óváros feletti meredek hegyoldalon javasolt bővítéseket.⁷⁰ Elvetette az „északi városokra” jellemző széles feltáró utakat, egyrészt azért, mert ezekre nem lett volna elegendő hely, másrészt azért, mert véleménye szerint szűkség sem volt rájuk, mivel délen van elegendő fény. A terep meredeksége miatt az utak egy jelentős része szerpentinként kapaszkodik fel. A gyalogosforgalom számára néhol szélesebb, reprezentatív, máshol keskenyebb lépcsősorokat nyitott. A házakat sok helyütt csak úgy lehetett elhelyezni, hogy kisebb hidakkal, illetve lépcsőkkel csatlakoztak az úttesthez.⁷¹

A Grassi-féle terv nem csak azért újszerű, mert alternatívát kínált az addig lineárisan terjeszkedő városszerkezet számára. Legalább ilyen jelentőségű, hogy az új városrészek – elsőként a történelem során – a tengert nem csupán közlekedési, illetve megélhetési térként, hanem levegője okán, sőt önmaga látványáért integrálták. (Legjellemzőbb ilyen utcák: [Via Belvedere/Ticijanova], Via Risorta/Prvog Maja és a Via del Calvaria/Kalvarija.) A Kálváriára kapaszkodó panorámaútról Grassi maga így írt: „Ez az út új építési telkek sorát hívja életre, elsősorban szaba-

⁶⁷ Grassi 1904.

⁶⁸ Palinić 2020: 63.

⁶⁹ Metzger-Šober 2012: 152.

⁷⁰ Metzger-Šober 2012: 152.

⁷¹ Palinić 2020: 72.

don álló lakóházak és villák számára. Egy festőien szép és érzékekre ható útról van szó. Nagyszerű látványt kínál Terszat [vagy olaszul Tersatto, ma horvátul Trsat] fellegvárára, az alatta elterülő Szusák városára, a Recsina torkolatára, magára a várostra és annak gyönyörű öblözetére. Az ide látogatók mindezt a legszebb emlékeik közt viszik majd magukkal, a városlakók pedig élvezhetik és csodálhatják a város és környékének festői fekvését.”⁷² Ahhoz, hogy a panoráma kínálta lehetőségeket minél jobban kiaknázza, Grassi a házak magasságát úgy szabályozta, hogy a lenti házsor ne takarja ki a fenti házak ablakait, sőt ahol úgy látta jónak, csak az út egyik oldalának beépítését szorgalmazta. Ezeknek az utcáknak a kiépülése egybeesett a szecesszió térnyerésével, így ez a városrész nemcsak beépítési struktúrájában, de stílusában is sajátos, a belvárostól elütő karaktert hordoz (noha látni kell, hogy a belvárosban is épültek jelentős szecessziós alkotások).

2. ábra: A panorámautcák egyike, a Via Valscurigne (Oszečka) a 20. század elején
 Forrás: <https://www.fiumemondo.it/galleria/> - utolsó letöltés: 2025. június 1.

⁷² Palinić 2020: 74. Az angol verzióból a szerző fordítása.

A vasút és a panoráma

Mint láthattuk, Grassi nagyon is tudatosan számolt a panoráma kínálta lehetőségekkel. Mindezt a korábbi szakirodalmak is feltárták és bebizonyították. Nem foglalkoztak azonban egy érdekes párhuzammal, nevezetesen azzal, hogy a panoráma iránti fokozódó igény egy általános tájérzékelési fordulat része volt, amely szorosan összefüggött a vasút, jelen esetben a fiumei vasút kínálta élménnyel.

Korábban utaltam rá, hogy a Fiuméről alkotott magyar útirajzok sajátosak a hazai városirodalomban. Fiumének nincsen „saját magyar” írója (legalábbis olyan, aki a nagy nemzeti kánonba is bekerült volna), a városról alkotott szövegek jellemzően útleírások, melyekben különösen erősen artikulálódik a megérkezés, a tengerrel való első találkozás élménye. Ez a találkozás, a távlati, panorámaszerű kép a Karszton átkelő vasút ablakaiból tárulkozik fel. Domonkos László és Kiss Gy. Csaba a vasút és a tenger találkozásának motívumát Kenedi Géza 1884-es útikönyvének leírásáig vezeti vissza, ahol a szerző így ír: „Egy óra hosszat tart, amíg a vonat a fiumei öböl északi párkányzatáról aláereszkedik... Az utas [...] abban az élvezetben is részesül, hogy [...] több ezer lábnyi magasságból, mintegy fölülről tekintheti át a szigetek által tarkított tengeröblöt, akárha egy művészileg kifestett részlettérkép feküdne előtte.”⁷³ Ez a panoráma nyitókép olvasható Kosztolányi Dezső Esti Kornéljában is: „Ott volt alatta, előttte, valóban ott volt, a tenger volt, maga a tenger, simán és kéken, ahogy azon az elemi iskolai falitérképen látta... Szébb és nagyobb volt annál, amit valaha is elképzelt. Sima, kék végtelen, rajta a bárkák, csorba fél dióhéjak és vitorlák, fehér, narancsszín, fekete vitorlák, ferdén rábillenve, mint pillaszárnyak, tikkadt lepkekék, melyek leröppennek a víztükörrre, s isznak belőle. Távolról csak panoráma, képeskönyv képe, halk, majdnem mozdulatlan.”⁷⁴ A fiumei látképet a legtöbb mai magyar olvasó kétségkívül Kosztolányi szövege okán ismerheti, bár mint láttuk, hogy őt megelőzve a 19. század végén egy sor hasonló tartalmú leírás keletkezett. Különösen izgalmasak a Mák Ferenc által idézett iskolai kirándulások beszámolóí, hiszen jelzik, hogy Kosztolányi itt nem egy egyedi tájélményt, hanem egy széles körben elterjedt látásmódot rögzített: „ott csillogott előttünk Fiume öble, végtelen vizével, mely összeolvadt a távoli partok kéklő szegélyével. A lenyugvó nap arany színre festette lassú fodrait, itt-ott egy-egy vitorlás vagy halászbárka lassú méltósággal haladt célja felé.”⁷⁵

⁷³ Kenedi 1884. Idézi Domonkos 2010: 131.

⁷⁴ Kosztolányi 1933. Harmadik fejezet. o. n.

⁷⁵ A nagykanizsai polgári fiúiskola kirándulásának névtelenül közölt beszámolóját idézi Mák 2010: 33.

Pontosan ugyanezt vagy legalábbis ehhez nagyon hasonló látványt kínáltak a Grassi-féle tervben felvázolt panorámautca. S bár hiba volna közvetlen összefüggést keresni a magyar irodalmi alkotások tájábrázolása és egy olasz várostervező városképi elképzelései között, megkockáztathatjuk a feltevést, hogy az elsőre talán általánosnak tűnő „korszellem” fogalmán keresztül összefüggést keressünk a tengeri panoráma e két, egymástól látszólag független megjelenési formája között.

A nagy kérdés valójában az, hogy milyen magyarázatot találhatunk a 19. század végének panorámák iránti fogékonysága mögött. A válasz nyilván mélyebb elemzést igényelne, itt megelégszem a vasút szerepének tárgyalásával. Wolfgang Schivelbusch a vasúti utazás művelődéstörténetét bemutató munkájában külön fejezetet szentel a panoráma kifejlődésének.⁷⁶ Amellett érvel, hogy a vasút a korábbi szekérutakkal ellentétben a megfigyelő és a táj újfajta találkozását hozta magával. A vasút mindenekelőtt sokkal kényelmesebb utazást tett lehetővé. A Fiumébe még szekérral érkező Wesselényi Miklóst például annyira kimerítette az út, hogy testét és lelkét „szétválva” érezte, szekerét pedig mérgében el akarta égetni.⁷⁷ Fél évszázad múltán Kenedi Géza már arról ír, hogy „imhol a vasút is elébe kerül a kora tavasszal a civilizációban sýnylódó emberiségnek. A cseresznyevirággal kihajtanak a körutazási jegyek.”⁷⁸ A vonat a megfigyelő új státuszát hozta magával, egy olyan megfigyelőét, aki úgy élvezheti a természet szépségét, hogy közben a civilizáció kényelme veszi körbe. A másik igen lényeges adottsága a vonatnak a sebesség. A korábbi, gyalogos vagy akár szekérral érzékelt részletes tájélmény szükségszerűen leegyszerűsödött. A közeli részletek elmosódtak, a szem a lassabban változó távolabbi formákat próbálta meg rögzíteni. A korszak vasúti plakátjai is ezt az új látásmódot igyekeztek reklámozni. Végül fontos hangsúlyozni, hogy a vasút műszaki jellemzői, a pályákon alkalmazott standardizált ívek, emelkedések és töltések révén a szemlélő lényegében egy, „a táj fölé” pozicionált helyzetbe került. Ez a rálátás rögzíti a szemlélő tekintetét, aki a különféle tájakat ily módon egyetlen utazás képsoraiként érzékelheti.

A 19. század közepén a vasúti panoráma még kuriózumnak számított, fél évszázad múlva viszont már érett felnőtt korban volt az a nemzedék, amely gyerekkorától kezdve természetesnek találta a vasúti utazást, azt, hogy a tájat mintegy kiterítve, „kényelmes fotelból” (legalábbis az első osztályon) tekintve lássa és élvezze. Innen csupán egy lépés, hogy ezt a látványt az emberek saját otthonaikban is élvezni szeretnék, az építészeketől és a születő urbanisztikai tervezéstől pedig el-

⁷⁶ Schivelbusch 2008: 61.

⁷⁷ Wesselényi 1836: 28.

⁷⁸ Kenedi 1884. Idézi Kiss Gy. 2000: 145.

várják ennek gyakorlati megvalósulását. Megkockáztathatjuk tehát, hogy a vasút, a panoráma felfedezése és a 20. század elejének látványra oly érzékeny várostervezési gyakorlata között volt egy korszellemben rejlő kapcsolat.

A vasút persze mindenhol kínált panorámát, más kérdés, hogy a táj volt-e olyan magával ragadó, hogy ezt az emberek észre is vették. Fiumében a tenger látványa kétségkívül ilyen volt, ráadásul a magyar tájirodalomban nem csupán egyike a tengerparti tájnak, hanem az egyetlen. Ennek köszönhető az a gazdag irodalmi korpusz, amellyel illusztrálhatjuk a panoráma meghatározó jelentőségét a kortársak tájszemléletében. Persze Fiume kiemelt jelentőségét nemcsak tájfelrajzi adottságai, hanem politikai szerepe is indokolja. A magyar *genius loci* itt egy korábban nem ismert mediterrán teret igyekezett birtokba venni.⁷⁹

Másfelől az urbanisztikai lehetőségek tekintetében is sajátos helyzetben volt Fiume. A tengerpart intenzív iparosítása miatt Grassi nem is tehetett volna mást, minthogy a hegyoldalak felé orientálja a várost, amerre egyébiránt magától is haladt. Az azonban a tenger panorámaszerű élményének elevenségét mutatja, hogy ezt a kényszert milyen tudatosan aknázták ki nemcsak ő, de az ő terveit követő építészek és megrendelőik egész sora is. Manapság a vizuális értelmezések⁸⁰ korában mindez egyáltalán nem tűnik meglepőnek, sem innovatívnak. Ugyanakkor a 20. század elején a tenger látványának ez a „tudatos fogyasztása” még, ha nem is meglepő, de mindenképpen innovatív, a kortársak által a rácsodálkozás élményét nyújtó ötletnek tűnhetett.

Grassi tervének környezettörténeti jelentőségét ezek után éppen az adja, hogy a korábbi elképzelésekhez képest már nem csupán a város okszerű bővítésében gondolkodott. Ha a 19. században keletkezett városbővítési tervekét nézzük, azok nemhogy segítették volna, hanem épp ellenkezőleg, gátolták a város és a tenger találkozását. A 18. századi vedutákon még a vitorlás hajók közvetlenül a házak előtt pihennek. Ez a tengerre néző „főtér” egyébiránt ma is jellemző a kisebb isztriai és dalmáciai városokra, kifejezve a szoros kapcsolatot a város lakói és a tenger között. Isztria és Dalmácia egyik sajátossága volt évszázadokon át, hogy társadalmi, kereskedelmi és kulturális kapcsolataikat nem a szárazföld, hanem a tenger irányában építették ki.⁸¹ A 19. század végén, a magyar uralom során ez a helyzet megváltozott. A tengerpart monumentális, ipari zónába rendeződött, amely immár nem a környező kisvárosok léptékéhez, hanem a szárazföld belső területeinek (gyakorlatilag a Magyar Királyságnak) léptékéhez

⁷⁹ Eszik 2015.

⁸⁰ Zuh 2020.

⁸¹ Simon 2024: 105.

igazodott. A 20. század elején Fiume egy középváros volt egy nagyvárosi tengerparttal. Az aránytalanság vezetett oda, hogy a szintén ugyanebben az időben megélénkülő idegenforgalom hosszú ideig nem tudott mit kezdeni a „tenger nélküli” tengerparti várossal. Grassi érdeme, hogy felismerte és a várostervezés gyakorlatába ültette ember és táj új kapcsolatrendszerét. Ebben a kapcsolatban felértékelődik a vizualitás, a látvány fogyasztása, a környezet „használat nélküli használata”. A város fölött magasodó sziklákra vezető serpentinek és teraszok révén egy vertikálisan felépülő, amfiteátrumszerű városbővítésnek tette le az alapjait. Némi túlzással, de a lényegét jól érzékeltetve azt mondhatjuk, hogy Fiume ezzel a lépéssel visszaszerezte tengerparti fekvését.

Források

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

KPS GH171. Plan der Stadt Fiume. [Másolatban a rijekai levéltár állandó kiállításán látható. Évszám nélkül]

Državni arhiv u Rijeci, Rijeka (DARI)

DARI-0007 Kr. Gubernij Za Rijeku I Ungarsko-Horvatsko Promorje / Magyar-Horvát Tengerparti Kormányzóság [a levéltárban elérhető magyar nyelvű jegyzékkel].

DARI-0046. Pomorska oblast za ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci (Govcrno marittimo il litorale ungarno-croato) Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai, 1870-1918. Kaposvár – Rijeka 2011.

DELTAB 2022: [A rijekai egyetem projektje a Delta megújítására. Feltöltött vitaanyag:] https://deltalab.hr/wp-content/uploads/2022/07/URBAN-STUDEIS_Topic-2022_23.pdf – utolsó letöltés: 2024. május 30.

Grassi, Paolo 1904: *Relazione intorno al progetto di regolazione ed ampliamento della città di Fiume*. Fiume.

Hauszmann Alajos 1896: A fiumei kormányzó palotája. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (30) 5. 177–180.

Kenedi Géza 1884: *A Quarnero. Fiume és Abbazia*. Budapest.

Kosztolányi Dezső 1933: *Esti Kornél*. <https://mek.oszk.hu/00700/00744/00744.htm> – utolsó letöltés: 2024. június 21.

Pallas Nagy Lexikona (1897–1911). HTML változat 1998, Budapest. <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/> – utolsó letöltés: 2024. június 21.

Hivatkozott irodalom

- Bali Lóránt 2016: Fiume (Rijeka) mint adriai magyar fürdőváros felemelkedése és hanyatlása a XVIII. századtól a XX. század elejéig, különös tekintettel a magyar agrárexportra. In: Szabó Zoltán (szerk.) *Fürdővárosok környezete*. Túrkeve, 111–132.
- Bădescu, Gruia 2021: Architectural Reconfigurations and Urban Remaking After Ruptures: Interrogating Frontier Urbanism in Rijeka/Fiume. *Central European Horizons* (2.) 1. 43–70.
- Benkő Andrea 2009: *Fiume magyar emlékezete. Skultúty Csaba gyűjteménye*. Budapest.
- Dobrovič, Erna (szerk.) 2014: *Riječka industrijska priča / Rijeka's Industrial Past*. Rijeka.
- Domonkos László 2020: *A kicserélt város*. Mák Ferenc bevezető tanulmányával. Kemény András fotóival. Budapest.
- Dundović, Boris 2017: The Governor's Palace in Rijeka as an Architectural Manifestation of the Hungarian Socio-Political Body at the Close of the Nineteenth Century. *A Cultural History of Capitalism: Britain, America, Croatia. An International Symposium*, Zagreb, 7–8 April. [Abstract]. Zagreb, 1–2.
- Erceg, Ivan 1990: A bécsi udvar Adria-politikája a 18. században. *Világtörténet* (12.) 1. 48–54.
- Eszik Veronika 2015: A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj: adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. *Korall* (16.) 62. 75–96.
- Eszik Veronika 2019: Fiume árnyékában: A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei. *Korall* (20.) 76. 22–42.
- Eszik Veronika 2019: „Közelebb hozni a tengert az ország szívéhez”. A magyar tenger megalkotása (1868–1914). In: Egyed Emese – Pakó László – Sófalvi Emese (szerk.): *Certamen VI: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, 233–244.
- Eszik Veronika 2022: És a modernizációról ki tehet? Konfliktusok a fiumei városi tér modernizációjának kapcsán – a nacionalizmus nyelvén elbeszélve. *Pro Minoritate* Ősz. 63–84.
- Eszik Veronika 2023: „Az a nép kifakadt a méter-rendszer ellen is...” A városi modernizáció kritikus percepciója a dualizmus kori Horvátországban. (Doktori disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Eszik Veronika 2024: *Fiume hosszú árnyéka. A városi modernizáció kritikája a 19. század második felében*. Budapest.

- Fekete Zsuzsanna 2022: A Magyar Adria Egyesület alapításának, kezdeti éveinek rövid története. *Pro Minoritate* Ősz. 143–156.
- Fest Aladár 1897: A magyar tengerpart közlekedési viszonyai. Történeti rész. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): *Magyarország Vármegyéi és Városai: Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. https://adt.arcanum.com/hu/view/Borovszky_Fiume/?pg=0&layout=s - utolsó letöltés: 2025. május 06.
- Fest Aladár 1906: *Fiume*. Budapest.
- Fest Aladár 1912: *Fiume a XV. században*. Budapest.
- Fried Ilona 2001: *Emlékek városa – Fiume*. Budapest.
- Gergely András 1982. *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: A fiumei vasút*. Budapest.
- Glavočić, Daina (szerk.) 1998: *Arhitektura secesije u Rijeci/ Secessional Architecture in Rijeka*. Rijeka.
- Gudelj, Jasenka 2020: Grand Hotels Around the Kvarner Bay: Sea Hospitality Between Austria and Hungary. *MDCCC 1800* (9.) 179–202.
- Jakab Elek 1881: *A magyar Fiume*. Budapest.
- Juhász Imre 2020: *Fiume. Egy közép-európai város és kikötő a hatalmi érdekek metszéspontjában*. Budapest.
- Király Edit 2017: “Die Donau ist die Form”: *Strom-Diskurse in Texten und Bildern des 19. Jahrhunderts*. Wien–Köln.
- Kiss Gy. Csaba (szerk.) 2004: *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest.
- Kiss Gy. Csaba (szerk.) 2020. *Fiume és környéke a 19. századi magyar útirajzokban*. Budapest.
- Kovács Krisztina 2022: A modern nagyváros vizuális reprezentációi. Irodalom és fotóművészet kapcsolódásai. *Per Aspera Ad Astra* (9.) 1. 36–56.
- Kostof, Spiro 1999: *The City Assembled*. London.
- Körösi Sándor 1982: *Adalékok Fiume néprajzához*. Kolozsvár.
- Lovra, Éva 2016: Urban Tissue Typology and Urban Typology (1868–1918). Special Cases: Zagreb and Rijeka. *Prostor: a Scholarly Journal of Architecture and Urban Planning* (24.) 2. 202–215.
- Magaš, Olga 2001: Urbani razvoj Rijeka / Urban Development of Rijeka. In: Maroević, Ivo et al. 2001: *Arhitektura Historizma u Rijeci 1845-1900 / Architecture of Historism in Rijeka 1845–1900*. Rijeka, 60–97.
- Magaš, Olga 1998: Urbani razvoj Rijeke i Sušaka na prijelomu stoljeća / Urban Development of Rijeka and Sušak at the Turn of Century. In: Glavočić, Daina (szerk.): *Arhitektura secesije u Rijeci/ Secessional Architecture in Rijeka*. Rijeka, 50–79.

- Majdán János 2013: A fiumei vasút kiépülése és annak város alatti szakasza. *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata* (6.) 3. 39–46.
- Maroević, Ivo et al. 2001: *Arhitektura Historicisma u Rijeci 1845–1900 / Architecture of Historicism in Rijeka 1845–1900*. Rijeka.
- Mák Ferenc 2020: A Szent Korona legszebb gyöngye. In: Domonkos László: *A kicserélt város*. Budapest., 5–71.
- Mészáros Csaba 2023: Mások tája és a mi tájunk. A környezetérzékelés antropológiai látásmódja. *Replika* 128. 13–34.
- Metzger-Šober, Branko 2012: Regulacijski plan grada Rijeke Paola Grassija, 1904. *Prostor: a Scholarly Journal of Architecture and Urban Planning* (20.) 1. 146–157.
- Ordasi Ágnes 2023a: A faipar és fakereskedelem térformáló hatása a dualizmus kori Fiumében. *Századok* (157.) 1. 5–32.
- Ordasi Ágnes 2023b: *Társadalom és állam kapcsolata Fiumében a dualizmus korában*. Budapest.
- Palinić, Nana 2009: Rane armiranobetonske konstrukcije u riječkoj luci. *Gračevinar* (61.) 5. 435–444.
- Palinić, Nana 2020: The Aesthetic Component in Early 20th Century Urban Plans of Rijeka. *Architectural Aesthetics An Old Matter Revisited* 8. 63–82. <https://sita.uauim.ro/article/8-palinic-the-aesthetic-component-in> – utolsó letöltés: 2024. június 21.
- Palinić, Nana – Bjelanović, Adriana 2016: Wooden Structures in the Historic Port of Rijeka. *Gračevinar* (68.) 10. 801–814.
- Palugyay Imre 1864: *A magyar tengerpart, előadja Palugyay Imre*. Pozsony.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2018: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története 1868–1921*. Pécs.
- Radich Ákos 1883: *Fiume közjogi helyzete*. Budapest.
- Reill, Dominique Kirchner – Jeličić, Ivan – Rolandi, Francesca 2022: Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World. *The Journal of Modern History* (94.) 2. 326–362.
- Scalfarotto, Emilio 2022: *Fiume: a magyar idill: az adriai partvidék geopolitika és integráció között*. Budapest.
- Schivelbusch, Wolfgang 2008: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*. Budapest.
- Siebert Gyula 1914: *Fiume gazdasági jövője*. Budapest.
- Simon, Daniela 2004: *Die bedrohte Ordnung der Vielfalt. Kulturelle Hybridität in Istrien, 1870–1914*. Bielefeld.

- Szapáry János 1878: *Magyarország meddő gazdagságának hogy lehetne hasznát venni: az osztrák és magyar tengerpart történelmi és természeti rövid rajzával*. Budapest.
- Sziklay János 1897: Fiume helyrajza. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): *Magyarország Vármegyéi és Városai: Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. https://adt.arcanum.com/hu/view/Borovszky_Fiume/?pg=0&layout=s - utolsó letöltés: 2025. május 16.
- Zuh Deodáth 2020: A vizuális kultúra kezdetei. Egy definíció és egy definíció története. *Korunk* (31.) 7. 52–60.
- Vadas András 2022: Geography, Natural Resources, and Environment. In: Ziemann, Daniel – Zečević, Nada (eds.): *Oxford Handbook of Medieval Central Europe*. New York, 23–38.
- Wesselényi Miklós 1836: Naplótöredékek. In: Ćurković-Major Franciska – Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Fiume és környéke a 19. századi magyar útirajzokban*. Budapest, 28–47.

A városi kertek szerepe a történelemben

The Role of Urban Gardens in History

The mass emergence of urban gardening can be linked to the social movements of the nineteenth century. Workers' gardens and small urban gardens were expected to strengthen families and reduce the alienation caused by urban life. Urban gardens, which were created partly through free occupation of land as a result of poverty, crises or wars, are a marked departure from these planned, top-down movements. Given all these historical antecedents, it would seem that the purpose and social background of the community allotments that have proliferated since 1970, mainly on the Western model, are based on a very different foundation. They are, in fact, modern urban spaces of community culture. The productive function is almost completely absent, the size of the gardens is symbolic, and the families active in gardening typically belong to the middle-class and lead an urban lifestyle. In this study, by presenting examples I examine the social-historical patterns of urban small gardens as possible intellectual antecedents of today's small community gardens.

A közösségi kertek céljaik és funkciójuk tekintetében nagy változatosságot mutatnak, csakúgy, mint a kerthez való hozzáférés, a közösen művelt terület nagysága, módja tekintetében. A kerteknek jelentős szerepük van az oktatásban, láthatjuk ezt például az iskolakertekben, melyek szintén közösségi kertek, továbbá arra is találunk számos példát, hogy a városi közösségi kertek együttműködnek az iskolákkal.¹ A kertek gondozásának pozitív pszichés hatásai vannak, ezért gyakran használják mentális betegségek (pl. depresszió) hatékony gyógyítására.² Nagyon fontos szerepük van a rehabilitációban és a fizioterápiában is.³ Termelési funkciójuk sem elhanyagolható, hiszen már 5-7 négyzetméteres parcellában is hatékonyan termesztethők bizonyos növények, melyek jellemzően a drágább fajtákhoz tartoznak, például paradicsom, paprika, padlizsán, tökfélék, eper, fűszernövények, salátafélék stb.⁴ Működnek úgynevezett szociális kertek, melyek amellett, hogy az

¹ Megyeriné Runyó 2019; Rosta 2013.

² Dúll-Dósa 2005; Megyeriné Runyó 2019: 175.

³ Meneghello et al. 2014.

⁴ Rosol 2008; Rosta 2013.

adott közösség zöldségigényét részben kielégítik, a reintegrációt is segítik, például a Budapest Bike Maffia hajléktalanszállókon működtetett veteményeskertjei.⁵ A szociális kertek közé tartozik a miskolci Szorgoskert Oktatási, Nevelési és Szociális Nonprofit Kft. foglalkozási rehabilitációs céllal létrehozott kertje is, ahol megváltozott munkaképességű embereket foglalkoztatnak.⁶

Tanulmányomban mindezen változatos formákon belül, itt és most városi közösségi kertekként elsősorban a városok belső beépített részein, kifejezetten a fogyasztói szempontból „hobbikertként”⁷ definiált kerteket értem. A városi közösségi kertek olyan földterületek, amelyeket egy közösség tagjai együtt használnak és gondoznak, akár kisebb, saját parcellákra, területekre felosztva, akár egy nagyobb közös részt kialakítva. Vannak köztük magántulajdonban lévő, házak között meghúzódó kertek, lebontott épületek foghíjaiban kialakított kertek, létrejöhetnek kórházak, iskolák udvarán.⁸ Életteli zöldfelületek a város szövetében, amelyek változatos funkciót látnak el, lehetőséget teremtve a városi életmódból adódó feszültségek ellensúlyozására, a pillanatnyi kiszakadásra a város rohanó forgatagából. Égisze alatt megtalálható ugyanakkor minden olyan más érték is, amely a zöld gondolkodásmóddal, a természetvédelemmel áll összefüggésben.⁹ Fiatal képződmények, melyek különböző korú és háttérű embereket szerveznek közösségbe, akik a közös kertészkedés során elsajátított szemléletet az élet más területein is gyakorolják. Céljuk a közösségek alakítása, a közösségépítés, az integráció.¹⁰

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy e valójában fiatal kertmozgalom számára az amerikai szakirodalom¹¹ miként hozta létre sajátos, a 19. századra visszanyúló történeti narratíváját. Ebben a narratívában a városi kertészkedésnek a különféle, a primér megélhetést és keresetkiegészítést szolgáló formáit a hobbi-közösségi kertészkedés előzményeiként mutatja be. Azt állítom, hogy ez a fajta múltkonstrukció sokkal inkább szól a városi közösségi kertek identitáskereséséről, semmint tényleges múltjukról.

Írásomban Laura Lawson, a Rutgers New Jersey Állami Egyetem *tájépítész professzora* által megalkotott korszakolás mentén mutatom be ezt a folyamatot.

⁵ Nyers 2024.

⁶ Szorgoskert: <https://szorgoskert.hu/rolunk> – utolsó letöltés: 2025. január 11.

⁷ Ponizy et al. 2021.

⁸ Guitar 2011.

⁹ Crow 2010; Guitar 2011; Kirby 2008.

¹⁰ Rosol 2018.

¹¹ Lawson 2005; Bassett 1979: 200; Birky 2009.

Lawson tanulmánya a városi, közösségi kertészeti mozgalmak egyik legátfogóbb, sokat idézett áttekintése. Lawson korszakolása mentén vizsgálja a közösségi kertek történetét Bende Csaba „A magyarországi közösségi kertek társadalomföldrajzi vizsgálata” című doktori értekezésében.¹² Rosta Gábor a „Közösségi Kertek”¹³ című könyvében szintén Lawson korszakolása mentén haladva ismerteti a közösségikert-mozgalmakat. Lawson művére hivatkozik Farkas Katalin is, a „Környezeti kérdések – közösségi válaszok”¹⁴ című humán környezettudományi olvasókönyvében. Simon Bell és társai „Urban Allotment Gardens in Europe”¹⁵ című COST (European Cooperation in Science and Technology) -projekt keretében készült tanulmánykötetükben idézik Lawson írását.

Lawson kutatásai kiterjednek a történelmi és kortárs városi mezőgazdaságra egyaránt. Lawson maga is egyenlőséget tesz mindenféle kertészkedés közé, de a hobbi kertészkedés alapvetően más, mint sok, a történelem folyamán felhozott példa. *A City Bountiful: A Century of Community Gardening in America* című áttekintő kötetében a közösségi kertek történelmi fejlődését három korszakra osztja: a korai közösségi, a háborús és a modern közösségi kertek korszakára.¹⁶ A közösségi kertek fejlődésének korszakolása során elsősorban a kertek létrehozásának idejét és célját veszi figyelembe, de kitér a kertet létrehozók szociális helyzetére is. Korszakainak megalkotásakor elsősorban az Amerikai Egyesült Államok közösségi kertjeire fókuszált. Ugyanakkor más kutatókhoz hasonlóan ő is utal arra, hogy az amerikai közösségikert-mozgalom gyökerei a 19. századi európai, főként egyesült királyságbeli városi kertészkedési mozgalmakat követve jöttek létre. Az Egyesült Államok korai kiskertjei tehát szorosan kapcsolódtak az Európában ekkor már nagy számban létező kiskertekhez, melyek ekkor még leginkább a magyar szakirodalomban zártkertekként ismert kertekhez hasonlítottak, tehát elsősorban a városi háztartások saját fogyasztású zöldség- és gyümölcsigényeit szolgálták.

Lawson városikiskert-története alapvetően fontos munka, ugyanakkor felmerülhet a kérdés, vajon a mai kiskertek funkcionális értelemben valóban elődként tekinthetnek-e a száz vagy akár százötven évvel ezelőtti, egészen más céllal létrehozott kertekre. Úgy vélem, hogy itt sokkal inkább egy olyan identitáskonstrukcióról van szó, amely arra szolgál, hogy egy relatív friss, urbánus, sok tekintetben ellenkultúráként létrejövő mozgalomnak történeti patinát adjon. Írásomban ezért arra kívánok rámutatni, hogy a 19–20. század klasszikus kiskertmozgalmai egészen

¹² Bende 2021.

¹³ Rosta 2013: 11–18.

¹⁴ Farkas 2023: 318–319.

¹⁵ Bell et al. 2016: 27.

¹⁶ Lawson 2004: 151–176; Lawson 2005.

más értékek mentén szerveződtek, mint a mai kiskertek. Fókuszukban a városi szegénység, illetve a faluról a városba költözött népesség állt. Ezzel szemben az 1970-es évek után létrejött kiskerteket jellemzően a városi középosztály használja.¹⁷ Vannak azonban közös pontok is, így például a kerteknek tulajdonított közösségformáló erő. Ugyanakkor Lawson történeti vázlata annyiban fontos lehet a mai kiskertek vizsgálata esetében is, hogy rámutat, számos célkitűzés (pl. nevelés, közösségépítés) már a korábbi, kifejezetten a szociálisan nehéz helyzetben lévők számára létesített kertek esetében is megfogalmazódott.

A korai közösségi kertek korszaka: kezdetektől az első világháborúig

A mai közösségi kertek történeti előzményei Lawson szerint a 19. századi szociális mozgalmakhoz köthetők.¹⁸ Ekkoriban a városba áramló tömegek kiszolgáltatottsága, értékvélsága okán jöttek létre a kertmozgalmak is.¹⁹ A nagyobb iparvállalatok egy része paternalista módon viszonyult alkalmazottaihoz. Ennek részeként a munkások számára kisebb földterületeket osztottak ki.²⁰ Az alacsony bérek kompenzációjaként így „szegénykertek” jöttek létre a városok körül. A városi kiskertek megjelenése nagyjából egy időben, az 1800-as évek végén történt Angliában, Németországban és Franciaországban, majd elterjedtek egész Európában és Észak-Amerikában.²¹ Az első szál tehát, amely mentén a kertmozgalmakat értelmezhetjük, sajátosan szociális.

A megélhetési nehézségekkel küzdő ipari munkások számára – mintegy alacsony bérük kompenzációjaként – elsőként az Egyesült Királyságban biztosítottak kerteket olyan formában, hogy a városok szélén található kis parcellákhoz jelképes bérleti díj fejében (*allotment*) juthattak hozzá. Ez a modell mintaként szolgált többek között Németország, Franciaország, valamint az évekkel később lépő országok, köztük Magyarország számára is.²² A századfordulóra már közel 500 ezer angol munkás rendelkezett saját kerttel,²³ továbbá egyre több gyártulajdonos döntött úgy, hogy az általa működtetett jóléti intézmények körét munkáskertekkel

¹⁷ Bende 2021; Aptekar 2015; Eizenberg 2013; Reynolds 2014.

¹⁸ Appel et al. 2011.

¹⁹ Simonik 2022: 76–95.

²⁰ Simonik 2022: 76–95.

²¹ Bende 2022; Bell et al. 2016: 406; Groening 2005: 22–56.

²² Verner 1910: 177–178.

²³ Virág 1979: 123–128.

is kibővíti. Angliában már korán felismerték azt, hogy az újonnan kerthez jutott munkások nem egyformán rendelkeztek kertészeti tudással. Sokan közülük kertészeti alapismeretek hiányában nehezen boldogultak a háztáji gazdálkodással. Ezért is tekinthető úttörőnek 1846-ban John Rooper southamptoni tanfelügyelő azon gondolata, hogy a munkáskertek megkedveltetését már iskoláskorban célszerű elkezdni.²⁴ A viktoriánus Angliában a rászorulóknak részére kiosztott haszonkerteket funkcionálisnak, de kevésbé tetszetősnek tartották, olyanak, amelyek inkább a szegényebb vidékek látványához tartoznak. Ezért igyekeztek azokat elrejteni a helyi lakosok elől, így nem volt helyük a városi „munkakörnyezetben”.²⁵ Az országszerte létrehozott veteményeskertek többsége még a kertalapítási mozgalom csúcspontján, a 20. század elején is elsősorban a város széli területeken kapott helyet, ennek oka abban is állhatott, hogy csak a város széli területeken voltak szabad földterületek a kertek kialakítására.²⁶

A gyorsan növekvő és egyre zsúfoltabb városokban a köztisztaság ügye a 19. század elejére hovatovább közbiztonsági kérdéssé vált. A kor mikrobiológiai felfedezéseinek köszönhetően egyre szélesebb körben tudatosították, hogy a környezet higiéniai viszonyai és a népesség egészségi állapota között szoros összefüggés van.²⁷ Hogy változtatni tudjanak az európai ipari nagyvárosok munkásnegyedeinek rossz életkörülményein, az urbanisztikai gondolkodás szükség-szerűen a társadalmi és politikai kérdések felé orientálódott. Nyugat-Európában ez volt a „szociálutópiák” időszaka. Legjellegzetesebb képviselői Robert Owen, Charles Fourier és William Morris paternalista nagyiparosok voltak. Owen és Fourier utópiáinak közös vonása, hogy a várost mint megoldást elutasították, és annak valós problémáival nem is foglalkoztak. Owen falvak létrehozásában látta a megoldást, Charles Fourier ideális települése, a „falanszter”, egy hatalmas barokk palotára emlékeztetett, maximum 1500 lakóval. Az Amerikában megjelent „antiurbánus” modellek ismert képviselői, Frederick Law Olmsted és Frank Lloyd Wright a városból való kivonulásban vagy legalábbis a város peremére történő költözésben, a rurális világba való visszatérésben látták a megoldást.²⁸ Svájci várostervezők az 1886-os genfi országos kiállításon egy tradicionális hegyi falut mutattak be „village suisse” néven, amely szintén a városellenes utópiák elemének tekinthető.²⁹

²⁴ Lakatos 1909.

²⁵ Crouch, 2000: 151–160.

²⁶ Burchardt, 2002: 300; Birky 2009.

²⁷ Fónagy 2016.

²⁸ Meggyesi 2005.

²⁹ Baubérot–Bourillon 2009.

A munkáslakótelepek koncepcióját továbbgondoló kertváros-elképzelés képviselői, mint Ebenezer Howard és Raymond Unwin, az urbánus és rurális értékek egyensúlya érdekében a várost gyógyító szándékkal strukturálták.³⁰

1898-ban született meg Ebenezer Howard kertvárosötlete, aki a kertet már nem a szegénység velejárójaként, hanem egy egészségesebb urbanitás részeként értelmezte. Ellentétben a szegénykertekkel, a Howard nyomán kibontakozó kertvárosmodell már több szempontból is megelőlegezi a mai közösségi kiskertek ideológiai világát. Howard modellje egyszerre térbeli és társadalmi utópia, ahol a kertek köztes terek a város és a természet között. Szerinte a kertváros azért előnyös, mert a lakók egyszerre élvezhetik a városközpont közelségéből és a falusias lakókörnyezet jellegéből adódó előnyöket.³¹ Az első általa megálmodott kertváros az 1903-ban alapított Letchworth Garden City volt London közelében. Miután elkészült, egyre több lakost vonzott. Sikeréhez az urbanisztikai koncepció mellett az alacsony adók és bérleti díjak is hozzájárultak. Népszerűségének köszönhetően Letchworthben megdrágultak a lakások, így az egyszerű munkások számára megfizethetetlenekké váltak, és egyre inkább a képzett középosztálybeli munkavállalók népesítették be a területet. A kertváros célja a munkások megsegítése volt, de a kert presztízs, különösen a városban, ahol magasak a telekárak – tehát a hivatalnokréteg „villaigényét” elégítette ki. Ennek ellenére a kertvárosi mozgalom mint szociális urbanizációs program gyorsan elterjedt világszerte.³²

A német nyelvterületeken a kertmozgalom újabb elemekkel bővült. Itt formálódott meg először az a gondolat, hogy a kiskert egyben a nevelés színtere is, illetve itt jelent meg az egyesület mint a közösségformálás szervezete. Ezek az elemek – ha más kontextusban is, de – a mai közösségi kertekben is visszaköszönnek. A városi kiskert gondolatának felkarolása Daniel Gottlieb Moritz Schreber gyermekorvos személyéhez kötődik. Schreber kiemelt figyelmet fordított az urbanizáció negatív következményeinek vizsgálatára, a gyerekek és fiatalok egészségügyi problémáit a mozgáshiánynak tulajdonította. A keveset mozgó, rosszul táplálkozó városi fiatalság egészséges, erkölcsös életmódra nevelése érdekében játszótereket tervezett és szorgalmazta azok megvalósítását.³³ A róla elnevezett kiskerteket a halála után, 1864-ben a tiszteletére megalakult Schreber Egyesület hozta létre, egykori kollégája, Ernst Innocenz Hauschild vezetésével.³⁴

³⁰ Meggyesi 2005; Fácányi 2017.

³¹ Howard 2007: 170.

³² Geertse 2008.

³³ Appel et al. 2011.

³⁴ Gröning 1974: 22–53.

Az egyesület célja elsősorban a Schreber által is kezdeményezett játszóparkok létesítése volt, melyek mellett kiskerteket is kialakítottak a gyermekek oktatása érdekében. A szülők azonban fokozatosan átvették a „Schrebergarten” elnevezésű kertek gondozását, ezáltal friss zöldséghez, gyümölcsökhöz jutottak a családok.³⁵ A kertek ötlete gyorsan elterjedt, és egyre több városban – például Kielben, Berlinben és Bécsben – hoztak létre hasonló kiskerteket, de itt elsősorban a szegénység legyőzésében, az egészséges városi környezet kialakításában játszott szerepük volt meghatározó.³⁶

Németországban a kertmozgalom erősen kötődött a hagyományos, elsősorban a családi értékek fenntartásához. A mai közösségi kertek esetében is kimondott cél, hogy helyszíniül szolgáljanak a családok közös szabadidős tevékenységeihez. A „családi kert” egyik történeti előzménye a berlini modell, amelynek kidolgozásában és működtetésében a Vöröskereszt is aktívan részt vett. Célja a munkások egészségügyi állapotának javításán túl (pl. tüdőbetegek esetén) a család megerősítése volt. 1911-ben már több mint 30 ezer munkáskert volt Németországban. Úgy vélték, hogy az urbánus környezet negatív hatásait a faluról hozott értékek tudják ellensúlyozni. Ahhoz pedig, hogy ezek az értékek fennmaradjanak, a földművelés közös élménye is szükséges.³⁷

Az eddigiekből láthatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján adott volt egy falusi létfenntartási forma. Ezt a tudást, mármint a kertművelést, az emberek magukkal vitték a városba, ám ott helyhiány miatt nem tudták azt használni. A spontán bevetett területek nemcsak tulajdonjogi problémákat okoztak, de valójában a polgári rétegek egyáltalán nem tartották esztétikusnak, hogy a városok peremén falusias állapotokkal találkoznak. Hamarosan azonban változott a helyzet. A gyárak, szociális szervezetek és egyéb civil szervezetek az 1860-as évek végére felismerték a lehetőséget, és tudatosan, nevelési és megélhetési céllal már maguk is ösztönözték a kertek létesítését. Azt is mondhatnánk, hogy időben ismerték fel a potenciált, amely a vidékről jött lakosság tudásában rejtett. Howard és Schreber elgondolásai jelentették a két kiindulópontot: Howard komplett urbanizációs mintát kínált, megbontotta a városszövetet, kertvárosokká alakítva őket, Schreber megtartotta a város szerkezetét (illetve nem foglalkozott vele), és arra törekedett, hogy a lakásokban élőknek legyen valahol a közelben egy kis kertje. Az eredeti elgondolás, miszerint a kert a szegénység felszámolásának eszköze, idővel egyre inkább háttérbe szorult, és a kertvárosi kertek fokozatosan dísz- és hobbikertek lettek.³⁸

³⁵ Gröning 1974: 22–53; Wollkopf 2000: 44–45.

³⁶ Simonik 2022: 76–95; Stein 1998.

³⁷ Appel et al. 2011.

³⁸ Appel et al. 2011; Stein 1998.

Lawson az európai előzmények után könyvében főként az amerikai történeteket tárgyalja. Miként a szakirodalom nagy része is, a 19–20. századi kertmozgalmakat nem csupán a közösségi kertek elődjének tekinti, hanem *per definitionem* annak egy korai formájaként érti.³⁹ Az Egyesült Államok első közösségi kertjeit Detroitban hozták létre válaszul az 1893-ban kezdődő gazdasági recesszióra, amely a város számos ipari munkását, különösen a bevándorlókat munkanélkülivé tette. A válság társadalmi hatásait a városi tulajdonú üres telkek kerteté alakításával próbálták enyhíteni. A Hazen Pingree polgármester után „Pingree’s Potato Patches” (Pingree burgonyakertjei) néven ismert program a munkanélküli munkásoknak a földterület mellett vetőmagokat, szerszámokat, valamint a kertek műveléséről szóló nyomtatott utasításokat biztosított, három nyelven. A program annyira sikeres volt, hogy más városok is hasonló terveket dolgoztak ki. A Detroit üres telkeit hasznosító kertészeti programban való részvétel intenzitása, mint a legtöbb helyen, 1900-ra csökkent, amint a gazdasági teljesítmény javulni kezdett.⁴⁰ A korábban létrehozott kerteket egyre inkább a gyermekek oktatására kezdték használni, különösen a bevándorlók és az alacsonyabb jövedelmű lakosok gyermekeit megcélózva.⁴¹

Az Egyesült Államokban a veteményes kiskertekről hasonlóan gondolkodtak, mint a 19. századi Angliában. A kertészkedési mozgalmakat a válságok alatt szükségesnek tekintették, de a válságok elmúltával már nem tartották az egészségesen működő városi kultúra részének.⁴² Az sem segítette a kertek pozitív megítélését, hogy a legtöbb városi kiskert a szegénynegyedekben feküdt. A kertek sikereit látva azonban a negatív attitűdök változni kezdtek.⁴³ A kiskertek megítélésének fokozatos javulása figyelhető meg, amely során a kezdetben marginalizált kertészkedés bekerült az oktatásba, nevelésbe: ez volt az első lépés ahhoz, hogy a kert kiszabaduljon a megélhetést, jövedelemkiegészítést szolgáló szűk perspektívából, és más célokat kezdjen el szolgálni.⁴⁴

³⁹ Bassett 1979: 200; Lawson 2009; Lawson 2005; Birky 2009; Bende 2021.

⁴⁰ Lawson 2004: 151–176.

⁴¹ A kertek oktatási célú használata nem volt új, fentebb láthattuk, hogy már Schreber koncepciójában is központi elem volt az edukáció, illetve Európa-szerte számos iskolakert is létesült. Bővebben lásd: Halbritter–Tamáska 2022.

⁴² Birky–Strom 2013: 1193–1216.

⁴³ Lawson 2005; Birky 2009.

⁴⁴ Tamáska 2022.

Visszalépés: a háborús kertek

Az első világháború kitörésével új korszak kezdődött a városi kertek történetében is, ami egészen a második világháború végéig tartott. Ezt a korszakot a háborúk és válságok jellemezték. A szükséghelyzetben a városon belüli kertészkedés megerősödött, a háborús és válságkertek nagy segítséget nyújtottak a lakosok élelmiszer-ellátásában. A helyi élelmiszer-termelés része volt a túlélési technikáknak, valamint elfoglaltságot, közösséget és jó minőségű élelmiszert adott a résztvevőknek.

Az első világháború válságkertjei, a Szabadság kertek (Liberty Gardens)

Az Egyesült Királyság globális birodalomként gyarmatairól importálta élelmiszer-ellátásának jelentős részét, ami békeidőben jól működött, de háború idején, szigetország lévén, ezt ellenségei a folyamatos támadásokkal hatékonyan megakadályozták. Angliában elindították a Szabadság kertek elnevezésű mozgalmat az önellátás feltételeinek megteremtéséért, amely gyorsan elterjedt az összes hadviselő országban. A kiskertek egyszerre háborús kertekké váltak, sőt további területeket (pl. parkokat) vontak be a termelésbe. 1916. augusztus 5-én a háború alatt alakult meg Bécsben az Osztrák–Magyar Monarchia első kertszövetkezete is.

Persze azt is látni kell, hogy ezek a városi kertek önmagukban nem tudták megoldani az élelmiszerhiányt, arra viszont alkalmasak voltak, hogy a hátszországban is fenntartsák a „különleges állapot” érzetét. Kétségtől az Egyesült Államokban bontakozott ki a háborús kertek legjelentősebb mozgalma. A kertek szervezése és működtetése felülről lefelé, top-down módon, országos szinten zajlott, a legjelentősebb szervező maga a szövetségi kormány volt. Ezek célja az Egyesült Államok zöldségigényének fedezése és az európai szövetségesek élelmezése volt. Ennek érdekében hozta létre a szövetségi kormány a Nemzeti Háborús Kertek Bizottságát, melyen keresztül a városi üres telkek, parkok és más közterek kertészkedési célú hasznosítását pénzügyi forrásokkal, tudással és eszközökkel támogatta. A kertészkedést mint állampolgári kötelességet és hazafias cselekedetet mutatták be.

A háborút követően a válság folytatódott, főként a vesztes államokban, így Ausztriában, Németországban a kertek továbbra is jelentős szerepet töltek be a lakosság élelmiszer-ellátásában.

Német nyelvterületen a kertek az egyesületi-szövetkezeti mozgalmakkal együtt változtak.⁴⁵ Bécsben az első világháború után a kiskertmozgalom már a szövetkezeti lakáskérdés megoldásában is részt kívánt venni, de ezt a kezdeményezést a városvezetés elutasította. Az általános nyomorban az utcán rekedt emberek önkényesen földet foglaltak a város határában, ezeken kiskerteket, önellátó gazdaságokat hoztak létre, és idővel kisebb épületeket is emeltek rajtuk. Az illegális viskókból álló telepek lakói a háború után házépítő szövetkezeteket alapítottak. A húszas évek közepén az önszerveződő mozgalmakat a „vörös” Bécs lakáspolitikája ellehetetlenítette, mivel az akkori városvezetés nem a kertvárosokban, hanem a városias tömbházakban látta a jövőt. Ennek ellenére az öngondoskodás értékei idővel beépültek a szociális lakáspolitikába is.⁴⁶ A szociális lakásépítés eredményeként a lakáshiány jelentősen csökkent, azonban az új bérházakba költöző családok nagy része továbbra is gondozta kertjét, ahol korábban lakni kényszerült. A túlélés érdekében önkényesen létrehozott kiskertek átalakultak üdülőkertekké, díszkertekké.⁴⁷

A második világháború Győzelem kertjei (Victory Gardens)

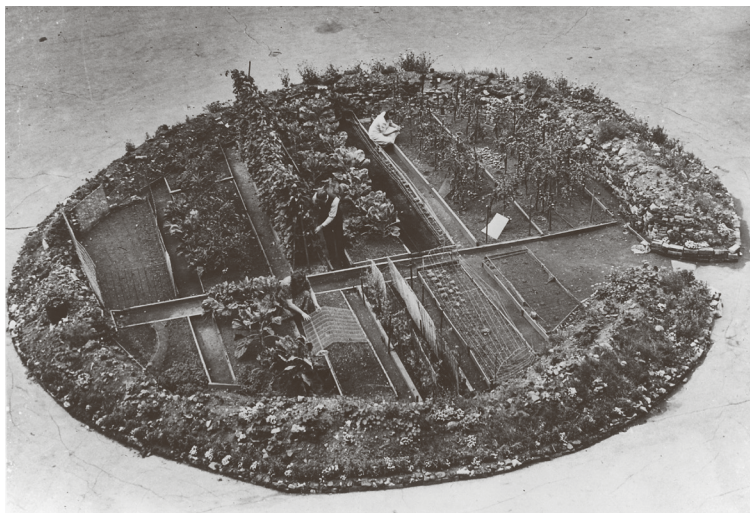
A második világháború megismételte az elsőt. Az ellenséges csapatok ismét elzárták a gyarmatokról érkező élelmiszer útját az Egyesült Királyság felé. Angliában a háború első pillanatától kezdve szigorú jegyrendszert vezettek be, és minden eszközzel segítették az első világháborús kertmozgalom újjáéledését, ezúttal Győzelem kertek néven. Ismét elkezdődött a propagandakertészkedés, minden lehetséges területet megműveltek. Érdekes példája ennek a Westminster-székesegyházat ért bombatámadás során keletkezett kráterben kialakított kert.⁴⁸

⁴⁵ Hunyadi 2012.

⁴⁶ Tamáska–Kocsis 2018: 7–13; Klein 2012: 63–81.

⁴⁷ Gassner 1987: 23.

⁴⁸ Przywara 2016.

1. ábra. A Westminster-katedrális kráterkertje

Forrás: <https://www.amusingplanet.com/2019/11/bomb-crater-garden.html> - utolsó letöltés: 2025. május 1.

2. ábra, Látványos propagandaplakát az Egyesült Királyságból

Forrás: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-6578193/Dig-Victory-Royal-Horticultural-Society-appeals-photos-wartime-vegetable-plots.html> - utolsó letöltés: 2025. május 1.

Mire az Egyesült Államok 1941-ben belépett a második világháborúba, már sok amerikai vett részt abban az alulról szerveződő erőfeszítésben, amely hozzáfogott az első világháború hazafias Szabadság kertjeinek újjáélesztéséhez. A szövetségi kormány eleinte vonakodott támogatni ezeket az erőfeszítéseket, mert a kormánytisztviselők a nagyüzemi mezőgazdaságot hatékonyabbnak tartották. A kertészkedés egészségügyi, rekreációs és morálnövelő hatásaira hivatkozva azonban a kormány a második világháború alatt ismét támogatta a nemzeti kertészeti kampányt.⁴⁹

A háborús kertek látszólag nem tekinthetők a mai modern közösségi kertek előzményeinek, inkább visszalépésként foghatók fel a 19. század akut szociális kérdéseinek megoldására létrehozott kertekhez. Valójában azonban a mai közösségi kertek is egyfajta válságra adott válaszok, csak éppen ez a válság nem annyira szociális jellegű (legalábbis a kert nem erre válaszol), mint inkább strukturális, amely a városok ökológiai értelemben vett fenntarthatóságát, illetve fenntarthatatlanságát érinti.

A modern közösségi kertek korszaka

A második világháborút követően a kertészkedés alacsonyabb intenzitással, de tovább élt az amerikai városokban. A kertgondozás motivációi megváltoztak, az amerikai középosztály szabadidős tevékenységévé vált. Néhány Győzelem kert azonban megmaradt, később ezek képezték az 1970-es évektől újjáéledő közösségikert-mozgalom alapját.

Látni kell, hogy a városi kerteket (nemcsak a háborús kerteket, de minden korábbi kezdeményezést is) jellemzően felülről szervezett módon hozták létre. Fő céljuk az élelmiszer-termelés, a szocializáció, ezzel együtt a szegénység csökkentése volt. Közös vonás bennük a válságra (szociális, háborús) adott válasz. Ha másban nem is feltétlenül, ebben a vonatkozásban a városi kiskertek modern mozgalma hasonlít a történeti mintázatokra.

Az 1970-es évektől fokozatosan megjelenő neoliberális gazdaságpolitika radikálisan ártértelezte az állam szerepét, s az állami vállalatok privatizációját, az állami feladatkörök leépítését eredményezte.⁵⁰ A városok környezeti, közbiztonsági és esztétikai állapota rohamosan hanyatlott. A várostervezők a városok élehetőségét a leromlott állapotú városrészek szanálásával próbálták volna javítani, de források hiányában e beavatkozások elmaradtak. A helyi lakosok növények

⁴⁹ Birky 2009; Hermann 2015.

⁵⁰ Eizenberg 2013; Müller 2017.

ültetésével igyekeztek szebbé tenni lakóhelyüket.⁵¹ Az első tudatosan szomszédsági közösséget mozgósító városi kertként jegyzett közösségi kert az 1970-es évek elején New Yorkban a „Green Guerillas” városi értelmiségiekből álló aktivista csoport által alapított „Bowery Houston” kert volt, amelyet hamarosan több hasonló követett.⁵² Fő céljuk nem a termelés, hanem a városi környezet minőségének javítása volt. Számukra a „vidéki élet kontra nagyváros” dichotómia értelmét vesztette. Az aktivisták nem elhagyni vagy felszámolni akarták a várost, sokkal inkább „gazdagítani és fejleszteni”.⁵³ 1978-ban a városvezetés létrehozta a máig működő „Operation Green Thumb” nevű programot, amelynek feladata a gerillakertészek underground mozgalma által létrehozott kertek legitimizálása volt. Ez elsősorban szimbolikus bérleti díjért való bérbeadást jelentett. 1979-ben alakult meg a közösségi kertek amerikai ernyőszervezete, az Amerikai Községi Kertészkedési Társaság (American Community Gardening Association).⁵⁴ ACGA ma is működő, alulról építkező nonprofit érdekvédelmi szervezet, amely a közösségi kertészkedésre összpontosít.

Sok kutató azokat a 70-es évek elején létrehozott New York-i közösségi kerteket tekinti egy újfajta kertészkedés kezdetének,⁵⁵ amelyek a 70-es évek végétől már megjelentek az angolszász államokban, Kanadában, Hollandiában és Franciaországban is.⁵⁶ A 90-es évektől kezdve globális viszonylatban növekedésnek indult a kertek száma. Bende Csaba szerint ehhez vélhetően hozzájárult az internethálózat fejlődése, amely lehetővé tette a különböző kontinenseken működő, hasonló ideológiát képviselő csoportok gyors és hatékony kommunikációját. Kelet-Közép-Európa országaiban a 2000-es évek közepén kerültek megszervezésre az első közösségi kertek, számuk azóta is folyamatosan nő.⁵⁷ A közösségi kertek elterjedéséhez és állandó városi elemmé válásához nagyban hozzájárult a fenntarthatóság és az ökológiai szempontok térnyerése a városi tervezési gyakorlatokban, emellett pedig a településfejlesztésben meghatározó gyakorlattá váló komplex, a települések társadalmi, gazdasági, természeti és épített környezeti dimenzióit egyaránt figyelembe vevő rehabilitációs programok elterjedése.⁵⁸

⁵¹ Bende 2021.; Certomá 2016.

⁵² Lásd bővebben: <https://www.greenguerillas.org/history> – utolsó letöltés: 2024. június 1.

⁵³ Müller 2017.

⁵⁴ ACGA weboldala: <https://www.communitygarden.org/about> – utolsó letöltés: 2024. június 1.

⁵⁵ Birky–Strom 2013; Müller 2017.

⁵⁶ Sutter 2009; Revilla 2015; Mousselin–Scheromm 2015.

⁵⁷ Bende 2021.

⁵⁸ Bende 2021.; Rosol 2012.

Összességében megállapítható, hogy a közösségi kertek művelésének az 1970-es években megindult, modern kori motivációi egyrészt a középosztály szabadidős tevékenység iránti igénye, amelyet a háborús kertekben átélt élmények indítottak el, másrészt pedig a természetbe vágyódás igénye voltak. A természeti környezet iránti elköteleződés szembefordulás a neoliberais gazdaságpolitikával.⁵⁹ Az alulról építkező mozgalom leginkább azt mutatja meg, hogy lehet úgy használni a városi területet, hogy az a lakók számára élhetőbb, a természet számára kedvezőbb legyen.

Zárógondolatok

Lawson modellje szerint a közösségi kertek mai modern formái a hetvenes években természetes módon nőttek ki a korábbi, közel másfél százados kertmozgalmakból. Tény, hogy számos elem (oktatás, egészség, válságra adott válasz) fellelhető a hobbi jellegű városi kiskertek létrejöttében, ugyanakkor Lawson modelljében mintha nem kapna kellő hangsúlyt az a tény, hogy ezek a városi kiskertek – ellentétben a történeti mintákkal – sűrű városi szövetben lebontott épületek helyén, parkolókban, lakótelepek közepén találhatók, társadalmi közegük pedig egészen más, mint a korábbiaké, melyek főként a szegényebbekre koncentráltak. Természetesen ma is vannak szociális kertek, de ezek véleményem szerint éppen szociális jellegük okán különülnek el a városi, hobbi jellegű kertészkedéstől.

Az egykori szegénykertek jellemzően szociális problémákra adott válaszként jöttek létre, míg ma a közösségi kert a városi középosztály saját mozgalma, amely manapság fokozatosan állami, önkormányzati támogatást kap. „Az egyik fontos megállapításunk, hogy bár a négy különböző kert Budapest négy különböző jellegű városrészében található, a kertek épített környezete eltérő (lakótelep, illetve régi bérházas lakókörnyezet, belváros vagy külső városrész), a tagok társadalmi helyzete hasonló: a középosztály tagjai alkotják a kertek tagságát.”⁶⁰

A mai közösségi kertek és a szegények megsegítésére létrehozott történeti városi kertek között tehát akkor sem találunk kontinuitást, ha azok ugyanazon a parcellákon működnek. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének szociális kertek is, mint például a korábban említett, Szorgoskert Oktatási, Nevelési és Szociális Nonprofit Kft. által üzemeltetett kert, amely a Baráthegy Majorság öthektáros területén működik, vagy a gödöllői SZIA Kert,⁶¹ amely 6000 négyzet-

⁵⁹ Eizenberg 2013.

⁶⁰ Csizmady–Megyesi 2024.

⁶¹ Öko Kert: <https://diverzitasalapitvany.hu/oko-kert/> – utolsó letöltés: 2025. január 12.

méteres területtel rendelkezik. Ezek a szociális célú kertek nem a város sűrűjében, hanem attól távolabbi területeken működnek. A kertben tevékenykedő kertészek a megtermelt élelmiszeren kívül rendszeres jövedelemben is részesülnek. Ezekkel ellentétben a városi kiskertekben a parcellák bérleti díjra kapnak lehetőséget arra, hogy megtervezzék, kialakítsák és fenntartsák kiskertjeiket. Ezekben is gyakori a zöltség-, a bogyósgyümölcs- és a fűszernövény-termesztés, de akár virágok termelése is lehetséges. Azonban fontosabb a tagok számára a kertben kialakult közösséggel együtt töltött idő, a különféle programok, rendezvények, illetve a városi világból és a mindennapokból való kilépés.⁶²

Lawson tipológiáját olvasva az a benyomásunk támadhat, hogy a szerző egy fiatal városi mozgalomnak kívánt történeti patinát adni. Annnyiban jogos ez a törekvés, hogy bár társadalmi értelemben nagy különbségeket látunk, számos, korábban megfigyelhető alapelv a mai közösségi kertekben is megjelenik, mint a közösségi kohézió erősítése, a szomszédság intézményének segítése, a természet pozitív energiáinak a feltételezése. Mint ahogyan az is igaz, hogy bár az európai kiskertmozgalom a munkásosztály szegénységének enyhítése érdekében indult el, de már a 20. század elejétől jelen voltak a kertekben más társadalmi csoportok is.⁶³ A kerteket felülről vezérelt módon hozták létre. Jellemzően konzervatív, erkölcsi értékeket hangsúlyozó társadalmi programot hirdettek, de a folyamatos fejlődésnek köszönhetően egyre inkább a rekreációs jellegük vált elsődlegessé.

A mai kertek leginkább alulról építkező mozgalmak termékei, a természet iránti elkötelezettség kifejezései a modern fogyasztói társadalomban. A termelési funkció az egészségtudatos és etikus élelmiszer-fogyasztás, a saját termés élvezete megélésének szempontjából jelentős.⁶⁴ A kertek mérete néhány négyzetméterre csökkent, a kertészkedésben aktív családok rendszerint a középosztályhoz tartoznak, urbánus életvitelt folytatnak.⁶⁵ A kiskertmozgalmak néhány alapelve azonban történelmi gyökerekkel bír. Az oktatási, népnevelési funkció például már a kezdetektől jelen volt, mint ahogyan a családok összetartásának az igénye vagy az egészségmegőrzés is.

A kert válaszreakció a válságokra, azonban a szegénység leküzdésére nem alkalmas, csak átmenetileg enyhítheti azt. A kertészkedésen keresztül történő válságkezelés két különböző formája rajzolódik ki, egy konkrét anyagi és erkölcsi elveken alapuló és egy játékosabb, szabadabb forma, amely a közösséget helyezi előtérbe, és részben a nemnövekedés (degrowth) paradigmájához kíván hozzá-

⁶² Rosol 2018; Müller 2012.; Rosta 2013.

⁶³ Bende 2021.

⁶⁴ Müller 2012; Csizmady–Megyesi 2024.

⁶⁵ Csizmady–Megyesi 2024; Bende 2021.; Aptekar 2015.; Reynolds 2014.; Eizenberg 2013.

járulni.⁶⁶ Az utóbbi időben a városi közösségi kertek globális terjedését tapasztaljuk. Ez összefügghet több olyan problémával, amellyel a 21. században a világ lakossága szembesül, mint például az ökológiai válság, a klímaváltozás. A közösségi kertek művelői közül sokan olyan kiteljesedést nyújtó életformákat keresnek, amelyekkel túlléphetnek a teljesítménykényszeren, a hatékonyság hajszolásán és a fogyasztáson. A kertészkedő közösségek részt vesznek a közterületek demokratikus használatáról, a fenntartható városfejlesztésről és termelésről, a „nem emberekkel” való bánásmódról folyó vitákban.⁶⁷ Azt azonban látni kell, hogy önellátó „minigazdaságokként” a hobbi közösségi városi kertek nem működnek. A pár négyzetméteres parcellákon vagy a több tucat ember által gondozott, elhagyott telkeken lehetetlen olyan termés hozamot elérni, amely lehetővé tenné a hagyományos kereskedelmi láncoktól való függetlenedést. Azonban a kereskedelmi láncokban meglehetősen drágán kapható zöldségek, mint például a paradicsom, a paprika, a padlizsán, a cukkini, az eper vagy a fűszernövények már ilyen kis helyen is könnyen nagyobb mennyiségben termeszthetők.⁶⁸ Ám a résztvevők első sorban itt nem a „termésre”, hanem az előállítás során szerzett tapasztalatokra, élményekre koncentrálnak.⁶⁹

„[...] a közösségi kertek sokkal többet jelentenek, mint egyszerű kertművelés. Ezek olyan közösségek, ahol az emberek együtt dolgoznak, tanulnak és fejlődnek, miközben hozzájárulnak egy fenntarthatóbb jövő megteremtéséhez [...] Van olyan is, akinek nincs is ágyása, mégis lejár naponta a kertbe. Sokan azonban nem a közösséget keresik, hanem a nyugalmat, csöndet és a napi rohanás utáni felüdülést – ki akarnak zökkenni a mindennapokból, a szabadságot keresik.”⁷⁰

Összességében a közösségi kertészkedés motivációi sokrétűek, nagyon sokféle érdek és érték találkozik bennük. A termelésre létrehozott szociális kertek célja, hogy stabilizálják a leszakadó rétegeket. A városi közösségi kertek motivációja pedig a termelésen keresztül történő önkiteljesítés a lakosság olyan tagjai részéről, akik alapvetően nem vesztesei a társadalmi rendszereknek, de „globálisan” rossznak tarthatják azt, ami a környezetükben történik (pl. a környezetszennyezés, a magas élelmiszerárak, a közterületek privatizációja stb.).

⁶⁶ Málóvics 2016.

⁶⁷ A „nem emberekkel” való bánásmódról bővebben lásd Latour 2009.

⁶⁸ Megyeri 2013.

⁶⁹ Csizmady–Megyesi 2024; Bende 2021.

⁷⁰ Csizmady–Megyesi 2024.

Hivatkozott irodalom

- Appel, Ilka – Grebe, Christina – Spitthöver, Maria 2011: *Aktuelle Garteninitiativen. Kleingärten und neue Gärten in deutschen Großstädten*. Kassel.
- Aptekar, Sofya 2015: Visions of Public Space: Reproducing and Resisting Social Hierarchies in a Community Garden. *Sociological Forum*. (30.) 1. 209–227.
- Bassett, Thomas J. 1979: *Vacant Lot Cultivation: Community Gardening in America 1893–1978*. Berkeley.
- Baubérot, Arnaud – Bourillon, Florence (dir.) 2009: *Urbaphobie. La détestation de la ville aux XIXe et XXe siècles*. Pompignac près Bordeaux.
- Bell, Simon – Fox-Kämper, Runrid – Keshavarz, Nazila – Benson, Mary – Caputo, Silvio – Noory, Susan – Voight, Anette 2016: *Urban Allotment Gardens in Europe*. New York.
- Bende Csaba 2021: *A magyarországi közösségi kertek társadalomföldrajzi vizsgálata*. (PhD-disszertáció). SZIE, Természettudományi és Informatikai Kar. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10983/1/Bende_Csaba_disszertacio_FINAL.pdf – utolsó letöltés: 2025. január 10.
- Birky, Joshua 2009: *The Modern Community Garden Movement in the United States: Its Roots, its Current Condition and Its Prospects for the Future*. (PhD-disszertáció). University of South Florida, Tampa. <https://digitalcommons.usf.edu/etd/1860> – utolsó letöltés: 2024. május 18.
- Birky, Joshua – Strom, Elizabeth 2013: Urban Perennials: How Diversification Has Created a Sustainable Community Garden Movement in the United States. *Urban Geography* (34.) 8. 1193–1216.
- Burchardt, Jeremy 2002: *The Allotment Movement in England. 1793–1873*. Rochester.
- Certomá, Chiara 2016: ‘A New Season for Planning’: Urban Gardening as Informal Planning in Rome. *Geografiska Annaler Series B Human Geography* (98.) 2. 109–126.
- Crouch, David 2000: *The Modern Community Garden Movement in the United States: Its Roots, its Current Condition and its Prospects for the Future*. (PhD-disszertáció). <https://digitalcommons.usf.edu/etd/1860> – utolsó letöltés: 2024. szeptember 28.
- Crow, Adrienne C. 2010: Developing Community Gardens: Removing Barriers to Improve our Society. *Kentucky Journal of Equine, Agriculture and Natural Resources Law* (2.) 219–234.

- Csizmady Adrienne – Megyesi Boldizsár 2024: Közösségi kertek Budapesten. In: Csurgó Bernadett (szerk.): *Fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási mintázatok a magyar társadalomban*. Budapest, 39–61.
- Dúll Andrea – Dósa Zsuzsanna 2005: A természeti környezet – környezetpszichológiai megközelítésben. *Tájökológiai Lapok* (3.) 1. 19–25.
- Eizenberg, Efrat 2013: *From the Ground Up: Community Gardens in New York City and the Politics of Spatial Transformation*. Farnham.
- Farkas, Judit 2023: Környezeti kérdések – közösségi válaszok. *Humán környezet-tudományi olvasókönyv. Környezet és társadalom: XXI. századi forгатókönyvek*. Budapest–Pécs.
- Fáczányi Zsuzsanna. 2017: *Budapesti közösségi kertek tájépítészeti és szociológiai értelmezése*. (PhD-disszertáció) SZIE Tájépítészeti és Településtervezési Kar, Budapest. https://archive.szie.hu/sites/default/files/files/faczanyi_zsuzsanna_ertekezes.pdf – utolsó letöltés: 2024. szeptember 18.
- Fónagy Zoltán 2021: „Oly búzzal és mocsokkal fertőztetnek” – Történetek a köztisztaságról 1. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fonagy-zoltan-oly-buzzal-es-mocsokkal-fertoztetnek-tortenetek-a-koztisztasagrol-1-resz.html> – utolsó letöltés: 2025. január 11.
- Gassner, Edmund 1987: *Geschichtliche Entwicklung und Bedeutung des Kleingartenwesens im Städtebau*. (Schriftenreihe / Bundesverband Deutscher Gartenfreunde 45.) Bonn.
- Geertse, Michel 2008: Garden Cities to the World! The International Propagation of the Garden City Idea 1913–1926. In: *7th European Social Science History Conference, Lisbon University, Lisbon, Portugal*. Lisbon, 2008. <http://doi.org/10.13140/RG.2.1.1850.6728> – utolsó letöltés: 2025. január 11.
- Groening, Gert 2005: The World of Small Urban Gardens. *Chronica Horticulturae* (45.) 22–53.
- Gröning, Gert 1974: *Tendenzen im Kleingartenwesen: dargestellt am Beispiel einer Großstadt*. (Garten und Landschaft und Stadt 10.) Stuttgart.
- Guitart, Daniella – Pickering, Catherine – Byrene, Jason Antony 2012: Past Results and Future Directions in Urban Community Gardens Research. *Urban Forestry & Urban Greening* (11.) 364–373.
- Halbritter András Albert – Tamáska Máté (szerk.): 2022: *Iskolakert. Természet és közösség*. [tematikus szám] *Szociálpedagógia* (19.).
- Hermann, Michele 2015: The Modern Day “Victory Garden”. *Procedia Engineering* (118.) 647–653.
- Howaed, Ebenezer 2007: *Garden Cities of Tomorrow*. London.

- Hunyadi, Attila Gábor 2012: National Economic Self-Organizational Models in Transylvania. The Confluences of the Hungarian, German and Romanian Cooperative Movements. In: Hunyadi, Attila Gábor: *State and Minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. New York, 27–59.
- Klein, Michael 2018: A szociális lakásépítészet bécsi modelljei. In: Tamáska Máté – Kocsis János Balázs (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális építésze*. (Térformák–társadalomformák 2.) Budapest, 63–81.
- Kirby, Ellen – Peters, Elizabeth (2008): *Community Gardening Brooklyn*. New York.
- Latour, Bruno 2009: *Sohasem voltunk moderneek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Budapest.
- Lawson, Laura 2004: The Planner in the Garden: A Historical View into the Relationship between Planning and Community Gardens. *Journal of Planning History* (3.) 2. 151–176.
- Lawson, Laura 2005: *City Bountiful: A Century of Community Gardening in America*. Berkeley.
- Málovics György 2016: Nemnövekedés, természeti környezet, kapitalizmus. *Lépések* (21.) 2. 10–11.
- Megyeri Szabolcs 2013: *Közösségi kertek kritikája*. Online: https://kertesz.blog.hu/2013/07/18/kozosségi_kertek_kritikája – utolsó letöltés: 2024. augusztus 28.
- Meggyesi Tamás 2005: *A 20. század urbanisztikájának útvesszői*. Budapest, 15–66.
- Megyeriné Runyó Anna 2021: Iskolakertek és közösségfejlesztés. *Szociálpedagógia* (18.) 110–122.
- Meneghello, Francesca – Marcassa, Gioia – Koch, Isabella – Sgaravatti, P. – Piccolomini, B. – Righetto, Costantina – Gianquinto, Giorgio – Orsini, Francesco. (2016): Garden Therapy in Neurorehabilitation: Well-Being and Skills Improvement. *Acta Horticulturae*. (1121.) 13–18.
- Mousselin, Guilhem – Scheromm, Pascale 2015: Vers une mise en politique des jardins collectifs urbains. Approche comparée de deux trajectoires municipales à Montpellier et à Lisbonne. *Articulo – Journal of Urban Research Special issue* 6.
- Müller, Christa 2012: *Urban Gardening. Über Rückkehr der Gärten in die Stadt*. München.
- Müller, Christa 2017: Intervention to Public Space: New Urban Gardening in New York and Berlin. *Sustainable Communities Review*, (10.) 48–59.

- Nyers, Szilvia. 2024: BBM-kertek: Egy társadalmi szervezet kísérlete a szociális kertészkedés területén. *Szociális Szemle* (17.) 2. 35–43.
- Rosol, Marit. 2008: Participatory after and temporary use of inner city vacant land – Examples from Berlin. *Berichte zur Deutschen Landeskunde* (82.) 3. 251–266.
- Rosol, Marit 2018: Politics of urban gardening. In: Ward, K. et al. (eds.): *The Routledge Handbook on Spaces of Urban Politics*. New York, 134–145.
- Rosta Gábor 2013: *Közösségi kertek – Szomszédsági közösségek – Városi mezőgazdaság*. Budapest.
- Ponizy, Lidia – Latkowska, Monika J. – Breuste, Jürgen – Hursthouse, Andrew – Joimel, Shopie – Külvik, Mart E. – Leitão, Teresa – Mizgajski, Andrzej – Voigt, Anette – Kacprzak, Ewa and et al. 2021: The Rich Diversity of Urban Allotment Gardens in Europe: Contemporary Trends in the Context of Historical, Socio-Economic and Legal Conditions. *Sustainability* (13.) 19. 11076.
- Przywara, Adam 2016: Ecologies of Resilience: Westminster’s Bomb Crater Garden and the Dig for Victory Campaign. *Seismopolites* (20.) 12–29.
- Simonik Péter 2022: Munkáskert és munkásjólét (Bevezetés a munkáskertek hazai és nemzetközi történetébe). *Szociálpedagógia* (19.) 76–95.
- Stein, Hartwig 1998: *Inseln im Häusermeer. Eine Kulturgeschichte des deutschen Kleingartenwesens bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs, reichsweite Tendenzen und Groß-Hamburger Entwicklung*. Frankfurt.
- Sutter, John D. 2009: *Recession gardens’ trim grocery bills, teach lessons*. CNN. <https://www.cnn.com/2009/LIVING/04/01/recession.garden/> – utolsó letöltés: 2024. október 1.
- Tamáská Máté 2022: Iskolakert: természet és közösség. Előszó. *Szociálpedagógia* (19. tematikus szám) 5–8.
- Tamáská Máté – Kocsis János Balázs 2018: Előszó. In: Tamáská Máté – Kocsis János Balázs (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete. (Térformák–társadalomformák 2.)* Budapest, 7–13.
- Virág János 1979: Kiskertek a települések zöldfelületi rendszerében. *A Kertészeti Egyetem Közleményei* (43.) 123–128.
- Wollkopf, Meike 2000: Kleingärten – Freizeiträume und grüne Lungen der Städte. *Freizeit und Tourismus* (10.) 44–45.

V. HAD-, POLITIKA- ÉS KÖRNYEZETTÖRTÉNET

A természet kolonizációja és a társadalom ökonomizálása a 18. századi Temesi Bánságban

The Colonization of Nature and the Economization of Society in the Eighteenth-Century Banat of Temes

The study interprets intervention in nature as colonization. It also outlines further meanings of the concept of colonization in the eighteenth century, such as the attempt to consolidate the system of domination and relations, and the conditioning of human resources. In doing so, the study points to the close interconnection of these three meanings through the example of the Banate of Temes.

Tanulmányomban a természet kolonizációja és a társadalom ökonomizálása közötti kapcsolatra keresem a választ. A vizsgálat tárgya a Temesi Bánság, amely 1718 és 1778 között Bécs kizárólagos politikai és gazdasági ellenőrzése alatt álló terület volt. A Temesköz az Oszmán Birodalom részeként 1552 és 1717 között jelentős változásokon ment keresztül. A magyar lakosság elvándorlásával nemcsak a népesség száma, de etnikai összetétele is átalakult. Módosult a településszerkezet is, miután a városok és falvak száma jelentősen csökkent. Mindennek következtében a termelés szintje is erősen visszaesett. Az impériumváltás után a Habsburg-igazgatás olyan átfogó átalakítási folyamatot indított el, amelyben a kameralizmus és a felvilágosodás gazdasági és társadalmi eszméi jutottak érvényre. Ennek révén a bánság az államreformeszmék megvalósításának egyik európai modelljének tekinthető.¹

Az ily módon átalakuló bánságot a magyar történeti földrajzi és történeti, akárcsak a német (hely)történeti munkák leginkább olyan természeti-társadalmi színtérként értelmezik, ahol az új államberendezkedésnek köszönhetően gyökerelesen megváltozott a tájhasználat és ennek következtében a táj képe. Ezen narratívák a változást leginkább lineárisan írják le, miszerint a természetbe való beavatkozás révén egyenes út vezetett az elvadult tájtól a megművelt és gazdaságilag hasznossá

¹ Fata 2014; Landais 2023.

tett kamarai uradalomig.² Ezzel szemben a Verena Winiwarter és Martin Schmid által fémjelzett bécsi szociálökológiai iskola a társadalmi-természeti színteret mint dinamikus „társadalmi anyagcserét” értelmezi, amely a természet dinamikájának és a társadalmi változásoknak köszönhetően folyamatos változásban van. Társadalom és természet nem alá- és fölérendeltségben viszonyulnak egymáshoz, hanem saját törvényeik szerint egyenrangú félként kölcsönösen hatnak egymásra. Az iskola képviselői az emberi beavatkozást a természetbe kolonizáló tevékenységként, input-output folyamatként elemzik, amelyben a változás a bevitt energia által jön létre. A beavatkozás egyben állandó kötelezettséget ró a társadalomra, illetve a helyi közösségre annak érdekében, hogy az elért átalakítást fenntarthassa. Így az egyszer már megépített csatornát rendszeresen karban kell tartani, az egyszer már szántófölddé alakított területet állandóan meg kell művelni. Ám a természetbe való beavatkozás egyszersmind kockázatos társadalmi tevékenység is. Mivel a természet öntörvényű, így az adott társadalom soha nem értheti meg teljesen, hogy milyen természeti összefüggésbe avatkozik be. Ezáltal olyan kockázati spirált indíthat el, amellyel még a következő generációknak is szembesülniük kell.³

A kolonizáció fogalmának használata különösen alkalmas a 18. századi bányászati viszonyok elemzésére, mivel a kolonizációnak egyszerre három jelentése is megjelenik, amelyek szorosan összefüggnek egymással.

Az első jelentés a természeti rendszerbe történő célzott és hosszú távú emberi beavatkozás, ami mellett fontos szerepet játszik a kolonizáció mint uralmi viszony is. A bécsi kormányzat mindent megtett kameralista államelméleti és gazdasági elképzeléseinek megvalósítása érdekében, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy a visszahódított területen az államhatalmat megszilárdítsa és a lehető leghatékonyabban működtesse. Ugyanakkor érvényesült a felvilágosodásnak az emberi fejlődésbe vetett hite is. Míg a kameralista elképzelések – többek közt új technikai eszközök és termelési módszerek bevezetésével – a természeti erőforrások kiaknázását célozták meg, addig az utóbbi az ember racionális munkavégzésére és alkotóerejének mozgósítására összpontosított. A 18. században, amikor az alattvaló számított az állam egyik legfontosabb erőforrásának, az állami intézkedések nemcsak a lakosság számát igyekeztek növelni, legfőképp a betelepítés, azaz a kolonizáció harmadik formája által, hanem egyúttal törekedtek képességeinek és tudásának kondicionálására is.⁴

² Wolf 2006; Kókai 2010; Marjanucz 2017.

³ Winiwarter–Schmid 2008; Schmid 2009; Schmid 2016.

⁴ Fata 2022: 179–226.

A kameralizmusnak a természetről alkotott képe számos korabeli írásban kifejezésre jutott. Johann Georg Krünitz például az „Oeconomische Encyclopädie” című művében a következőképpen foglalta ezt össze: „Isten hatalmas készletet halmozott fel a földön az emberek számára, ellátva őket mindazzal, ami a szükségleteikhez és jólétükhöz nélkülözhetetlen, és folyamatosan gondoskodik arról, hogy ez a készlet feltöltődjön.”⁵ Eszerint a fő szempont ember és természet kapcsolatában a hasznosság volt. A 18. század egyik meghatározó kameralistája, Johann Heinrich Gottlob von Justi több írásában is kitért erre, többek közt a mocsarak kapcsán. A nagy kiterjedésű mocsarak és vizes helyek Európa-szerte kihívást jelentettek, s mind tulajdonosaik, mind az állam számára ezen területek csak a lecsapolás után válhattak hasznossá.⁶ A mocsarak lecsapolása és a folyók szabályozása ezért a Habsburg Monarchiában is a 18. században megkezdett, a közlekedés fejlesztését és új mezőgazdasági területek kialakítását célzó meliorációs munkálatok prioritásai közé tartozott. A hasznosság elve érvényesült az alattvalók megítélésében is. A Habsburg-kormányzat a paraszti lakosságot nemcsak vallási/felekezeti lojalitása, hanem katonai képessége és termelési rendje szerint is rangsorolta, különösen a nem német tartományokban.

Ember és természet kapcsolatát a kolonizáció hármasságában⁷ három példán keresztül igyekszem felvázolni: az autochton lakosság életmódján, a folyószabályozás nehézségein és a német telepesek (kolonisták) tájhasználatán keresztül.

1. A Temesi Bánság – különösen annak északi és nyugati része – vizekben mindig is gazdag terület volt.⁸ Északon a Maros, nyugaton és délen a Tisza és a Duna határolják, a Temes és a Béga pedig kelet–nyugat irányban szelik át. A bánsági síkra érve a folyóknak a szabályozás megkezdéséig igen alacsony volt a lejtése, és így az áramlási sebessége is. Erős kanyargásuk miatt nagy területeket borítottak el vízzel, különösen hóolvadáskor és a bánságra jellemző tavaszi és késő őszi nagy esőzések idején. A mélyebben fekvő területeken ezért sok helyütt képződtek mocsarak, amelyek nyáron sem száradtak ki. A 18. század elején készült feljegyzések szerint az autochtonnak számító román és szerb lakosok sok helyütt ártéri gazdálkodást folytattak.⁹ Míg az árteret halászatra, addig a magas területeket elsősorban állattartásra használták, ahol kunyhók, rétek és gyümölcsfák is álltak. A házak fedésére és fűtésére használt nádat szintén az árterületről nyerték.

⁵ Idézi Bayerl 2001: 34.

⁶ Justi 1761: 65.

⁷ Veichtlbauer 2016; Hübner 2019; Fata 2022: 15–17.

⁸ Grisellini 1780: II. kötet.

⁹ Szentkláray 1879: 35.

A falvak és a szántóföldek is gyakran a vízfolyások közelében helyezkedtek el, így a lakosok állandóan úton voltak falujuk és az árterületen lévő ingóságaik között. Alkalmazkodtak a folyók ár- és száraz időszakainak ritmusához, és ugyanúgy, ahogy a Duna és Tisza mellett élő magyarok, szimbiózisban éltek a vízzel.¹⁰

Az államigazgatás tisztviselői ezt az életmódot „hibásnak” tartották. Az 1734-es kamarai felmérés szerint az árvizek „sok kárt okoznak a parasztok terményeiben, rétjeiben, hídjaiban. [...] Ezt a sok kárt könnyen elháríthatnák, ha terményeiket a kissé magasabban és nem az alacsony területeken fekvő helyeken termelnék, amelyek az árvizektől nincsenek biztonságban, amit persze maguk is jól tudnak. De mivel a földet nem úgy művelik, mint az Németországban vagy Csehországban szokás, s mivel a mocsarakban vagy nedvesebb helyeken a termelés a termékenység szempontjából előnyösebb, különösen az év szárazabb időszakában, ezért házárdíroznak.”¹¹ Ami az osztrák és cseh területekről származó tisztviselők szemében kiszámíthatatlan kockázatnak és gazdaságtalannak tűnt, az a helybeliek számára, akik kellő tapasztalattal rendelkeztek a vízzel való együttélésről, kiszámítható veszteség volt.

A tisztviselők a rendszeres árvizek mellett a nyugat-bánsági síkvidékre már ekkoriban jellemző fahiányt és a nagy kiterjedésű mocsarak miatt uralkodó rossz levegőt is a bánsági táj „deficitjeként” értékelték. A közigazgatás itt is részben a lakosok tradicionális élet- és gondolkodásmódját okolta, amikor arról tudósított, hogy az önellátó gazdálkodást folytató lakosok nagyrészt kivágták a part menti erdőket. És mivel tűzifa és faanyag hiányában „beérik a náddal, ami nem kerül semmibe”, nem erdősítenek. A jelentés szerint a lakosok közvetve a rossz levegőért is felelősek voltak, mert a levegő különösen ott volt egészségtelen, „ahol sokat építkeznek és sokat ássák a földet”.¹² Így a tradicionális építkezés is célkeresztbe került.

A román és szerb alattvalók életmódja nemcsak az ártéri gazdálkodás, hanem a legelőkön folytatott félnomad szarvasmarha-tenyésztés miatt is mobil volt, és ezért a közigazgatás számára – mivel kevésbé tűnt ellenőrizhetőnek – nemkívánatossá lett. Claude Florimond Mercy tábornok, a Temesi Bánság első kormányzója, az állami berendezkedési tervezetében már 1718-ban megfogalmazta a célt, hogy a lakosokat „bizonyos gyengédséggel kell traktálni, hogy hozzászoktassuk őket a

¹⁰ Számtalan adatot tartalmaz a 18. századi időjárás, természeti és életmódviszonyokhoz Baróti kétkötetes adattára: Baróti 1896–1900.

¹¹ Chorographia 1734: 61.

¹² Chorographia 1734: 193.

mi viselkedési normáinkhoz”.¹³ És valóban, az 1730-as évekig alig telt el hónap anélkül, hogy a temesvári adminisztráció ne adott volna ki rendeletet a mobilitással járó félnomád életmód ellen.¹⁴

Az összefoglalóan csak németnek nevezett követendő új normákhoz tartozott az ártéri gazdálkodás feladása és a mezőgazdaságra való áttérés is, így többek közt a háromnyomásos gazdálkodás átvétele, amely egyben új napi és éves munkaritmust jelentett a kétnyomásos gazdálkodással és a rideg állattartással szemben. A kameralista Habsburg-adminisztráció az autochton lakosok extenzív gazdálkodását a termékeny talajjal való pazarló bánásmódnak tekintette, amely párosulva a félnomád és mobil életmóddal, korabeli szóhasználatlaltal civilizálatlannak, azaz korszerűtlennek számított.¹⁵

2. A Bánság fő folyóinak tisztítása és szabályozása mind az ott állomásozó hadsereg, mind pedig a szaporodó népesség nyersanyaggal, élelmiszerral és munkaeszközökkel való ellátása miatt már a kezdetektől fogva stratégiaiul fontos feladatnak számított. A szállítási feltételek javítása rendkívüli jelentőséggel bírt, hisz még a folyószabályozások megindításához szükséges több ezer ást, lapátot és csákányt is Stájerországból kellett a Bánságba szállítani. Mercy kormányzó a Béga szabályozását helyezte előtérbe, amelynek felső folyásán főképp Temesvár (ma: Timișoara, Románia) faszükségletét, alsó folyásán pedig a város kereskedelmét kívánta megoldani. Az 1721-ben megkezdődött munkálatok azonban igen nagy kihívás elé állították a katonai mérnököket, mivel a Béga és a vele Lugostól (ma: Lugoj, Románia) Temesvárig párhuzamosan haladó Temes folyórendszere szinte a felismerhetetlenségig összefonódott egymással, magas vízállásnál pedig valóságos tengerré változtatta a tájat. A Béga felső folyását Temesvárig 1728 és 1732 között részben egyenes mederbe, részben pedig egy új faúsztató csatornába terelték. Temesváron négy kisebb, zsilipekkel ellátott csatornát építettek, amelyek egyebek mellett lehetővé tették a vár körüli mocsarak lecsapolását.¹⁶ Ezzel javult a város ivóvíz- és levegőminősége is.¹⁷

Mercy a Béga alsó folyását is szabályoztatta egy Klekig (ma Szerbia) tartó, mintegy 70 kilométer hosszú hajócsatorna megépítésével, amely Temesvárt a Tiszán keresztül a Dunával kötötte volna össze. A csatorna továbbépítése a Tisza

¹³ Unvorgreifliche(s) Einrichtungs Projekt 1718: 99–100.

¹⁴ Baróti 1896: I. kötet.

¹⁵ Fata 2022: 187.

¹⁶ Guettler 1936; Jancsó 2007.

¹⁷ Temesváron a környékbeli mocsarak miatt azonban még az 1760-as években is olyan rossz volt a levegő, hogy 1768-as bánsági útja után II. József javasolta a tartományi közigazgatási székhely áthelyezését Nagybecskerekre (ma: Zrenjanin, Szerbia). Szentkláray 1879: 213.

torkolatáig azonban a kormányzó 1734-ben bekövetkezett halála után befejezetlen maradt. Így a rendszeres hajózás és a kívánt kereskedelmi forgalom még sokáig nem volt lehetséges.¹⁸

A Bégán elvégzett építési munkálatokat követően a tartományi közigazgatás rendeletekkel kötelezte a csatorna menti román és szerb községeket, hogy „tiszteséges bérért” rendszeresen tisztítsák a folyót, és szükség esetén javítsák a töltéseket. De ezzel egy időben elvették a községektől régi használati jogaikat, amikor megtöltötták a hal- és teknőshalászatot, a kenderáztatást és a hajómalmok építését.¹⁹ Mindez kevésbé ösztönözte a községeket a munkálatok rendszeres végzésére. De maga a közigazgatás is elhanyagolta a karbantartás ellenőrzését. Így nem tudta megakadályozni, hogy a part menti falvak az alacsonyan épített gátakat állataik legeltetésére használják, amelyek ezért hamarosan tönkrementek. A csatornák a rendszeres áradások, a szemét és az állati tetemek miatt olyannyira eliszaposodtak, hogy a közlekedés már alig volt lehetséges, és ott is árterek alakultak ki, ahol korábban nem voltak.²⁰

1753-ban a kormányzat újra elrendelte a Béga hajózhatóvá tételét. A munkával megbízott Johann Georg Stockhausen megállapította, hogy a Béga alsó folyásán 53 kisebb-nagyobb gátszakadás történt. Emiatt nemcsak a falvak szenvedtek, de nyolc, állattartás céljára bérbe adott puszta is használhatatlanná vált. Stockhausen költséghatékonysági alapon a régi csatorna felújítása helyett egy új építést javasolta. A mintegy 25 kilométer hosszú és 9 méter széles csatornát 1755-ben nyitották meg, ám már az építés közben nyilvánvalóvá vált, hogy ezzel a Béga változó vízszintjének problémáját még mindig nem sikerült megoldani. A bántási időjárás miatt ugyanis a csatornán téltől kora nyárig nagyon magas volt a vízállás, míg nyár közepén 40-50 centiméterre is leapadt a víz. Miután 1754/55 telén szokatlanul sok csapadék hullott, amit az új csatorna nem tudott levezetni, a gátakat meg kellett magasítani.²¹

Stockhausen a munkát összefoglaló jelentésében rámutatott, hogy a Béga alsó folyásán elvégzett munkálatok sikere a felső folyáson végzett építések folytatásától függ. Magas vagy alacsony vízállás idején ugyanis nemcsak a hajózást kellett leállítani, hanem a temesvári gyárak és vízimalmok működését is. A megfelelő mennyiségű vízellátás érdekében Kostílnál a régi zsilip helyén egy új, szélesebb zsilip építését kezdték el. Amikor 1757-ben a központi kormány a neves és a Habsburg Birodalom más területein nagy gyakorlatot szerzett mérnököt, Maximilian Fre-

¹⁸ Guettler 1936; Jancsó 2007.

¹⁹ Baróti 1896: I. 149–150.

²⁰ Baróti 1896: I. 202.

²¹ Temeszy 1932.

mautot bízta meg a Béga és a Temes közötti terület átfogó hidrológiai rendezésével, Fremaut a két folyó csatornákkal való szabályozását javasolta. A megvalósított terv szerint, amikor a Béga vízszintje alacsony volt, a Temes vizét vezették a Bégába, és amikor a Béga vízszintje volt magas, a vizet onnan engedték a Temesbe. A Temest több helyütt átvágták, és az alacsonyabb pontokon gátakat emeltek, Kostílnál (ma: Coșteiu Mic, Románia) a zsilipet felújították, és Hattyasnál (ma: Hitiaș, Románia) egy továbbit építettek.²² A tartományi közigazgatás azonban ezúttal sem fordított megfelelő figyelmet a karbantartás rendszeres, szigorú ellenőrzésére. Pusztán a zsilipek üzemeltetésére és karbantartására hoztak létre felügyeletet. További érdemleges munkálatokra és javításokra ezután már nem került sor. Amikor ugyanis újabb problémák merültek fel és ezért a tartományi közigazgatás 1771-ben végleges megoldást kért, Mária Terézia ezt más sürgős kiadásokra való hivatkozással elutasította.²³

3. Német telepesek már 1718-tól folyamatosan érkeztek a Bánságba, de egy-egy pátenst hatására mindig ugrásszerűen megnőtt a bevándorlók száma. Így például a hétéves háború után a több tízezer bevándorló számára mindössze 9 év alatt 30 új falu és 26 új falurész épült.²⁴ Mária Terézia a német bevándorlókat kezdetben nemcsak a már régebben létrejött német falvakban, hanem áttelepített románok helyén is igyekezett letelepíteni. De ez az utóbbi módszer a kitelepített lakosság kártalanítása miatt meglehetősen költséges volt. Ama elképzelése azonban, hogy a bevándorlókat kiszáritott mocsaras területekre telepítsék, a legtöbb esetben kivitelezhetetlennek bizonyult, mivel a lecsapolt területek még évekig alkalmatlanok voltak a földművelésre. Ezért végül több, szarvasmarha-tenyésztésre használt pusztát jelölt ki számukra.²⁵

A szántóföldi gazdálkodás intenzívebbé válásával, az árterek meliorációjával és a szántóföldek rendezésével egyre szűkebbé váltak az extenzív állattartás hagyományos terei. Ezért az 1760-as években kiéleződött a legelőkért folytatott harc a szántóföldi gazdálkodást folytatókkal való benépesítés hívei, illetve a szarvasmarha-tenyésztők és -kereskedők között. Az extenzív állattenyésztés kevés befektetéssel, de annál nagyobb haszonnal járt. Az állatok a nyílt legelőkön keresték a táplálékot, a takarmány minősége a helyi viszonyoktól függött, és az időnként előforduló járványokat járulékos veszteségként könyvelték el a tenyésztők. E félnomád állattenyésztés egyfajta, a természettel szembeni védekező/defenzív termelési

²² Fremaut 1757, 1759; Guettler 1936; Jancsó 2007.

²³ ÖStA HHStA KA Staatsrat: Protokolle, Indices, Akten, 1771/3458 okt 9; ÖStA/FHKA NHK Banater Akten r. Nr. 116, 905r–907v.

²⁴ Czoernig 1857: 19–30.

²⁵ Fata 2020: 34–39.

forma volt, amely kizárólag a rétekre és legelőkre – mint elsődleges erőforrásokra – támaszkodott, és a kockázatok csökkentésére törekedett.²⁶

Ennek szöges ellentéte volt az a tájhasználat, amelyet a német telepesek folytattak. Az ugar és a legelők feltörése és a mezőgazdasági termelés megindítása nagy elszántságot és fáradságot követelt. Az időjárási és természeti viszonyoknak való nagy kiszolgáltatottság miatt ugyanakkor lényegesen több kockázattal is járt, mint a marhatenyésztés. A német kolonisták munkáját megkönnyítendő az 1760-as évektől létrehozott telepesfalvak a kameralista elképzelések nyílt/offenzív színtereivé váltak. Ez nem csupán számos juttatást és több évi adómentességet jelentett a közösségek számára, hanem meghatározott rend szerint épített falvakat és gazdálkodást. Michel Foucault-val szólva, ezek a falvak heterotópiák, azaz megvalósult utópiák voltak, amelyek abban különböztek más falvaktól, hogy olyan jogi, gazdasági, társadalmi és felekezeti elképzeléseknek voltak alárendelve, amelyekkel tervezőik a fennálló viszonyokat kívánták tökéletesíteni.²⁷

A falvak „geometrikusan” (azaz megadott rend szerint) tervezett és kimért települések voltak. A falu mérete, alakja és ugyanígy a portákon emelt lakóházak és gazdasági épületek elhelyezése, mérete és kivitelezése szigorúan szabályozott volt. Az új falvak tervrajzai alapján jól látható a telkek szigorú geometriai rendje, valamint a szántóföldek, rétek és legelők egyértelmű térbeli elkülönítése is. A racionális földművelést nemcsak a kötelező háromnyomásos gazdálkodás és a vetésforgó jelezte, de például a szántóföldek szigorúan szabályos, hosszúkás formája is. Mint ismeretes, ez elsősorban az ágyásshántásnak volt köszönhető. A „geometria” más területen is szolgálni volt hivatott a paraszti élet és munka funkcionális kapcsolatát, így például a földek és a lakóházak között előírt rövid távolság segítségével.²⁸

A paraszti gazdaságok egész, fél és negyed szessziókból álltak. Egy egész szesszió a Bánságban egységesen 37 katasztrális holdat jelentett, amely 24 hold szántóból, hat-hat hold rétből és legelőből, valamint egy hold házhelyből tevődött össze. A telepesek között kiosztott szessziók nagysága a családban levő aktív dolgozók számán alapult, de az adminisztráció arra is ügyelt, hogy egy településen belül a birtokméretek optimálisan oszoljanak meg. Így a tér „geometriája” mellé a lakosság „társadalmi aritmetikája” is társult.²⁹

A háromnyomásos gazdálkodás és a vetésforgó kötelező alkalmazása nem akadályozta, hanem inkább ösztönözte a kolonista családi gazdaságok agrárindividualista jellemzőinek kibontakozását. Teljes értékű gazdálkodónak lenni azt

²⁶ Luković 2010; Fata 2020.

²⁷ Fata 2022.

²⁸ Schimscha 1939; Luković 2010.

²⁹ Impopulations Haupt Instruction ddo. 11. Jänner 1772., Czoernig 1857.

jelentette, hogy a szóban forgó gazdaság alkalmazta a növénytermesztés széles skáláját, ugyanakkor a szántóföldi művelés, az állattenyésztés és a szőlőtermesztés egymást kiegészítve történt, ügyelve a kimért termőterületek minél hatékonyabb kihasználására.

A parcellák kimérésekor a mérnökök azt az utasítást kapták, hogy jegyezzék fel a terület elhelyezkedését, jelöljék meg a mezőgazdaságra használható és használatatlan területeket. Miközben a termőföldeket felmérték, és értékelték a talaj minőségét is, addig a használatatlan területeket általában csupán a mezőgazdaságilag alkalmas területek negligálásaként, kietlen területként jegyezték be. Ezzel egyértelmű határvonalat húzva a művelt táj és a vadon között, mely utóbbihoz a mocsarak és árterek tartoztak.³⁰ Majd csak II. József idején fordul a figyelem ezen területek felé, aki utilitarista politikai és gazdasági elveinek megfelelően a vadon hasznosítását is célul tűzte ki.³¹

Összegezve elmondható, hogy a 18. századi Bánságban a természet „kolonizációja” és a társadalom ökonomizálása kéz a kézben járt. A természetben rejlő erőforrásokat tradicionális módon használó életmód már nem felelt meg az új társadalmi berendezkedés elvárásainak, amely céljai elérése érdekében a természet erőforrásainak kiaknázására törekedett, többek közt magasabb szintű tájhasználatot képviselő földművesek letelepítésével. Eközben, mint ahogy a Béga szabályozása szemlélteti, a természet átalakítása egy végtelen spirális folyamatot indított be, mivel az átalakított táj a beavatkozásra mindig újabb és újabb kihívásokkal reagált.

Források

Österreichisches Staatsarchiv (ÖSta) Haus-Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien
Kabinettsarchiv (KA)

Staatsrat: Protokolle, Indices, Akten, 1771/3458 okt 9.

Hofkammerarchiv (FHKA) Neue Hofkammer (NHK)

Fremaut 1757: Banater Akten r. Nr. 111. Fremaut, Maximilian: Untersuch- und Beaugenscheinigungs Bericht eines Theiles des Temesflusses von der Gegen Lugos an bis unterhalb des Dorfes Hysias, wie nicht minder eines Theiles des Begaflusses, von dem kleinen Orte Faczet an bis zum Dorf Topolovics, 1757.

³⁰ Luković 2010.

³¹ Fata 2014: 233–256.

Fremaut 1759: Banater Akten r. Nr. 111. Fremaut, Maximilian: Bericht und lautanliegenden Plan, so der Lauf der Themes von der Costiller Schleusse bis unterhalb des Dorfes Hisiasch, wo sich selbe mit dem Fluss Jar-kosch vereinigt, vor Augen stellet, verfestigte Beschreibung, 1759.
Banater Akten r. Nr. 116.

Chorographia 1734: Chorographia Bannatus Temessiensis sub auspiciis novi gubernatoris edita. Wolf, Josef (Hg.): *Materialien Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*. Heft 5. Tübingen 1995, 55–127.

Impopulations Haupt Instruction ddo. 11. Jänner 1772. In: Czoernig, Karl von 1857: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Bd 3. Wien, 1–13.

Unvorgreifliche(s) Einrichtungs Projekt 1718: Unvorgreifliche(s) Einrichtungs Projekt in dem Banat Temesvar pro Anno 1718. In: Roos, Martin (Hg.): *Providentia Augustorum. Unter der Obhut der Kaiser. Dokumente zu den Anfängen des Temescher Banats 1716–1739*. Temeswar – München 2018, 98–112.

Hivatkozott irodalom

Baróti Lajos 1896–1900: *Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez*. 2 köt. Temesvár.

Bayerl, Günter 2001: Natur als Warenhaus. Der technisch-ökonomische Blick auf die Natur in der Frühen Neuzeit. In: Hahn, Sylvia – Reith, Reinhold (Hgg.): *Umwelt-Geschichte. Arbeitsfelder – Forschungsansätze – Perspektiven*. Wien, 33–52.

Czoernig, Karl von 1857: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Bd 3. Wien.

Fata, Márta 2014: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster.

Fata, Márta 2020: Zum Gemeinwohl in guter Ordnung? Zur Gründungsgeschichte von Hatzfeld. In: Johler, Reinhard (Hg.): *Hatzfeld. Ordnungen im Wandel*. Timișoara – Bonn, 33–76.

Fata, Márta 2022: Meliorationen im Temeswarer Banat im Kontext der Kolonisierung der Natur und Ökonomisierung der Gesellschaft (1718–1778). In: Fata, Márta (Hg.) *Melioration und Migration. Wasser und Gesellschaft in Mittel- und Ostmitteleuropa vom 17. bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, 179–226.

Griselini, Franz 1780: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats: in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Bd. 2. Wien.

- Guettler, Hermann 1936: *Die Wasserbauarbeiten im Banat von 1717–79 und die Kultivierung und deutsche Besiedlung des Landes*. (PhD disszertáció) Universität Wien.
- Hübner, Jonas 2019: Der Kolonie-Begriff zwischen Kolonisation und Kolonialismus. Zur historischen Semantik der europäischen Expansion in der deutschen Politischen Ökonomie (1650–1800) In: *Zeitschrift für Weltgeschichte* (20.) 431–457.
- Jancsó Árpád 2007: *A Bega, a Bánság elkényeztetett folyója*. Temesvár.
- Justi, Johann Heinrich Gottlob von 1761: *Abhandlungen von der Vollkommenheit der Landwirthschaft und der höchsten Cultur der Länder*. Ulm – Leipzig.
- Kókai Sándor 2010: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza.
- Landaïs, Benjamin 2023: *Le Banat habsbourgeois un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée. Nations, privilèges et ethnicité*. Strasbourg.
- Luković, Jovica 2010: „Cultivierung des wüsten Landes“ Die Habsburger Akkulturationspolitik im Banat und die Beharrungskräfte der naturalen Ökonomie (1718–1778). In: Garstenauer, Rita – Landsteiner, Erich – Langthaler, Ernst (Hgg.): *Land-Arbeit Arbeitsbeziehungen in ländlichen Gesellschaften Europas (17. bis 20. Jahrhundert)*. Innsbruck – Wien – Bozen, 36–65.
- Marjanucz László 2017: *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja, 1716–1848: osztórák tartományból magyar megyék*. Makó.
- Schimscha, Ernst 1939: *Technik und Methoden der thesianischen Besiedlung des Banats*. Baden bei Wien.
- Schmid, Martin 2009: Die Donau als sozionaturaler Schauplatz. Ein konzeptueller Entwurf für umwelthistorische Studien in der Frühen Neuzeit. In: Ruppel, Sophie – Steinbrecher, Aline (Hgg.): *„Die Natur ist überall bey uns“*. Mensch und Natur in der Frühen Neuzeit. Zürich, 59–79.
- Schmid, Martin 2016: Long-Term Risks of Colonization: The Bavarian „Donaumooś”. In: Haberl, Helmut et al. (Hgg.): *Social Ecology: Society-Nature Relations across Time and Space*. Cham, 391–415.
- Szentkláray Jenő 1879: *100 év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*. Temesvár.
- Temesy, Győző 1932: A Bega csatorna befejezése Temesvár és Nagybecskerek közt. *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts* (2.) 183–198.
- Veichtlbauer, Ortrun 2016: *Zwischen Kolonie und Provinz Herrschaft und Planung in der Kameralprovinz Temeswarer Banat im 18. Jahrhundert*. Wien.

- Winiwarter, Verena – Schmid, Martin 2008: Umweltgeschichte als Untersuchung sozionaturaler Schauplätze? Ein Versuch, Johannes Colers „Oeconomia“ umwelthistorisch zu interpretieren. In: Knopf, Thomas (Hg.): *Umweltverhalten in Geschichte und Gegenwart. Vergleichende Ansätze*. Tübingen, 158–173.
- Wolf, Josef 2006: Das Banat als historische Region. *Österreichische Osthefte* (48.) 903–932.

Heil Kristóf Mihály

Utakon a közteherviselés felé A közútfejlesztéssel kapcsolatos Nógrád megyei rendszeres bizottsági munkálatok vitája _____

Towards General Taxation: Debate in the Nógrád County Regular Committee on Road Development

The study presents the debates on the preparation of the Hungarian transport infrastructure law from the first half of the nineteenth century, focusing in particular on the proceedings of the Nógrád County Assembly, which was one of the most pro-reform bodies. Article LXVII of 1791 set up nine so-called national regular committees to prepare bills to reform the Hungarian state based on customary law and privileges, while maintaining the basic social and legal framework. The proposals, which were drawn up between 1792 and 1795, were not discussed until 1827, when, under Article VIII of the Act, further deputations and then the legislative authorities revised the earlier drafts between 1831 and 1832. Of the nine opinions, the paper concentrates on the part of the Board of Trade relating to the development of transport infrastructure.

A közlekedés fejlettsége meghatározza a társadalom és a gazdaság működését. Gyors és biztonságos szállítási módok nélkül nincs prosperáló kereskedelem, tehát megfelelő közúthálózat nélkül nincs korszerű gazdaság. Ezért alapvető jelentőségűek a közlekedési infrastruktúrát fejlesztő gazdaságpolitika szándékai. A közlekedés mindenkori színvonala – évszázadok óta – meghatározóan hat a környezet állapotára, az életszínvonalra és az életminőségre is.

Az 1830-as évek gazdasági és politikai szakírói felismerték a közlekedés és a szállítás ügyének jelentőségét. Belátták, hogy fejlett közlekedési infrastruktúra nélkül elképzelhetetlen az ország gazdaságának fellendítése, azonban átfogó és részletes reformtervezet egészen Széchenyi István 1848-as *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről* című művéig¹ nem készült. Hiába volt fellelhető sok más,

¹ Széchenyi 1848.

a reformkor nyilvánosságában megjelenő elképzelés az 1792 és 1795, illetve az 1828 és 1830 között működő országos bizottságok irataiban, valamint azok 1831 és 1832 közötti törvényhatósági véleményezéseiben, illetve más vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben, egységes tervet kidolgozására csak a „legnagyobb magyar” vállalkozott, miután 1848-ban elvállalta a Helytartótanács Közlekedési Bizottságának vezetését.

A közlekedés ügyét az országos kereskedelmi albizottság tárgyalta az 1790-es évek elején és az 1820-as évek végén egyaránt.² Kapitány Adrienn részletesen elemzi a közlekedéssel kapcsolatos országos bizottsági javaslatokat,³ és helyesen rámutat arra, hogy nemcsak a kereskedelem és a közlekedés állapotának összefüggése volt magától értetődő a kortársak számára, hanem az is, hogy a kérdés egységes és igazságos országos szabályozása tekintetében a diétától várták a megoldást.⁴ Ennek megfelelően Széchenyi is egy országgyűlési bizottság hatáskörébe kívánta utalni a közlekedés ügyének rendezését.⁵

Az 1827. évi VIII. törvénycikk által kirendelt kereskedelmi bizottság javaslatai tizenegy cikkben foglalkoztak a közlekedésüggyel, amelyekben javaslatot fogalmaztak meg a közúthálózat fejlesztésére, csatornaépítésre, folyószabályozásra és a beruházások anyagi hátterét biztosító közalap felállítására, magánvállalatokra, valamint az út-, a híd- és a révvámok felülvizsgálatára és a tengeri fuvarozás, illetve a tengeri kereskedelem szabályozására is.⁶

A kereskedelmi operátumok végül nem töltötték be rendeltetésüket, a soron következő diétákon nem vették napirendre őket, a maguk teljességében soha nem tárgyalták őket, azonban egyes – kereskedelmi javaslatok mellett – közlekedésfejlesztésről szóló tervezetekből kiindulva számos törvény született az elkövetkezendő reformországgyűléseken. 1836-ban a diéta három törvényt is elfogadott a bizottságok javaslatai alapján: úgymint a közlekedési célú vállalkozásokról és a kisajátításról (1836. évi XXV. törvénycikk) és a Lánchídról (1836. évi XXVI. törvénycikk) szóló törvényeket, valamint megerősítették az 1807. évi vízi munkálatokról szóló XVII. cikket is (1836. évi XXXVI. törvénycikk). Majd 1840-ben a Duna s egyéb folyamok szabályozásáról (1840. évi V. törvénycikk), a vizekről és csatornákról (1840. évi X. törvénycikk), a fuvarosokról (1840. évi XX. törvénycikk) és a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról is döntöttek (1840. évi XXXVIII.

² A rendszeres bizottságok kereskedelmi javaslatairól feltáró jellegű mű ez idáig nem született.

³ Kapitány 2016: 615–641.

⁴ Kapitány 2016: 615–616.

⁵ Széchenyi 1833: 240–241.

⁶ Lásd bővebben Kapitány 2016.

törvénycikk). 1844-ben a közmunkák szabályairól hoztak törvényt (1844. évi IX. törvénycikk).⁷

Tanulmányomban a közlekedésfejlesztés reformkori történetéhez szeretnék némi adalékkal szolgálni azáltal, hogy az ún. országos rendszeres bizottsági munkálatokra (*operátumok*) tett megyei észrevételeket vizsgálom, elsősorban Nógrád vármegyére koncentrálva. A témához nem az infrastruktúra mint tárgyi megvalósítás irányából közelítek, nem az útépités technikátörténetének írásához vagy a különböző közlekedési módok közüli választás történetéhez kívánok hozzájárulni, hanem a közlekedésfejlesztés körüli viták társadalomfejlesztő hatásait vizsgálom. Nem az úthálózat-fejlesztés körébe tartozó főútvonalak kijelölésével kapcsolatos számos társadalomalakító tényezőre koncentrálok, hanem azt a diskurzust kívánom bemutatni, hogy az 1830-as évek megyei közvéleménye hogyan kezdte lebontani a nemesi kiváltságokat, és az úthálózat-fejlesztés ügye miképpen járult hozzá a közteherviselés megvalósulásához.⁸

A 16–17. században az oszmánok által elfoglalt területek népességének csökkenésével egész országrészek váltak lakatlanná, ami együtt járt a közutak pusztulásával.⁹ Az oszmánok kiűzését követően a magyarországi utak forgalma állandóvá vált, így elengedhetetlen volt a meglévő gyatra nyomvonalak fejlesztése és újak létesítése. Az 1715. évi LIX. törvénycikk által kiküldött bizottság (*systematica comissio*) feladata lett volna, hogy fedezetet teremtsen az utak fejlesztésére és fenntartására. A deputáció javasolta egy közpénztár (*fundus publicus*) felállítását, melynek bevételeit út- és csatornaépítésre kellett volna fordítani, azonban a törvény megszületését a rendi ellenállás megakadályozta.¹⁰ Ezt követően III. Károly egy műszaki bizottmány szervezéséhez látott, amelynek hatásköre – a Helytartótanácsba tagozódott testületként – a közlekedés infrastruktúrájának fejlesztésére terjedt ki, beleértve az utak építésének és fenntartásának irányítását, valamint felügyeletét. Ezzel III. Károly lett az első magyar király, aki átfogó útépitő programot indított. Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendezésében rögzítette a jobbágyok ingyen munkájának, a robotnak a mértékét: a kötelezett jobbágy 52 ígás- vagy 102 nap gyalogrobottal tartozott, amit előjárója útépitésre is felhasználhatott. Továbbá a királynő egy 1772-es rendeletében útfelügyelő mérnökök alkalmazására kötelezte a vármegyéket, II. József pedig a só árának központi megemelésével jutott többletforrásokkal és a Helytartótanácsban belüli építésügyi igazgatóság fel-

⁷ Lásd bővebben Erdmann 2014: 383–406.

⁸ Nógrád vármegye közúthálózatának történetéről lásd: Szvircsek 1980.

⁹ Zimáni 1987: 285–297.

¹⁰ A közpénztárról lásd Pleidell 1933: 440–456.

állításával támogatta az útfejlesztés ügyét.¹¹ II. József 1785-ös tervei a centrumot kívánták összekötni a periferiával, tehát Budáról és Pestről a szélrózsa irányába tartó és az országot átszelő úthálózatot álmodott meg, melynek útjait – akárcsak később a dualizmus kori pesti sugárutakat – országos „körutakkal” kötötte volna össze.

Az 1828 és 1830 között működő országos bizottság feladataul kapta, hogy találja meg azokat a pénzügyi forrásokat, amelyekből biztosítható a közlekedés fejlesztése.¹² Ezt megelőzően a közlekedési hálózat beruházói és fenntartói nagyjából a törvényhatóságok, kisebbrészt magántulajdonosok és vámtulajdonosok voltak, az állam csupán egyedi esetekben vállalt fedezetet, melyet jellemzően a sóáralapból támogattak.¹³ Az alap kezelője a Helytartótanács és a Kamara volt, a felhasználásról pedig az Építészeti Igazgatóság döntött a rendek megkérdezése nélkül. A rendelkezésre álló összeg – a vállalkozás mértékéhez képest – szerénynek volt mondható, évi 250-300 ezer forintot tett ki.¹⁴

Az 1828-as bizottság egyrészt a közalap felállításában, másrészt a magántőke nagyobb arányú bevonásában látta a megoldást. A *fundus* felállítását korábban sem az 1715. évi, sem az 1793-as országos deputáció nem vállalta fel. Valószínűsíthetően felismerték, hogy a befektetés csak a nemesség támogatásával kivitelezhető, s ezt nem vállalták, a bizottság inkább a nádorhoz fordult, és kérvényezte a javaslat megyékhez történő továbbítását.¹⁵ Indoklásuk szerint a megyei közgyűlések felkészülését kívánták elősegíteni, valójában sokkal inkább időhúzásról és a felelősség áthárításáról lehetett szó. Az 1793-as javaslat végül nem is tért ki a közlekedési hálózat forrásaira, azt később egy, az ország közlekedésének általános tervét kidolgozó testület hatáskörébe utalta volna.¹⁶

Az 1790-es évek nemessége még „nem állt készen”, hogy lemondjon ősi kiváltságáról, ezért minden olyan reformot elutasított, amely veszélyeztethette státuszát. Concha Győző, a 19. század neves közjogásza és jogfilozófiai gondolkodója szerint a munkálatokkal kapcsolatban „a legfőbb elvi kérdésekben, az adózás, a birtokviszonyok, a politikai jogok terén a legféltékenyebbek őrzik a régi rendies alkotmányi és társadalmi szerkezetet”.¹⁷

¹¹ Czére 1997: 9.

¹² Czére 1997: 620.

¹³ Czére 1997: 620.

¹⁴ Czére 1997: 620.; Nagy 1971: 346.

¹⁵ Peidell 1933: 447–452; Kapitány 2016: 620–621.

¹⁶ Kapitány 2016: 621.

¹⁷ Concha 2005: 45.

Az 1790-es években adómentességét és előjogait még az alkotmány sáncaival körbebástyázó nemesség a 19. század elejére változtatott álláspontján, és az 1802. évi diéta által kiküldött újabb bizottság már hajlandóságot mutatott a köztelervállalás felé való elmozdulásra, amikor egyszeri, önkéntes nemesi felajánlásokból kalapozták volna össze a szükséges összeget. A hozzájárulás a nemesi kiváltságok fenntartása mellett a jobbágyok terheit sem emelte volna meg. A javaslat az országgyűlés ötmillió forintos önkéntes felajánlásával kívánta létrehozni az alapot. Az előterjesztés értelmében a felajánlások és a felemelt sóadóból származó bevételek mellett a királyi oklevelek taksájából, öröklési adóból és egyes illetékek megemelésével alakult volna meg a fundus, amelyet a közalapból épített utakon beszedett vám összege is gyarapított volna.¹⁸

Lényeges, hogy az alaphoz való hozzájárulás nem jelentette a nemesség jogainak önkéntes feladását. A 18–19. század fordulójára – a korábban egymástól elválaszthatatlan – adó és segély fogalmak elkülönültek. Az adó (*contributio*) jellemzően pénzt jelentett, míg a segély (*subsidium*) pénzt vagy bármilyen más felajánlást (termény, katona stb.). A kortársak nemcsak a két fogalom közötti különbséggel, hanem azok korábbi, egészen halovány elhatárolásával is tisztában voltak.¹⁹ A 19. század eleji urak „szilárd meggyőződése” volt, hogy a nemes nem adózik, és hogy „személyes felkelési kötelezettsége mellett legfeljebb segélyt fizet (ad), ha úgy tetszik neki”.²⁰

Bár az 1802-es bizottság a korábbiakkal szemben már papírra vetette véleményét, a diéta ezt a javaslatot sem tárgyalta. Viszont a korábbi törvénytervezetek korszerűsítésére összehívott (1827. évi VIII. törvénycikk) bizottság kijelölt tagjának, Radvánszky Antalnak segítséget jelentett az 1791-es testület ajánlása. A Radvánszky-féle 1828. februári tervezet 3 millió forintos alappal számolt, amelyet nemesi és városi polgárok befizetéseire alapozott; ezt az összeget az albizottság már 5 millióra emelte. Egyes albizottsági tagok javaslatokat tettek az alap gazdasági potenciáljának további kihasználására, és kereskedelemi részvénytársaságok felállítását kezdeményezték.²¹ Végző soron az országos összbizottság konzervatív maradt, és a közalapot részben az országgyűlésen teendő önkéntes felajánlásokból kívánta létrehozni azzal, hogy hangsúlyozta az adományok egyszeri és önkéntes voltát, illetve hogy az egyszeri támogatás nem kötelez a jövőre nézve.²² Tehát – még mindig – elutasították a nemesség adójellegű befizetését.

¹⁸ Kapitány 2016: 621.

¹⁹ Poór 2003: 105–106.

²⁰ Poór 2003: 105.

²¹ Kapitány 2016: 621–622.

²² Kapitány 2016: 621–622.

Végül az országos deputáció elvetette az 5 millió forintos keretösszeget, s az összeg meghatározását a diétára bízta. Úgy tervezték, hogy a befolyt pénzt kamatra adják olyan honosoknak, akik vállalták, hogy azt mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi korszerűsítésre, azaz gazdaságfejlesztésre költik, és az így befolyó kamatokat használták volna fel a közlekedési infrastruktúra fejlesztésére.²³

Az 1828-as tervezet jelentősége nem a javasolt pénzösszeg mértékében állt, sokkal inkább abban, hogy így a „segélyből” felállított alap kamataiból és az állami sóáralapból befolyó, megközelítőleg azonos összegnek köszönhetően a nemesség és az állam azonos arányban vállalt volna részt a beruházásban.

A fentiekén túlmenően a bizottság szorgalmazta a magánszemélyek és a társaságok bevonását a finanszírozásba. A korábbi javaslatokhoz képest újdonságnak számító indítvány szerint „azok, akik a közalapból és a vármegyék által finanszírozott beruházások mellett (elsősorban főutak) állandó hidakat, hosszabb útszakaszokat, csatornákat, valamint vasutakat vagy más, hasonló közhaszonnal járó létesítményeket” építtetnek saját költségükön, azok később mindenkitől – rendi hovatarozástól függetlenül – vámot szedhettek volna.²⁴ Az elaborátum a javasolt beruházások közül a Buda és Pest között létesítendő állandó hidat jelölte meg elsődleges célkitűzésként. A királyi privilégium adta jogosultság meghatározott időtartamra biztosított volna a hídon vámszedési jogokat, majd a privilégium lejártát követően mindenki ingyenesen használhatta volna azt, az utakat, az átkelőket, illetve a kiváltságos időszak alatt beszedett haszon egy részét a fenntartásra kellett volna fordítani, ezzel tovább tehermentesítve az állami alapot.²⁵ Kapitány Adrienn a fenti javaslatot különlegesnek értékelte, kiemelve azt a tényt, hogy a soron következő 1832–1836-os diéta gyorsított eljárásban el is fogadta azt, igaz, a tervezet számos ponton kiegészítésre és pontosítása szorult.²⁶

A kereskedelmi országos bizottság tervezetéhez – így a benne foglalt úthálózat-fejlesztési javaslatokhoz – fűzött megyei véleményeket ezidáig senki sem dolgozta fel teljes egészében. Egyes megyék munkálatairól készültek hosszabb-rövidebb összefoglalók, amelyek azonban részleteikben nem tárgyalják a közútfejlesztést és annak a társadalomra ható vitafolyamatát.²⁷ Az elkövetkezendőkben

²³ A pénz felhasználásának felügyeletéről lásd Szabad 1980: 235–267.; Kapitány 2016: 622.

²⁴ Kapitány 2016: 623.

²⁵ Kapitány 2016: 623.

²⁶ Kapitány 2016: 620–625.

²⁷ Zemplén megyéről Barta István (Barta 1966) és Erdmann Gyula (Erdmann 1989), Szatmárról szintén Barta István (Barta 1959: 252–302.), Zaláról Molnár András (Molnár 1995: 381–406; Molnár [szerk.] 2000), Békés vármegyéről Völgyesi Orsolya (Völgyesi 2002), Somogyról Jutai Péter (Jutai 2006: 591–608.), Tolnárol pedig Csapó Mária (Csapó 1989) készített össz-

Nógrád vármegye közlekedésfejlesztési tárgyú vitáját kívánom bemutatni. Barta István kutatásai arra már rávilágítottak, hogy a megyék a kereskedelmi munkálat fogalma alatt nem csupán a külkereskedelmi és a vámkérdést vizsgálták meg, hanem számos gyakorlati javaslattal is előálltak, amelyekkel az ország gazdasági elmaradottságán kívántak volna változtatni. A belső forgalom élénkítése érdekében a megyék többsége szorgalmazta egy széles körű út-, vasút- és csatornaépítési program elindítását, valamint folyamszabályozásokat és egy állandó Pest–Buda-híd megépítését. Az infrastrukturális fejlesztéseken túl a megyék egy része – az országos javaslatot átdolgozva – egyes nemeseket is út- és hídhasználati díj megfizetésére kötelezett volna, rést ütve ezzel az ősi nemesi adómentesség pajzsán.²⁸

A legszemléletesebb példa a Békés vármegyei közgyűlési vitán Boczkó Dániel táblabíró és választmányi tag ötponthoz összegzése a hazai kereskedelem passzívumának okairól, amelyben megállapította, hogy az utak rossz minősége, a folyók szabályozatlansága és az átkelési lehetőségek nehézsége alapvetően járult hozzá az országos bel- és külkereskedelem alulteljesítéséhez.²⁹

A nógrádi közgyűlés a közlekedésfejlesztésre mint a kereskedelem alapfeltételére tekintett. Nógrád vármegyében is felismerték, hogy megfelelő úthálózat nélkül nincs prosperáló kereskedelem. A megye támogatta a kereskedelmi főutak fejlesztését. Véleményük szerint elsőnek a Pestet Fiumével összekötő utat kellett volna megépíteni, így biztosítva a kijutást a tengerre, majd Budáról a Cserháton át Miskolcon keresztül Galíciáig, illetve ugyancsak Budáról Nógrádon át a bányavárosok irányába is szükségesnek látták az országos úthálózat fejlesztését – bekapcsolva ezzel Nógrádot is a főúthálózatba. Több javaslatot nem is tett a megye az infrastruktúra területén. Nógrád – számos más törvényhatósághoz hasonlóan – kizárólag a saját érdekét tartotta szem előtt, amikor a nyomvonalakra ajánlást tett, és nem készített országos közlekedéshálózati terveket.³⁰ A további útvonalak tekintetében elfogadták az országos bizottság ajánlásait.³¹ A mellékutak irányának kijelölését és karbantartását a megyei törvényhatóság hatáskörében tartották volna azzal, hogy egy, a szomszédos megyével felmerülő illetékességi konfliktus esetére a Helytartótanácsot jelölték volna ki döntési hatáskörrel rendelkező szervnek.³²

szefoglalót. Kifejezetten jogtörténeti összefoglalók még nem készültek a szűken értelmezett témában.

²⁸ Barta 1966: 156.

²⁹ Völgyesi 2002: 91–104; Heil 2020: 72–92.

³⁰ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 8–9.

³¹ Czére 1997: 10–13.

³² MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 9.

Beszédesek Nógrád 1832-es kereskedelmi bizottsági jegyzőkönyvei. A bizottság a közlekedésfejlesztés tárgya alatt elsősorban annak a társadalomra gyakorolt hatását vitatta meg. Céljuk ugyanis egy, a rendi kereteket feszegető, „természeti igazságon” (természetjogon) alapuló, az ország minden lakosával méltányos költségvállalási rendszer kialakítása volt.³³

A Nógrád vármegye kereskedelmi deputációja által a részkérdések megvitatására kijelölt albizottság nem kívánta lebontani az ősi nemesi kiváltságokat, nem volt célja a jogfosztás: a megye „a nemesség kiváltságaihoz oly szorosan ragaszkodott, hogy azoknak legkisebb részét sem áldozta volna fel”.³⁴ Mégsem kívánták a rendi-feudális viszonyok változatlanlanságát. „Nem a fentebb álló rendnek a leléptetését, hanem az alább állónak fölemelését, nem a fennálló szabadságok szegszorítását, hanem azoknak kiterjesztését” akarta a vármegye.³⁵ Az országos javaslattal ellentétben nem tartották elégségesnek, hogy a beruházásokat pusztán a közalap kamataiból finanszírozzák, mivel – véleményük szerint – nemhogy a közfundus kamatai, hanem maga az egész alap is kevés lett volna a főutak megépítéséhez.³⁶ Ehelyett a nógrádi albizottság az önkéntes nemesi felajánlásokból részvényeket bocsátott volna ki, amelyeket a törvényhatóság és a részvényesek külön megállapodása szerint fizettek volna be azzal a feltétellel, hogy a jobbágyság a rájuk eső részt útvám formájában teljesítették volna meghatározott idő alatt.³⁷

A megyei közgyűlés megerősítette az albizottság ajánlását, és elvetette a közalap kamataiból való építkezés tervét, illetve a főútvonalak kivitelezésének költségét a nemességre testálták volna törvényhatóságokként megállapítandó összegek szerint. A megyei javaslat a bizottsági ajánlással szemben már nem említi az úthasználati vámokat – azokat a vásári helypénzzel együtt kívánta ugyanis eltörölni –, „csupán” kézi és fuvarbeli munkákra kötelezte volna az adózó népet.³⁸ A megyei fenntartású mellékutak (vagy másodlagos utak) karbantartását a vármegye hatáskörében kívánták tartani. Az utak kijelölésének jogával pedig a helytartónácsot ruházták fel.³⁹

A megyei közgyűlés pezsgő vita után végül mérsékeltebb ajánlást fogadott el, de a megelőző tárgyalásfolyamat szemléletesen rámutat az operátumok való-

³³ Sréter 1842: 88–103.

³⁴ Sréter 1842: 30.

³⁵ Sréter 1842: 29.

³⁶ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 4.

³⁷ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 4.

³⁸ Érdekes, hogy bár az úti vámok megszüntetése mellett kardoskodtak, de a révbért továbbra is fenn szándékozták tartani.

³⁹ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 9.

di jelentőségére, azaz hogy a megye nyilvánossága először vitathatott meg olyan kérdéseket, amelyek kapcsán felvetődtek az elkövetkező évek döntő változásaival kapcsolatos érvek, érvrendszerek.⁴⁰

Az 1830-as évek elején a nógrádi közélet számára már természetes volt, hogy a közös érdekből fakadó beruházást együttes erővel kell megvalósítani, tehát a jogkiterjesztés alapjára építő megyei deputáció először tette fel önmagának a kérdést, hogy „miképp részesedjék a nemesi rend az útkészítés terheiben”.⁴¹ Tehát miképpen tudnák a terheket igazságosabban elosztani azzal, hogy a nemesi előjogok – lehetőleg – ne sérüljenek. Igaz, voltak, akik „a kereskedési tárgyat tartották olyannak, melyre az egész hazának hasznos áldozatok tétethetnének, melyben a kiváltságos rendnek is lehetne terhet vállalni”. Számos megye bátrabban fogalmazott, mint az ebben az esetben „fontolva haladó” Nógrád,⁴² amely elutasította az útvám nemesekre való kiterjesztését, miközben szorgalmazta, hogy az útépités terheit osszák meg a kiváltságosok és az alsóbb társadalmi rétegek között.

A nógrádi albizottság az úthálózat-fejlesztési költségek viselésének az „adózó népre”, a jobbágyságra való kizárólagos áthárítását igazságtalannak és embertelennek vélte, véleménye szerint „minden Hazafi között célirányosan” volt szükséges felosztani a beruházás és karbantartás költségeit.⁴³

A nógrádi közgyűlésen két érdekcsoport harca bontakozott ki.⁴⁴ Voltak, akik minél nagyobb szabadságot követeltek az iparnak és a gazdaságnak, az államnak ezzel szemben a lehető legkisebb mértékű befolyást engedtek volna. A döntéseket a piacra bízók a klasszikus közgazdaságtani elvek mentén politizáltak; elsősorban Jean-Baptiste Say meggyőződése tükröződnek vissza a nógrádi *laissez-faire*-pártiak érvelésében.⁴⁵ Mások ezzel szemben kifejezetten elvárták a kormányzattól, hogy aktívan lépjen fel, és oltalmazó monopóliumokkal, jutalmakkal vagy más országos intézményekkel segítse az ipar fellendítését.⁴⁶

A tanácskozást a rendek az útépitési költségek igazságos elosztása mögötti elvek megvitatásával kezdték. A két tábor hosszan érvelt a maga igaza mellett. Vol-

⁴⁰ A Nógrád megyei kereskedelmi bizottság munkájáról lásd Sréter János naplóját. Sréter 1842: 75–111.

⁴¹ Sréter 1842: 75–111.

⁴² Barta 1966: 111, 153–157, 173; Völgyesi 2002: 91–104; Heil 2020: 76–78.

⁴³ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 3.

⁴⁴ A Nógrád megyei politikai nézetek és csoportosulások 19. századi történetéről lásd Horváth István munkásságából kiemelten az alábbi műveket: Horváth 1980: 5–34; Horváth 1981: 181–202.

⁴⁵ Ehelyütt nincs lehetőség részletezni a megye „tudásbázisát”. Say munkáira mint a megye alapvető forrásaira Sréter is hivatkozik. (Sréter 1842: 75; Gergely 1972).

⁴⁶ Sréter 1842: 75.

tak, akik a költségeket az „egész országgal” kívánták megosztani, bevonva ezáltal minden lakost a fejlesztésekbe, mások viszont az utat közvetlenül használó „egyes utazók”-tól beszedett útvámokkal kívánták megteremteni a gazdasági hátteret. Az általános költségmegosztást követelők – Say tanítása nyomán – azt hirdették, hogy a megépülő új utak haszna nem csupán a rajta járók, hanem közvetetten az egész ország javát szolgálja, s így annak költségeit is közösen kell vállalni. A gyorsabb, biztonságosabb és kényelmesebb áruszállítás lehetőségétől költséghatékonyabb kereskedelmet vártak, amely felporzsdíti a termelést és a fogyasztást, miáltal beindul az országos gazdaság körforgása.⁴⁷

Figyelemre méltó a megyei nemesség okfejtése a „jó adó” természetéről. Véleményük szerint olyan adónemet kell kivetni, amely az országglakosok, „polgárok” tehervállalási képességének megfelel. A kivetendő adó mértékét az adóalanyok körének bővítésével kívánták csökkenteni. „Minél több emberre van valami terhelosztva, annál kevesebb esik egyre, annál könnyebben viselhető” – vallották.⁴⁸ Tehát az egyik nézet a szükséges összeget nem a kevesektől, hanem a sokaktól kívánta beszedni, az egyénre eső terhek mértékének csökkentése érdekében az egész országra kivetett adókat támogatta. E ponton még nem is foglalkoztak azzal, hogy kik lennének a „kevesek”, és kik az „ország egésze”. Azaz nem a kiváltságos rendek érdekvédelmében harcoltak, hanem ténylegesen az ország összlakosságának az érdekeit próbálták azonosítani.

Az országos általános adót ellenzők az utazókra hárították volna az építkezés és a fenntartás költségét: „az út közvetlen használója vigye az út költségeit, egyszerűbbnek s természetesebbnek látván, mint azt, hogy ki az úton nem jár, az utat használók könnyebbsege vagy haszna végett terhel viselésére kényszerítésék”.⁴⁹ Az útvámot pártolók mindenkit egyenlőn kötelezték volna az úthasználati díj megfizetésére, rendre való tekintet nélkül. Az egységes mértékkel mindenkire kiszabandó hozzájárulás tekintetében a természet törvényeire hivatkozva nem tettek volna különbséget nemes és nem nemes, gazdag és szegény között. Inkább a vámfizetés nemesekre való kiterjesztésének természetességét hangsúlyozták, hiszen aki igénybe veszi az infrastruktúrát, az fizessen, és ezáltal járuljon hozzá annak költségeihez: „Legtermészetesebb igazság mutatkozott ezen polgári helyzet és rend különböztetéseinek megszüntetésében s a természeti állapotokhoz való alkalmaztatásban (sic!), midőn azoktól, kik az út használatában és rongálásában egyenlő részt kívánnatnék.”⁵⁰ Nem mást látott a nógrádi nemesség az úthasználat-

⁴⁷ Sréter 1842: 89.

⁴⁸ Sréter 1842: 89.

⁴⁹ Sréter 1842: 90.

⁵⁰ Sréter 1842: 90.

ra kivetendő vámban, mint a rendiség rendszerét körbesáncoló konzervativizmus lebontásának első lépését, és a liberális eszmék térnyerését.

A nógrádi közvélemény támogatta az útvámfizetési kötelezettség nemesekre való kiterjesztését, vélhetően meg is szavazta volna a megye a javaslatot, amennyiben nem látott volna alkalmasabb módot, úgymint az önkéntes felajánlást a nemesség köztelhervállalására. Azonban miután a megyei közvélemény semmilyen akadályt nem gördített a nemesi vámfizetés elé, sőt alapvető igazságként fogadták el a rendi felelősségvállalás szükségességét, így a liberális eszmék képviselői önkéntelenül is úgy érezhették, hogy elérték a céljukat, és többé nem ragaszkodtak oly sürgetően az útvámhoz.⁵¹ Nem volt szükséges mindenképp útvámra kötelezni a kiváltságosokat, ha azok maguktól is hozzá kívántak járulni a költségekhez. A liberálisok elvi győzelmével a „nemzeti gazdálkodás” szempontjaihoz tért vissza a tanácskozás, mint tették ezt akkor is, amikor a „jó adó” mibenlétét fejtegették. Tudván, hogy nem az úthasználati díj az egyetlen lehetőség arra, hogy a nemesség részt vállaljon a közterhekből, hamar kritika alá vonták a vámrendszert is. Nemzetközi példákon is okulva látták az útvám lehetséges kártékony hatásait a kereskedelemre, a termelésre és a fogyasztásra nézve is. Végül számos érvet gyűjtöttek a vámok ellen. Feltették a jobbagyságot, hogy az útvámmal még nehezebb helyzetbe kerülhetnek, továbbá igazságtalannak is tartották, hogy míg a nemes pár mérföldet megy nagy üzleteket kötni, addig a jobbagy a sokszorosán zötykölődne végig egy kis bevétel reményében, és ezért aránytalanul többet is fizetne. A vám ellenzői még azzal is érveltek – nem minden esetben helytállóan –, hogy a jó út hasznai, azaz a kereskedelmi és gazdasági előnyeiből fakadó termelési és fogyasztási növekedésből adódó nyereség, mind a vagyonosabb kereskedők és nemesek jólétét növeli, és nem a jobbagyét, valamint a kényelmes utazásra sem a szegényebb rétegeknek van igénye, hanem a jómódban élőknek.⁵² Végül a megye érvelésében ismételten eljutott oda, ahonnan indult, miszerint méltatlannak érezte a szegény ember további kizsákmányolását. Találón tették fel a kérdést: „hogyan lenne tehát igazságos az utak költségeit azok által fizettetni, kik belőlük kevesebb hasznot vesznek? Hogy lenne igazságos a szegényt kötelezni fizetésre, hogy a gazdag nagyobb kényelmességgel utazhasson?”⁵³

Az igazságosság és méltányosság elvein túl az országos adókivetés mellett szólt a vámszedés költségessége is. A megye számításai szerint a beszedett díjak jelentős részét maga a behajtásra felállítandó szervezet élte volna fel, ellenben az országra

⁵¹ Sréter 1842: 89–91.

⁵² Sréter 1842: 91.

⁵³ Sréter 1842: 91.

kivetett adókat más terhekkal együtt többletköltség nélkül szedhették volna be a megye emberei.⁵⁴

A vámpártiak utoljára a külföldiek úthasználat általi megadóztatása mint jövedelemforrás mellett érveltek, azonban hamar belátták, hogy az idegen kereskedő az úthasználaton ért veszteségét egyből áthárította volna vásárlóira a termékei árának emelésével, végeredményben tehát megint csak a szegény honos népet sújtotta volna a külhoniak terhére bevezetett különadó.⁵⁵

Végül tehát, miután a megye megvitatta a jó adózás alapvetéseit, úgy döntött, hogy az úthálózat kiépítésének és fenntartásának költségeit nem az infrastruktúrát használó utazóktól és kereskedőktől szednék be, hanem általános országos adózást javasoltak.⁵⁶

Miután a közgyűlés elvetette a vámszedést, és az országos gyűjtés mellett határozott, a megyének döntenie kellett az országos adóztatás részleteiről: milyen elvek mentén és pontosan kiket kötelezzen az országgyűlés az útépítés költségeinek viselésére? A megelőző viták eredményei tükrében egyetértés mutatkozott a kiváltságos nemesi rend kötelezettségvállalásának szükségességében. Nem volt kétséges, hogy ilyen mértékű vállalkozás, mint az ország modern közúthálózatának kiépítése, nem valósulhat meg az előkelőbbek hozzájárulása nélkül. Kérdések csupán a támogatás módjában és arányában lehettek.

A liberálisok a vagyonhoz kötött, modern szóhasználattal élve többkulcsos befizetésre gondoltak. E nézetek figyelemmel lettek volna a jobbágyi és a szegényebb nemesi rétegekre egyaránt. Az országos javaslatot – miszerint a nemesség egy összegben tegye le hozzájárulását, míg a jobbágyság pedig évek során az út használata fejében vámfizetéssel járuljon hozzá a költségekhez – Nógrád a fentiek alapján nem tudta támogatni. Ekkor született meg a végül határozatba is foglalt indítvány, miszerint a nemesség egy összegben fizetett felajánlással, a jobbágyság pedig munkájával és fuvarbeli szolgálataival járult volna hozzá az úthálózat ügyéhez.⁵⁷

Az indítvány ellenzői felháborodtak a jobbágyok munkájának ingyenes igénybe vételét hallva. Véleményük szerint inkább bér munkában kellett volna foglalkoztatni a szűkös jövedelemmel rendelkező jobbágyságot, amelynek ezáltal adófizetési képessége és ereje is növelhető lehetett volna. Az e véleményen levők az emberek lealacsonyításáról beszéltek, szerintük „rabszolgaság csak ez”. Többek szerint az ingymunka nem is lehetett hatékony.⁵⁸

⁵⁴ Sréter 1842: 92.

⁵⁵ Sréter 1842: 92.

⁵⁶ Sréter 1842: 92.

⁵⁷ Sréter 1842: 92–93.

⁵⁸ Sréter 1842: 95.

Végül – ahogy láthattuk – Nógrád elfogadta az indítványt, miszerint a nemesek egyszeri segélyt fizetnének egy alap létrehozása céljából, azonban a javaslat kidolgozatlan maradt. Elvi síkon folyt harc a közgyűlésen, mivel a megajánlandó összeg mértékét meg sem próbálták meghatározni, így konkrét fizetési kötelezettség nélkül a megyei nemesek könnyebben adhatták az áldásukat és szavazatukat a segély ügyére.

A megye tehát vigyázott arra, hogy az ősi alkotmányos kiváltságok ne sérüljenek, hogy „a nemesi kiváltságok csonkítására rés ne adattassék”,⁵⁹ de a lefolytatott vitával és a segély megajánlásával nagy lépést tett a köztelherviselés elfogadásának irányába.

Tanulságos lehet összegezni a fent részletezett úthálózat-fejlesztési kísérletekre adott finanszírozással kapcsolatos megoldási javaslatokat, szemléletesen kitűnik belőlük ugyanis az a 19. század első évtizedeiben végbemenő szemléletváltás, amely az 1840-es évek országgyűlésein terjed el, majd 1848-ban teljeseedik be.

A 18. század rendszeres bizottságai – beleértve az 1793-as bizottságot is – elhárították a finanszírozás kérdését, felismerték, hogy nemesi szerepvállalás nélkül nem megoldható a feladat, így inkább nem is fogalmaztak meg indítványt az ügyben. Az 1802. évi kirendelt bizottság már felvetette az egyszeri nemesi segély jelentőségét, majd az 1828-as országos rendszeres munkálat a vállalkozói magántőke bevonása mellett a vámszedésben látta a megoldást, s végül az 1831–1832 között megfogalmazott vármegyei vélemények jellemzően az egyszeri, felajánlás-szerű segély mellett tettek hitet azzal, hogy a vita során olyan érveket sorakoztatnak fel, amelyre a korábbiakban nem volt példa.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata. 8–9.

Hivatkozott irodalom

Barta István 1959: Kölcsény politikai pályakezdetek. *Századok* (93.) 2–4. 252–302.

Barta István 1966: *A fiatal Kossuth*. Budapest.

Concha Győző 2005: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Máriabesnyő–Gödöllő.

⁵⁹ Sréter 1842: 95.

- Czére Béla 1997: *Magyarország közlekedése a 19. században, 1780–1914*. Budapest.
- Csapó Mária 1989: *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben*. Budapest.
- Erdmann Gyula 1989: *Zemplén Vármegye reformellenzéke 1830–1836*. Miskolc.
- Erdmann Gyula 2014: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Budapest.
- Gergely András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest.
- Heil Kristóf Mihály 2020: A nemesi vármegye és a rendszeres bizottsági munkálatok. A kereskedelmi- és adóügyi operátumok Esztergom, Győr és Nógrád vármegyékben. In: Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.) 2020: *Szuverenitáskutatás*. Budapest, 72–92.
- Horváth István 1980: Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VI*. Salgótarján, 5–34.
- Horváth István 1981: A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjainak megítélése alapján. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII*. Salgótarján, 181–202.
- Jutai Péter 2006: Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra, 1831–1832. *Századok* (140.) 3. sz. 591–608.
- Kapitány Adrienn 2016: Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában. *Történelmi Szemle* (58.) 4. sz. 615–641.
- Molnár András 1995: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. *Századok* (129.) 2. sz. 381–406.
- Molnár András: (szerk.) 2000: „Javítva változtatni” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zalaegerszeg.
- Nagy István 1971: *A magyar kamara 1686–1748*. Budapest.
- Pleidell Ambrus 1933: *A fundus. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulója tiszteletére*. Budapest.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/1812*. Budapest.
- Sréter János 1842: *Visszaemlékezések*. Buda.
- Szabad György 1980: A pénzügy alkotmányos kezelésének igénye a reformkorban. In: Bertényi Iván (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. 1980. augusztus 19.* Budapest, 235–269.
- Széchenyi István 1833: *Stádium*. Lipcse.
- Széchenyi István 1848: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. Pozsony.
- Szvircesk Ferenc 1980: *Nógrád megye közútjainak története*. Salgótarján.
- Vögyesi Orsolya 2002: Politikai-közületi gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832. Gyula.

Zimáni Vera 1987: Magyarország bekapcsolódása a kora újkori világgazdaságba.
In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686*. Budapest, 285–297.

Balogh Ádám Tibor

Környezettörténet és migráció. Az Osztrák–Magyar Monarchia kivándorlói Brazíliában

Environmental History and Migration: Emigrants from the Austro–Hungarian Monarchy to Brazil

The study aims to examine the historical context of migration from the Austro–Hungarian Empire to Brazil from the perspective of environmental history. The work analyzes the circumstances of emigration, travel and settlement of Austro–Hungarian citizens to Brazil, then shifts the focus to Brazil and explores the phenomenon, already understood as immigration, in the context of the colonization of the South American landscape and nature. The research examines the ‘push and pull’ factors experienced by emigrants in their home countries, sometimes involving negative environmental conditions and the social and economic effects of contemporary artificial landscape transformations, industrialization, urbanization, and infrastructural development. The work interprets migration as an interaction between environment and society, which for the people concerned was associated with a sense of environmental change and unprecedented environmental experiences. The research seeks answers to the reasons for integration and disintegration into the ecologically complex Brazilian environment, which differs in terms of climate, humans?, flora, and fauna from Austria–Hungary. It explores the reasons for the laws passed in the Austro–Hungarian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries to prevent emigration to Brazil.

„A kivándorlás egy nagy folyóhoz hasonlítható, amely a magas hegyek feltáratlan szurdokaiból feltartóztatathatatlantul tör utat magának, amelyhez vágyakozva folyik az ország minden patakja és folyója, amely minden gátat lerombol, hogy ereje teljében vad rohanásban távoli óceánok, idegen nemzetek felé vigye [...]”¹

¹ Caro 1909: 1.

Bevezetés

2021-ben jelent meg *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem* címmel a Balogh Róbert és munkatársai által szerkesztett kötet, amely a környezettörténet tudományterületének elméleti megközelítéseire irányította a magyar történettudomány figyelmét, és magyar nyelven tette elérhetővé a nemzetközi szakirodalom sokszínű eredményeit.² Egy évvel később újabb kiadvány látott napvilágot *Tájalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem* címmel, amelyben tanulmányok formájában inspirálták újabb megközelítésekre a kutatásokat.³ Ennek a tanulmánynak az elkészítésére is hatottak ezek a munkák, amelyeket interdiszciplináris amerikai és brazil környezettörténeti nézőpontokkal kíván kiegészíteni.

Donald Huges szerint a környezettörténet „feladata az emberi közösségek és az őket körülvevő – magukba foglaló – természeti környezet kapcsolatrendszerének vizsgálata a történeti időkben”.⁴ William Cronon szerint pedig „minden emberi történelemnek van környezeti kontextusa”.⁵ Ezekből az alapvetésekből kiindulva felmerül a kérdés, hogy miért pont a dualizmus időszakának egyik legjelentősebb társadalmi jelenségének, a kivándorlásnak ne lennének környezeti vonatkozásai. A tanulmány elején szereplő idézet is egy példája annak, hogy a természetszemlélet a korabeli kivándorlás interpretációjában is megjelent. A vizsgált eseményekkel kortárs Ernest George Ravenstein pedig, akit a „push and pull” migrációs modell egyik első leírójának tartanak, az 1889-ben megjelent *The Laws of Migration (A migráció törvényei)* című művében a migráció lehetséges okai közé sorolta a feltáratlan erőforrásokat, a rossz időjárási viszonyokat, a nem megfelelő társadalmi környezetet és a még természetes állapotában meglévő, termékeny földterületek megszerzésének vágyát.⁶

Az elmúlt évtizedekben kiterjedt tudományos vizsgálatok folytak a környezetváltozás és a migráció közti összefüggések megértése érdekében. Nemzetközi szervezetek, kormányzati intézmények, egyetemek és kutatóintézetek szakemberei szenteltek figyelmet ennek a napjainkban is aktuális témakörnek. Különböző tudományágak (szociológia, antropológia, geográfia, politológia, jogtudomány, történettudomány stb.) kutatóit foglalkoztatták a környezet és a migráció, valamint a környezet és menekültügy problémái, amelyekről széleskörű tudományos

² Balogh et al. 2021.

³ Balogh et al. 2022.

⁴ Balogh et al. 2021: 10.

⁵ Cronon 2021: 43.

⁶ Hautzinger–Hegedüs–Klenner 2014: 25.

diskurzus bontakozott ki.⁷ A tanulmány a dualizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília közötti migrációt vizsgálja az ember és környezet kapcsolatának megközelítéseiben. John Robert McNeill környezettörténeti meghatározásai alapján jelen kutatás a materiális környezettörténet és a politikai környezettörténet irányzataiba illeszkedik bele.⁸

Kivándorlás Brazíliába a környezetváltozások tükrében

Annemarie Steidl szerint a regionális és globális társadalmi mobilitás az elmúlt évszázadokban számtalan formában tetten érhető. A személyek és csoportok életterek közötti mozgása, amelyet leggyakrabban vándorlásnak vagy migrációnak nevezünk, az emberi társadalom létezése óta fennálló jelenség, amely célját, távolságát, időtartamát, irányát, a vándorlók összetételét, számát tekintve időben és térben különböző formákat ölt. Az egyének és csoportok különböző indíttatásból kifolyólag kisebb-nagyobb távolságokat megtéve átléptek földrajzi, közigazgatási, kulturális határokat. A migrációt a sokféleség jellemzi, párhuzamosan történt vidéki és városi területek között, szomszédos országok között, akár óceánokon átívelő távolságokban, valamint lehetett egyszeri, többszöri, átmeneti, állandó, körkörös, ismétlődő. Sőt, még abban az esetben, ha egy migráns a szülőföldjét végleg hagyta el, sem biztos, hogy azon a területen maradt, ahová először tervezte a letelepedést. Az élethelyzet eredményezhetett ingázást és többszöri költözést is.⁹ A kutatás forrásai szintén ezt az összetettséget tükrözték. A munka éppen ezért komplexitásában, esettanulmányok segítségével vizsgálja az Ausztria–Magyarország területéről történt brazíliai irányú kivándorlás környezettörténeti összefüggéseit.

Az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába kivándorló népesség viszontagságairól, köztük az eltérő éghajlati körülményekhez való nehéz alkalmazkodásról számos korabeli forrás beszámolt. A kormányhivatalok iratai, a tisztségviselők levelezései, országgyűlési felszólalások, minisztériumi rendeletek, hivatalos közlemények, illetve a sajtóorgánumok egyaránt tartalmaztak olyan utalásokat, amelyek arról szóltak, hogy a Monarchiából kivándorlók számára nem megfelelőek a brazíliai életkörülmények. Ennek ellenére több tízezren választották kivándorlási célországként a hatalmas óceánparti államot, ahol részt vettek az ország benépesí-

⁷ Myers–Kent 1995; Hugo 1996; Lonergan 1998; McNamara 2007; Perch–Nielsen–Bättig–Imboden 2008; Sanderson 2009; Marino 2012; Hunter–Nawrotzki 2016; McLeman 2017; Armiero–Tucker 2017.

⁸ McNeill 2010: 347–348.; Balogh et al. 2021: 10.

⁹ Steidl 2017: 69.

tésében és kolonizációjában. Amellett, hogy előfordult olyan helyzet, amikor a kivándorlást magát is környezetváltozási okokra vezették vissza, az utazás, a bevándorlás és a letelepedés is kihívásokkal és a természeti viszonyokhoz való alkalmazkodással járt együtt. A Brazíliába való vándorlás melletti döntés számos alkalommal halálhoz, betegségekhez, elszegényedéshez vezetett. Ennek ellenére voltak olyan esetek, amikor az új életviszonyokhoz való alkalmazkodás és a helyi társadalmi, környezeti integrálódás eredményesnek értékelhető, még ha a megmaradás az egyén és a közösség részéről is rezilienciát igényelt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia lakosságának tengerentúli kivándorlása a 19. század második felében látványos méreteket öltött, és tömegmozgalommá vált, amely egészen az első világháború kitöréséig tartott. A legjelentősebb kivándorlási célszország az Amerikai Egyesült Államok volt, de sokan vándoroltak ki Argentínába, Brazíliába, Kanadába is.¹⁰ Deák Ernő szerint 1876–1913 között 4 329 571 személy vándorolt ki az Osztrák–Magyar Monarchiából a tengerentúlra. Brazíliába 64 360-an vándoroltak – más becslések szerint 150 000 Monarchiából származó élt ott 1914-ben.¹¹ A kutatók a dualizmus kori kivándorlást társadalmi-gazdasági okokra vezették vissza: a túlnépesedésre, a földhiányra, a munkahiányra, az alacsony jövedelmekre.¹² Másfelől voltak olyan szerzők, akik jelentőséget tulajdonítottak a kivándorlási ügynökök propagandatevékenységének,¹³ újabban pedig Bodovics Éva hívta fel a figyelmet a kivándorlás éghajlattörténeti aspektusaira is.¹⁴ Puskás Julianna hivatkozott a szakirodalomban elterjedt nézetre, miszerint a kivándorlókat kibocsájtó régiók hátrányosabb gazdasági és természetföldrajzi adottságokkal bírtak. Szerinte azonban ahhoz, hogy egy kivándorlót kibocsájtó centrum jölessen létre, szükség volt kommunikációs csatornára (pl. ügynöktevékenység, korábbi kivándorlók hívásai és visszajelzései), és jelen voltak a taszító tényezők, amelyeket főként gazdasági és szociális okokra vezettek vissza a kutatók. Ilyen kibocsájtó területként nevezhető meg Galícia, amelynek egy része Ausztria–Magyarországhoz tartozott, és ahonnan jelentős népesség vándorolt ki Brazíliába.¹⁵

Számos alapvetően nem környezettörténeti munkának szánt írásban szerepelnek mára már a környezettörténet tárgykörébe is tartozó következtetések. Ilyen területként említhető a gazdaságtörténet, történeti ökológia, történeti demográfia, az agrártörténet vagy akár a történeti földrajz, amelyeknek az értelmezései némileg eltérnek egymástól, azonban hasznos lenne ezeket a témaköröket a környezettörténet szempontjai

¹⁰ Deák 1987; Prutsch 1998; Torbágyi 2009.

¹¹ Deák 1987; 27, Prutsch 1998: 31–32.

¹² Puskás 1980: 656–658; Öry Kovács 2010: 66; Pálvölgyi 2013: 397–398, Kulcsár–Kulcsár 2019: 86–87.

¹³ Torbágyi 2009: 87–88; Batóné Kaczúr 1990: 64–65.

¹⁴ Bodovics 2019.

¹⁵ Puskás 1984: 156–157.

szerint is újraértelmezni.¹⁶ A korábbi kutatások a migrációs okok között utaltak a negatív környezeti és időjárási viszonyokra, a természeti erőforrásokhoz való hozzáférés jogi korlátozására, az állatállományt érintő betegségekre, illetve a növényeket pusztító károokra. A vizsgálatokban megtalálhatók említések, amelyek a környezetben bekövetkezett változásokat a kivándorlással hozták összefüggésbe. Legenyei Bodnár Péter Bodroghöz esetében a kivándorlási okok közé sorolta a mostoha termést, a nagy ártéri adót és a sertésvész.¹⁷ Lengyel Alfréd Győr vármegye kapcsán az általános gazdasági-szociális okok mellett említi a gyakori árvízkárokat, de a vízsabályozási munkálatok is okozhattak olyan természeti károkat – például a nádasok felégetése –, amelyek hatással lehettek a megélhetési lehetőségekre. Thirring Gusztáv Sopron vármegye keleti felén is a Rába-szabályozást és a felégetett nádasokat emelte ki példaként, amely a keresetüktől megfosztott embereket a brazíliai kivándorlásra ösztönözte.¹⁸ Simonkay Márton kutatásai során talált olyan esetet, amikor az adott évben történt jégkárral indokolták a kivándorlást egy helyi lapban.¹⁹ Amint arra Eszik Veronika is felhívta a figyelmet, kapcsolat áll fenn a környezet és a társadalmi egyenlőtlenségek, valamint a természeti erőforrásokhoz történő egyenlőtlen hozzáférés között.²⁰ Ide sorolható Székelyföldön az úgynevezett arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) egyéni tulajdonba való átruházása, amelyet a kivándorlás egyik okaként szoktak említeni.²¹ Veszprém és Zemplén vármegyében a filoxéravész okozta károokra is felfigyeltek a kivándorlási hajlandóság növekedésénél.²² Az imént említett példákon túl az Osztrák–Magyar Monarchia más területein is előfordulhattak hasonló környezeti nehézségek és megélhetési viszontagságok, amelyek a már többször hangsúlyozott okok mellett a kivándorlást ösztönző tényezőkhöz tartoztak. Az eddigi kutatások alapján nem lehet pontosan tudni, hogy mely Brazíliába kivándorló egyének és közösségek voltak azok, akiknél kifejezetten a természeti viszonyokba való mesterséges emberi beavatkozás, a környezeti katasztrófák, az időjárási sajátosságok, a mezőgazdasági károk váltották ki a vándorlást. Az iménti példák azt kívánták szemléltetni, hogy a környezeti okok a döntéshozatali tényezők közé tartozhattak.

¹⁶ Balogh et al. 2021: 9.

¹⁷ Legenyei 1903: 6–13, 17, 21.

¹⁸ Thirring 1904: 121.

¹⁹ Simonkay 2023: 214.

²⁰ Eszik 2021: 111–112.

²¹ Varga 2007: 70–76; Balaton 2014: 383–385.

²² Thirring 1904: 121; Balassa 1975: 316.

1. ábra. Képeslap. A Hamburg-Amerika Linie hajózási társaság Dél-Amerikába kivándorló utasokat szállító gőzhajója Emden külső kikötőjében (20. század első fele)²³

Az ember és környezet kapcsolatának változása a brazil utazás alkalmával

A természet érzékelése alapvetően megváltozott a modern közlekedési eszközök megjelenésével. Ez az átalakulás különösen mélyen érintette a mozgásban lévő tömegeket. Kelet-Közép Európában mindig jelen volt a mobilitás, még ha többen viszonylag kisebb távolságokra költöztek is. A tengerentúli kivándorlással azonban jelentősen megváltozott az utazásoknak az időtartama és a távolsága, az ehhez használt modern szállítóeszközök (vasút, gőzhajó) igénybevételével az emberek által megtapasztalt természeti viszonyok, éghajlati különbségek hozzájárultak a kivándorló tömegek környezeti tapasztalásainak és ismereteinek bővüléséhez.²⁴ Wolfgang Schivelbusch szerint a 19. századi technológiai fejlődés által generált mesterséges környezetet az emberek egyfajta második természetként észlelték és szokták meg. A vasút sebessége megváltoztatta a hagyományos idő- és térérzékelést, új észlelési és viselkedési formák alakultak ki. Ezek megnyilvánulhattak az újtól és idegentől való félelemben, kíváncsiságban, a hozzászokást követő bizton-

²³ A képeslap a szerző saját gyűjteményéből származik.

²⁴ Steidl 2021: 6, 23–24, 103.

ságérzetben, a technológiai balesetek okozta sokkhatásban és szorongásban vagy akár új szokások kialakulásában.²⁵

Az Ausztria–Magyarország területéről történő kivándorlás útvonala nagyrészt a Német Birodalom, az Olasz Királyság, részben Hollandia, Franciaország, Nagy-Britannia kikötőin át vezetett Brazíliába. A kivándorlóknak folyami gőzhajókkal, vasutakkal kellett átkelnie Európa városain és vidékein, hogy eljussanak Genova, Hamburg, Bréma, Antwerpen vagy Marseille kikötőibe, ahonnan a sokak által még sosem látott gőzhajókkal utaztak az Atlanti-óceánon át Rio de Janeiróba és Santos kikötőjébe. A tengerentúli átkelés a gőzhajóknak az európai kiindulási kikötő függvényében átlagosan két-három hétig, a vitorlás hajóknak több mint egy hónapig tarthatott – Brazília kikötői az Egyesült Államok kikötőihöz képest több ezer kilométerrel/tengeri mérfölddel távolabbiak. A kivándorlók a kikötőkben adminisztratív és egészségügyi ellenőrzéseken estek át, ami magában foglalta az iratok ellenőrzését, mosdást, orvosi vizsgálatot, a ruhák és csomagok fertőtlenítését, a szabad ég alatt vagy kivándorlókázházban történő várakozást. A tengerentúli hajóút újabb környezeti észlelésekkel, rosszsullétekkel, betegségekkel és akár halálos áldozatokkal járhatott. A kivándorlók a hajón fellépő járványok esetén Brazíliában vesztgázár alá kerülhettek, és haza is toloncolhatták őket.²⁶

2. ábra. Az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába bevándorolt személyek csoportképe²⁷

²⁵ Schivelbusch 2014: 47–48, 162–163.

²⁶ Prutsch 2011: 8; Öry Kovács 2010: 69; Santos 2007: 1174, *Pesti Hirlap* 1893. október 21. 8.

²⁷ Forrás: Prof. Dr. Everton Altmayer: Imigração austríaca no Brasil. Elérhető: <https://tirolese.com.br/2017/04/24/imigracao-austriaca-no-brasil/> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 13.

Bevándorlás és letelepedés Brazíliában

A migrációt vizsgáló környezettörténeti munkák a 20. század utolsó évtizedeitől megjelentek Brazíliában is, az elmúlt évtizedekben számuk gyarapodott, ami részben a régió klímaváltozásban játszott szerepének tudható be. Számos kutatás foglalkozott a bevándorlók által benépesített területeken végrehajtott erdőirtásokkal, az őshonos növény- és állatvilág pusztításával és átalakulásával, az őslakosok életterének visszaszorulásával, az iparosodás és az urbanizáció ökológiai következményeivel.²⁸ A kutatásokban azonban a portugál, olasz, német, spanyol bevándorlócsoporthoz vizsgálata mellett nem kapott jelentős figyelmet a Habsburg Monarchia kivándorlóinak története. A brazil és amerikai tudományos művekben kevés említést találhatunk a témakörrel.²⁹

Ausztria–Magyarország migráncscsoportjai Brazíliában tükrözték a Monarchia etnikai, kulturális, vallási sokszínűségét. Habár osztrákként (*austriaco/austriaca*) regisztrálták őket a brazil hatóságok – néha ettől eltérően, származási hely vagy önbevallás szerint jegyezték fel őket, de –, a valóságban a brazíliai letelepedettek között számos, összetett identitású népcsoport azonosítható.³⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília eltérő éghajlati, időjárási különbségeire, a járványokra, a két ország különböző növény- és állatvilágára, az őslakosokra a dualizmus idején gyakran felhívták a figyelmet a kivándorlási nyomtatványokban, útleírásokban és újságokban.³¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia területei az északi mérsékelt égövben helyezkedtek el, ezzel szemben Brazília nagy része a trópusi övezetbe tartozott, kivételek ez alól az ország délebben fekvő tartományai, amelyek a déli mérsékelt égövbe estek – tovább bontva trópusi, szubtrópusi és mérsékelt zónákat különböztethetünk meg az ország egészét tekintve. Ez azt is jelentette, hogy a mezőgazdasági termelést érintő átlaghőmérsékletek, illetve csapadékösszegek magasabbak voltak, mint a korábbi európai életterekben, vagyis a bevándorlók termikus komfortérzetét negatívan érintette az országváltás, a szervezetüknek hozzá kellett szoknia az új környezeti sajátosságokhoz. Éppen ezért több tízezer Ausztria–Magyarországról származó személy az európaihoz közelebb

²⁸ Dean 1997; Drummond 1997; Gerhardt 2009; Pádúa 2010; Nodari–Klug 2012; Pádúa 2013; Armiero–Tucker 2017; Gerhardt –Nodari–Moretto 2017; Pádúa–de Carvalho 2020; Neumann–Blume 2023

²⁹ Levy 1974; Fausto 2000; Lesser 2013.

³⁰ Például tiroli olaszok, dunántúli svábok, csehországi németek, galíciai lengyelek, kárpátaljai rutének, az Adria-tenger partjáról származó szlávok és olaszok, erdélyi székelyek stb.

³¹ Szilágyi 1993: 58–59; Thirring 1904: 18, 92; Gáspár 1906: 288, *Soproni Napló*, 1907. január 24. 4.

álló déli mérsékeltébb éghajlatú területeket részesítette előnyben.³² A bevándorlóknak meg kellett tanulniuk együtt élni a dél-amerikai ökológiai adottságokkal. A gazdálkodással foglalkozó telepéseknek például át kellett állniuk egy újfajta termelési ütemezésre, mivel Braziliában az év egyes szakaszaiban, eltérő rendszerességgel teremtek meg a növények.³³

3. ábra. Brazília éghajlati térképe (1908)³⁴

³² Boglár 1997: 13; Torbágyi 2009: 94.

³³ Relly 2023: 36.

³⁴ Forrás: David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries. Elérhető: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/d4k4dx> – utolsó letöltés: 2024. szeptember 12.

Letelepedés a városok környezetében

Az Osztrák–Magyar Monarchiából származó bevándorlók között voltak kereskedők, iparosok, üzletemberek, gyári munkások, akik főként a braziliai városi környezetben, általában Rio de Janeiróban, São Paulóban, Porto Alegreben telepedtek le, de a 19. század végén és a 20. század elején idővel települési/önkormányzati (*município*) szintre emelt kolóniákban is találhatunk polgári foglalkozást űzőket. Az integráció és asszimiláció a városias környezetben gyorsabban következett be, de a jobb közlekedési-infrastrukturális feltételek miatt a visszavándorlás is könnyebb volt. A magyarországi származású Fischer József például népszerű fürdőházat és éttermet nyitott Sereia Paulista néven São Paulóban, amely 1861 és 1890 között üzemelt. Fischer higiéniai létesítményt biztosított a városi lakosságnak, mivel ekkor fürdőszoba sokaknak még nem volt a háztartásában.³⁵

A 19. században kifejlődő kávéipar, amelynek eredményeként mára Brazília vált a világ legjelentősebb kávétermelő országává, szintén hozzájárult a braziliai társadalmi és ökológiai változásokhoz. A kávétermesztés Brazília délkeleti területein (São Paulo, Espírito Santo, Rio de Janeiro, Minas Gerais) zajlott a dombos, hegyes vidékeken. A kávégyártás központja az atlanti erdők bioszférájának délkeleti részén lévő Paraíba do Sul folyó völgye köré szerveződött, amely a Serra do Mar és a Serra da Mantiqueira hegyláncai között fekszik. A területet a forró éghajlat, 16–23 °C fok közötti átlaghőmérséklet és évente 1400 mm csapadék jellemezte. A terület előnye, hogy közel helyezkedett el Santos és Rio de Janeiro kereskedelmi kikötőihöz. Ezek a kávéfazendák³⁶ 1888-ig elsősorban a rabszolgamunkára támaszkodtak, de a 19. század végére a rabszolgaságot felszámolták, a termőtalaj kimerült, mindez gazdasági visszaesést okozott. A kávéültetvényekből legelők lettek, ezért újabb erdőket vágtak ki vagy gyújtottak fel, hogy ültetvényeket alakítsanak ki a kávétermesztéshez.³⁷

Az erdőirtásra, kávéültetvények kialakítására, a termény betakarítására és feldolgozására az 1880-as évek közepétől szervezetteren szállítottak munkásokat São Paulóba. A tagállami kormány 1885-ben egyezményeket írt alá bevándorlási vállalkozókkal, akik több ezer ember betelepítésére szerződtek, többek közt osztrák és magyar polgárok betelepítésére is. A bevándorlási politika miatt 1885 és 1895 között több mint kétszázhuszezer bevándorló érkezett a világ különböző tájai-

³⁵ Torbágyi 2009: 55; Barbuy 2006: 113–116.

³⁶ A kávéfazenda (*Fazenda de Café*) nagy kiterjedésű kávétermesztésre használt földbirtok Braziliában, amelyet más néven kávéültetvénynek vagy kávéfarmnak is hívnak.

³⁷ Horváth 1979: 467; Ruíz et al. 2018: 115–122.

ról.³⁸ Josef Kostanjevič konzulátusi vezető egyik jelentésében említett harmincnégy horvát családot, akik Pozsega vármegyéből érkeztek São Paulo tagállamba az 1890-es években. Őket kávéültetvényekre vitték dolgozni, majd 1897-ben a Rio de Janeiro-i osztrák–magyar követség kezdeményezésére szállították át őket a jobb éghajlatú Rio Grande do Sulba.³⁹ Torbágyi Péter is említ olyan magyarokat, akiket kávéültetvényeken dolgoztattak, majd átvándoroltak máshova, hogy saját földet vásároljanak.⁴⁰

São Paulo tagállamnak az éghajlata is kedvezőbb volt az Ausztria–Magyarországról származó bevándorlók számára, mint az északi forró égővi területek.⁴¹ A bevándorlók itt gyakran kávéföldeken dolgoztak, vagy erdős területekre telepítették őket. São Paulo tagállamban, Santos kikötője és São Paulo városa között a központtól távolabb, São Bernardo kolónia környezetében (ma: São Bernardo do Campo település) telepedett le mintegy száz, a Monarchiából származó család. Ezeknek a telepéseknek a helyzetéről 1911-ben dr. Karl Franz Bertoni (1876–1967),⁴² a São Pauló-i osztrák–magyar konzul írt jelentést, amelyben a telepítést teljes kudarcként jellemezte, amit a telepek rossz éghajlati elhelyezkedésének tulajdonított, illetve amit a mezőgazdasági szempontból alkalmatlan környezeti adottságokból vezetett le. Az 1890-ben Santosban partra szálló telepéseket kávéültetvényekre akarták szállítani, de ők saját földön akartak élni és dolgozni. A tagállami kormány eredetileg felajánlott nekik egy tengerparthoz közeli területet, de azt az éghajlat sajátosságai miatt visszautasították, és egy enyhébb klímájú területre kívántak költözni, ezért a kormány beengedte őket São Paulo dombos vidékeire. A bevándorlók a Rio Grande és a Rio Pequeno folyók deltájában telepedtek le a jó vízellátás, illetve a városok és az utak közelsége miatt. Idővel a telepések rájöttek, hogy ez a terület nem lesz alkalmas mezőgazdasági munkára, mert túl magas a csapadékmennyiség, és a talaj minősége sem megfelelő. Éves szinten 300 ködös és esős napot számoltak, emiatt a braziliai házaknál elterjedt kukorica és bab sem tudott megteremni, ami a háztáji állatok etetésénél is gondot okozott. A város közelsége miatt be tudták szerezni a szükséges élelmiszereket, de sokan felhagytak a termelőmunkával, és elköltöztek a telepről. A közeli bútorgyárakban, fűrészüzemekben és szövőüzemekben dolgoztak – a nők zömmel a São Pauló-i gyárakban vagy szobalányként találtak munkát. A telepések közül 1911-re mindössze néhány család maradt, akik fakivágásból éltek. A fát nyers állapotban

³⁸ Gonçalves 2014: 290–292.

³⁹ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

⁴⁰ Torbágyi 2009: 93, 96.

⁴¹ Horváth 1979: 467.

⁴² Agstner 2018: 388.

elszállították a fűrésztelepekre, tüzifaként a városokba, vagy szenet készítettek belőle. A konzul felvetette a kérdést, hogy az erdők meddig fogják még bírni a szisztematikus erdőirtást, mert a fűrésztelepeknek az értékes fát egyre messzebről kellett beszerezni. Bertoni szerint ezek az emberek addig tudtak maradni, ameddig az erdő ellátta őket fával, illetve amíg a fiatalabb generációk be nem költöztek a környező településekre.⁴³

Az élettér elhódítása

Thomas M. Barrett tanulmányában rámutatott arra, hogy „[a] környezet és a telepések interakciója szoros, elválaszthatatlan egymástól”, és megállapította, hogy a telepéseknek új közösségeket kellett kialakítaniuk a megmaradás érdekében a számukra sokszor ismeretlen ökológiai sajátosságokkal bíró vidékeken.⁴⁴ Brazília déli tagállamaiban, Rio Grande do Sulban és Santa Catarinában több ezerre teszik a Monarchiából bevándoroltak számát. Ezekben a tagállamokban a kormány és a gyarmatosítási társaságok a bevándorlókat vegyes ombrofil (esőkedvelő) és mérsékelt lombhullató erdős területekre telepítették, ahol erdőirtásokkal alakították ki lakóhelyeiket, illetve tették mezőgazdasági termelésre alkalmassá a környezetet. Nodari és Carvalho szerint ez a fajta kolonizációs modell és szemléletmód tehető felelőssé azért, hogy az atlanti erdők (*Mata Atlântica*) mára kevesebb mint 10%-a maradt fenn. Az erdők jó termőtalajuk miatt gazdasági vonzerővel bírtak. A bevándorlási kiadványokban leírásokat tettek közzé ezekről a területekről, figyelmen kívül hagyva, hogy az erdőkben őslakosok és vadállatok éltek.⁴⁵ Ezzel egybevág Egon Jagnow történész szavai, aki elmondta, hogy a Jaraguá do Sul-i magyar telepéseknek „[s]űrű erdő állta útjukat, gazdag állatvilággal. Olyan terület volt ez, ahol bozótvággóval kellett áthatolni, ösvényeket vágva a sűrű esőerdőben. Az erdőirtás tulajdonképpen ezzel a lépéssel kezdődött, hiszen a telepéseknek szükségük volt az ültetvényekre. S ahogyan gyarapodott a család, az utódoknak is kellett a föld, így hát egyre több erdőt kellett irtani. Ennek az lett a következménye, hogy manapság azon a vidéken erdőt már csak a hegyekben, vagy a hegyi lejtőkön látni.”⁴⁶

A 19. században az európai bevándorlók és az őslakosok között rendszeresek voltak az atrocitások. A telepések érkezése bizonytalanná tette az addig ott élő

⁴³ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-60-26. fol. 975–980.

⁴⁴ Barrett 2022: 43.

⁴⁵ Nodari–Carvalho 2017: 41.

⁴⁶ Öry Kovács 2010: 70.

hagyományos őslakos közösségek életét, akik nem rendelkeztek tulajdonjogi okiratokkal a lakóterületeikről, ezért az adott állam és a kolonizációs társaságok eltávolították őket megszokott élőhelyeikről a telepesek miatt. Voltak olyan kisebb létszámú fegyveres csapatok (*grupos de bugreiros*), amelyeket arra béreltek fel, hogy a kolóniák közelében élő őslakosokra vadásszanak. A kolonizáció tehát együtt járt a különböző társadalmak és kulturális világok találkozásával, konfliktusaival, egyes esetekben akár a népiirtással is.⁴⁷

Arra szintén volt példa, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából származó telepeseket is megtámadták a brazil őslakosok. 1896-ban például az őslakosok temetkezési helyére települt rutén bevándorlókat – tizenkilenc embert, köztük gyerekeket és nőket – mészároltak le Paranái államban. Ugyanebben az államban 1899-ben tíz, az erdőben dolgozó rutént öltek meg. Az osztrák–magyar képviselő nézeteltérésbe került a brazil kormányzati vezetőkkel, mert Paranái tagállam elnöke elutasította a telepesek felfegyverzését, a sajtóban támadást indított a konzuli képviselő ellen, akit az őslakosok megsemmisítésére irányuló törekvésekkel vádolt. Eugen Ritter von Kuczyński (1852–1938) osztrák–magyar követ panaszt emelt az ügyben Olinto de Magalhães (1866–1948) brazil külügyminiszternél, aki Paranái állam elnökét megróttá a gazdaságilag fontos bevándorlókkal szembeni tiszteletlen bánásmódért. A telepesek, a konfliktusok ellenére, tanultak is az őslakosoktól, főként a túléléshez szükséges természeti ismereteket és az őserdei élővilág megnevezésére használt szavakat vették át tőlük.⁴⁸ Kavita Philip is rámutatott arra, hogy a tudományos felfedezések alapját gyakran a helyi lakosság hely- és fajismerete képezte.⁴⁹

⁴⁷ Boglár 2000: 159–163.

⁴⁸ Prutsch 2014: 2–4; Nodari–Carvalho 2017: 44–45.

⁴⁹ Balogh et al. 2022: 10. A témakörrel lásd Thornton–Bhagwat 2021.

4. ábra. Albert Richard Dietze fényképfelvétele. Európai bevándorlók kolóniája. (1869)⁵⁰

Tájalakítás

A tájálakítás és társadalom kapcsolata szintén a környezettörténeti kutatások tárgyát képezi. A kutatások rámutattak az állami és politikai befolyásra ezekben a folyamatokban.⁵¹ A brazil kormányok bevándorlási és kolonizációs politikája, valamint az ennek nyomán érkező telepesek átalakították a brazíliai tájat. Idővel a gyarmatokból települések alakultak ki, ahol kiépült a vasútvonal, valamint gyárak és ipartelepek jöttek létre.⁵² Marcos Gerhardt a Rio Grande do Sul tagállamban található Ijuhy kolónia környezettörténeti vizsgálatát végezte el. Kutatásaiban a 19. század második felének és a 20. század első felének összehasonlításával bizonyította, hogy a régióban (különösen 1890–1920 között) a környezet és táj intenzív változásokon esett át egy hivatalos kolonizációs program következtében, amely során európai telepesekkel népesítették be a területet. Az állam gyarmatosítási terve mögött ez esetben is gazdasági érdekek húzódtak. A Rio Grande do Sul tagállam fennsíkján elhelyezkedő „lakatlan” erdőterületek erőforrásainak kiaknázását, új

⁵⁰ Dietze, Albert Richard. [Colônias de imigrantes europeus]. [S.l.: s.n.], [1869-1878]. Elérhető: http://acervo.bndigital.bn.br/sophia/index.asp?codigo_sophia=3360 – utolsó letöltés: 2024. október 13.

⁵¹ Vadas 2021: 72–73.

⁵² Constantino 1998: 150–153.

termőterületek kiszakítását jelentette, amely átformálta ezt a tájat is. A megtermelt élelmiszerekkel elsősorban a belső piacokat látták el.⁵³

Ijuhy kolónia története az Osztrák–Magyar Monarchia kivándorlóinak történetét feltáró kutatók számára is több szempontból érdekes lehet. Egyfelől ezen a kolónián telepedett le több száz elbocsájtott fegyvergyári munkás és családjuk, akiket a steyri fegyvergyárból bocsájtottak el 1892-ben. Ezek a személyek bizonyosan részt vettek a terület tájátalakításában.⁵⁴ Josef Kostanjević, a Porto Alegre-i osztrák–magyar konzulátus vezetője két évtizeddel később írt jelentéseiben beszámolt a Monarchia bevándorlóinak életkörülményeiről Rio Grande do Sul tagállamban. Kostanjević egyik 1912-ben kelt jelentésében figyelmet szentelt a régió természeti adottságainak, és részletesen ismertette a letelepülések helyszíneinek környezeti adottságait is. A beszámoló szerint Ijuhy kolónián az osztrák és cseh területekről érkezettek között körülbelül 15 magyarországi származású család is volt, akik a tagállam más régióiból költöztek át a területre, ők azonban már a „civilizáló munkát” követően érkeztek ide, amikor a gyarmatosítható földeket kiosztották. A jelentés készítésének évében a kolónia település lett.⁵⁵

Kostanjević egy másik, a Canta Gallo nevet viselő kolóniával kapcsolatban – ahol szintén éltek magyarországi származású bevándorlók – megjegyezte, hogy a földje kivételesen egészséges, és annak ellenére, hogy nagy tengerszint feletti magasságban fekszik, ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő fagyok. A területen az érzékeny cukornád is megtermett, a meredek lejtésű talaj helyenként köves, de termékeny volt. Látott búza-, bab-, kukorica- és szőlőültetvényeket. A helyi telepesek szerint a búzatermés jobb volt, mint a szülőföldjükön, Veszprém vármegyében. A terület az Argentínából érkező vándorló sáskák vonulási útvonalán kívül esett, és az aszályos években sem volt csapadékhány, ezért teljes termés kiesés sem fordult elő. A kolónia ennek ellenére nehézségekkel küzdött, amit Kostanjević a telepesek közösségén belüli viszályokra és a megfelelő infrastruktúra hiányára vezetett vissza. Ez a telep végül feloszlott.

Josef Kostanjević a Jaguary nevű kolóniáról is szemléletes leírást közölt. Más kolóniákhoz hasonlóan az első telepesek Jaguaryban is olaszok voltak, akik 1888-ban – a rabszolga-felszabadítás évében – érkeztek a területre, majd 1889-ben hozták létre a kolónia központi magját, és kezdték el a területet felparcellázni. Az olaszok mellett német, magyar, lengyel, orosz, portugál bevándorlók is telepedtek le 1891-ben.⁵⁶ A régiót két folyó, a Rio Toropy és a Rio Jaguary szelte át, amelyek

⁵³ Gerhardt 2009: 173–174.

⁵⁴ Prutsch 2011: 12; Weber 2021: 7.

⁵⁵ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

⁵⁶ Dorneles–da Silva – Deon 2011: 52.

a saját és számos mellékfolyóik vizét a Rio Ibicuhyba, az Uruguay folyó hajózható mellékfolyójába vezették. A folyók medre többnyire mély volt, ezért nagy távolságokra is közlekedtek rajta a kisebb gőz- és motoros hajtású járművekkel. Kostanjević ezen a kolónián fejlettebb infrastrukturális viszonyokat tapasztalt. A telepesek itt is utakat vágtak a természetben, kőhidakat építettek a folyók fölé, és kőből épült lakóházakat, gazdasági épületeket, templomokat, iskolákat emeltek. Élénk gazdasági és egyesületi életük volt. Jaguaryban osztrák, cseh és magyar egyeslet működött. A kolónia 1912-ben már településsé alakult át, ahol a lakosság viszonylagos jólétben élhetett.⁵⁷

5. ábra. Magyar bevándorlók egyesülete.
Rio Grande do Sul tagállam, Jaguary kolónia.⁵⁸

⁵⁷ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

⁵⁸ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

Az Osztrák–Magyar Monarchia bevándorlói az amazoniai esőerdőben

Brazíliában a 19. század második felében lendült fel a kaucsuktermelés az Amazonas-medencében. Ebbe az egészségtelen klímájú régióba kevesebben vándoroltak be Ausztria–Magyarországról. Az amazonasi kaucsukültetvényesek és gazdasági társaságok nehezen találtak olyan munkaerőt, amely képes volt elviselni az egyenlítői éghajlat körülményeit. Erre a munkára a kiszolgáltatott helyzetű őslakosokat alkalmazták, de előfordult, hogy meggazdagodni vágyó bevándorlókat is sikerült az ügynököknek a gumiültetvényekre és az amazonasi vasútépítésekre csábítani.⁵⁹

Az 1872-es brazil népszámlálási adatok szerint az Amazonas vidékén élő külföldiek között „osztrákok” is voltak, akik a kaucsuktermesztés és az építési munkálatok miatt vándoroltak a térségbe.⁶⁰ A Pará és Amazonas tagállamba érkezett osztrák és magyar állampolgárságú bevándorlókkal kapcsolatban kevés ismerettel rendelkezünk. Az Amazonas vidékén zajlott a súlyos környezeti beavatkozással járó Madeira–Mamoré-vasútvonal építése (1907–1912), ahol más európai csoportokkal együtt dolgoztak osztrák és magyar bevándorlók is.⁶¹ 1910-ben öt osztrák vasútépítő munkást az őslakosok ölték meg.⁶² A magyar Belügyminisztérium megtiltotta, hogy magyarok részt vegyenek az amazonasi vasútépítési munkákban. A rendelet egyik indoklása szerint: „Az európaiakra elviselhetetlen éghajlat alatt a mi munkásaink a nekik kínálkozó nehezebb munkára kevésbé alkalmasak [...]”.⁶³ A brazil kormány több hazai és külföldi céget kért fel a vasútépítési munkálatok elvégzésére, de a vállalkozás hatalmas emberáldozatokkal járt – az „ördög vasútja”-ként nevezte el az utókor a munkálatok során meghalt több ezer ember miatt – az amazonasi esőerdő csapadékos, meleg időjárásának köszönhetően, ami kedvezett a járványoknak, többek közt a sárgaláznak, a maláriának, beriberinek és a különböző fertőzéseknek.⁶⁴ A brazíliai betegségek azonban nem csupán a legészakibb tagállamokban veszélyeztették a bevándorlók életét. Az ország fővárosában, Rio de Janeiróban is évről évre több

⁵⁹ Horváth 1979: 469–470; Szilágyi 2022: 179. A kaucsuktermesztők is elősegítették az erdőirtást, mivel az élelmiszer-termeléshez (rizs, kukorica, bab, manioka stb.) művelhető földekre volt szükségük. Santos 1980: 268.

⁶⁰ Aragón 2015: 111.

⁶¹ Santos 1980: 95.

⁶² *Pesti Hírlap*, 1910. február 12. 14.

⁶³ *Belügyi Közlöny*, 1910. április 17. 117.

⁶⁴ Katsuragawa et al. 2008: 113.

ezer áldozatot szedtek a járványok: Rióban 1850–1911 között mintegy 59 074 fő hunyt el sárgalázban.⁶⁵

A bevándorlók a letelepedéssel jelentős területeket vettek el a vadon élő állatoktól, amelyek akár az életüket is fenyegethették. A brazil természet tele volt olyan állatokkal (jaguár, zöld anakonda, kajmán, fekete özvegy pók, ara papagáj, piranha stb.), amelyekkel hazájukban nem találkoztak. A rendszeres erdőirtás, építkezések, nem beszélve az ezekkel járó zajokról, felzavarták az élővilágot. A telepesek a vadállatokra vadásztak, ennek során számtalan példányt pusztítottak el félelemből, éhségből, megélhetésből, kedvtelésből.⁶⁶ 1908-ban Nicolaus Post, a Rio de Janeiró-i osztrák–magyar konzul Minas Gerais tagállam kolonizációjával kapcsolatban írt jelentésében számolt be a Sete Lagoas településhez tartozó João Pinheiro nevű kolónia alapításáról. A konzul szerint a rossz éghajlatú telep a betegségeiről (vérhas, himlő, állati csípések – homoki bolha, kullancs, skorpió – okozta betegségek) hírhedt Rio das Velhas folyó völgyében létesült. Az ideérkező bevándorlók nem voltak felkészülve a váratlan helyzetek megoldására, és a megfelelő eszközeik is hiányoztak a sebek tisztításához és ápolásához. Az állatharapások gyakran egész testrészek elvesztéséhez vezettek – különösen a gyermekeknél. A konzul leírta, hogy a telepeseknek nem állt rendelkezésükre tiszta ivóvíz, mert a helyi folyóvíz jelentős szennyezésnek volt kitéve a parton lévő vágóhíd, illetve a területen heverő lótetemek és hulladékok miatt. A telepen nem volt elegendő tej a gyermekek táplálására, ezért csak az említett szennyezett folyóvízzel tudták itatni őket. Nem volt megfelelő orvosi ellátás és gyógyszer sem, mert a doktor több órára lakott, de nem látogatta a betegeit, és a gyógyszerek drágasága miatt a legolcsóbbakat írta fel nekik. A talaj és az éghajlat nem volt alkalmas az Ausztria–Magyarország területén megszokott mezőgazdasági termelésre, csak kukoricát és narancsot tudtak termesztetni. A João Pinheiro kolónián 1908. december 31-én negyvenöt osztrák–magyar bevándorló, tizenkettő osztrák és egy magyar család élt, akiknek a rossz életkörülményekkel meg kellett birkóznia.⁶⁷

⁶⁵ Oakenfull 1922: 31.

⁶⁶ Damasceno–Arruda 2020: 153, 158; Zanelatto et al. 2015: 188, 197.

⁶⁷ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-60-17. fol. 273.

6. ábra. Walter Garbe felvétele. Botocudo őslakosok Brazíliában. (1909)⁶⁸

Visszavándorlás Brazíliából Ausztria–Magyarországra: az éghajlati tényezők szerepe

Míg az Amerikai Egyesült Államok esetében történtek már történettudományi vizsgálatok a visszavándorlás témakörét érintően,⁶⁹ a brazilai visszavándorlás a kevésbé ismert és nehezebben kutatható területek közé tartozik. Vélhetően az Egyesült Államokhoz hasonlóan voltak, akik vagyonosabban és gazdag tapasztalatokkal tértek vissza szülőföldjükre. A források a hírértékük miatt ezekről a személyekről kevesebbet írtak, a problémás ügyekről azonban annál többet.

⁶⁸ Garbe, Walter. [Índios Botocudos: foto 02]. [S.l.: s.n.], 1909. 1 foto, gelatina, p&b, 12 x 17 cm. Elérhető: http://acervo.bndigital.bn.br/sophia/index.asp?codigo_sophia=31762 – utolsó letöltés: 2024. október 13.

⁶⁹ Löherer 1908; Puskás 1980: 664–665; Puskás 1984: 159–160; Pálvölgyi 2013: 402–403; Pálvölgyi 2018: 136–137.

Bizonyos esetekben a környezeti tényezők is szerepet játszhattak abban, hogy a braziliai kivándorló a visszavándorlás mellett döntött. A magyar sajtóban az 1900-as évek elején közöltek olyan cikkeket, amelyek a Brazíliából visszatérő emigránsokról tesznek említéseket.⁷⁰ Voltak olyan Brazíliába tartó kivándorlók, akik ki sem szálltak Dél-Amerikában az őket transzportáló hajóból, mert már az utazás során járvány tört ki a fedélzeten. Közülük sokan meghaltak, a „szerencsésebbeket” hazaszállították. „(Visszahozott kivándorlók.) A hírheft, halál-hajó, a »Carl R.«, mely Ragginé, a milliomos hajógyárosé, végzetes útvjáról visszatért Genuába. A hajó tudvalevőleg Rióba indult, de minthogy útközben az utasok közül, akik többnyire kivándorlók voltak, 208-an haltak el, a hajót nem engedték kikötni s így kénytelen volt visszafordulni Európába. Ez útjában ismét 100 utast kellett a tengerbe temetni. Mielőtt a génuai kikötőbe bocsátották volna, vesztegzárt kellett kiállnia Asinarában. A hajó fedélzetén élve maradottak közt 60 osztrák van, akiknek hazaszállítása most sok gondot ad a génuai magyar–osztrák főkonzulnak, Scherzernek.”⁷¹

Két másik esetben az elszegényedéssel és az eltérő klímaviszonyok nehézségeivel indokolták a visszavándorlást. „A legnagyobb nélkülözések közt, valóságos rabszolgák módjára tengetik életüket, nagy részük belepusztul az egészségtelen klímában s a nehéz munka folytán szerzett betegségekbe vagy munkaképtelenné válik, a többi pedig, minden pénzéből kifizetve, végső romlás szélén áll, mely elől csak szökéssel bír menekülni.”⁷² Egy másik cikk szerzője azt írta: „Délamerikába tőlünk a nép nem igen vándorol s ezt jól teszi. A Brazíliában szerencsét próbáltak nyomorultan elvesztek, ha nem sikerült idejekorán visszatérniük. Az európai ember szervezete nem könnyen alkalmazkodik a déli éghajlathoz. Az első két-három év igen megviseli a kivándorlót, aki rövidebb-hosszabb tartalmú betegeskedések után kezdi magát a délvidéken jól érezni.”⁷³

A magyar kormány lépéseket tett az Amerikában, de különösen Brazíliában bajba jutott állampolgárok visszaszállítására. A hazaszállítást a Belügyminisztérium szerint tömegek kérték, de mivel ez nagy költségekkel járt volna, ezért a kérelmeket a konzulátusok bíralták el, és főként a betegek, a nők, az idősek, valamint a gyermekek visszaszállításáról intézkedtek.⁷⁴ Az 1900-as években az államilag támogatott hajózási vállalatoknak, mint például az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.-nek kötelessége volt a braziliai kivándorlókat állami költségen napi egy

⁷⁰ Pálvölgyi 2018; Kulcsár–Kulcsár 2019.

⁷¹ *Pesti Hírlap*, 1893. október 21. 8.

⁷² Thirring 1904: 92.

⁷³ *Soproni Napló*, 1907. január 24. 4.

⁷⁴ *Statisztikai évkönyv*, 1904: 16.

korona díjszabásért hazaszállítani.⁷⁵ Az Osztrák Lloyd hajózási vállalat hajóin is tértek vissza Brazíliából kivándorlók,⁷⁶ sőt más cégek, például a Fratelli Deisinger kávéimportőr cég is részt vett a brazíliai kivándorlók hazaszállításában áruszállító hajóival.⁷⁷

A brazíliai visszavándorlók számáról nincsenek átfogó statisztikai számadatok. Egy viszonyításként használható forrás szerint 1901-ben mintegy 129 személy tért vissza Brazíliából.⁷⁸ Paraná tagállam területéről 1905-ben 36 fő, 1906-ban 28 fő, 1907-ben 21 fő került említésre a konzuli jelentésekben.⁷⁹ Éves szinten tehát százas nagyságrendben térhettek vissza a kivándorlók Brazíliából az Osztrák–Magyar Monarchiába. Az Ausztria–Magyarország és Brazília közötti migrációt csak az első világháború kitörése tudta megakasztani. Ez azt is jelentette, hogy sokak számára a hazajutás lehetősége a háború végéig ellehetetlenült.

Összegzés

A tanulmány a dualizmus kori migráció környezettörténeti szempontú vizsgálatát javasolja, hangsúlyozva, hogy a korszak forrásai értékes információt nyújthatnak a témakör újabb megvilágításaihoz. A mű a 19. század végén és a 20. század elején zajló migráció és a környezeti tényezők összefüggéseit elemezte az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába irányuló migrációt vizsgálva.

A magyar Belügyminisztérium tiltotta és különböző eszközökkel (rendeletekkel, rendőrséggel, csendőrséggel, útlevelelkobzással stb.) igyekezett akadályozni a brazíliai kivándorlást, mert a brazil kormányok és a kivándorlásban érdekelt ügynökök gyakran megtévesztették a tájékozatlan, jobb életre vágyó embereket. Nehéz munka- és életkörülmények, idegen éghajlati sajátosságok várták őket az ismeretlen földön. Ennek ellenére sokan külföldi kikötőkön (például Hamburg, Bréma, Genova) át eljutottak Brazíliába. A hosszú, szokatlan környezeti tapasztalásokkal járó utazás önmagában próbatétel volt. A különböző éghajlati és környezeti viszonyok, különösen a trópusi klíma, a különféle betegségek, a veszélyes vadállatok kihívások elé állították a telepeseket, akik új mezőgazdasági módszereket és szokásokat sajátítottak el. Az agrármunkára alkalmatlan területekről sokan városi munkára, elvándorlásra vagy visszavándorlásra kényszerültek. Brazília déli,

⁷⁵ *Alkotmány* 1904. május 13. 1., *Felsőmagyarország*, 1901. május 7. 2–3.

⁷⁶ Thirring 1904: 92., *Pesti Hírlap*, 1903. február 19. 12.

⁷⁷ *Magyar Polgár*, 1901. április 2. 6.

⁷⁸ *Magyar Polgár*, 1901. március 27. 24. évf. 71. sz. 5.

⁷⁹ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-60-17. (fol. 247.)

mérsékelt égövi régiói (Paraná, Santa Catarina, Rio Grande do Sul) jobban hasonlítottak az európai viszonyokhoz, ezért a tájékozottabb betelepülők tudatosan ezeket a területeket részesítették előnyben.

A telepések erdőirtással mezőgazdasági művelésre alkalmas területeket alakítottak ki, ez azonban hozzájárult az Atlanti-erdő pusztulásához, és gyakran halálos kimenetelű összetűzésekhez vezetett a helyi őslakosokkal. A bevándorlás-politikát ösztönözte a brazil kávé- és kaucsuktermelés, ami jelentős társadalmi és ökológiai változásokat eredményezett a dél-amerikai tájban. A bevándorlók letelepedésének sikere függött a természeti és infrastrukturális adottságoktól, a közösségi összetartástól, az egyének és a családok alkalmazkodási képességétől. A kortárs magyar sajtó és kormánypropaganda áldozatként ábrázolta a braziliai kivándorlókat, de a források rámutattak arra is, hogy maguk is aktív résztvevők voltak Brazília kolonizációjában, és felelősek voltak a döntéseikért, a sorsuk és a környezetük alakításáért.

Források

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Wien (ÖStA HHStA)
Ministerium des Äußern (MdÄ)

Administrative Registratur (AR)

Fach 15. (F 15) Aus- und Einwanderungen 60. Brasilien 17. (1910–1917) Konvolut 3. (folia 291–518.)

Fach 15. (F 15) Aus- und Einwanderungen 60. Brasilien 26. (1911–1912) Konvolut 3. (folia 975–1185.)

Fach 15. (F 15) Aus- und Einwanderungen 61. Brasilien 41. Konvolut 1. (folia 1–249.)

Statisztikai évkönyv 1904: A M. Kir. Kormány 1902. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest.

Dr. Szádeczky Lajos (szerk.) 1891: *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Huszonkettedik kötet.* Budapest. (Képviselőházi napló, 1887. XXII. kötet)

Alkotmány, 1904.

Belügyi Közlöny, 1910.

Esti Újság, 1903.

Felsőmagyarország, 1901.

Magyar Polgár, 1901.

Pápai Hirlap, 1890.

Pesti Hirlap, 1893, 1903, 1910.

Soproni Napló, 1907.

Hivatkozott irodalom

Agstner, Rudolf 2018: *Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*. Wien.

Aragón, Luis E. 2015: Um século de imigrações internacionais na Amazônia brasileira (1850–1950). *Revista Crítica de Ciências Sociais* (37.) 107. 111–113.

Armiero, Marco – Tucker, Richard (eds.) 2017: *Environmental History of Modern Migrations*. London–New York.

Balassa Iván 1975: A filoxéra Tokaj-hegyalján. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve 13–14*. Miskolc, 305–334.

Balaton Petra 2014: Vízrendezés és társadalmi felzárkózás. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 379–438.

Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest.

Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2022: *Tájalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest.

Barbuy, Heloísa 2006: *A cidade-exposição: comércio e cosmopolitismo em São Paulo, 1860–1914*. São Paulo.

Barrett, Thomas M. 2022: „A Földet megrontja a víz”. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2022: *Tájalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest, 43–70.

Batóné Kaczúr Ágnes 1990: Magyarok Brazíliában. *Világtörténet* (12.) 2. 64–75.

Bodovics, Éva 2019: Az amerikai kivándorlás éghajlattörténeti aspektusai: Időjárási anomáliák és következményeik Borsod és Zemplén vármegyében, az 1880-as években. In: Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.) *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak*. Eger, 149–173.

Boglár Lajos 1997: *Magyar világ Brazíliában. A múlt századtól 1942-ig*. Budapest.

Boglár Lajos 2000: *Pau Brasil. Őslakók és bevándorlók*. Budapest.

Constantino, Núncia Santoro de 1998: Espaço urbano e imigrantes: Porto Alegre na virada do século. *Estudos Ibero-Americanos* (23.) 1. 149–164.

- Cronon, William 2021: A környezettörténet hasznáról. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldsztörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 31–52.
- Damasceno, Darlan – Arruda, Gilmar 2020: Religiosidade e Natureza: imigrantes ucranianos e a transformação do meio ambiente (Paraná 1890–1915). *Fronteiras: Revista Catarinense de História. Dossiê Fronteiras, migrações e identidades nos mundos pré-modernos* (35.) 1. 140–162.
- Deák Ernő 1987: Die Auswanderung – eine Massenbewegung. In: Kühnel, Harry et al. *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs: 2. Teil: 1880–1916. Glanz und Elend. Niederösterreichische Landesausstellung, Schloss Grafenegg*. 9. Mai – 26. Oktober 1987. Wien, 25–38.
- Dean, Warren 1997: *With Broadax and Firebrand: The Destruction of the Brazilian Atlantic Forest*. Berkeley.
- Dorneles, Simone Bochi – da Silva, Gustavo Pinto – Deon, Paulo Roberto Cecconi (org.) 2011: *Experiências de desenvolvimento local do Vale do Jaguarí e Região Central*. São Vicente do Sul.
- Drumond, José Augusto 1997: *Devastação e preservação ambiental no Rio de Janeiro*. Niterói.
- Eszik Veronika 2021: Társadalmi egyenlőtlenségek és környezettörténet. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldsztörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest. 111–114.
- Fausto, Boris (org.) 2000: *Fazer a América. A Imigração em Massa para a América Latina*. (2. Ed.). São Paulo.
- Gál Margit 2001: Az amerikai kivándorlás kezdetei a Galántai és Vágsellyei járásban. In: Novák Veronika (szerk.): *Migráció. Nostra Tempora* 5. Dunaszerdahely, 133–168.
- Gáspár Ferenc 1906: *A föld körül. Délamerika. Budapesttől – Hamburgon, a Kanári Szigeteken át Délamerika körül – Colonig*. Budapest.
- Gerhardt, Marcos – Nodari, Eunice Sueli – Moretto, Samira Peruchi (eds.) 2017: *História ambiental e migrações: diálogos*. São Leopoldo.
- Gerhardt, Marcos 2009: *História ambiental da colônia Ijuí*. Ijuí.
- Gonçalves, Paulo Cesar 2014: Procuram-se braços para a lavoura: imigrantes e retirantes na economia cafeeira paulista no final do Oitocentos. *Revista Brasileira de História* (34.) 67. 283–308.
- Hautzinger Zoltán – Hegedüs Judit – Klenner Zoltán 2014: *A migráció elmélete*. Budapest.

- Horváth Gyula 1979: A kávé expanziója Brazíliában az 1929–33-as gazdasági világválságig. *Agrártörténeti Szemle* (21.) 3–4. 464–487.
- Hugo, Graeme 1996: Environmental Concerns and International Migration. *The International Migration Review* (30.) 1. 105–131.
- Hunter, Lori M. – Nawrotzki, Raphael J. 2016: Migration and the environment. In: White, Michael J. (ed.): *Handbook of Migration and Population Distribution*. Dordrecht, 465–484.
- Katsuragawa, Tony Hiroshi – Gil, Luiz Herman Soares – Tada, Mauro Shugiro – da Silva, Luiz Hildebrando Pereira 2008: Endemic and Epidemic Diseases in Amazonia. Malaria and Other Emerging Diseases in Riverine Areas of the Madeira River. A School Case. *Estudos Avançados* (22.) 64. 111–141.
- Kulcsár László – Kulcsár J. László 2019: „A burdus élet a legszebb a világon”. A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere. *Tér és Társadalom* (33.) 2. 83–107.
- Legyeney Bodnár Péter 1903: *Bodrogköz a kivándorlás szempontjából : a Magyar Tudományos Akadémia által a Groedl-díjjal jutalmazott pályamű* (Megyei monográfiák 12.). Budapest.
- Lesser, Jeffrey 2013: *Immigration, Ethnicity, and National Identity in Brazil, 1808 to the Present*. New York.
- Levy, Maria Stella Ferreira 1974: O papel da migração internacional na evolução da população brasileira (1872 a 1972). *Revista de Saúde Pública* (8.) Supplement 49–90.
- Lonergan, S. 1998: The Role of Environmental Degradation in Population Displacement. *Environmental Change and Security Project Report* (4.) 5–15.
- Löherer Andor 1908: *Az amerikai kivándorlás és a visszavándorlás*. Budapest.
- McLeman, Robert A. 2017: On the Origins of Environmental Migration. *Fordham Environmental Law Review* (20.) 2. 403–425.
- McNeill, John Robert 2010: The State of the Field of Environmental History. *Annual Review of Environment and Resources* (35.) 1. 345–374.
- Myers, Norman – Kent, Jennifer 1995: *Environmental Exodus: An Emergent Crisis in the Global Arena*. Washington DC.
- Neumann, Rosane Marcia – Blume, Wellington Augusto (orgs.) 2023: *Migrações, territorialidades e ambiente*. São Leopoldo.
- Nodari, Eunice Sueli – Klug, João (orgs.) 2012: *História ambiental e migrações*. São Leopoldo.
- Oakenfull, J. C. 1922: *Brazil: A Centenary of Independence 1822–1922*. Freiburg.

- Öry Korvács Katalin 2010: *A Jaraguá do Sul-i magyar kolónia: identitás és történelem*. Szeged.
- Pádua, José Augusto – de Carvalho, Alessandra Izabel 2020: The Construction of a Tropical Country: A Review of Environmental Historiography on Brazil. *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* (27.). 4. 1–30.
- Pádua, José Augusto 1997: Biosphere, Conjuncture in the History and Analysis of the Amazon Problem. In: Redclift, Michael (ed.): *The International Handbook of Environmental Sociology*. London, 403–417.
- Pádua, José Augusto 2010: European Colonialism and Tropical Forest Destruction in Brazil. In: McNeill, John R. – Pádua, Jose Augusto – Rangarajan, Maresh (eds.): *Environmental History: As If Nature Existed*. New Delhi, 130–148.
- Pádua, José Augusto 2013: Nature and Territory in the Making of Brazil. In: Leal, Claudia – Pádua, José Augusto – Soluri, John (eds.): *New Environmental Histories of Latin America and the Caribbean. RCC Perspectives* (7.) 33–39.
- Pálvölgyi Balázs 2013: A határrendőrségtől a földreformig. A kivándorlás kezelésének megközelítései Magyarországon 1881 és 1914 között. In: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.) *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, 396–406.
- Pálvölgyi Balázs 2018: Lehetetlen küldetés. A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924). *Századok* (152.) 1. 127–144.
- Perch-Nielsen, Sabine L. – Bättig, Michèle B. – Imboden, Dieter 2008: Exploring the Link between Climate Change and Migration. *Climatic Change* (30.) 91. 375–393.
- Prutsch, Ursula 1998: Die österreichische Auswanderung nach Brasilien am Beispiel Rio Grande do Suls (1820–1938) und ihr Verschwinden in der Immigrationsgeschichte. In: *Ibero-*
- Prutsch, Ursula 2011: *A emigração de austríacos para o Brasil, 1876–1938*. Brasília.
- Prutsch, Ursula 2014: Migrantes na periferia: indígenas, europeus e japoneses no Paraná durante as primeiras décadas do século XX. *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* (21.) 1. 1–17.
- Puskás Julianna 1980: Kivándorlás – bevándorlás – etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában). *Történelmi szemle* (23.) 4. 649–676.
- Puskás Julianna 1984: Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924. *Történelmi Szemle* (27.) 1–2. 145–164.
- Relly, Eduardo 2023: Biodiversidade, clima, colonização alemã e conhecimento. In: Neumann, Rosane Marcia – Blume, Welington Augusto (orgs.): *Migrações, Territorialidades e Ambiente*. São Leopoldo, 36–43.

- Ruíz, Adi Estela Lazos – Solórzano, Alexandro – De Oliveira, Rogério Ribeiro 2018: Socioecological Legacies of Coffee Production in the Paraíba do Sul Valley in the 19th Century Shaping the Brazilian Southeastern Atlantic Rainforest Landscape. In: Ana Cristina Roque et al. (coord.): *Alterações Ambientais em Perspetiva Histórica*. Porto, 115–130.
- Sanderson, Matthew R. 2009: Globalization and the Environment: Implications for Human Migration. *Human Ecology Review* (16.) 1. 93–102.
- Santos, Myriam Sepúlveda 2007: Lazareto da Ilha Grande: isolamento, aprisionamento e vigilância nas áreas de saúde e política (1884–1942). *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* (14.) 4. 1173–1196.
- Santos, Roberto 1980: *História Econômica da Amazônia (1800–1920)*. São Paulo.
- Schivelbusch, Wolfgang 2014: *The Railway Journey: The Industrialization and Perception of Time and Space*. Oakland, CA.
- Simonkay Márton 2023: *A vízrendezés és társadalmi-gazdasági hatása Magyarországon a dualizmus korában. Az Alsó-Rába-vidék szabályozása a kiegyezéstől az első világháborúig*. (Doktori disszertáció), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Steidl, Annemarie 2017: Migration Patterns in the Late Habsburg Empire. In: Günter Bischof – Dirk Rupnow (eds.): *Migration in Austria*. Innsbruck, 69–86.
- Szilágyi Ágnes Judit 1993: Brazília a XIX. század végi magyar újságolvasók szemével. *Sic Itur ad Astra* (7.) 2–4. 57–66.
- Szilágyi Ágnes Judit 2022: *Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília 1889–1930*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1904: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest.
- Thornton, Thomas F. – Bhagwat, Shonil A. (eds.) 2021: *The Routledge Handbook of Indigenous Environmental Knowledge*. London.
- Torbágyi Péter 2009: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szeged.
- Vadas András 2021: Tájéltakítás és társadalom. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 69–75.
- Varga Sándor 2007: Gondolatok a dualizmus kori, székelyföldi arányosítás és kivándorlás témakörében. *Korunk* (Kolozsvár) (18.) 6. 70–76.
- Weber, Regina 2021: Do Império à cidade multiétnica: austríacos no sul do Brasil. *Revista Brasileira de Estudos de População*. (38.) 1. 1–21.

Zanelatto, João Henrique – Jung, Gilvani Mazzucco – Ozório, Rafael Miranda
2015: Índios e brancos no processo colonizador do Sul Catarinense na obra
“Histórias do Grande Araranguá”, de João Leonir dall’Alba. *Revista de História
Comparada* (9.) 1. 174–202.

Tangl Balázs

Hol épüljön laktanya a városban? – A laktanyák elhelyezésének szempontjai a dualizmus idején

Where to Build Barracks in the City? Aspects of the Selection of Barracks' Sites during the Dualist Era

In the second half of the nineteenth century, the newly built barracks and various military installations that housed the mass army of the Austro-Hungarian Monarchy were ubiquitous in the towns and cities of Hungary. There were several factors in play in determining the location of these barracks within a given settlement during the mass construction of barracks following the billeting reform of 1879. The choice of location was always made by a joint decision of the town (or, depending on the builder, the county) and the military authorities, but it had to comply with the legal requirements. The building guidelines for the 1879 law required barracks to be located above all in accordance with health requirements and in proximity of potential training fields. These were essentially determined by the built environment, but even more by the natural environment. In this study, I demonstrate how the selection of sites for new barracks was determined by both theoretical and practical considerations and the legal framework, and how this was done in practice during the dualist era. The latter will be illustrated by the example of the cavalry and infantry barracks built at Szombathely.

A 19. század második felében a magyarországi városok szerves részét képezték az Osztrák–Magyar Monarchia tömeghadseregének otthont adó, jórészt az 1879-es beszállásolási reformot követően újonnan épült laktanyák és különféle katonai létesítmények. Ezek a komplexumok nemcsak a korabeli városképet határozták meg, de hosszú távon befolyásolták (és nagyon sok esetben befolyásolják ma is) a települések terjeszkedésének irányát és adott városrészek lehetőségeit.

Noha logikusnak tűnne, hogy egy-egy településen belül egymáshoz és a fő közlekedési csomópontokhoz (mindenekelőtt a vasútállomásokhoz) közel épüljenek fel a laktanyák, az építési telkek kiválasztásánál nem ezek voltak az elsődleges szempontok. Egy-egy helyszín kijelölése ugyanis egy összetett folyamat eredmé-

nye volt, amelyet a katonaság és az építető (jellemzően vármegyei vagy városi önkormányzat) sokszor szétartó érdekei határoztak meg. Míg előbbi számára elsősorban az egészségügy és a megfelelő gyakorlótér (így mindenekelőtt az épített és a természeti környezet), úgy utóbbi számára a költségek, valamint az általános városrendezési elvek játszottak központi szerepet.

Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a dualizmus idején egyrészt milyen elvi és gyakorlati megfontolások, valamint jogszabályi keretek határozták meg az újonnan épült laktanyák építési telkeinek a kiválasztását, másrészt mindez hogyan zajlott a gyakorlatban. Utóbbit a Szombathelyen felépült lovassági és gyalogsági laktanya példáján fogom megtenni. Itt szeretném kiemelni, hogy nem témája a tanulmánynak annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy miért éppen Szombathelyen épültek fel ezek a létesítmények, miközben volt más jelentkező is (mindenekelőtt Kőszeg), vagy éppen milyen anyagi és társadalmi érdekek mozgatták az egyes településeket a katonaság elhelyezése során.¹

Az építési telkek kiválasztásának elvi és jogszabályi keretei

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1870-es évek elején több mint 1300 kaszárnnyában 200 ezer katona és 27 ezer ló, további 22 ezer fő és 17 ezer ló pedig a lakosság házaiban volt elhelyezve.² Ezen belül Magyarországon a Honvédelmi Minisztérium egy 1879-es kimutatása szerint laktanyában 65 ezer fő és 10 ezer ló, jellemzően a vidéki lakosságnál egyenként pedig 13.500 fő és 11 ezer ló volt elszállásolva. Vagyis az egész Monarchiában a legénység 10%-a, a lovak 37,5%-a, ezen belül Magyarországon pedig 17,5%-a, illetve 51%-a volt egyenként elhelyezve, a többi laktanyában.³

A fenti adatokból úgy tűnhet, hogy a hadsereg nagy része megfelelően volt elhelyezve, ez azonban távolról sem volt így. A használt laktanyák döntő része ugyanis régi, elavult, túlzsúfolt, egészségtelen épület volt. Ezek elsősorban állami kaszárnnyák, erődök, átalakított gyárok, raktárak, lakóházak és kolostorépületek, valamint a vidéki garnizonok kvártélyházai voltak. Emellett az egyenkénti beszállásolás elsősorban Magyarországon és Galíciában maradt jellemző. Ráadásul komoly hiányok mutatkoztak az egyéb kiszolgáló helyiségekből is (raktárak, kórházak, iskolatermek, lovardák, lovaglóterek, lőterek, gyakorlóterek stb.). A fennálló

¹ Erre vonatkozóan lásd: Tangl 2014a; Tangl 2014b; Tangl 2015. Településföldrajzi vonatkozásaiban a kérdéskört lásd: Beluszky 2014.

² Janski 1874: 28.

³ Képviselőházi irományok 1879. 268. sz. 202.

helyzet nemcsak egészségügyi, de kiképzési, fegyelmezési, mozgósítási és gazdasági szempontból is hátrányos volt, miközben az egyenkénti elhelyezés komoly megterhelést jelentett a (jellemzően falusi) lakosság számára, az alacsony kincstári térítések pedig a kaszárnnyakat építő vagy bérlő települések számára.⁴

A katonai beszállásolás reformjára, törvényi rendezésére 1879-ben került sor. Az új törvény a magyar parlament által el nem ismert, de jobb híján mégis alkalmazott 1851-es császári rendeletet váltotta fel.⁵ Noha a kiegyezési törvény a katonaság elhelyezését nem a fejedelmi jogok, hanem a magyar országgyűlés jogai közé sorolta, így elviekben nem számított közös ügynek, természetéből adódóan mégis a birodalom másik felével összhangban kellett szabályozni.⁶ Az 1879-es törvény alapvetően két fő céllal született. Az első, hogy az önkormányzatokat laktanyák építésére ösztönözze. A dualista államban ugyanis miközben a hadsereg diszlokációja (állomáshelye) az uralkodó jogköre volt, az alakulatok elszállásolása már az önkormányzatok feladatai közé tartozott. Magyarországon ez a vármegyéket, városokat és községet egyaránt érintette. Az új törvény a korábbiaknál jóval magasabb térítési díjakkal, huszonöt éves garantált díjfizetéssel és vármegyei beszállásolási pótdadó kivetésének az engedélyezésével próbálta ösztönözni a laktanya-építkezéseket.

A reform másik fő célja maguknak az építkezéseknek a részletes szabályozása volt, hogy azok megfeleljenek a modern kiképzési, fegyelmezési és egészségügyi követelményeknek. Ennek érdekében a törvény, valamint a hozzá kiadott végrehajtási rendelet⁷ és útmutató⁸ részletesen szabályozta a laktanyák tartozékait (szükséges helyiségek, melléképületek, kórházak, gyakorló- és lőterek stb.) és azok kivitelezésének módját. Noha hivatalos mintatervek nem készültek, a szigorú és minden részletre kiterjedő szabályok eredményeképpen a laktanyák mégis nagyon hasonló kivitelben készültek szerte a Monarchiában.

Az építési telek kiválasztásának szempontjaival az útmutató foglalkozott, melyeket teljesen az egészségügyi követelményeknek rendeltek alá. Az egészséges laktanyaépületek alapját ugyanis a megfelelő telek kiválasztása jelentette, melyet az épített és a természeti környezet egyszerre határozott meg. Eszerint a telket lehetőleg szabad területen kellett kijelölni, amelynek egyrészt jól megközelíthetőnek, másrészt viszont kellően távol kellett lennie a különböző fertőző gócpontok-

⁴ A Monarchia hadseregének elhelyezési körülményeire lásd: Gruber 1873; Janski 1874.

⁵ Corpus Iuris Hungarici 1879. XXXVI. tc. és 1879. XXXVII. tc.

⁶ Corpus Iuris Hungarici, 1867. XII. tc. 12. §.

⁷ Utasítás a közös hadsereg (haditengerészet) és honvédség beszállásolásáról szóló f. évi XXXVI. törvényzikk végrehajtása tárgyában. HM 3612/eln. In: Rendeleti Közlöny (6.) 20. 1879. június 30. 114.

⁸ Útmutatás 1879.

tól: gyáraktól, zsúfolt munkásnegyedektől, temetőktől, kórházaktól, vágóhidaktól, mocsaraktól, posványoktól, szabályozatlan vízfolyásoktól és árterületektől, valamint kerülendő volt a keskeny folyamvölgyek, a terepteknők és a meredek, hegyoldalak alja. A veszélyforrásként azonosított épített környezet esetében figyelembe kellett venni annak jövőbeni lehetséges terjeszkedését is, hogy az lehetőleg a későbbiekben is elkerülje a laktanyát. A természeti környezet esetében a fentiekén túl figyelemmel kellett lenni a széljárásra és különösen a talajviszonyokra. Előbbi esetében előnyt jelentett, ha az uralkodó szélirány útjában szálaserdő volt, mely kellő védelmet biztosíthatott, utóbbi esetében pedig egy sor követelményt sorol fel az útmutató. Eszerint elvárták, hogy a kijelölt területen elegendő ivóvíz legyen, a talaj alapozáshoz kellően szilárd, belvizektől és szerves maradványoktól mentes, tömör és száraz legyen, illetve mély és állandó fenékvízzel rendelkezzen. Végül még egy fontos szempontot emelt ki az útmutató, mégpedig, hogy az előírt gyakorlóterek közel essenek a laktányához, és jól megközelíthetőek legyenek. Mint látni fogjuk, ez azért sem volt mellékes szempont, mivel attól függően, hogy milyen fegyvernemnek készült a laktanya, teljesen eltérő terepadottságoknak kellett megfelelnie a gyakorlótereknek, melyek biztosítása (különösen nagyobb létszámú alakulat elhelyezése esetében) közel sem volt egyszerű feladat az építető számára, és gyakran éppen ez döntötte el magának a laktanyának az elhelyezését is.⁹

Végezetül az útmutató külön pontban emeli ki, hogy „csakis elkerülhetetlen politikai és katonai tekintetekből lehet oly épülettért választani, mely a főntebbi követelményeknek teljesen meg nem felel; de ez esetben a technikának rendelkezésére álló, a helyi viszonyoknak megfelelő, minden eszközt alkalmazni kell, hogy az épülettér hiányai, illetőleg ezeknek az épület lakóira kiterjedő káros hatásuk, lehetőleg gyöngíttessenek.”¹⁰ A követelményeken lényegi változás később sem történt, a beszállásolási törvény 1895-ös módosításához kiadott új útmutató szövege szinte szóról szóra megegyezik az előzővel.¹¹

A beszállásolási reform előírásai szerint épülő új típusú laktanyáknál domináló egészségügyi szempont a hadvezetés részéről már a törvény-előkészítő munkálatok idején is hangsúlyosan kezelt követelmény volt. Ennek egyik fő oka a hadsereg békeidőben tapasztalható, a nyugat-európai államokéhoz képest rossz egészségügyi viszonyai voltak. Miközben ugyanis az 1860-as évek második felében például a porosz hadseregben 6,2, az angolban 9,5, a franciában pedig 10 ezrelék volt a halálozási ráta, addig a Habsburg-hadseregben 1870-ben 15 ezrelék,

⁹ Útmutatás 1879: 39–40.

¹⁰ Útmutatás 1879: 40.

¹¹ Útmutatás 1896: 49–50.

ami az olasszal és az oroszsal egyezett meg.¹² Ez elsősorban az egészségtelen laktanyáknak volt tulajdonítható, melyekben a katonák zsúfolt, levegőtlen, sokszor nedves és télen nehezen fűthető helyiségekben voltak elhelyezve. Sokszor nem állt rendelkezésre a tiszta víz, nem volt kellően megoldva a szennyvíz elvezetése, vagy hiányos volt az emésztőgödörök kialakítása. A kisebb szükségkaszárnyákban emellett az is előfordult, hogy az istállók és a lakrészek nem megfelelően voltak elkülönítve. Nem véletlen, hogy a két vezető haláluk a tifusz és a tuberkulózis volt: 1000 halálesetből 203-ért az előbbi, míg 326-ért az utóbbi felelt, vagyis legalább minden második elhunyt katona halálát e két betegség okozta. Hasonló arány csak Poroszországban figyelhető meg, miközben Angliában és Franciaországban csak minden harmadik haláluk volt visszavezethető erre a két betegségre.¹³ Az eltérő adatok ellenére a katonaság elhelyezési körülményei Európa-szerte rosszak voltak a korban, amivel éppen az 1860-as, 1870-es években kezdtek el komolyabban foglalkozni a kontinens államaiban, legelsőként Angliában, a krími háborút követően.¹⁴ Ez a folyamat egyben jól illeszkedik a 19. század második felében és a 20. század elején lezajlott „higiéniai forradalomba”. Ennek részeként a katonaság elhelyezése során is egyre nagyobb figyelem hárult a tiszta, kellően szellőző és fűthető helyiségekre, a jobb tisztálkodási lehetőségekre, a zsúfoltság megszüntetésére, a megfelelő szennyvízelvezetésre, a laktanyák környezetére és elhelyezkedésére is, valamint a helyőrségek mellett létesített csapatkórházakra, melyek a Monarchia beszállásolási reformja során is kiemelt szerephez jutottak.

Az általános hadkötelezettség és vele párhuzamosan a rövid szolgálati idő bevezetése ugyancsak ráirányította a figyelmet a hadsereg egészségügyi viszonyaira. Előbbi miatt ugyanis a hadsereg sokkal szorosabb kapcsolatba került a társadalommal, mint korábban. Az évenkénti sorozásoknak köszönhetően a Monarchia szinte valamennyi társadalmi rétegét érintette a probléma. Emellett maga a hadsereg is tisztában volt azzal, hogy saját hatékonyságát csökkenti a fizikailag nem megfelelő állomány, mely így kevésbé lehetett képes megfelelni a modern hadviselés egyre növekvő követelményeinek. A kor felfogása ráadásul a fizikai állapot és az erkölcsi tartás között ok-okozati összefüggést feltételezett, ami a morálra oly nagy hangsúlyt fektető hadseregben közel sem volt másodlagos szempont.¹⁵

A beszállásolási reformban körvonalazott új laktanyaépítési elvek kidolgozása elsősorban Franz von Gruber (1837–1918) műszaki tiszt nevéhez fűződik.¹⁶ Gru-

¹² Gruber 1873: 174.

¹³ Gruber 1873: 182.

¹⁴ Douet 1998: 139–149.

¹⁵ Janski 1874: 52–59.

¹⁶ Életrajzát lásd: Architektenlexikon Wien 1770–1945. <https://www.architektenlexikon.at/>

ber a tullni utásziskolában, majd a klosterbrucki hadmérnöki akadémián végzett, de tanult a Bécsi Képzőművészeti Akadémián, valamint a Politechnikai Intézetben is. 1866-tól a hadmérnöki akadémián tanított, 1871-től pedig a hadügyminisztérium megbízásából a laktanyaépítések reformjával foglalkozott, és egy mintatervet is készített egy krakkói laktanya számára. Gruber az elsők között ismerte fel, hogy a laktanyák elhelyezkedése és kivitelezése döntő mértékben képes befolyásolni a hadsereg egészségügyi viszonyait. Ilyen irányú érzékenységenek alighanem családi gyökerei voltak. Édesapja Ignaz Gruber (1803–1872) orvos volt, Ausztria első fülgyógyász szakorvosa, egy kétkötetes orvoscémiai tankönyv szerzője, testvére, Max Gruber (1853–1927) pedig szintén orvos, eugenikus volt, aki bakteriológiával, higiéniaiával és a szexualitás kérdéseivel foglalkozott. Nem véletlen, hogy a laktanyák tervezésének egyik mintáját a kórházak jelentették Franz von Gruber számára, aki 1878. évi leszerelését követően laktanyák mellett elsősorban kórházakat tervezett. Mikor a laktanyák építésére vonatkozó elképzeléseit 1874-ben a bécsi katonai tudományos egyesület előtt tartott előadásában részletesen kifejtette, egyenesen úgy fogalmazott: „A laktanyát ebből a szempontból úgy kell megítélni, mint egy kórházat.”¹⁷ A másik fő mintát az 1860-as években Angliában megindult reformfolyamat jelentette Gruber számára, ahol elsősorban pavilonos elrendezésű laktanyákat kezdtek el építeni. Ez a laktanyatípus vált elterjedtté a Monarchiában is a beszállásolási reformot követően.

Az építési telek kiválasztása a gyakorlatban

Az alábbiakban két szombathelyi példán mutatom be, hogyan is zajlott a gyakorlatban a laktanyák építési tereinek kiválasztása. A vasi megyeszékhelyen a korban két laktanya épült: 1889-ben a vármegye egy egész lovasezred, majd 1897-ben a város egy gyalogzászlóalj számára építtetett laktanyát.¹⁸ Előbb azonban röviden érdemes bemutatni, hogy a törvényhez kibocsátott rendelet miként szabályozta az építési telek kiválasztásának folyamatát. Miután döntés született egy adott településen a laktanyaépítésről, az építkezés előkészítési fázisában az építtető az ügyintézésre általában egy laktanyabizottságot állított fel, miközben a rendszeres munka egy albizottság, illetve mindenekelőtt a vegyes bizottság feladata volt. Ha ugyanis az építési ajánlatot a katonaság elfogadta, akkor a telek kiválasztása és az építési tervek elkészítése érdekében egy vegyes bizottság ült

de/187.htm – utolsó letöltés: 2024. május 27.

¹⁷ Gruber 1873: 172.

¹⁸ Tangl 2015: 320–326.

össze, melynek elnöke az alispán vagy a polgármester volt, attól függően, ki volt az építtető. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy rendezett tanácsú város esetében az alispán volt az elnök. Tagjai a polgári hatóság részéről az építtető egy képviselője (ez rendezett tanácsú város esetén általában a polgármester), a törvényhatósági vagy községi orvos, az államépítészeti hivatal képviselője, valamint egy építésszakértő, a katonaság részéről pedig az illető magasabb parancsnokság (hadtest- vagy honvédkerületi parancsnokság) egy képviselője, a hadmérnöki vagy katonai építészeti igazgatóság egy tisztje, az érintett csapatnem egy tisztje (ha lehetett, akkor a már helyben állomásozó alakulattól), egy katonaorvos és egy katonai hadbiztossági hivatalnok volt.¹⁹

A vegyes bizottság először egy építési tervezetet készített, melyet a laktanabizottság az építtető város vagy vármegye közgyűlése elé terjesztett. Ha több lehetséges opció is felmerült, akkor a közgyűlés döntött ezek között, de a legfőbb vitapontot általában a költségvetés jelentette. Az elfogadott tervezetet jóváhagyásra meg kellett küldeni a Hadügyminisztériumnak (vagy a Honvédelmi Minisztériumnak), mely az illetékes magasabb parancsnokságnak továbbította azt. Ha mind a minisztériumban, mind a parancsnokságon jóváhagyták a tervezetet, akkor kerülhetett sor az építési pályázat kiírására²⁰ és a részletes építési tervek elkészítésére. Ezeket újfent valamennyi félnek jóvá kellett hagynia, s csak ezt követően indulhatott meg az építkezés. Az egész folyamat befejező aktusát az elkészült laktanya átadás-átvétele jelentette, mely szintén a vegyes bizottság feladata volt.²¹

¹⁹ Utasítás, 1879: II–III.

²⁰ A pályáztatás módjára részletesebben lásd: Marótzky 2019.

²¹ Utasítás 1879: III. és IX.

1. ábra. Szombathely térképe, 1898.

Forrás: Borovszky-Sziklay (főszerk.) 1898: 120.

Szombathely épített és természeti környezete a dualizmus elején

Szombathely a Vas–Soproni-síksághoz tartozó Gyöngyös-sík nyugati peremén, az Alpokalja határánál fekszik. Elhelyezkedésénél fogva a várost északra, keletre és délre nyitott térség veszi körül, ahol szántók és legelők övezték. Emiatt északi és északnyugati, valamint a jellemzően kora tavasszal délnyugati uralkodó szelek szabadon érik, és időjárása kifejezetten szelesnek számít. Nyugatról viszont már az Alpokalja keleti nyúlványaihoz tartozó Pinka-sík dombos vidéke határolja a területet. A „szombathelyi hegyek” három fő részre oszlottak: a déli alsóhegyre, a középhegyre (vagy szőlőhegyre) és az északi felsőhegyre. Az alsóhegy és a szőlőhegy mögötti erdőket a 19. századra már jórészt kiirtották, és szántónak, legelőnek és kaszálónak használták, míg a városi hegybéli erdők a felsőhegyen, illetve a közép- és alsóhegy mögötti fennsíkon, a szántókon túl maradtak csak meg.²²

Magának az épített városnak a határait azonban eredendően a rajta átfolyó két patak, a Perint és a Gyöngyös jelölte ki, melyek túlsópartján már az önálló Óperint és Szentmárton községek helyezkedtek el. A 19. század második felében azonban Szombathely területe és népessége többszörösére növekedett, jócskán túlterjeszkedve régi határain, 1885-ben magába olvasztva a két szomszédos falut is. Ennek eredményeképpen lakossága 1857 és 1910 között 5800 főről 31 ezer főre, területe pedig 40 hektárról 156 hektárra nőtt.²³

A város terjeszkedése az 1860-as években vette kezdetét. Eleinte még a régi, a patakok által kijelölt határok között, déli irányba. Óperint és Szentmárton község beolvasztásával aztán megnyílt a lehetőség a nyugati és a keleti irányú terjeszkedésre, melynek eredményeképpen a beépített terület a „szombathelyi hegyektől” egészen a városközponttól több kilométerre keletre kiépült vasútig húzódott, sőt a századfordulót követően már azon túlra is elnyúlt. Ezzel egy időben, az 1890-es években megindult az észak felé való terjeszkedés is, mely azonban a kelet-nyugati és a déli irányhoz képest sokkal korlátozottabb maradt a korszakban.²⁴

²² Kuncz 1880: 7–11.

²³ Melega 2012: 33, 66.

²⁴ Melega 2021: 86–133.

A Ferenc József lovassági laktanya

Vas vármegyében a 18. század elejétől kezdve hagyományosan egy lovasezred állomásozott, melynek törzse rendszerint Kőszegen volt elhelyezve, a legénység nagy része viszont a vármegye falvaiban.²⁵ Noha az 1850-es évektől kezdve kőszegi, majd hozzájuk csatlakozva később rohonci magánvállalkozók mind több és több katonát szállásoltak el szükségilaktanyákban,²⁶ a vármegye a beszállásolási reform meghozatalát követően lényegében azonnal szándéknyilatkozatot tett a hadsereg felé, hogy végleges megoldásként a teljes ezred számára egy laktanyát építene fel Szombathelyen, amiről 1881-ben a törvényhatósági bizottság közgyűlése határozatban döntött is.²⁷

A vegyes bizottság még ugyanebben az évben megalakult, és több előzetes egyeztetést követően a december 18–19-i ülésen határoztak az építési tervéről.²⁸ Ennek részeként került sor a lehetséges építési telkek bejárására, illetve a szükséges adatok előzetes beszerzése után a kiválasztására is. Összesen három helyszín merült fel. Az első a város északnyugati részén, de a Perint folyó keleti partján helyezkedett el. Ez egy városi tulajdonban lévő terület volt, melyet maga Szombathely ajánlott fel még két évvel korábban, miután a vármegye megtette a hadügyminisztérium felé a laktanyaépítési szándéknyilatkozatát. Ekkor a városi közgyűlés annak érdekében, hogy nála épüljön fel a laktanya, nemcsak az építési telket ajánlotta fel, de azt is, hogy a szükséges 208 katasztrális hold nagyságú gyakorlóteret a saját költségén beszerzi.²⁹ Noha magát a telket a vegyes bizottság alkalmasnak találta az építkezésre, a gyakorlóter kérdésé miatt végül elvetették a helyszínt. Ugyanis a Perint túloldalán a szőlőhegy (középhegy) alján kiszemelt területet a katonai delegáltak (különösen a vármegyében állomásozó dragonyosezred parancsnoka) gyakorlóternek teljesen alkalmatlannak találták lejtős fekvése és agyagos talaja, valamint a nehéz megközelíthetősége miatt. A laktanyától ugyanis sem út, sem híd nem vezetett a terület felé (a patakon mindössze egy gázló volt), melyeket mind újonnan kellett volna kiépíteni.

²⁵ Vidos 1942: 253–266.

²⁶ A katonaság elhelyezésének gazdasági érdekeit Kőszeg esetében lásd: Tangl 2014a.

²⁷ Noha a vármegye elviekben már 1881-ben a szombathelyi helyszín mellett döntött, a rendkívül magas költségek, valamint Kőszeg és Rohonc ajánlatai miatt 1885-ben újfent napirendre vette a kérdést. A szombathelyi laktanyaépítés nem volt kérdés, de lehetőségként felmerült, hogy csak az ezrednek az egyik fele kerül a vasi megyeszékhelyre, a másik fele pedig Kőszegre és Rohoncra. 1885-ben a vármegye közgyűlése végül az 1881-es határozatot erősítette meg, így az egész ezrednek építettek laktanyát Szombathelyen. Tangl 2015: 321.

²⁸ MNL VaVL IV.405.b. 1883 I. 39.

²⁹ MNL VaVL V.171.a. 69/1879

A második megszemlélt telek, melyet végül elfogadott a vegyes bizottság, a város északi részén helyezkedett el, a vasútállomástól nyugatra, a Kőszegi és a Söptei út között. Adottságai tökéletesen megfeleltek az útmutatóban lefektetett követelményeknek. A telek minden oldalról teljesen szabadon állt, kissé magasabban az őt környező vidékhez, így a Gyöngyöshöz képest is. A terület a patak felé lejtett, a próbafúrások pedig alacsony és állandó talajvízszintet mutattak, amelyeknek köszönhetően belvíztől nem kellett tartani. Emellett elegendő és bőséges ívóvizet is találtak, a talaj összetétele pedig alapozásra teljesen alkalmas volt. Végezetül megemlézték azt a körülményt is, hogy miközben nem volt várható a város ebbe az irányba való terjeszkedése, a településközpont és a vasút is viszonylag közel volt.

Gyakorlótérül a laktanyától északra, a söptei határban szemeltek ki egy területet, amelyet kellő árkolás és alagcsövezés mellett a vegyes bizottság katonatagjai is elfogadtak. Mielőtt azonban hozzájárultak volna ehhez, egy harmadik helyszínt is javaslatba hoztak. A város déli részén, a Gyöngyös és a Perint között ugyanis találtak egy gyakorlótérnek különösen alkalmas területet, így felvetették, nem volna-e lehetséges ennek megszerzése és a laktanyának a város ezen részén való felépítése. Ettől azonban kénytelenek voltak elállni, részben a megfelelő építési telek hiánya, részben pedig a sokkal problematikusabb birtokviszonyok miatt. Miközben ugyanis az északi építési telek teljesen szombathelyi, a gyakorlótér pedig szombathelyi és söptei birtokosok (szinte kizárólag kisbirtokosok) kezében volt, addig a délen kiszemelt területek túlnyomórészt a szomszédos községé, illetve részben az Erdődy családé voltak (de itt voltak nagyobb földjei az egyházmegyének és a Batthyány családnak is). A várható bonyodalmak és magas kisajátítási költségek miatt ezért elálltak a tervtől.

Noha az építési telek kiválasztásáról viszonylag hamar döntés született, és az építési tervzet is elkészült még a következő évben, a helyi érdekellentétek és az elszabaduló költségek miatt a laktanya csak évekkel később, 1889-ben épült fel. Miután beköltözött a cs. és kir. 11. huszárezred, hamar kiderült azonban, hogy a telek megválasztása korántsem volt optimális. Már a vegyes bizottsági jegyzőkönyvekből is kiderül, hogy szinte egyáltalán nem vették figyelembe az uralkodó széljárást és a laktanya teljesen nyitott elhelyezkedését, ami aztán a későbbiekben sok problémát okozott. Emiatt nem sokkal az átadást követően már egy védő fasort kellett ültetni, valamint több átalakításra is szükség volt az épületekben és az istállókban. Igaz, az már alighanem a kivitelező felelősségét veti fel, hogy a szelek még a lovarda tetőszerkezetében is kárt tettek, és az első években a szállásokat télen csak nehezen lehetett megfelelően felfűteni.³⁰

³⁰ MNL VaVL IV.403.a. 12439/1892 és 36362/1892.; Befalazott ablakok. Vasvármegye, 1892.

2. ábra. Katonai létesítmények Szombathelyen, 1903.

Forrás: Smidt Múzeum, Szombathely

A Frigyes főherceg gyalogsági laktanya

Alig fél évvel a lovassági laktanya elkészülését követően, 1890 márciusában a városi tanács lépéseket tett annak érdekében, hogy a cs. és kir. hadsereg egy gyalogezredet is helyezzen el Szombathelyen. Az ajánlatot a hadvezetés kedvezően fogadta, és 1893. október 1-től a vasi megyeszékhelyt jelölte ki a 83. gyalogezred hadkiegészítő parancsnokságának a székhelyeként, és egyúttal felkérte a várost egy lak-

október 16. 5.; A hideg kaszárnya. *Dunántúl*, 1893. január 15. 4.

tanya felépítésére a kiegészítő parancsnokság és egy zászlóalj számára. Az első vegyes bizottsági ülésre október 10-én került sor, ahol azonban a lovassági laktanya-hoz képest sokkal komolyabb ellentétek alakultak ki az építési telket illetően.³¹

Az ülésen először két lehetséges opciót vizsgáltak meg a város nyugati részében. A lovassági laktanya környékén való építkezés fel sem merült, mert a gyalogság igényeinek megfelelő adottságú gyakorlóteret és löteret csak a városi hegy mögötti fennsíkon találtak. Az első telek Szombathely északnyugati határában, a Pinkafői út mellett, a Perint patak keleti partján feküdt. A terület a város tulajdonát képezte, azonban a bizottság katona tagjai a bejárás és az előzetes vizsgálatok alapján határozottan elleneztek, hogy a laktanya itt épüljön fel, mivel több kifogás is felmerült a telekkel szemben. Eleve túl kicsi volt a mérete, különösen azt figyelembe véve, hogy a város később szeretne volna a laktanyát ezredlaktanyává bővíteni. Ezenkívül teljesen ki volt téve az uralkodó széljárásnak, aminek negatív hatásait a lovassági laktanya esetében már tapasztalták, ráadásul a szomszédban működött a marhavásártér, és a bizottság katona tagjai úgy tudták, hogy a területen korábban szemétlerakó volt (ezt a város képviselői azonban cáfolták). Végül pedig a Perint közelsége miatt magas volt a talajvízszint, ráadásul erősen ingadozó, sőt a meder adottságai miatt csatorna építése sem volt lehetséges.

A város által felajánlott telekkel szemben a katonaság a Perint túlszéljén szemelt ki egy területet, az újonnan kiépülő Kálvária utca északi felén. Noha a közelben működött egy gépgyár, kissé távolabb pedig egy bőrgyár és az Emberbaráti Egylet kórháza is, ezek azonban – a katonaság megítélése szerint – nem jelentettek kockázatot, egyrészt, mert egyik sem esett az uralkodó szélirány útjába, másrészt, mert az utóbbi kettő messzebb is volt. A telek viszonylag szélvédett helyen volt részben a domboknak, részben pedig a tőle északra kiépült fás villasornak és városi parkoknak köszönhetően. A szombathelyi hegyek ugyanakkor kellő távolságban voltak ahhoz, hogy az onnan nagyobb esőzés esetén lezúduló víztől ne kelljen tartani. A terület állandó és alacsonyabb talajvízszinttel, valamint jó minőségű ivóvízzel rendelkezett, ráadásul a talaj könnyen szilárd volt az alapozáshoz. Végezetül pedig kiváló megközelíthetőséggel rendelkezett a folyamatban lévő és tervezett utcanyitásoknak köszönhetően. Ennek ellenére komolyabb beépüléstől nem kellett tartani, mivel a város fő terjeszkedése nem ebbe az irányba mutatott. Ebben a városrészben inkább szabadidős helyek (közparkok, kioszkok, vendéglők), valamint a nagypolgárság villái épültek. Ez azonban komoly problémát jelentett a város számára, mivel a Kálvária-domb alatti, jórészt magánkézben lévő területen emiatt rendkívül magasak voltak a telekárak, melynek költségeit a város

³¹ MNL VaVL IV.405.b. 1893 V. 221.

nem akarta vállalni. A kialakult vita miatt a város egy harmadik területet javasolt, melyet azonban az első szemle után el is vetettek a bizottság katona tagjai. A Szombathely délnyugati részén, a Körmendi úttól nyugatra fekvő telek ugyanis szintén túl közel volt a Perinthez, mely itt már a város szennyvizével keveredett. Emellett a terület mérete sem volt megfelelő, valamint a város szegényebb rétegei éltek itt, és kifejezetten „rossz” környéknek számított.

Végül az államépítészeti hivatal képviselője próbált egy kompromisszumos megoldással előállni. Az általa javasolt terület a katonaság által kiszemelt telektől kicsit északabbra feküdt, de ahhoz hasonló tulajdonságokkal. Noha a bizottság katona tagjai készek lettek volna elfogadni, a város szemszögéből éppen a lényegi problémára nem adott megoldást, hiszen a kisajátítási költségek hasonlóan magasak lettek volna.

Az ülésen a vegyes bizottság városi és katona tagjai nem tudtak megegyezni, ezért a döntést végül a hadügyminisztérium hozta meg. A város a maga részéről próbálta ugyan hangsúlyozni az általa felajánlott telek alkalmasságát, kiemelve annak előnyös elhelyezkedését, a gyakorlótérhez való közelségét, a Perint tiszta vizét, valamint a katonaság által kiszemelt telekhez való hasonlatosságát a talajvízszint, a talajviszonyok és a szélviszonyok tekintetében. Sőt, az állatvásártér kisebb kockázattal járt volna, mint a gépgyár és a kórház. Ennek ellenére 1894 januárjában a honvédelmi minisztérium a közös hadügyminisztériummal együtt a katonaság által preferált helyszín mellett döntött, a város által felajánlott telkeket pedig teljesen elvetette. Kelletlenül ugyan, de Szombathely vezetése beletörődött a döntésbe, mivel nem szerette volna kockáztatni a katonaság elvesztését.³²

Összegzés

A laktanyák felépítésére szolgáló telkek kiválasztása az ország más városaiban is hasonló módon történt, mint Szombathelyen. Debrecenben például a Vilmos-huszárok számára 1899-ben felépített lovassági laktanya esetében négy lehetséges építési telket tekintettek meg, míg végül megtalálták a követelményeknek megfelelő területet. A város laktanyái pedig (közös huszárlaktanya, honvéd lovassági laktanya, gyalogsági laktanya) egymástól teljesen eltérő helyszínen kaptak elhelyezést a korszakban.³³ Ehhez hasonlóan Pécsen is a város két teljesen eltérő részén építettek kaszárnnyakat, akárcsak Szombathelyen.³⁴

³² MNL VaVL V.171.a. 62/1894.

³³ Megyeri-Pálffi 2017: 465–466.

³⁴ Pilkhoffer 2003: 142.

A szombathelyi lovassági és gyalogsági laktanya példája megmutatta, hogy az építési telek kiválasztását alapvetően nem az olyan tényezők, mint például a vasút vagy a többi laktanya egymáshoz való közelsége határozta meg, hanem egyrészt a természeti és az épített környezet, másrészt a gyakorlótér lehetséges elhelyezkedése. Sőt, mind a lovassági, mind a gyalogsági laktanya esetében láthattuk, hogy bizonyos szempontból a gyakorlótér prioritást élvezett. Ennek oka alighanem az volt, hogy méretük miatt sokkal nehezebb volt a beszerzésük: sokkal kevesebb, megfelelő terepadottságú, kellő méretű és költségű lehetőség között lehetett válogatni. A lovassági laktanya esetében emellett az is egyértelműen kiderült, hogy a csapattisztek számára a gyakorlótér adottságai fontosabbak voltak, és inkább a laktanya építési telke esetében kötöttek kompromisszumot, ha lehetett. A gyalogsági laktanya esetében pedig már előbb jelölték ki a gyakorlóteret, és ahhoz képest kerestek építési telket. Ettől függetlenül az építési telkeknek továbbra is meg kellett felelnie az útmutatóban lefektetett követelményeknek, melyek elsősorban az egészségügyi szempontoknak voltak alárendelve. Ettől már csak azért sem lehetett eltérni, mivel a terveket a vegyes bizottsági tárgyalásokat követően még a magasabb parancsnokságokon és a minisztériumban is megvizsgálták, ahol ragaszkodtak az előírásokhoz. Erre a vegyes bizottságban ülő csapattiszteknek is tekintettel kellett lenniük, akik közül (legalábbis közvetlenül a reform bevezetését követő időszakban) nem mindenki tette magáévá a minisztérium modern egészségügyi szempontjait. Az már egy másik és külön kutatást igénylő kérdés, hogy magánál a kivitelezésnél mennyire vették szigorúan ezeket az elveket, és mennyire volt megengedő az átvételnél a vegyes bizottság. A lovassági laktanya esete ugyanis arra utal, hogy ebben a tekintetben komolyabb problémák is előfordulhattak, melyek felszínre kerülésekor a javításuk nem volt elkerülhető.

Az építési telek hadsereg által támasztott kritériumai az építető számára jelentették a legnagyobb kihívást, aki mindent a várható költségeknek rendelt alá, annál is inkább, mivel a kincstári térítések jellemzően az építkezésre felvett kölcsön törlesztőrészleteinek körülbelül kétharmadát fedezték, a többit önerőből kellett előteremtenie. A városi vagy megyei önkormányzatok kiszolgáltatottságát jelzi, hogy egyrészt vita esetében a döntést a honvédelmi vagy hadügyminisztérium hozta meg, mely nyilvánvalóan a vegyes bizottság katona tagjainak a véleményét részesítette előnyben, másrészt megegyezés híján kockáztatta a beruházás elvesztését. A korban ugyanis a katonaság elszállásolásáért sorban álltak a városok az azzal járó közvetett gazdasági (például fogyasztás, lakáspiac) és társadalmi előnyök miatt, így megegyezés hiányában a hadsereg könnyen találhatott alternatív helyszínt. Vas vármegyében például Kőszeg mind a lovassági, mind a gyalogsági laktanya esetében jelezte, hogy szívesen látná falai között a katonaságot.

Végezetül még egy érdekes és fontos körülményt érdemes megemlíteni. Ha ugyanis egy településen az építető nem a város, hanem például a vármegye volt, mint a szombathelyi lovassági laktanya esetében, akkor a vegyes bizottságban is az ő képviselőik ültek, vagyis egy ilyen nagy horderejű beruházásba magának a városvezetésnek igazából nem is volt beleszólása. A döntéshozatalra legfeljebb közvetett módon, esetleg a törvényhatósági bizottság közgyűlésében ülő szombathelyi képviselőkön vagy informális kapcsolatokon keresztül lehetett befolyása.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára (MNL VaVL)

IV.403.a. – Vas vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei

IV.405.b. – Alispáni Iratok, közigazgatási iratok

V.171.a. – Szombathely város képviselőtestületeinek jegyzőkönyvei

Dunántúl, 1893

Vasvármegye, 1892

Utasítás 1879: Utasítás a közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszámolásáról szóló 1879-ik évi XXXVI. törvénycikk végrehajtása tárgyában (1. melléklet a 3612/eln. számú rendelethez). *Rendeleti Közlöny* (6.) 20. I–XLV.

Útmutatás 1879: *Útmutatás az újonnan építendő laktanyák tervezésére a fennálló vagy átalakítandó épületek megbírálásának elveire vonatkozó függelékkel együtt*. Budapest.

Útmutatás 1896: *Útmutatás az újonnan építendő laktanyák tervezésére*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Beluszky Pál 2014: „Százablakos nagy kaszárnya, ezer honvéd benne...” Garnizonvárosok a dualizmus korában. In: Gál András – Kókai Sándor (szerk.): *Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára*. Nyíregyháza–Szerencs, 119–128.

Borovszky Samu – Sziklay János (főszerk.) 1898: *Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye*. Budapest.

Douet, James 1998: *British Barracks 1600–1914. Their Architecture and Role in Society*. London.

- Gruber, Franz von 1873: Die Anforderungen der Militär-Gesundheitspflege an den Casernbau. *Organ des Wiener militär-wissenschaftliches Vereines*. (7.) 171–248.
- Janski, Ludwig 1874: *Studie über die Bequartierungs-Reform des kaiserlich königlichen Heeres*. Wien.
- Képviselőházi irományok 1879: Az 1878–1881. évi országgyűlés képviselőházának irományai. VIII. kötet. Budapest.
- Kuncz Adolf 1880: *Szombathely–Savaria rend. tanácsú város monográfiája*. Szombathely.
- Maróty Katalin 2019: A laktanyaépítések néhány kérdése a dualizmus korában – építészeti pályázatok. *Hadtörténelmi Közlemények* (132.) 3. 593–622.
- Megyeri-Pálfi Zoltán 2017: Kaszárnnyától a Campusig. A Kassai úti laktanya rövid története. *Debreceni Szemle* (25.) 4. 464–479.
- Melega Miklós 2012: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely.
- Pilkhoffer Mónika 2003: A Krajczáros és a Frigyes laktanyák építéstörténete. In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): *A Madas József Emlékkonferencia válogatott előadásai*. Pécs, 139–156.
- Tangl Balázs 2014a: Katonaság szerepe Kőszeg város fejlődésében 1867 és 1889 között. *Korall* (15.) 55. 123–149.
- Tangl Balázs 2014b: A cs. kir. hadsereg elhelyezésének kérdése Vas vármegyében (1867–1879). *Vasi Szemle* (68.) 4. 411–425.
- Tangl Balázs 2015: Szombathely, katonaváros. Katonai létesítmények és katonai alakulatok Szombathelyen a dualizmus korában. *Vasi Szemle* (69.) 3. 317–334.
- Vidos Géza 1942: Kőszeg város helyőrségei, 1681–1912. *Dunántúli Szemle* (9.) 7–8. 251–268.

VI. ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS KÖRNYEZETÁTALAKÍTÁS

Hajnal István

Épített környezetünk története A magyar szocialista textilipar ingatlanberuházásai

History of Our Built Environment: Real Estate Investments of the Hungarian Socialist Textile Industry

We can learn a lot from our past for our future. This is also true for specialized fields such as property development. The roots of the modern profession can be found in the long past, but they can also be found in the semi-prehistory of the socialist period. The opportunities for real estate development have always been determined by the current social and political context and, above all, by the end user of the real estate product. In this article, we present an example of industrialization that can provide lessons for participants and decision-makers involved in real estate development in today's real estate market, as well as for the wider public who are interested in the real estate market.

The article deals with the real estate investments of the Hungarian textile industry during the socialist period and presents the fate of significant properties through four case studies. The imprint of the development of the light industry, dictated by higher policy, can be seen in the abandoned, partly recycled real estate assets.

Bevezetés

Az építésztársadalom egy kevésbé ismert, hazánkban kevésbé művelt tudományág, amely azonban nagyon hatékony eszköz lehet az ingatlanfejlesztő szakember kezében. Ez a diszciplína az építészeti tér humán központú tudományának kereteit teremti meg. Szociológiai értelemben a városképre nem lehet pusztán a fejlesztésben közreműködő szakemberek munkájának eredményeként tekinteni – állítja Tamáska Máté. Nemzetközi hivatkozásokat felhasználva így összegez: „A városkép a városlakók szándékainak az összessége.”¹ Másképpen is megfogal-

¹ Tamáska 2022: 22.

mazza ugyanott: A fizikai környezet nem háttere, tükre, lenyomata, hanem része a társadalmi cselekvésnek. Ingatlanfejlesztőként újra meg újra állítjuk, hogy az ingatlanfejlesztést a végfelhasználók akarata, elvárása (általánosabban, a piac igénye) indítja be; a Tamáska-féle szociológiai megközelítés egy ennél még nagyobb, átfogó koncepciót rajzol az építési beruházás, az infrastruktúra- és városfejlesztés köré.

Tamáska építésztársadalmi szociológiáját Hajnal Istvántól eredezteti: Hajnal a társadalomalakító „formákat” korallvázhoz hasonlította, amelyben az élőlények a környezet adottságai között élnek mindennapjaikat, és fejlesztik-bővítik-alakítják saját, ősrög, nagyrészt felhagyott élőhelyüket. „Minden lakóhely más és más igazodásra készítet, sajátos természeti tényei a foglalatosság sajátos formáinak, módszereinek a kiképzésére. Az évről-évre, generációról generációra itt bajlódó ember, minden szokott napirendjével és mozdulatával, az anyaggal elbánás módszereivel szilárd képletként szerepel a közösségben.”² Az ingatlanfejlesztő részese, eszköze a környezet alakításának, amely lenyomatát adja a társadalomnak. Ismét Hajnalt idézve: „A településnek a természetes környezetre rávéssett formája a társadalom-struktúrájának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója.”³

A szocializmus időszaka és az abban történt ipari ingatlanfejlesztések vizsgálata alkalmas arra, hogy Tamáska előbbi tézisét igazoljuk. A magyarországi textilipar példája pedig jól bemutatja az ipari ingatlanportfólió létrejöttének, fennállásának és pusztulásának – illetve potenciális újjáéledésének – folyamatát.

Épített környezetünk fejlesztésének történetében egy még csak részlegesen feltárt periódus a magyarországi szocializmus időszaka. Míg a korabeli lakáspolitikáról és lakásépítésekről nagy számban készültek átfogó és részletes tanulmányok mind az akkori időszakban,⁴ mind a közelmúltban,⁵ az ipari ingatlanok szegmensének története feltáratlan. Kétségtelen, hogy eléggé jól ismerjük a korban keletkezett épületeket, azok kivitelezőit,⁶ szerkezeteit, építészetét; ez utóbbiról a közelmúltban jelent meg Haba Péter átfogó munkája.⁷ Ugyanakkor feltáratlanok az akkori ingatlanberuházások motívumai, a mögöttük lévő döntési mechanizmus – és ugyanígy, az ipari ingatlanok felhagyásának, a barnamezők létrejöttének folyamatai is nagyrészt ismeretlenek.

² Hajnal 1939: 151.

³ Hajnal 1939: 139.

⁴ Pl. Szelényi–Konrád 1969; Hegedűs–Tosics 1982; Koncz 1982; Vajda–Zelenay 1984.

⁵ Pl. Balázs–Hajnal 1994; Keller 2017; Keller 2019; Balogh–Ebner 2023.; Kovács, 2024.

⁶ Hajós–Kreszán–Burkovits (szerk.) 2005.

⁷ Haba 2018.

Ezen bevezető gondolatok után a tanulmány a következő fejezetekre tagolódik: az első fejezet arról szól, hogy a szocializmus ingatlanfejlesztése milyen általános örökséget hagyott a mai ingatlanpiacra. A második fejezetben a textilipar fejlődésének és összeomlásának története kerül bemutatásra, és ebben a keretben, a harmadik fejezetben négy esettanulmány illusztrálja a textilipari ingatlanok sorának mai lenyomatát épített környezetünk korallvázában.

A szocializmus öröksége az ingatlanszektorban

Állításunk az, hogy számos olyan sajátosságot örököltünk a szocializmusból, amelyek hosszú távon alakították és alakítani fogják a jelenlegi magyarországi ingatlanpiacot.⁸

Ahogy a korall építi a vázát, és a formákat hol megtölti étellel, hol üresen hagyja azokat, ugyanúgy történt az ingatlanszektor fejlődése is a szocializmus éve alatt. Mit hagyott ránk ez az időszak? Elsősorban a látható fizikai vázat, az épített környezetünket. Az országos és a helyi területrendezési tervek ebből az időszakból származnak, amikor lényegesen átalakították a külterületek és belterületek telekstruktúrájának évszázadok alatt kialakult finom hálóját. A ma ismert épületállomány jelentős része, mintegy negyven százaléka a szocializmus éve alatt épült, de az átépítések, a felújítások, illetve az elmaradt karbantartás a mai létesítményeink többségén érdemi nyomot hagytak. A fokozott iparosítás időszakában rengeteg olyan épület is megépült, amelyet mára felhagytak, és úgynevezett „barnamező” vagy „rozsdadozvet” maradt utána. Ilyen üresen hagyott korallvázalemegek a szovjet és a magyar laktanyák épületegyüttesei, a kiürített TSZ-létesítmények, nagyvállalatok irodaházai, és még sorolhatnánk a példákat.

De a formák korallváza nemcsak a minket körülvevő épített környezetben, hanem az ingatlanpiaci metódusokban is fennmaradt. A most már szélesebb körben is felismert „lakhatási szegénység” gyökerei, a különböző lakáspiaci beavatkozások állandóan változó kormányzati politikái ugyanúgy a szocializmus időszakába nyúlnak vissza, mint az ingatlanüzemeltetés „IKV”-s módszertana.⁹ Az időszak formálta a városlakók tudatát, és képzetként bevésozott, megmaradt a „HELY” értékítélete. Ezt a vázát, a formák vázát az emberek és a szakemberek építik, és az

⁸ Az itt közölt gondolatok a szerző készülő, „Ingatlanfejlesztés a szocializmusban” munkacímű könyvének kéziratából származnak.

⁹ Az IKV az Ingatlankezelő Vállalat köznyelvi rövidítése és általánosítása. A szocializmusban a lakossági ingatlanok működtetése ezeknek a sokszor kritizált szervezeteknek a feladata volt.

is állítható, hogy az egyes ingatlanpiaci szakmák tudásanyaga, attitűdje is erre a korszakra nyúlik vissza. Ilyen, a szocializmusból hozott attitűddel él a beruházó, amikor a környezetet féltő civil mozgalmakat ellenségként kezeli, de ilyen az építész „népnevelő” hozzáállása vagy az ingatlanközvetítő „simlissége” is.

A nyugati ingatlanpiacon a fejlesztő az ingatlanpiac motorja, szisztematikusan vizsgálja az üzleti lehetőségeket, és más fejlesztőkkel versengve feltárja a számára érdekes, gazdaságosan megvalósítható, a piacon értékesíthető építési lehetőségeket. A nyugati típusú ingatlanfejlesztő nagy piacismerettel rendelkezik mind a keresleti, mind a kínálati oldalon, rutinszerű és fokozatosan elmélyülő elemzéssel tárja fel a projekt megvalósíthatóságát. A szocializmusban ez a szereplő nem létezett, a tervutasításos rendszerben az igény központi meghatározása alapján jelölték ki az építési projekteket. Kétségtelen, hogy a bürokrácián belül harc zajlott az erőforrásokért és a beruházásokért, bizonyos megszorításokkal ezt a harcot akár egyfajta ingatlanfejlesztési projekt-előkészítésnek is lehetne értelmezni.

A hazai textilipar fejlődésének és összeomlásának rövid áttekintése

A magyar textilipar története a monarchia iparosodásával, a mezőgazdasági nagyhatalom iparivá válásának átalakulásával indult be. Ehhez többek között sváb, morva ipari, hozzáértő munkásságot telepítettek a Magyar Királyság területére. Óbudán alakult ki a textilkikészítő-ipar egyik fellegvára, Solymáron, Pilisvörösváron és környékén épültek meg ezeknek a gyáraknak a munkástelepei.¹⁰ Szaktudás, ipari kultúra érkezett a betelepülő németekkel. A textilipari szlengben ezeket a szakmunkásokat hívták „Dunai sváboknak”, esetleg a „Tótoknak”.

Kisebb-nagyobb vállalkozások, családi cégek építették fokozatosan az iparágat, egyikük-másikuk hamarosan megkerülhetetlen tényezővé növekedett. Családi vállalatokból nagyvállalatok nőttek ki, ilyen volt például a Goldberger vagy a Sptizer Gerzson – Magyar Pamutipar Rt.¹¹ A kisebb cégekből kialakultak a vertikális vállalatok, amelyekben egyesült a textilipar összes ágazata, a fonás–szövés–kikészítés–konfekcionálás vertikuma. Ezek a vállalatok az 1930-as évektől intenzíven beruháztak, egyre nagyobb és nagyobb területeken egyre nagyobb épületállományt hoztak létre. Óbudán (a termeléshez feltétlenül szükséges vízbázisra alapozva) a pamutipart a Goldberger Textilnyomógyár, a Pamutkikészítőgyár és

¹⁰ Geszler 1986: 32–34.

¹¹ Geszler 1976: 21.

a Textilfestőgyár képviselte, a selyemiparból a Selyemkikészítőgyár, a leniparból a Csillaghegyi Lenárugyár (később Szövőgyár), a kötőiparból az Óbudai, majd a Budapesti Harisnyagyár foglalt el egyre nagyobb területeket.¹²

A gyárak államosítása után a szovjet birodalom és a KGST-országok felosztották az ipari és mezőgazdasági termelést, ez a szakosítás jelentős változást okozott a gyártott termékek mennyiségében és a termékszerkezetben. A birodalmi logika központosított jóléti intézkedésre utasította a tagokat: kiadták az „ukázt”, hogy legyen 300 millió jól öltözött szocialista nő!¹³ Ehhez koordinált és központosított termelés kellett, mind „birodalmi”, mind pedig országos szinten. A Szovjetunió könnyűipari döntéshozóinak persze maguk felé hajlott a keze: bár nem úgy hívták, de nekünk csak „bérmunka” jutott, a nagy testvérnek gyáraink bedolgoztak. A Szovjetunió déli köztársaságaiban (Üzbegisztán, Azerbajdzsán, Tádzsikisztán) megtermelt gyapotból Magyarországon hatalmas volumenben készült nyomott méteráru és konfekcionált készruha. Ezek a termékek részben a Szovjetunióba, kisebb részben az NDK-ba kerültek vissza, hogy a keleti blokk teljesítse a lakossági jóléti intézkedést, ellássa az embereket modern textilipari termékekkel. A fokozott termelési elvárás eredményeként történt meg a régi textilipari épületegyüttesek „fejlesztése”, illetve jöttek létre jelentős zöldmezős beruházások.

A textilipart a központi hatalom újra meg újra átszervezte, a 60-as évektől megavállalatokat hozott létre, olyanokat, mint például a Budaprint. Ez a szocialista nagyvállalat több, évtizedek alatt kifejlődött magánvállalkozás kultúráját próbálta meg egybeolvasztani, csak részleges sikerrel. A vállalat az országos textilipari termelés 30%-át produkálta. A Budaprint termelésének megoszlása a 80-as években a következő volt:

- 50% méteráruexport a Szovjetunióba irányult;
- 25% továbbításra került a hazai a konfekcióiparba, a késztermék nagyrészt a Szovjetunióba került;
- 25% késztermék készült, amelyet világszerte további 100 országba exportáltak.¹⁴

A nagyvállalat célja a volumen növelése volt, a napi tapasztalat szerint, ha a tervezett mennyiséget legyártották, azután már „a minőség és határidő szabad változók voltak”.¹⁵

¹² Lázár 2012.

¹³ Interjú Moskovits Lászlóval, 2023.

¹⁴ Geszler 1986: 90–115.

¹⁵ Interjú Moskovits Lászlóval, 2023.

A központi tervezés prófétájának, az Anyag- és Árhivatal elnökének, Csikós-Nagy Bélának az 1971-ben megjelent műve¹⁶ behatóan foglalkozik a lakossági fogyasztás szerkezetével. Állítása szerint az életszínvonal emelkedésével a vegyes iparcikkek fogyasztása folyamatosan nőtt. Becslések szerint a külföldre utazók által, illetve a külföldiektől¹⁷ vásárolt textiliák volumene elérhette a belföldi forrásból beszerzett ruházati cikkek értékének 15–20 százalékát, és ez a jelenség növekvő tendenciát mutatott.¹⁸ Ez ellen a károsnak értékelt jelenség ellen is növelni kellett a hazai termelés volumenét.

A ruházati fogyasztás egyébként 1968-ban az 1938-as fogyasztás 177 százaléka volt, a konfekcióipari termékek fogyasztása megnyolcszorozódott! Csikós-Nagy ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Magyarországon a ruházati termékek, különösen a pamutáruk rendkívül drágák. Ennek oka a hatósági ár központi szabályozási mechanizmusában keresendő, a különböző textilipari termékek fogyasztói árát 35 százaléktól 71 százalékgig terjedő mértékben, felfelé eltérítették. Kivételt képeztek a konfekciótermékek, ahol egyes árucikkeket éppen csökkentett, akár 55 százalékkal redukált áron értékesítettek a kiskereskedelemben.¹⁹ A központi ár-szabályozás által a hatalom beavatkozott a folyamatokba, de messzemenően szem előtt tartotta a KGST által diktált kiszállítási elvárásokat.

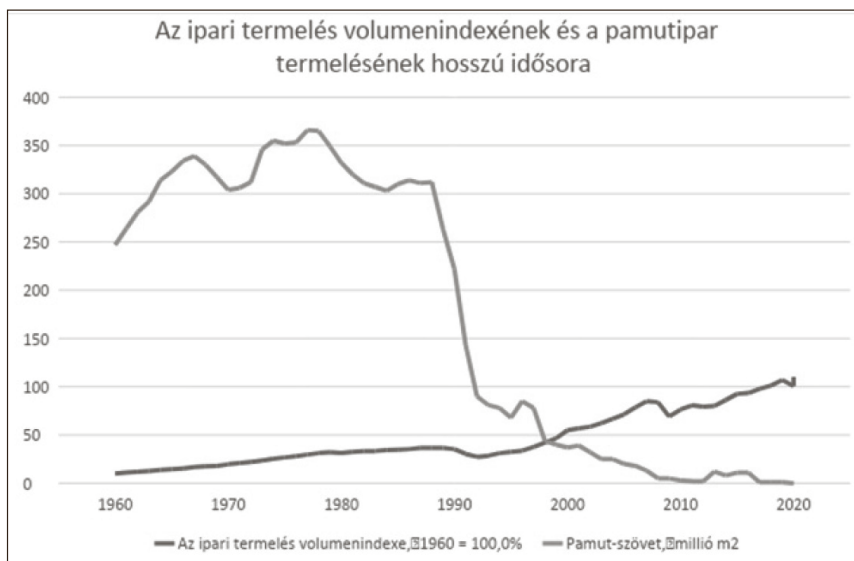
A nagypolitikai igények határozták meg a fogyasztást, a termelést és így végső soron a szegmensben történő ingatlanberuházásokat is. Ezek a fejlesztések felhasználták az elődök ingatlanjait, épületeit. A régi telephelyekhez a hatvanas évekig alig nyúltak hozzá, csak a háborús károkat javították ki. A hetvenes évek beruházásai is inkább a toldozás-foltozás jegyében teltek, megerősítettek födémeket, összekapcsoltak épületeket, a telephelyeken belül egy-egy új csarnok, szín létesült – és persze építettek az időszakban vállalati irodaházakat, jóléti létesítményeket is.

¹⁶ Csikós-Nagy 1971.

¹⁷ Vajon kik lehettek az Árhivatal elnöke által is látott magánkereskedők?

¹⁸ Csikós-Nagy 1971: 111.

¹⁹ Csikós-Nagy 1971: 131.

1. ábra. Az ipari termelés volumenindexének és a pamutipar termelésének hosszú időszora

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

Az 1. ábra az ipari termelés volumenindexét hasonlítja össze a textilipar teljesítményének alakulásával. A grafikon jól mutatja a hatvanas években kezdődő felfutást, az egyes technológiai újítások teljesítménynövelő hatását, majd a 90-es évek legelején a szinte azonnali összeomlást.

A KGST összeomlásával a központosított textilipar is kivérzett, a teljes magyar textilipar gyakorlatilag két hónap alatt összeomlott. Ennek romjain, a barnamezőkön (újkori szóval a rozsdaövezetekben) a mai épített környezetünk értékes új alkotásai nőttek ki, de számtalan ingatlan újrahasznosításra, revitalizálásra vár.

Négy esettanulmány

Hogyan látjuk ma a szocialista korszakban épített környezetünk korallvázát? A szocialista textilgyártás négy kiemelt telephelye négy különböző fázist mutat. Ezek együttes elemzésével szándékozzuk bemutatni a szocializmus ingatlanfejlesztésének hagyatékát. Példáink a „jó”-tól a „szomorú”-ig terjednek; ezek illusztrációként szolgálnak a konklúzióhoz. Az első három példa Óbudáról, a hazai textilipar fellegrárból származik, a negyediket vidékről, Bajáról mutatjuk be.

Mint fent kitértünk rá, az 1990-es évekig Óbudán nagy, élő hagyományai voltak a textiliparnak. A pamutipart a Goldberger Textilnyomógyár, a Pamutkikészítőgyár és a Textilfestőgyár képviselte, a selyemiparból a Selyemkikészítőgyár, a leniparból a Csillaghegyi Lenárugyár (később Szövőgyár), a kötőiparból az Óbudai, majd Budapesti Harisnyagyár működött a III. kerületben.²⁰

I. Pamutkikészítő, Budapest, III. kerület, Lajos utca

A Pamutkikészítő vizsgált Lajos utcai telephelye Sptizer Gerzson vállalkozásából nőtte ki magát. Az alapokat a mai Lajos utca 102/b sz. alatti, 1826-ban Spitzer Gerzson által alapított kékfestő-manufaktúra jelentette. A műhely fejlődött, azonban az 1838-as dunai árvíz szinte elpusztította a vállalkozást. Az újjáépítés és a termelés felfutása után, egy 1855-ös tűzvész miatt a leégett üzemmel szembeni telkeken építette fel Spitzer Gerzson új, emeletes gyárépületét.²¹ A gyár szervesen növekedett, tulajdonosváltás tulajdonosváltást követett, majd a szocialista időszakban átszervezések sora alakította a telephely életét. A kilencvenes években pedig, mint írtuk, bekövetkezett az elkerülhetetlen összeomlás.²²

A volt Pamutkikészítő területén 2000-től kezdődően egy nagy ingatlanfejlesztés, a „Sun Palace” néven bevezetett lakópark valósult meg. A fejlesztési területet az Árpád fejedelem útja, a Nagyszombat utca és a Lajos utca határolja, a névadó Textilgyár utcán, a tömb északi részén a vállalat egykori (felújított) irodaháza és egy beépítetlen telek található. A felhagyott textilgyárat a kétezres évek elején, az akkoriban a hazai ingatlanpiacon igen aktív Engel cégcsoport szerezte meg (ebben a befektetésben együttműködve a Heitmann nemzetközi ingatlanbefektetővel). Az Engel az egyik úttörője és jelentős haszonélvezője volt az akkori lakáspiaci felfutásnak, az izraeli háttérű cég és annak tulajdonosa nagy fantáziát látott a magyarországi lakásfejlesztésben.²³ A tervezés 2002-ben kezdődött, a PR- és értékesítési kampányt 2004-ben indították be. A tervezett 550 lakásos lépték az akkori budapesti piacon kiemelkedően nagynak, a lakások árazása (290–480 ezer Ft/m²) csábítónak tűnt.²⁴ A hatóságok kötelezték a fejlesztőt az ipari emlék felidézésére, ennek köszönhetően az

²⁰ Budapest III. Kerület Óbuda-Békásmegyer integrált településfejlesztési stratégiája. Megalapozó vizsgálat – Helyzetfeltárás. 2021. április. Budapest Főváros III. kerület, Óbuda-Békásmegyer Önkormányzat Képviselőtestületének 813/2021. (IX.30.) számú határozatával elfogadott verzió.

²¹ Geszler 1976: 25–43.

²² Lázár 2012.

²³ Mester 2004.

²⁴ R. Kovács 2003.

Árpád úti és a Nagyszombat utcai homlokzatokat kulisszaként megtartották. Ezt a megoldást volt, aki kritizálta, volt, aki örömmel üdvözölte mint értékmentést. Az értékesítési stratégiát is erre a történeti múltra építették: loftlakásokat hirdettek a volt Goldberger-gyár (sic!) területén. Igazság szerint a két ütemben elkészült 570 lakásból csak egy tucat volt „loft” (vagyis nagy belmagasságú, ipari ingatlanból átalakított designlakás), de az értékesítés nagyon jól haladt, és a projekt kimondottan sikeres vállalkozás volt. Nem úgy az Engel csoport: a következő nagy beruházásukat Győrben tervezték, a 2008-as válság megroppantotta a nemzetközi cég ingatlanfejlesztési üzletágát, és 2010-ben lényegében kivonultak az országból.²⁵ Akárhogy is, a projekt megvalósult, az épületben lévő lakások újra és újra megjelennek az ingatlanpiacon, a földszinti üzlethelyiségek (étterem, fitness) nagy népszerűségnek örvendenek. A rekonstruált, megőrzött homlokzat a mindennapi használóknak megidézi a letűnt textilipari hőkorszak emlékét.

II. A Goldberger gyár óbudai területének mai hasznosítása

A másik klasszikus textilgyár Óbudán a Goldberger gyár. Majdnem kéthektáros telkét a Lajos utca–Perc utca–Pacsirtamező utca határolja, jelenleg az egykori gyári telephelyen keresztül megnyitották az egykori üzemi utat (Fényes Adolf utca). A gyár és a telephely történetét múzeum mutatja be az egyik volt gyáépület földszintjén (Óbudai Múzeum – Goldberger Textilipari Gyűjteménye, Budapest, III. Lajos utca 136–138.). A gyár alapítására 1784-ben került sor. Az egykori kékfestőműhelyből szervesen fejlődött a teljes telektömböt elfoglaló vertikális, nemzetközi tekintélynek örvendő gyár.²⁶ Viharos évtizedek és szakmai sikerek után ez a gyáregység is beszüntette működését. Véglegesen 1997-ben fejeződött be az üzemi tevékenység. Azóta csak helyzetelemzések és stratégiák készülnek, íme néhány szemelvény ezekből.

„Goldberger gyár (Lajos u 136., hrsz: 19916/13). Eredeti funkció: kékfestés, textilgyár, 1997-ben megszűnt a gyártási tevékenység. Jelenlegi használat: többnyire használaton kívüli, 1999-től részben múzeum, a többi részén irodaházként üzemel, vannak bérlői a területnek. Tulajdonjogi visszasságok ismeretek itt, az ingatlan határ rendezetlensége miatt, amely nehézséget okoz a telek hasznosításában.”²⁷

²⁵ Körtvélyesi 2012.

²⁶ Geszler 1986.

²⁷ Barnamezős területek fejlesztése. Tematikus fejlesztési program. 2014. április 14. Megbízó: Budapest Főváros Önkormányzata. 121.

„Hosszú távú cél, hogy az egykori Goldberger Textilgyár területe ismét jelentős hozzáadott értéket termelő és munkahelyeket teremtő tudás-intenzív ágazatnak, valamint korszerű lakásoknak adjon helyet, valamint az 1,8 ha meghaladó, lakosságtól teljesen elzárt területen zöldfelület létesüljön, gyalogos átjárhatósága kialakuljon. Ezen megújulásnak az egyik fő akadálya a szétaprózódott tulajdonosi struktúra. Ezért a hosszú távú cél elérésének érdekében első lépésben a tulajdonviszonyok rendezésének kell megtörténnie. A projekt helyszínének szomszédságában társadalmi és ezzel összefüggő fizikai-környezeti értelemben kritikus helyzetű terület található, amely szegregációval veszélyeztetett krízisterületté válhat.”²⁸

És nem utolsósorban: „A projekt a III. Kerületben lévő Óbudai Egyetemmel (Rejtő Sándor Könnyűipari és Környezetmérnöki Kar) és a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemmel (Textiltervezőkkel) együttműködve egy olyan, a terület múltjában gyökeredző, innovatív, modern és magasabb hozzáadott értékű textilipari központot hozna létre. A Duna part és a belső Óbudai területek közötti átjárhatóság növelése érdekében, valamint az »Óbudai Promenád« folytatásaként magas építészeti és tájépítészeti minőségű köz- és zöldfelület kerül kialakításra.”²⁹

Hiába jelent lényeges problémát az elaprózott tulajdonviszonyi helyzet, a gyár területének nagy részét az utóbbi harminc évben szervesen belakta, újra használja a város közössége. A Lajos utca és a Perc utca mentén az irodaházakat felújították (néha van ezekben bérlő, néha nincsen), a Pacsirtamező utca felőli részen kiskereskedelmi egységek nyitottak egyfajta bevásárlóudvart, szebb és romosabb homlokzatok, épületrészek váltják egymást. A helyszínt bejárva egyértelmű, hogy koordinálatlan, a piac vezérelte építkezések, felújítások történtek – a „HELY” valamiféle spontán (?) ingatlanfejlesztést indukált. A gyári belsőségeken azonban megmaradt a lepusztult múlt: üres épületek, közjük ékelődött ideiglenes, esetleges hasznosítási formák várják az újraélesztést.

²⁸ Budapest III. Kerület Óbuda-Békásmegyer integrált településfejlesztési stratégiája. Megalapozó vizsgálat – Helyzetfeltárás. 2021. április. Budapest Főváros III. kerület, Óbuda-Békásmegyer Önkormányzat Képviselőtestületének 813/2021. (IX.30.) számú határozatával elfogadott verzió. 123.

²⁹ Barnamezős területek fejlesztése. Tematikus fejlesztési program. 2014. április 14. Megbízó: Budapest Főváros Önkormányzata. 122.

III. Az Óbudai Harisnyagyár

A mai Bogdáni út és a Ladik utca közötti területen 100 évvel ezelőtt – 1923-ban – kezdtek el több ütemben felépíteni a Budapesti Harisnyagyár elődjét, amely megalapításakor még a Filatorigáti Textilművek nevet viselte. Ez a telek mintegy 2,5 hektár területű, sűrűn (majdnem ötven százalékban) beépített. A legtöbb épületet az 1920-as évek végére felhúzták, de még az 1950-es években is emeltek itt néhány gyári tömböt. A terület 1951-től a Budapesti Harisnyagyár részeként működött. A gyár aranykora az 1970-es években volt, amikor – három műszakban – körülbelül 800-900 embernek adott munkát a létesítmény. Az üzem ekkor körülbelül 80 millió pár harisnyát termelt évente.³⁰ Ezt a gyárat 1994-ben számolták fel.

Idézet a 2021-es helyi Integrált Településfejlesztési Stratégiából:

„Budapesti Harisnyagyár (Bogdáni út 1., hrsz: 19250/6, 19250/8), a tulajdonos: Viking Ingatlanforgalmazó és Hasznosító Zrt., építés éve: 1923-1935. Építészeti értékek: főépület, víztorony, kazánház (helyi védettségre előterjesztve). [...] A terület fejlesztését kezdeményező fejlesztővel az Önkormányzat településrendezési szerződést kötött. A távlati fejlesztési cél intézményi és lakó funkció céljára történő fejlesztés. A tervzet szerint a Promenádnál projekt észak felé ezen a területen keresztül folytatódik majd és halad keresztül, tovább északi irányban, a Duna-part felé. A szerződés szerint a fejlesztő kötelezettsége lesz a Bogdáni út és a Szentendrei út csomópontjának fejlesztése. Jelenleg a fejlesztés megindítása a válság miatt várat magára.”³¹

A területet az ECE német ingatlanfejlesztő szerezte meg a 2000-es évek végén, és egy hatalmas plázát (a budai Árkádot) tervezett itt létrehozni. 2012-ben hozták nyilvánosságra a 140 ezer négyzetméteres pláza tervét, de az építési engedély megszerzését az akkoriban bevezetett „plázastop” lassította le.³² 2019-ben újra felmerült a bevásárlóközpont terve, de a következő válság, a Covid ezt is elsöpörte.³³ Kétségtelen, hogy a jelen időszak már nem kedvező megapláza létrehozására, ezért a fejlesztő is megváltoztatta a tervét, és egy új városközpont koncepciójának

³⁰ Benyó 2023.

³¹ Budapest III. Kerület Óbuda-Békásmegyer integrált településfejlesztési stratégiája. Megalapozó vizsgálat – Helyzetfeltárás. 2021. április. Budapest Főváros III. kerület, Óbuda-Békásmegyer Önkormányzat Képviselőtestületének 813/2021. (IX.30.) számú határozatával elfogadott verzió. 124.

³² Portfolió 2012.

³³ Brand 2019.

a tervezését kezdte el. A tervek szerint egy teljes városnegyedek építenek majd irodákkal, hotellel, éttermekkel és üzletekkel.³⁴

Időközben a tulajdonos-fejlesztő bérbeadásokkal hasznosítja a lepusztult ipari épületegyüttest. 60-70 kisebb vállalkozás bérel helyiségeket a területen: edzőterem, autójavító, műterem, tánciskola. A rossz, nehezen megközelíthető épületeszeket felhagyták, és némi bátorság kell ahhoz, hogy valaki a telephely mélyére egyedül behatoljon. A terület egésze mégis él, működik, és várja, hogy a mindent elsőprő ingatlanfejlesztés meginduljon. A „HELY” ezt predesztinálja, és ha nem is a budai Árkád nagyvonalú bevásárlóközpont valósul meg, de a szomszédos (és hasonló történettel rendelkező) „Waterfront City” lakófejlesztéshez hasonló projekt bizonyosan megépül majd. Az, hogy az új fejlesztés mennyiben idézi meg a textilipari múltat, az építési előkészítési folyamat szereplőin, a fejlesztőn, a tervezőn, az engedélyező hatóságokon fog múlni. Ami kétségtelen: a területnek új funkciója lesz, a városi térhasználat, az átalakuló városszövet itt már nem fogadna el egy könnyűipari létesítményt.

IV. Bajai Textilgyár

A negyedik eset a szomorú példázat: hogyan üresedtek ki és maradtak parlagon jobb sorsra érdemes textilgyári területek. A példa vizsgálatához már vidékre kellett utazni, szerencsére a fővárosban ennyire szélsőséges esetet már nem találni.

A Bajai Textilgyár elődje, a Bácskai Gyapjúárugyár Részvénytársaság „Grauug Ármin és fiai” néven már az I. világháború előtt kis létszámmal, kezdetleges, szegényes felszereléssel működött.³⁵ 1917-ben kezdődött meg a vállalkozás gyárrá alakulása, a Duna-parti telephely belakása. A céget 1925-ben részvénytársasággá formálták, először Bajai Posztó és Takarógyár, majd később Mechanikai Szövőgyár néven. Ezt a második világháború előtt a hadigazdaság miatt is prosperáló vállalkozást államosították, és lett belőle a Könnyűipari Minisztérium alapításában Bajai Szövetgyár Nemzeti Vállalat 1948-ban.³⁶ Itt ekkoriban mintegy 1000 fő dolgozott. A kapacitásokat 1962-től új építkezésekkel, csarnokokkal, szociális létesítményekkel bővítették, új területeket vettek igénybe a Duna felőli oldalon, sőt a korábbi vágóhíd épületeit is átalakították a textilgyártás számára.³⁷ Az államosítás kori százezer négyzetméteres készáru-termelés 1975-re negyvenszeresére,

³⁴ [N. N.] 2020: *Pláza helyett új városközpont épül Óbudán*. Realista.Hu.

³⁵ Faludi 1975: 9.

³⁶ Horváth 2020.

³⁷ Faludi 1975: 69.

1979-re nyolcvanszorosára nőtt. A vállalat több külső telephellyel is rendelkezett, a dolgozók számára üdülőket és más jóléti létesítményeket építettek. A válságjelek 1985 körül mutatkoztak először, a leépítések 1989-ben kezdődtek el, a gyár különböző érdekeltségekre tagolása és privatizációja 1993-ban történt meg. Az ingatlan ezen részére egy amerikai érdekeltség, a Duna Kötöttárugyár telepedett be, és pár éven keresztül pólók gyártásával sikeresen versenyzett az ázsiai vetélytársaival.³⁸

A hajdani gyár területe 2,2 hektár, a Bajára bevezető főút (Bajcsy-Zsilinszky út) és a Duna menti kerékpárút között helyezkedik el. A területen a textilipari gyártás 2007-ben ért teljesen véget, azután hosszadalmas felszámolási eljárás indult meg, amelynek során építés, fenntartás nem történt, néhány omladozó, régi épületet viszont lebontottak. A telek gondozatlan, a romok között utat tört magának a természet, invazív fák és bokrok, sitthalmok látványa uralja a képet. A telek jobb sorsra érdemes, elhelyezkedése okán új városi funkcióknak adhatna otthont. 2024 márciusában, huszonvalahány évvel az ipari hasznosítás érdemi megszűnése után, már halvány jelei mutatkoznak a részleges újraélesztésnek; úgy látszik, hogy egyes homlokzatok felújításra kerülnek, a régi irodaépületeket használatba fogják venni.

Összegzés

Ez a textilipari példasor adalékot szolgáltat a barnamezők hasznosításához. A barnamezős fejlesztések megújítják az épített környezetet, megváltoztatják a forgalom összetételét, lehetőséget adnak új zöldfelületek kialakítására, felszámolják a szennyező ipari tevékenységek hagyatékát.³⁹ Kiemelt programok írják elő az ilyen jellegű az ingatlanvagyon hasznosításának elsődlegességét. Csak Budapesten 3293 barnamezőnek minősített telket tartanak nyilván, összesen 2787 hektár területtel.⁴⁰ Ez a nagyságrend sok-sok évre elegendő fejlesztési tartalékot kínál új városi funkciók számára. Ugyanakkor a városhasználók számára nem mindegyik „HELY” értékes. Amelyik telek kedvező volt a textilipari funkció számára, azt nem feltétlenül lehet mai tartalommal megtölteni. Az ingatlanfejlesztés piaci logikája szerint csak azoknak a területeknek a hasznosítására kerül sor, amelyekhez fizetőképes végfelhasználót (lakót, bérlőt) lehet találni.

³⁸ Horváth 2020.

³⁹ Lepel 2006.

⁴⁰ Barnamezős és belvárosi használaton kívüli területek Budapesten. A kataszter adatállományának frissítése és üzemeltetése. 9.

Négy konkrét példát is láthattunk arra, ahogyan a textilgyártás hagyatékának korallvázát belakja a társadalom. Az újraformálás, az életre keltés hol több, hol kevesebb sikerrel ment végbe. Az újraélesztés eseteiben a textilipari múlt megjelenik, de átlényegül; a városlakók aktuális szándéka változtatja, formálja a városi teret. És vannak maradványok, zárványok, ahol a koralltest üresen maradt, meghagyva a történeti kor teljes lenyomatát – egyelőre nincsen alkotó szándék, nincsen igény az újabb hasznosításra.

Tanuljunk a tegnaptól: a csúcsra járatott, nagypolitikai döntésektől függő ipar ingatlanpiaci lenyomata, üres, vagy új tartalommal megtöltött korallváza velünk marad – talán örökre.

Források

- Barnamezős és belvárosi használaton kívüli területek Budapesten. A kataszter adatállományának frissítése és üzemeltetése. A katasztert a BFVT Kft. készítette a Főpolgármesteri Hivatal megbízásából a 76/2016. (I. 27.) Főv. Kgy. határozat alapján. A kataszter tájékoztató jellegű szakmai dokumentum. 2022. december. Online dokumentum: https://archiv.budapest.hu/Documents/Varostervezesi_Foosztaly/Barnamezos_teruletek_katasztere/Methodika.pdf – utolsó letöltés 2024. július 18.
- Barnamezős területek fejlesztése. Tematikus fejlesztési program. 2014. április 14. Megbízó: Budapest Főváros Önkormányzata. Online dokumentum: https://archiv.budapest.hu/Documents/Varosepitesi%20Foosztaly/Barnamezo_TFP.pdf – utolsó letöltés 2024. július 17.
- Budapest III. Kerület Óbuda-Békásmegyer integrált településfejlesztési stratégiája. Megalapozó vizsgálat – Helyzetfeltárás. 2021. április. Budapest Főváros III. kerület, Óbuda-Békásmegyer Önkormányzat Képviselőtestületének 813/2021. (IX.30.) számú határozatával elfogadott verzió. Online dokumentum: <https://obuda.hu/wp-content/uploads/2023/02/Integralt-Telepulesfejlesztési-Strategia.pdf> – utolsó letöltés 2024. július 17.
- Interjú Moskovits Lászlóval, a Budapesti volt igazgatójával a hazai textilipar történetéről. Készítette a szerző 2023. május 7-én.

Hivatkozott irodalom

- [N. N.] 2020: *Pláza helyett új városközpont épül Óbudán*. Realista.Hu. <https://realistaingatlan.com/kereskedelmi/obudan-uj-varoskozpont-epul-a-plaza-helyett> – utolsó letöltés 2024. május 31.
- Balázs János – Hajnal István 1994: *Ingatlanvagyon, lakáspolitikai és piacgazdaság Magyarországon és Svájcban*. Budapest.
- Balogh-Ebner Márton 2023: *Lakástulajdonlás, lakásbirtoklás, lakásbitorlás Budapesten 1945 és 1949 között*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
- Benyó Gergely 2023: *Ipartörténeti érték Óbudán: 100 évvel ezelőtt épült fel a Budapesti Harisnyagyár elődje*. Online dokumentum: https://pestbuda.hu/cikk/20230421_ipartorteneti_ertek_obudan_100_evvel_ezelott_epult_fel_a_budapesti_harisnyagyár_elodje – utolsó letöltés 2024. május 31.
- Brand Content 2019: *Lakó- és irodaépületek, pláza és gyaloghíd is lesz az Óbudai Gyártelepek helyén*. Online dokumentum: https://index.hu/bcs/2019/06/19/obuda_fejlesztés_buszsz_bn_ingatlan – utolsó letöltés 2024. május 31.
- Csikós-Nagy Béla 1971: *Magyar gazdaságpolitika*. Budapest.
- Faludi Gábor 1975: *Finomposztó Vállalat. Adalékok a Finomposztó Vállalat történetéhez*. Baja.
- Geszler Ödön 1976: *Másfél évszázad az óbudai textilfestők és textilnyomók között, a PNYV Pamutkikészítőgyár Története, 1876–1976*. Budapest.
- Geszler Ödön 1986: *A 200 éves Budaprint PNYV Goldberger Textilművek története, 1784–1984*. Budapest.
- Haba Péter 2018: *Magyar ipari építészet 1945–1970*. Budapest.
- Hajnal István 1939: Történelem és szociológia. *Századok* (83.) 137–166.
- Hajós György – Kreszán Albert – Burkovits Klára (szerk.) 2005: *A magyar kivitelező vállalatok története*. Budapest.
- Hegedűs József – Tosics Iván 1982: Lakásosztályok és lakáspolitikai – A budapesti lakáspiac irányításának változásai az elmúlt három évtizedben. *Mozgó Világ* (8.) 10. 95–105.
- Horváth Máté 2020: *Finomposztó Vállalat*, bajaiipartortenet.hu <https://bajaiipartortenet.hu/finomposztó-vállalat> – utolsó letöltés 2024. május 31.
- Keller Márkus 2017: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest.
- Keller Márkus 2019: A családi ház a magyar lakáspolitikában a második világháború után: Transzfer, átvétel, hibridizáció. *Aetas* (34.) 4. 49–61.

- Koncz Péter 1982: Lakásállomány és lakásmobilizáció. *Városépítés* (18.) 6. 33–34.
- Körtvélyesi Zsolt 2012: Újpesten is maradt eladatlan Engel-ingatlan. *Napi Gazdaság*. 2012. február 23.
- Kovács Dániel 2024: *Szocreál és késő-modern Budapest*. Budapest.
- Lázár Károly 2012: A magyar pamutipar rövid története. *Magyar Textiltechnika* (65.) 5–6. 186–192.
- Lepel Adrienn 2006: A budapesti barnamezős területek újrahasznosítása. *Építés – Építészettudomány* (34.) 1. 121–148.
- Mester Nándor 2004: Újabb befektetésekre készül az Engel. *Világgazdaság*. 2004. április 29.
- Portfólió 2012: *Hatalmas pláza épül Óbudán - az önkormányzat sem tagad*. Portfólió. <https://www.portfolio.hu/ingatlan/20120221/hatalmas-plaza-epul-obudan-az-onkormanyzat-sem-tagad-163223> – utolsó letöltés 2024. május 31.
- R. Kovács Dániel 2003: Duna-parti lakások Budapesten – Pénzes panoráma. *Figyelők*. 2003. december 11.
- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest.
- Tamáská Máté 2022: *Építészetszociológiai tanulmányok*. Budapest.
- Vajda Ágnes – Zelenay Anna 1984: *Lakáshelyzet* 80. Budapest.

Simonkay Márton

„Mentsétek meg a magyar Duna-medencét!” Környezetvédők, nemzetközi kapcsolatok és az állambiztonság, 1984–1988

“Save the Hungarian Danube Basin!” Environmentalists,
International Relations, and State Security, 1984–1988

In the 1980s, environmental movements such as the Danube Circle, which perceived the construction of the Gabčíkovo-Nagymaros dam as a transboundary environmental risk, built a wide international network. The Danube Circle attracted the attention of the embassies in Budapest from the beginning, and gained increasing visibility and contacts in the West following the Hainburg demonstrations in December 1984, the international environmental walk of 8 February 1986, and was awarded the Alternative Nobel Prize in 1985. Their activities were perceived by the Hungarian state as influenced by hostile opposition groups, helped by foreign forces, but as the regime change approached, mass demonstrations became more frequent, and the domestic risks were also growing.

Az 1980-as években a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése ellen fellépő szerveződések, köztük elsősorban az 1984-ben létrejött Duna Kör – már csak a probléma államhatárokon átnyúló jellege miatt is – komoly nemzetközi kapcsolatrendszerre tettek szert.¹ Ez a tanulmány kísérletet tesz arra, hogy ezeket a kapcsolatokat új nézőpontból, az állambiztonsági források látószögéből mutassa be és magyarázza. E források egyszerre adnak lehetőséget a megfigyelt személyekkel és a megfigyelő pártállammal kapcsolatos következtetések levonására. A kutatás kérdései a következők: (1) Hogyan, mi célból, milyen dinamikával épültek ezek a nemzetközi kapcsolatok? (2) Mit tartott fontosnak az állambiztonság a környezetvédők nemzetközi kapcsolatainak megfigyelésében?

¹ Simonkay 2024: 100–104. A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (projekt száma: 0322107).

Környezettörténet és állambiztonsági források

A környezettörténet születése a környezetvédelmi mozgalmak megjelenéséhez köthető.² E mozgalmak kutatása, a természetről szóló diskurzus elemeinek feltárása a kulturális környezettörténet körébe sorolható.³ A környezettörténet természet- és társadalomtudományos módszereket egyaránt és együttesen használ,⁴ forrásai rendkívül sokrétűek, így ebbe akár az állambiztonsági iratok is beletartozhatnak.

Miért és hogyan használhatóak az állambiztonsági iratok környezettörténeti forrásként? Takács Tibor, a források elsődleges őrzőhelyének, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos kutatója az állambiztonsági források – szemben a mindig domináns politikátörténeti irányzattal – társadalom- és kultúrtörténeti feldolgozására biztat,⁵ amibe bízást beleérthetjük a környezettörténetet is. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy az egyik legfontosabb forráscsoportot jelentő ügynökiratok kellő kritikával kezelendők, hiszen a levéltárban olvasható jelentés az ügynök által végzett megfigyeléstől a véglegesnek tekinthető papíralapú változat megszületéséig számos kézen ment át, nem beszélve a megfigyelés korlátairól és a megfigyelő szándékos vagy véletlen torzításairól, illetve az idővel egyre gyakoribbá váló semmitmondásról.⁶ A főszereplő a megfigyelt áldozat, akinek tevékenységét gyakran nem csupán elbeszéli, de alakítja is a jelentés.⁷ Egy másik forráscsoport, a Napi Operatív Információs Jelentések inkább az állambiztonság érdeklődésére mutat rá:⁸ ennek célja – más, rendőrségi és állambiztonsági napi jelentésekkel együtt – a pártállam vezetőinek hiteles tájékoztatása volt. Az objektivitásra való törekvés mellett érdemes azonban figyelembe venni a forráscsoport korlátait is: mindig az állambiztonság vezetői és terepen dolgozó beosztottjai döntötték el, hogy mi a fontos, és mi nem az.

A környezetvédőkről szóló állambiztonsági feljegyzések, jelentések különlegessége a csoportfőnökségek közötti átfedések forrásanyag: nem csupán a belső elhárítási, hanem – elsősorban a külföldi kapcsolatrendszer miatt – a hírszerzési és a kémelhárítási terület is „dolgozott rájuk”.⁹

² Cronon 2021: 32. A tanulmány eredetileg az *Environmental History Review* 1993. őszi számában jelent meg.

³ McNeill 2003: 6.; Balogh et al. 2021: 11.

⁴ Hughes 2008: 328–330.

⁵ Takács 2014: 125.

⁶ Gyarmati 2012: 68–70.

⁷ Gyarmati 2012: 67.

⁸ Ahogyan ezt az ÁBTL folyóiratának rovatfejléce összefoglalja: Jelentések tükrében 2007: 1.

⁹ A hírszerzés felépítéséről, intézménytörténetéről: Tóth 2011.

Az 1984. decemberi hainburgi tiltakozás

A Bécs közelében, a csehszlovák–magyar hármashatártól nem messze fekvő Hainburg térségében vízerőmű építését készítette elő a szociáldemokrata többségű osztrák kormány. Az ellene folytatott, többhetes tüntetést 1984. december 19-én erőszakkal oszlatta fel a rendőrség. A kormányra és Sinowatz kancellárra hárult fokozódó nyomás miatt végül elálltak az építkezéstől.¹⁰ A hainburgi erőmű tervezett létesítése miatt a szomszédos Csehszlovákia külügyminisztériuma is tiltakozott,¹¹ bár a jelentés alapján a Csehszlovákiában gyakran pihenő, vadászó, egyes ottani kormánytagokkal jó viszonyt ápoló Günter Haiden agrárminiszter elmondása szerint a tiltakozás csak a médiában történt meg, kormány szinten ilyen irányú jelzés nem érkezett.¹²

A Duna Kör szervezőinek felkérésére a *Magyarország* című hetilap Bécsbe utazó újságírója szerzett információkat, valamint vállalta a személyes kapcsolatok felvételét is,¹³ és ennek mérlegelésével a csehszlovák tiltakozást belevevették a kör levélben terjesztett tájékoztatójába.¹⁴ Habár a szervezet tagjai már 1984 októberében tervbe vettek egy bécsi utazást, hogy felvegyék a kapcsolatot az osztrák zöldekkel,¹⁵ ezt végül anyagi nehézségekre hivatkozva lemondták, helyette pedig egy László János fedőnevű hálózati személyt akartak kiküldeni egy programnyilatkozattal. A hálózati személy visszautasította a feladatot – jelentései alapján lehetséges, hogy a Duna Kör vezetője, a vele közvetlen kapcsolatban álló Langmár Ferenc így akarta kitudni, hogy ügynök-e. Később – feltehetően hasonló céllal – egy nagyméretű fénymásolási feladatot is rábízott, amelyet László János szintén nem vállalt el.¹⁶

A magyar szolgálatok már 1984 őszén megkezdték az információgyűjtést a hainburgi erőmű építésével kapcsolatban. Ekkor egy Herick fedőnevű ügynökük megszerzett egy dokumentumot Erich Schmidt kereskedelmi és ipari államtitkártól a vízerőmű tervezett felépítéséről.¹⁷ A decemberi események felkeltették a magyar szolgálatok figyelmét is, akik hozzájutottak a hainburgi és a greifensteini (Alsó-Ausztria) vízerőműnek a mezőgazdasági minisztérium által végeztetett

¹⁰ Simonkay 2024: 101.

¹¹ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 3. t. – 6-7/829/1985.XI.10. Feljegyzés, osztrák külügyi dokumentum a dunai erőmű létesítéséről.

¹² ÁBTL 1.11.4 – II. s. – 67/8-405/1985.I.30.

¹³ ÁBTL 3.1.2. M-41313 „László János” 24. Jelentés, 1985.I.16.

¹⁴ ÁBTL 2.7.1. 45-78/10-11/1985.I.16.

¹⁵ ÁBTL 3.1.2. M-41313 „László János” 13. Jelentés, 1984.X.2.; 20. Jelentés, 1984.X.11.

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-41313 „László János” 21. Jelentés, 1984.X.11.; 33. Jelentés, 1985.V.8.

¹⁷ ÁBTL 3.2.3. Mt-1074/29 „Herick” 204–219. Beérkező információ, 1984.XI.1.

vízjogi engedélyeztetéséhez, a hainburgi erőmű propagandaanyagához és ellenzőinek brossúrájához.¹⁸ A magyar vezetés számára analógiát adhatott a környezetvédők által féltett Szigetköz kapcsán az az érv, hogy a Bécs közelében lévő dunai ártéri erdőket egyedül a Duna hainburgi duzzasztása képes megmenteni. 1985. január végén pedig egy hosszú, leírása szerint kormánykörökből származó jelentés készült magyar nyelven a hainburgi helyzetről.¹⁹ Ebben a tüntetésen történtek mellett leírták a színtalpak mögött a vezetésben felbukkanó véleményeket is, azaz hogy jegelik az erőmű témáját az 1987. évi választásokig, vagy az is lehetséges, hogy később sem építik meg. A mezőgazdasági minisztérium a nagymarosi építkezés során azonban számított a szoros osztrák–magyar együttműködésre, akár nagyobb volumenű osztrák hitel felvételére is. Megkezdtek a tapogatózást alternatív helyszínek keresésére is, akár csehszlovák kooperációban is.²⁰

A hainburgi események után nem sokkal a Duna Kör az állambiztonság célkeresztjébe került: „Hullám” fedőnéven bizalmas nyomozást indítottak a vezetők, azaz Vargha János, Langmár Ferenc, Magyar Erika és Futó Péter ellen.²¹ Kiadványaik nemzetközi terjesztése azonban olyan jól működött, hogy az 1985. májusi, klagenfurti nemzetközi környezetvédelmi szimpóziumon az ott előadó Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal illetékeseit a Duna Kör anyagaival várták.²² Egy belügyminisztériumi jelentés szerint a Duna Körben szerepet nem vállaló, de ismert népi-nemzeti ellenzéki Csoóri Sándor 1985 októberében jelezte bizalmas baráti körben, hogy ausztriai turistaútján tárgyalt a Hainburgnál is tüntető osztrák zöldek néhány vezetőjével, akik a magyarországi népszavazásra irányuló mozgalom támogatását ígérték.²³

¹⁸ ÁBTL 1.11.4. – II. s. – 67/9-2220/1985.V.7. Aulandschaft und Kraftwerksbau. Ökotechnik am Beispiel der Staustufe Greifenstein. Von Ing. Stefan Allerstofer. Österreichische Donaukraftwerke AG. [1985]; Donaukraftwerk Greifenstein. Wasserrechtliche Bewilligung. Bescheid des Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft. Zl. 14.550/38-I 4/82 vom. 7.4.1982; Donaukraftwerk Hainburg. Wasserrechtliche Bewilligung. Bescheid des Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft. vom. 5.12.1984; Hainburg – Wasserrechtliches Bewilligungsverfahren abgeschlossen. Pressekonferenz. Bundesminister Dipl. Ing. G. Haiden. 6. Dez. 1984

¹⁹ ÁBTL 1.11.4 – II. s. – 67/8-405/1985.I.30. Feljegyzés a hainburgi vízierőmű körül kialakult helyzetről.

²⁰ ÁBTL 1.11.4 – II. s. – 67/9-5192/1985.XI.1. Feljegyzés, osztrák külügyi dokumentum a dunai erőmű létesítéséről.

²¹ ÁBTL 3.1.2. M-41313 „László János” 28. Jelentés, 1985.II.21.

²² ÁBTL 3.1.5. O-19500 Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 49. Összefoglaló jelentés, 1986.V.23.

²³ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 3. t. – 6-7/754/1985.X.16. BM jelentés aláírásgyűjtő mozgalom elindí-

Az osztrák és magyar környezetvédők formálódó együttműködése osztrák belpolitikai hullámokat is vetett: a kormányzó szociáldemokrata párt, az SPÖ vezetésének 1985. őszi véleménye alapján nemcsak a parlamenti küszöb körül lévő zöldek, hanem az Osztrák Néppárt, az ÖVP is, Erhard Busek elnökhelyettes vezetésével „propaganda okokból felkarolhatja” a magyar és az osztrák környezetvédők kapcsolatát.²⁴ Ez változást jelent ahhoz képest, hogy az ÖVP szerepét egy évvel korábban még úgy jellemezte a bécsi magyar követség szolgálati jelentésével, hogy az a „sötétben tapogatózik”.²⁵ Busek – egyben az 1986-tól az SPÖ-vel koalícióra lépő ÖVP – figyelmét a magyar politika iránt az MDF 1988. évi esztergomi kongresszusán való részvétele is tanúsítja.²⁶ Jelen volt Esztergomban Markus Schleicher, az osztrák zöldek stájerországi vezetője, aki a Duna Kör méltatása mellett a Hainburg–Nagymaros-párhuzamot is emlegette, kiegészítve az 1970-es években épült zweitendorfi, a lakossági tiltakozás, majd az azt követő népszavazás miatt soha üzembe nem helyezett atomerőmű példájával.

A hainburgi vízerőmű építésének leállítása a magyar környezetvédelmi mozgalom fontos hivatkozási alapja lett Bős–Nagymaros ügyében: ezt tükrözi például a Duna Kör-alapító Vargha Jánosnak az alternatív Nobel-díj átvétele kapcsán 1985 decemberében az osztrák rádióknak adott nyilatkozata,²⁷ de többször hivatkozott rá előadásaiban is,²⁸ és szerepelt a „Kékek” 1985. szeptemberi szórólapján is.²⁹

Érdeklődés Svédországból

A belügyminiszteri jelentések tanúsága alapján egyes nyugati országok követségeiken keresztül – a jelentéstevő kiemelte az USA nagykövetségét – már 1984 áprilisában érdeklődtek a bős–nagymarosi vízlépcső felépítése elleni tiltakozó akciók és aláírásgyűjtés iránt, amelynek keretében a környezetvédők az illegálisban lévő ellenzékiekkel összefogtak.³⁰

tásáról Gabčíkovo–Nagymaros vízierőmű ügyében.

²⁴ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 3. t. – 6-7/743/1985.X.10. Feljegyzés magyar és osztrák környezetvédők kapcsolatáról.

²⁵ ÁBTL 1.11.4. – II. s. – I/1984. 67/9-5584/1984.XI.13. Feljegyzés az osztrák belpolitikáról.

²⁶ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 4. t. – 6-7/641/1988.IX.10. Feljegyzés; Apaydin 2023: 195.

²⁷ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-250/1985.XII.23.

²⁸ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 2. t. – 6-7/159/1984.III.16. BM jelentés a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozó akciókról.

²⁹ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 3. t. – 6-7/683/1985.IX.11. BM jelentés röplapterjesztésről a vízlépcső megépítése ellen.

³⁰ ÁBTL 2.7.3. – I. s. – 2. t. – 6-7/293/1984.IV.18. BM jelentés a bős–nagymarosi vízlépcső

A Duna Kör iránti nemzetközi érdeklődést a svéd Right Livelihood alternatív Nobel-díjának 1985. évi elnyerése³¹ tovább növelte. A díj már önmagában gyanús volt az állambiztonsági szerveknek: a vonatkozó napi operatív jelentésben észrevételezték, hogy a díjat odaítélő bizottságban ül egy svéd parlamenti képviselő is, a szervezet kapcsolata a svéd állammal pedig „nem tisztázott”.³² A svéd köztelevízió a magyar külügy sajtófőosztályának engedélyével december 5-én interjút készíthetett Budapesten a hivatali illetékesek mellett a díjat átvevő Vargha Jánossal is.³³ Ez kivételes lehetőségnek számított, mivel a nyugatnémet közmédia, az ARD riportere, Renata Erich például nem kapott hasonló engedélyt 1986 januárjában.³⁴

1986 áprilisában Eva Gisslar, a Right Livelihood Foundation svédországi szekciójának elnöke Magyarországon járt. Ferihegyi távozásakor „fokozott vámvizsgálat” alá vetették, és megtalálták nála a magyar környezetvédők különféle (szamizdat) kiadványait, valamint a Duna Kör tagjainak névsorát.³⁵ A látogatást 1987 elején Vásárhelyi Judit viszonzta volna magánlátogatás formájában, útlevélkérélmét azonban elutasították, szóban a Duna Körben folytatott törvénysértő tevékenységére hivatkozva.³⁶

1986. május 3. és 8. között egy svéd diákcsoport a Budapest II. kerületében található Ifjúság Hotelben szállt meg, és a náluk lévő nyomtatott brossúra alapján kérték, hogy az abban olvasható Duna Kör-tagok, Palotai Tamás és Tóth Tamás mutassák be számukra az ország környezetvédelmi tevékenységét. Habár ennek bekövetkeztéről a belügyi szervek nem tájékoztatnak, arról viszont igen, hogy május 4-i nagymarosi hajókirándulásukra két nyugatnémet újságíró mellett Péterffy Ágoston és Keszthelyi Zsolt Duna Kör-tagok is elkísérték őket – utóbbiak célja a jelentés szerint az volt, hogy támogatókat toborozzanak Európa-szerte.³⁷

A svéd vendégek egyre gyakrabban jelentek meg a magyar környezetvédők társaságában, így például a Környezet- és Természetvédelmi Világszövetség által szervezett, 1986. júliusi Nemzetközi Erdőkaraván táborban – innen a Duna körösök távol maradtak, a külföldi résztvevők hiányolták is őket. A táborban a Svéd

felépítése elleni tiltakozó akciókról.

³¹ Apaydin 2023: 222.

³² ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-203/1985.X.16.

³³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-236/1985.XII.3.

³⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-11/1986.I.16.

³⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/III-72-85/6/1986.V.4.

³⁶ Haraszti 1987: 120.

³⁷ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-BRFK-66-/1/1986.V.22.

Nemzeti Rádió munkatársa készített interjút az ELTE Természetvédelmi Klubjának két képviselőjével, Karas Lászlóval és Pásztor Erzsébettel.³⁸

Az 1986. február 8-i környezetvédelmi séta

1986. február 8-án osztrák, nyugatnémet és magyar környezetvédők közös demonstrációt tartottak. A budai Duna-parton tett sétán 800 tüntető, köztük 60 osztrák vett részt.³⁹ Vargha Jánost két nappal korábban a rendőrök figyelmeztették, hogy a demonstráció törvénybe ütközik, ő azonban – a rendezvény megtartásának szándékát továbbra is fenntartva – nem írta alá az erről szóló jegyzőkönyvet. A szervezők végül az utolsó pillanatban mégis lefűjták a rendezvényt.⁴⁰

Az eseményt komoly előkészületek kísérték mind a szervezők, mind a hatóságok részéről. 1986 januárjában Vargha János azt nyilatkozta a *Profil* című osztrák lapnak, hogy szívesen látnák az osztrák környezetvédőket Magyarországon, és hogy szeretnék felhasználni az osztrák zöldek tapasztalatait egy nemzetközi vé szélesedő tiltakozásban.⁴¹ Ennek nyomán néhány nappal később, a budapesti, Krisztina téri Zöldfa étteremben a Duna Kör sajtótájékoztatót tartott osztrákok és nyugatnémetek társaságában, amit a Szabad Európa Rádió a bős–nagygyarosi építkezés elleni nemzetközi zöld nyilatkozatként értelmezett.⁴² Feltehetően itt volt Günter Nenning újságíró is, korábbi SPÖ-tag, a hainburgi megmozdulások egyik fontos alakja.⁴³ Nenning kapcsán a budapesti osztrák nagykövet jelezte a minisztériumi illetékeseknek, hogy „megértéssel vennék”, ha később már nem engednék be Magyarországra.⁴⁴ A séta előtt egyes osztrák zöldek a gödöllői Agrártudományi Egyetem KISZ-szervezetének szervezésében az egyetemen tettek látogatást.⁴⁵

A február 8-i sétán a belügyi szervek szerint nem 800, hanem 3-400 fő jelent meg, köztük 60 osztrák, emellett több külföldi tudósító és diplomata, de az igazoltatásokon kívül véleményük szerint „rendkívüli esemény” nem történt⁴⁶ – a

³⁸ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-BRFK-97/1/1986.VIII.5.

³⁹ Simonkay 2024: 102.

⁴⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-11-27/8/1986.II.7.

⁴¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-11-12/3/1986.I.17.

⁴² ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-11-13/1986.I.20.; III/III-9a/1/1986.I.16.; III/IV-16/3/1986.I.27.; 3.1.2. M-41884/4 „Sziklai Barna” 20. Jelentés, 1986.II.11.

⁴³ Neubacher 2020: 117–118.

⁴⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-11-27/13/1986.II.7.

⁴⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-28/4/1986.II.10.

⁴⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/III-26a-28/7/1986.II.10.

résztevők beszámolói által említett⁴⁷ gumibotozást kifejezetten tagadták. Habár az állampárt Központi Bizottságának illetékes titkára úgy döntött, ne kapjanak vízumot a környezetvédelmi sétára érkező nyugati újságírók, azt addigra már jelentős számban megkapták, körülbelül hetvenen pedig a sétával egy időben tartott XVIII. Magyar Játékfilmszemlére érkeztek.⁴⁸ A sétán filmező Franz Goess osztrák újságírót, aki egy magántársaság alkalmazottjaként készített felvételeket az osztrák közszolgálati ORF-nek, kiemelték a tömegből és letartóztatták.⁴⁹

A kísérő eseményeket azonban az állampárt nem tudta megállítani. Követségi gépkocsikból filmezték a történeteket a brit, a finn és az indiai követségek,⁵⁰ Richard Baltimore, az USA budapesti képviselőjének politikai tisztje élénken érdeklődött a Duna Kör vezetőségével kapcsolatban,⁵¹ a tüntetés körülményeiről pedig többek között a Reuters hírügynökségnél is negatív hangvételű tudósítás jelent meg.⁵² Ez a sajtóvisszhang hozzájárulhatott ahhoz, hogy az Európai Parlament felszólította Ausztriát, ne adjon se anyagi, se műszaki segítséget a bős–nagygyarosi építkezéshez.⁵³ Szintén ez adhatott bátorságot ahhoz, hogy magyar magánszemélyek 1986. április 16-án fizetett hirdetést jelentessenek meg a vízlépcső megépítése ellen.⁵⁴

Az 1986. február 8-i környezetvédelmi séta hatásai mutatják, hogy egyre jobban nőtt az érdeklődés a Duna Kör iránt nemcsak a külföld, hanem az állambiztonság részéről is. Ezt igazolja a Magyarországra látogató környezetvédők kiemelt megfigyelése, mint például Ulrich Fischer nyugatnémet és Mary Kaldor brit aktivistáé. Előbbi diplomataként részt vett a februári sétán,⁵⁵ utóbbi mint a European Nuclear Disarmament aktivistája és újságjának szerkesztője augusztus végén látogatott Magyarországra magyar édesapjával és brit édesanyjával, és találkozót kívánt szervezni a Duna Kör tagjaival.⁵⁶ Kaldor tervbe vette egy szaktanulmány megírását a Duna Körről,⁵⁷ később pedig publikált is a keleti blokk környezetvédelmi mozgalmairól.⁵⁸

⁴⁷ Simonkay 2024: 102–103.

⁴⁸ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-27/12/1986.II.7.

⁴⁹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/II-28-29/4/1986.II.11.

⁵⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/II-31-32/3/1986.II.24.

⁵¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/III-30/4/1986.II.12.

⁵² ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/II-28-29/4/1986.II.11.

⁵³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/II-72-85/6/1986.V.4.

⁵⁴ Simonkay 2024: 102–103.

⁵⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/II-31-32/3/1986.II.24.

⁵⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/III-132/153/6/1986.VIII.6.

⁵⁷ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/III-157-178/3/1987.IX.10.

⁵⁸ Vö. pl. Kaldor 2003.

Kapcsolat a nyugatnémet zöldekkel

1985 szeptemberében a nyugatnémet zöldek parlamenti képviselője, Heinz Schur magyarországi turistaként tárgyalt a Duna Kör tagjaival, majd októberben a zöld frakció delegációs tagjaként érkezett Budapestre, politikai látogatásra.⁵⁹ Nem ő volt az egyetlen: abban az évben három nyugatnémet parlamenti és kormánydelegáció látogatott az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalhoz, a látogatás központi témája mindhárom esetben a bős–nagymarosi vízlépcső építése volt.⁶⁰ Az alternatív Nobel-díj átvétele kapcsán az év végén a nyugatnémet zöldek Bonnban szerveztek egy sajtótájékoztatót, ahol Vargha János nyilatkozhatott a bős–nagymarosi helyzetről a nemzetközi sajtónak.⁶¹

1986. szeptemberben Rüdiger Wohlers oldenburgi lakos 115 aláírást küldött be a Magyar Népköztársaság bonni követségére *Mentsétek meg a magyar Duna-medencét! – Ne legyen Magyarországon Hainburg!* címmel. Az aláírók zömmel helyiek voltak; Wohlersnek a külképviselet válaszul egy tájékoztató anyagot küldött el.⁶² A szervezeti kapcsolatokat jelzi, hogy novemberben a Greenpeace környezetvédő mozgalom egyik nyugatnémet vezetőjétől érkezett a Duna Kör, illetve Vásárhelyi Judit számára egy kézi jelvénynyomókról szóló prospektus, megrendelési céllal.⁶³

1987. novemberben Vargha János, Vit László, Langmár Ferenc, Tóth Tamás és mások, a Duna Környezetvédelmi Országos Egyesület szervezői egy körülbelül 20 fős nyugatnémet „zöld” csoportot fogadtak.⁶⁴ Ezzel párhuzamosan pedig egy több országra kiterjedő Duna-akciót is terveztek, a nyugati követségek előtti demonstrációval, valamint a Világbank felszólításával a Magyarországnak e célra adandó kölcsön megtagadására, a tevékenység nemzetközi szinten káros voltára hivatkozva.⁶⁵

A kölcsönfelvétel megakadályozása az osztrák oldalon is fölmerült: magyar jelentések szerint 1987. május 14-én Bécsben, a Schottentor környékén osztogattak fényképes szóróanyagokat, amelyben amellet érveltek, hogy ha nincs osztrák kölcsön, megmarad a Dunakanyar, mert pénz híján nem valósulhat meg az épít-

⁵⁹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-206/1985.X.21.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-19500 Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 50. Összefoglaló jelentés, 1986.I.23.

⁶¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-250/1985.XII.23.

⁶² ÁBTL 3.2.5. O-8-415/5, „Rajna” Tájékoztató, 1986.XI.13.

⁶³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/III-192-216/15/1986.XI.5.

⁶⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/8-219/1987.XI.9.

⁶⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/8-153/1987.X.21.

kezés.⁶⁶ Ekkorra a magyar OVIBER és az osztrák Donaukraftwerke között 1986 szeptemberében életbe lépett együttműködés nyomán⁶⁷ megindult építkezés miatt alábbhagyott a tiltakozást övező lelkesedés, amit osztrák oldalon is érzékeltek. Wolfgang Broer, a bécsi *Kurier* tudósítója azt írta 1987 áprilisában, hogy „a reménytelenség miatt ez a harc kifulladt”.⁶⁸ Az állambiztonsági jelentésíró ehhez – a maga szempontjából igen helyesen – hozzáfűzte, hogy Magyarországon az utóbbi időben a környezetszennyező beruházások környékén számos helyi tiltakozó csoportosulás alakult.

Osztrák–magyar közös kiadványok

1987. január 12-én osztrák és magyar környezetvédők Bécsben és Budapesten párhuzamosan tartottak sajtóértekezleteket, amelyen a bős–nagymarosi építkezés hátrányairól szóló kétnyelvű brossurát mutatták be,⁶⁹ majd osztrák, csehszlovák és magyar területen röpcédula-terjesztésbe fogtak. Videókazettákat is becsempészttek Magyarországra, amelyeken Hegedűs András, Konrád György és Vargha János szerepeltek.⁷⁰ Májusban tetten értek a Batthyány és a Marx (ma Nyugati) téri aluljáróban öt osztrákot, köztük Peter Pilz zöldpárti képviselőt, amint a *Nagymaros* című kétnyelvű brossurát, valamint egy *Osztrákok a nagymarosi erőmű építkezés ellen* című, magyar nyelvű röplapot osztogatnak. A rendőrök három óra után elengedték, majd az ország elhagyására utasították őket, a szórólapozást fotózó Nick Thorpe-nak, a BBC magyarországi tudósítójának pedig elkobozták a filmtekercseit.⁷¹ A brossurát emellett terjesztették a bécsi aluljárókban és a budapesti szamizdatok között is, az egyik ügynök például Demszky Gábor lakásán látta.⁷²

1988 januárjában egy osztrák országos diákszervezet és osztrák környezetvédők *Nagymaros News* címmel könyvet jelentettek meg, amelyben többek között Peter Welsh ökológus, Günter Schobesberger biológus, Paul Blau újságíró, magyar részről Hegedűs András, Konrád György, Sólyom László, Vargha János és mások jegyezték tanulmányt.⁷³ Ennek bemutatója januárról márciusra csúszott „bizton-

⁶⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-102/1987.V.26.

⁶⁷ Pogány 2009: 151.

⁶⁸ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-III/I-82/3/1987.IV.27.

⁶⁹ Wagner, Karl (ed.): *Nagymaros. Eine Informationsbroschüre*. Wien, 1987. ÁBTL 4.1. A-3362

⁷⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-11/1987.I.15.

⁷¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/221-64/73/1987.V.14.

⁷² ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/221-64/10/1987.I.26.

⁷³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-10/1988.I.15.

sági okokból”,⁷⁴ amikor is végül megjelentették a *Nagymaros (II.)* című, német–magyar kétnyelvű füzetet.⁷⁵ Bécsben Vásárhelyi Judit, Haraszti Miklós, Kovács András, Dalos György, Budapesten többek között Vargha János, Perczel Anna, Fényi Tibor, Tóth Tamás, Tolmár Klára, Gadó György, Horváth Mihály, Dragon Pál képviselték a szervezőket. A felsoroltak ekkor kivétel nélkül állambiztonsági ellenőrzés alatt álltak.⁷⁶

1988 szeptemberében *Az osztrák és a magyar dunaszakasz (sic!) és vízlépcsők összehasonlítása, az ausztriai vízlépcsők környezeti hatása* című kiadvány jelent meg az osztrák zöldek kiadásában, amelynek egyik szerzője Franz Meister, az osztrák Ökológiai Intézet tagja volt.⁷⁷ Meister részt vett szeptember 29-én az Új Duna Kör nemzetközi sajtótájékoztatóján is, amelyen elmondta, hogy az osztrák külügyi szervek megfenyegették őket „helytelen környezetvédő munkájuk miatt”, de ők tovább fognak harcolni.⁷⁸

1988. május 6-án, a budapesti Népligetben a nem sokkal korábban megnyílt Jurta Színházban, a Rakpart Klub meghívására Michael Köcher, az Osztrák Diák-képviselő koordinátora, a *Nagymaros II.* című kiadvány egyik szerkesztője tartott előadást *Zöldek Európája* címmel a nyugati és osztrák környezetvédők mozgalmáról, aki után Vit László, a Duna Kör egyik alapítója számolt be a közösen szerkesztett brossúráról. Gadó György, a Szabad Európa Rádió budapesti tudósítója, az SZDSZ későbbi alapító tagja⁷⁹ kérdésére, hogy nem puhák-e a magyar környezetvédők, amiért nem láncolják magukat a Parlament előtt lámpaoszlopokhoz, Köchner azt mondta, hogy ehhez nem ért, „de aki ilyen ötlettel áll elő, az próbálja ki maga először”. A 120 fős létszám és a csekély érdeklődés alapján a szervezők összességében a korábbiakhoz képest sikertelennek értékelték a rendezvényt.⁸⁰

Összefoglalás

Az előzőekben láthattuk, hogy a pártállam közvetlenül csak ritkán avatkozott be a környezetvédelmi szerveződések életébe, inkább adminisztratív korlátozásokkal, valamint szoros megfigyeléssel befolyásolta azokat. Ez egybevág más ismert gyakorlatokkal, például a keletnémet Stasi esetében, amely egyes vélemények sze-

⁷⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-16/1988.I.25.

⁷⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-13/1988.I.20.

⁷⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-61/1988.III.28.

⁷⁷ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-BRFK-175-193/12/1988.IX.30.

⁷⁸ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-BRFK-177/1/1988.X.3.

⁷⁹ Kollega Tarsoly (főszerk.) 1999–2008: 7. 860.

⁸⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-45-78/10-90/1988.V.9.

rint idővel támadóból egyre inkább védelmi jellegű, stabilizáló funkciót látott el a társadalomban.⁸¹ Az állambiztonság a nemzetközi kapcsolatokat is – különösen a Helsinki záróokmány 1975. évi aláírása óta⁸² – inkább csak megnehezítette, mint tiltotta; felváltva alkalmazta a szóbeli meggyőzés, valamint az adminisztratív vagy akár rendőri korlátozás eszközeit. Így például 1986. július végén, a Környezet- és Természetvédelmi Világszövetség által szervezett Nemzetközi Erdőkaraván keretében fórumot tartottak a budapesti Műgyetem K épületében, ahol a nyugati és keleti résztvevők kérdéseire egyaránt válaszoltak az Ipari Minisztérium képviselői és más illetékesek. Habár a Duna Kör tagjai nem lehettek jelen a rendezvényen, és a jelentés szerint a fórumon kapott hivatalos válaszokat általában kétkedés fogadta,⁸³ a magyar állam a beszélgetés megtartásával jelezte igényét a diskurzusban való részvételre.

A magyar állam vezetői nem gondolták, hogy nemzetközi befolyásra jöttek volna létre a hazai környezetvédelmi mozgalmak,⁸⁴ inkább úgy érzékelték, hogy az „ellenséges ellenzéki csoportok” elcsatornázták és radikalizálták a közvélemény jószándékú tenni akarását, és így „imperialista csoportokkal” együttműködve folytattak lejárató tevékenységet.⁸⁵ A bős–nagymarosi vízlépcső ellen tiltakozókat említő állambiztonsági források mennyisége alapján érzékelhető, hogy 1985–1987 között elsősorban a résztvevők/szereplők nemzetközi kapcsolataiban érzékelt a veszélyt a pártállam, míg a rendszerváltáshoz közeledve, a tömegtüntetések időszakában a kockázat belpolitikai jellegűvé vált.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 1.11.4. Belügyminisztérium III/1. Csoportfőnökség iratai
- 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ)
- 2.7.3. Szakelosztó anyagok
- 3.1.2. Munkadossziék (M-dossziék)
- 3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)
- 3.2.3. Belügyminisztérium III/1. Csoportfőnökség, Mt-dossziék

⁸¹ Gieseke 2010; Dupuy 2020: 79.

⁸² Takács 2022: 49–53.

⁸³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ-BRFK-97/1/1986.VIII.5.

⁸⁴ „alulról jövő kezdeményezés”: ÁBTL 3.1.5. O-19500 Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 49. 1986.I.23.

⁸⁵ ÁBTL 3.1.5. O-19500 Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 54. Összefoglaló jelentés, 1986.XII.30.

3.2.5. Belügyminisztérium III/1. Csoportfőnökség, Operatív dossziék (O-8-dossziék)

Hivatkozott irodalom

- [N.n.] Jelentések tükrében. 2007: *Betekintő* (1.) 1. 94.
- Apaydin, Daniela 2023: *Stop Nagymaros! Die Geschichte einer Grenzüberschreitung.* (Zeitgeschichte im Kontext Band 19.). Göttingen.
- Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András 2021: Bevezetés. In: Balogh Róbert et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem.* Budapest, 9–30.
- Cronon, William 2021: A környezettörténet hasznáról. In: Balogh Róbert et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem.* Budapest, 31–52.
- Dupuy, Michel 2020: The Western European Public Sphere and the Environment in Eastern Europe During the Cold War: Between Model, Utilisation and Denunciation. In: Wenkel, Christian – Bussière, Eric – Grisoni, Anahita – Miard-Delacroix, Hélène (eds.): *The Environment and the European Public Sphere: Perceptions, Actors, Policies.* Winwick, 70–88.
- Gieseke, Jens 2010: Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségessége mellett. Az NDK Állambiztonsági Minisztérium történeti kutatásának állása. *Betekintő* (4.) 3. 3–25.
- Gyarmati György 2012: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? *Kommentár* (7.) 6. 64–79.
- Haraszti Miklós 1987: Esetgyűjtemény Útlevel – 1987 című cikkünkhöz. *Beszélő* (7.) 21. 118–148.
- Hughes, J. Donald 2008: Three Dimensions of Environmental History. *Environment and History* (14.) 3. 319–330.
- Kaldor, Mary 2003: *Global Civil Society: An Answer to War.* Cambridge.
- Köbel Szilvia 2015: *A politikai szabadságjogok korszakai Magyarországon 1945-től napjainkig.* Budapest.
- McNeill, J. R. 2003: Observations on the Nature and Culture of Environmental History. *History and Theory* (42.) 4. 5–43.
- Neubacher, Daniela 2020: Wetlands of Protest. Seeking Transnational Trajectories in Hungary’s Environmental Movement. In: Wenkel, Christian – Bussière, Eric – Grisoni, Anahita – Miard-Delacroix, Hélène (eds.): *The Environment and the European Public Sphere: Perceptions, Actors, Policies.* Winwick, 108–120.

- Pogány, Ágnes 2009: Co-Operation Through the Iron Curtain; Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In: Enderle-Burcel, Gertrude – Franaszek, Piotr – Stiefel, Dieter – Teichova Alice (eds.): *Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations Between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Kraków, 142–164.
- Simonkay Márton 2024: Vízerművek és környezetvédő mozgalmak. Adalékok az 1980-as évek osztrák–magyar kapcsolataihoz. *Századok* (158.) 1. 95–110.
- Takács Róbert 2022: Kulturális külpolitika, kulturális érintkezések és transzferek az 1970-es és 1980-as években. Megközelítések és értelmezési keretek / A helsinki folyamat és a kulturális csere. In: Takács Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között*. Budapest, 9–62.
- Takács Tibor 2014: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai: mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, 107–128.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.) 1999–2008: *Révai Új Lexikona*. 1–19. Szekszárd
- Tóth Eszter 2011: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. *Be tekintő* (5.) 2. 68–107.

VII. KÖRNYEZETPERCEPCIÓK ÉS -REPREZENTÁCIÓK

Ragadozó farkasok – politikai válság és a környezet percepciója

15–16. századi francia városi naplókban

Ravening Wolves: Political Crisis and the Perception of the Environment in Fifteenth–Sixteenth-Century French Urban Diaries

The paper explores the interconnectedness of environmental and political crises through the stories of wolves in fifteenth–sixteenth-century Parisian urban diaries. The proliferation of man-eating wolves is usually associated with the end of the world, general collapse, and panic. Based on the diaries of an anonymous citizen of Paris in the early fifteenth century and Pierre de l'Estoile of the late sixteenth century, and by exploring the environmental and cultural context of the wolf in the period, I demonstrate that wolf stories can be interpreted in more concrete terms. In my view, the authors who observed, received, filtered, and then wrote down environmental phenomena were in fact using the motif of the predatory, man-eating wolf to shed light on the very specific contemporary political, social and religious phenomena that preoccupied them.

A természeti környezet és a társadalom által megélt válsághelyzet gyakran összekapcsolódik az emberek gondolkodásában. Ennek korai példája lehet a bűnös emberiséget elpusztító vízözön bibliai képe, a kis jégkorszak és a középkor végi vagy 17. századi politikai és kulturális válságjelenségek összekapcsolása, vagy éppen a globális felmelegedés és a napjainkra jellemző, világszerte megfigyelhető, háborúkban, járványokban, gazdasági nehézségekben meg tapasztalható krízis. Ennek az összekapcsolódó válságképnek az időjárási ingadozások és a csapadék mellett fontos szereplői az állatok, manapság a medvék Erdélyben, az éhező jegesmedvék az olvadó jégtáblákon vagy az utcákon, a rókák a városi szeméthalmok mellett. A premodern időkben, bármennyire is tudjuk ma már, hogy valójában a rágcsálók és bolhák okozták a legnagyobb katasztrófákat, mint a pestisjárványt, a válságjelenségekhez, háborúkhöz, polgárháborús pusztításokhoz a farkas kötődik a leginkább. A csatatéren heverő holttesteken vagy dőglött lovakon lakmáro-

zó farkasfalka képe, a városokba betörő vagy falvak mellett ólálkodó emberevő vadállatok történetei emblematikus módon jelenítik meg a korszak válságos és sötét hangulatát, a pusztítás semmit nem kímélő voltát. Szokás ezért a farkas késő középkori és kora újkori ábrázolásait apokaliptikus, egyetemesen gonosz jelentésekhez kötni, ahol az állat magát az ördögöt, illetve a közelgő világvégét jelképezi,¹ vagy tanúskodik az éhség, járvány és háború által gyötört emberek rettegéséről.² Magam is hasonló következtetésre jutottam egy korábbi írásomban, ahol az interperszonális erőszak középkor végi és kora újkori narratív forrásokban előforduló említéseit vizsgáltam. Itt úgy láttam, hogy a 15. század eleji párizsi krónikákban leírt történetek egyfajta apokaliptikus félelemről tanúskodnak, hiszen a polgárháborús mézárások, martalócok vagy koldusok által bántalmazott vagy meggyilkolt gyermekek történetei összekapcsolódnak bennük a gyermekekre és nőkre tömegesen támadó, a városba betörő vagy éppen a városfalak tövében ólálkodó farkasokkal. Mindez a veszélyeztetett jövő képét, a világ végét jeleníthette meg az ilyen eseteket feljegyzésre méltónak tartó krónikások szemében.³

De vajon valóban ennyire egyértelmű lenne a kapcsolat az általános világvége-hangulat és a városlakókat veszélyeztető emberevő farkas, azaz a politikai válság és a környezeti válság között? A 15–16. században a francia történelem háborúval és polgárháborúval is terhelt, különösen sötét évtizedeit választottam ki a vizsgálódás terepéül, melyek a szakirodalom szerint ráadásul a farkasok jelenlétének és üldözésének is intenzív időszakai.⁴ 15. század eleji és 16. század végi naplóiírók⁵ feljegyzései, illetve más korabeli források alapján azt vizsgálom meg, hogy a farkasok említése milyen jobban körülírható jelentéstartalmakhoz kapcsolódik. Ezeket a jelentéstartalmakat a farkas és az ember korabeli együttélésének megértésével és a naplókban megjelenő farkasok kulturális kontextusának a feltárásával kívánom részletesebben bemutatni. Azt szeretném bizonyítani, hogy a farkasos történetek feljegyzése kapcsán a naplóiírók nem egyszerűen dokumentálták az állatok jelenlétét a közvetlen környezetükben, de nem is általánosságban a világvégétől vagy valamilyen általános rossztól rettegve találták ki őket. A narratív forrásokban a farkasok felbukkanása véleményem szerint azt jelentette, hogy e források szerzői a körülöttük zajló környezeti események tudatos megszűrésével, értelmezésével és lejegyzésével nagyon is konkrét, kézzelfogható, racionálisan felfogható politikai, vallási, társadalmi problémák kontúrjait rajzolták meg. Az elemzéshez a vizsgált

¹ Klaniczay 2019.

² Berlioz 1998: 27–31.

³ Novák 2019.

⁴ Molinier–Molinier-Meyer 1981: 238.

⁵ Journal 1405–1449; L'Estoile 1574–1611.

naplókban megtalálható farkasemléteket veszem alapul, tehát nemcsak a szakirodalomban gyakran idézett és szó szerint vett híres esetet az 1439-ben a városba merészkedő emberevő farkasokról, hanem a kevésbé ismert említéseket és a farkasokkal kapcsolatos nyelvi fordulatokat is.

Farkasok a fejekben – a környezeti jelenségek vizsgálhatósága

Módszertani alapvetésként arról kell elgondolkodnunk, hogy mit is jelent valójában a farkasok említése a középkori és kora újkori elbeszélő forrásokban. A kérdés egy jóval tágabb problémakörre is rávilágít: a környezeti jelenségek vizsgálatának nehézségeire a történészek által leginkább használt írott források alapján. A középkori és kora újkori éghajlat, az időjárás érzékelése kapcsán számos tanulmány született már, ezek egy része módszeresen, statisztikai igénytel összegyűjti a szöveges forrásokban, krónikákban, naplókban, levelekben elszórtan fellelhető és együttesen igen nagy számú adatot eredményező említéseket, és ezek alapján a korabeli időjárás rekonstrukciójára törekszik. Eközben felhasznál más típusú adatokat is, mint például a szüret megkezdésének számos helyszínen nagy gondossággal rögzített dátumát, okleveles utalásokat, illetve természettudományos módszereket is.⁶ Más tanulmányok ugyanezekre az adatokra építve a narratív feljegyzések szubjektív jellegére összpontosítanak, és a statisztikai megközelítés helyett inkább az írásba foglalás logikáját és a mögöttük fellelhető szándékokat igyekeznek feltárni. Az időnként szubjektív meteorológiaiaként vagy az időjárás percepciójaként megfogalmazott megközelítésmód képviselői arra mutatnak rá, hogy az adatok mögött a valóság „egyének általi konfigurációját” találjuk, a „légköri paramétereiket az érzékelő szubjektum befogadja és egyben értelmezi is”.⁷ Azt hangsúlyozzák, hogy a forrásokban nem tudatos adatrögzítésről van szó, melynek célja egy objektív kép kialakítása, hanem a lejegyzők egyrészt válogatnak a jelenségek között, azokat örökítik meg, amelyekhez plusz üzenetet, jelentést tudnak kapcsolni, másrészt relatív értékeket közölnek, amelyek esetében az újdonság gyakran felülírja a korábbi tapasztalatokat. Harmadrészt pedig a saját tapasztalatok mellett ezekben a szövegekben nagy szerepet kapnak a hallomásból megismert, esetleg teljesen fikciós történetek is.⁸ Az említett elemzésekben a környezeti jelenségeknél valójában fontosabb szerepet játszik az azokat megtapasztalók kultúrája, az észleléseknek

⁶ Alexandre 1987; magyarul hasonló vállalkozásként lásd Kiss Andrea számos tanulmányát a 2010-es években.

⁷ Garnier 2022: 162.

⁸ Ornato 1988.

tulajdonított jelentések, a lejegyzésük által átadni szándékozott üzenetek: a hideg telek, fagyok, szárazság és jégeső az általam is vizsgált 15. századi párizsi polgár naplójában arra szolgál, hogy a szerző kinyilvánítsa Isten döntéseinek kifürkészhetetlenségét, a Gondviselés hatalmát, az ember tehetetlenségét a korszak számtalan megpróbáltatásának káoszával szemben.⁹

Az állatok történeti vizsgálata, közülük is a farkas és az ember régmúlt kapcsolatának feltárása, szintén izgalmas módszertani problémákat vet fel, amelyek egy része visszavezethető a források és a környezet percepciójának kérdésére. A környezettörténet előtérbe kerülése azonban csak az egyik oka a farkasok iránti megnövekedett érdeklődésnek. Jóval kézzelfoghatóbb magyarázatul szolgál az a tény, hogy 1990 körül a farkasok több száz év után újra megjelentek Európa több területén, például Franciaországban, ami heves vitákat váltott ki a közvéleményben és a kutatók körében, összecsaptak a helyi gazdálkodók érdekei a biodiverzitást előtérbe helyező kutatókkal és központi kormányzattal.¹⁰ Annak érdekében, hogy világosabbá váljon, mekkora veszélyt jelenthet ma a farkas az érintett emberi közösségekre, szerte Európában több kutatás is foglalkozott azzal, hogy összegyűjtse és mérlegre tegye a korábbi korszakok emberre támadó farkasainak eseteit. A manák szóló tanulságok általában arra mutatnak rá, hogy a farkasok igen ritkán támadnak az emberre, ám vannak olyan tényezők, amelyek növelik ennek a viselkedésnek a valószínűségét. Ilyen elsősorban az állat veszettsége, a vadállomány ritkulása, a farkas eredeti élőhelyének csökkenése (például az erdőirtás miatt), illetve a fennmaradó területekre benyomuló emberi gazdasági tevékenység (transzhumáló pásztorkodás, makkoltató sertéstartás), a farkas területén előforduló emberek (például a pásztorgyerekek) viszonylagos sebezhetősége, az állatok féltékenységének csökkenése a vadászat, a fegyverek visszaszorulása nyomán.¹¹

Az elemzések gyakran kitérnek a történeti adatok bizonytalanságára, és igyekeznek tudatosan kezelni a rendelkezésre álló források jellegzetességeit és a belőlük kinyerhető adatok megalapozottságát. Általános törekvés az alapot képező, ám kétséges narratív források kiegészítése, például az elejtett farkasokért járó díjak regionális vagy országos szinten adminisztrált számláival, listáival,¹² a halál okát lejegyző anyakönyvekkel, az adócsökkentés érdekében megfogalmazott, farkastámadásokra hivatkozó helyi panaszokkal¹³ vagy éppen a farkasok életkörülményeire hatást gyakorló környezeti feltételekre, gazdálkodási módokra rávilá-

⁹ Ducos 1996; Siemer 2003.

¹⁰ Moriceau 2013; Rao 2023: 1. fejezet.

¹¹ Linnel et al. 2002; Fabre 2010; Comincini 2002.

¹² Rao 2021: 61–62.

¹³ Moriceau 2010.

gító kataszteri adatokkal, térképekkel.¹⁴ Számos tanulmány létezik, amelyek az emberre támadó farkasokra utaló mind narratív, mind adminisztratív forrásokat egyszerűen adatbányának tekintik, és statisztikailag megbízható adatokként kezelik a bennük található említéseket.¹⁵ A kora újkori farkasok veszedelmességét vizsgáló szövegek közül több nagy hatású írás is arra a következtetésre jutott ezzel a módszerrel, hogy a változó gazdálkodási viszonyok között a farkasok rendszeresen támadtak az emberre, amely találkozások gyakran végzetessé váltak. Az adatok alapján Jean-Marc Moriceau a 15–19. századra vonatkozóan 2323 ragadozó farkas és 2379 veszett farkas támadását azonosította, és rámutatott néhány különösen válságosnak tűnő időszakra (1596–1600, 1630, 1650, 1691–95, 1711–15, 1761–65, 1746–55, 1811–20), valamint térképre vitte a farkasok elterjedtségét és létszámát 1800 körül.¹⁶ A szerző a hivatalos forrásokat egyrészt biztosnak tekinti, nem gondol bele például az adókedvezmény elérése érdekében megfogalmazott panaszok célzatosságába, tehát abba, hogy a jelentést írók felnagyítják a károkat, és ezzel befolyásolják a központi döntéshozókat.¹⁷ Másrészt pedig statisztikailag reprezentatívnak tekinti őket, vagyis egyenes arányosságot tételez fel a díjak megszerzése céljából bejelentett elejtett farkasok száma és a régióban élő teljes farkaspopuláció nagysága között,¹⁸ és nem veszi figyelembe a regisztráció pontatlanságát vagy hamisítását, a vadászati szándék eltérő mértékét és a népsűrűséget.

A farkasokkal foglalkozó elemzések egy másik része a ragadozó kultúrális jelentőségével foglalkozik. Egyes szerzők különbséget tesznek az „igazi” (*real wolf*,¹⁹ *louis réels*,²⁰ *lupo biologico*²¹) és az elképzelt, „kulturális” farkas (*lupo culturale*,²² *méta-loup*²³) között. Robert Hearn, Ross Balzaretti és Charles Watkins írásukban a 16. századi Észak-Itália forrásaiban keresik a farkas nyomait, és elkülönítve kezelik a „biológiai állatot” és a „mitológiai bestiát” vagy „csodajellet”, amelyek együttesen alkotják a korabeli ember farkastapasztalatát.²⁴ Ezek a szövegek rámutatnak a környezeti tényezőt körülvevő hiedelmek, előítéletek, je-

¹⁴ Fabre 2010.

¹⁵ Molinier–Molinier-Meyer 1981; Comincini 2002; magyarul egy regionális gyűjtésre lásd: Bodnár 2019.

¹⁶ Moriceau 2010: 59, 63.

¹⁷ Rheinheimer 1995: 283.

¹⁸ Ezt cáfolja Fabre 2010: 98.

¹⁹ Hearn–Balzaretti–Watkins 2015: 11.

²⁰ Rao 2023: 2. fejezet

²¹ Rao 2021.

²² Rao 2021.

²³ Rao 2023: 1. fejezet

²⁴ Hearn–Balzaretti–Watkins 2015.

lentések sokaságára, amelyek alapvetően meghatározzák első lépésben a farkas percepcióját, érzékelését, másodjára pedig a hozzá kapcsolódó jelenségek írásba foglalását is. A forrásokban rögzített farkaskép tehát a tényleges állati viselkedés és demográfia mellett sokat köszönhet a körülötte létező és folyamatosan változó kulturális elemeknek is.

A forrásokkal szemben kritikus elemzések izgalmas eredményeket hoznak a farkas és az ember kapcsolatának megértésében, az emberevő farkas képének árnyalásában. A farkas életkörülményeinek és viselkedésének értelmezésére támaszkodva Sander Govaerts például megkérdőjelezi a hagyományos történeti forrásokon alapuló bevett kép – a háború idején elszaporodó és a csatában elesettek holttestén lakmározó farkasok – érvényességét. A szerző rámutat arra, hogy a farkas általános, a vadonnal összekapcsolt kulturális képe, illetve a háborúk alatt megváltozott és a farkas életmódjának kedvező környezeti feltételek (csökkenő népesség miatt több szabad terület, kevesebb szervezett vadászat) alakították úgy az állat percepcióját, hogy az szorosan összefonódott a háborúval és a pusztító csatákkal. Az így megnövekedett farkaspopulációt könnyű és kulturálisan megalapozott volt a farkas emberevésével magyarázni.²⁵ Az egyedi farkasemlékek esettanulmány-szerű mikrovizsgálata is izgalmas eredményeket hozhat. Boris Bove például egy 1422-es történetet elemez, amelyben a százéves háború idején egy legyőzött várkapitányt, a fattyú Vaurust a lakosság sanyargatásával vádolnak meg, és az általam is vizsgált párizsi naplóban is megjelenik róla egy rémtörténet. Eszerint Vaurus egy fizetéssel késlekedő terhes nőt meztelenül egy városon kívüli, akasztott emberek holttesteivel teli fához kötött, ahol szülés közben, éjszaka egy farkasfalka felfalta. A történész a történet körülményeit, egyéb forrásait, motívumait elemezve jut arra a következtetésre, hogy itt a háborús ellenfél befekettetéséről van szó a korszakban hatásos archetípusok és ellentétpárok (születés – halál, törvényes gyermek – fattyú, gyümölcsfa – akasztófa, király – zsarnok, jogszerűség – tabusértés) alkalmazásával. Mindezeket a naplóíró egy példázatszerű elbeszélésbe építette bele. A farkasok valójában csak egy plusz negatív motívumot jelentenek a rémtörténetben, a hozzájuk tapadó sztereotípiák pedig még rettenetesebb szörnyetegnek mutatják a legyőzött kapitányt.²⁶

A „kulturális farkas” fogalma azt is jelenti, hogy a középkor végi, kora újkori farkas narratív forrásokban, esetünkben a városi naplókban való megjelenése nem egyszerűen természeti jelenségek dokumentálása, hanem a korabeli kulturális közeg megnyilvánulása is. Az embereket gyilkoló farkasokról beszámoló történetek

²⁵ Govaerts 2022.

²⁶ Bove 2010.

egy része tehát valójában csak a bevett mítoszokat ismétli meg, vagy az aktuális válsághelyzetre reflektálva felerősíti, megsokszorozza a farkas-ember találkozások számát. Az így lejegyzett történetek értelmezésében Arlette Farge munkájára támaszkodom, aki arra mutat rá, hogy a 18. századi városi történetmesélés időről időre felkapott a közvéleményt foglalkoztató motívumokat, amelyeket mindig új formákba öntött, és különféle anekdoták, rémhírtörténetek alakjában adta tovább őket. A kis anekdoták sorba rendezve példás történetekként értelmezhetők, amelyek a képzeletvilág érzékeny pontjaira tapintva kifejezik a korabeli értékeket, problémákat.²⁷ Ugyanezt a megközelítést alkalmazom a naplók elemzése kapcsán, ahhoz azonban, hogy megértsük a farkasokkal kapcsolatos szövegeket és azokat a problémákat, amelyek kapcsán példázatként előkerülhettek, érdemes áttekinteni a farkashoz kapcsolódó változó jelentéseket is a környezeti és kulturális keretek átalakulásához kötődően.

Az elképzelt farkas

Az átalakuló farkaskép környezeti háttere

A farkas megítélése számos közös jellegzetesség ellenére kultúránként változó. A középkori civilizáció démonizált farkasképét megelőző korszakban, az ókori Rómában a hivatalos jóselek közé tartozott, amikor egy farkas bement a városba (*lupus urbem intravit*), és ezeket fel is jegyezték. Annak ellenére, hogy Róma alapítástörténetében a Romulust és Remust szoptató nőstény farkas pozitív szerepet játszik, a városba bejutó, városlakókra támadó farkasok rossz ómennek számítottak. A történetekben gyakran a város szent helyeit is érintik, és jelenlétüket megölésükkel vagy megtisztító szertartásokkal kell lezárni. A jel valószínűleg a római civilizáció pusztulásától, a vadonná váló várostól való félelemre mutat rá.²⁸ A negatív jósjelként való értelmezés ellenére az antik kultúra nem démonizálta a farkasokat, ez a középkor folyamán következett be.

A változásra Gherardo Ortalli mutatott rá tanulmányában, amelyben környezeti és kulturális elemeket is felhasznált. Véleménye szerint a városi kultúrára és a nagybirtokos mezőgazdaságra épülő, nagy népsűrűségű római civilizációban az erdőkben élő farkasok nem túl veszélyes mezőgazdasági kártevőként jelentek meg, azonban a csökkenő lakosságszámú, az erdőket vadászatra, állattartásra és gyűjtögetésre intenzívebben használó kora középkori társadalom tagjai gyakrabban

²⁷ Farge 1992: 66–71.

²⁸ Trinquier 2004.

találták magukat szembe ezekkel a ragadozókkal.²⁹ Bár a középkori vadont szokás félelmetes, sötét helyként elképzelni, valójában egy tudatosan hasznosított, jól ismert terep volt az emberek számára, a benne élő állatokkal együtt.³⁰ A fejlődési ívet Riccardo Rao vezette tovább, amikor rámutatott, hogy a középkori gazdasági és társadalmi felívelés századaiban, majd pedig a kora újkor elején az erdőirtás, a népességnövekedés, az állattartás, bizonyos területeken a transzhumáló legeltetés előretörése azzal járt, hogy a farkasnak egyre kevesebb természetes területe és vadon élő tápláléka maradt, miközben egyre gyakrabban szembekerült az erdőt használó emberekkel és az általuk tenyésztett állatállománnyal. Mindezek következtében egyre nőtt a farkas-ember találkozások száma és a farkasok által okozott kár is.³¹ Ekkor kerül előtérbe a farkasoknak már a Karoling-korban megalapozott, központilag irányított irtása, amely a Francia Királyságban a *grand louvetier*, az udvari (farkas) vadászmester kezében összpontosult. Szerinte Nyugat-Európában a 13–14. századtól kezdődően találkozunk a farkasokkal foglalkozó rendeletekkel, amelyek a vadászatot szabályozzák, bátorítják, illetve ekkortól maradtak fenn az elejtett farkasokért, beszolgáltatott farkaskölykökért járó pénzdíjak számadásai is.³² A farkasellenes fellépés hatékonyságát jelzi, hogy Angliában a 16., francia és más európai területeken a 18–19. századra teljesen kiirtották a farkasokat.³³

A farkas a középkori kultúrában

A gazdasági, társadalmi, környezeti átalakulások együtt jártak a kulturális keretek megváltozásával is. A középkori elképzelt farkas képe nagyban táplálkozik a Bibliából, amely természetesen meghatározta az írástudók és az egyszerű emberek gondolkodását is. A bibliai farkaskép nem egysíkú. Bizonyos versekben a farkas az általános gonoszt jelenti, ami fenyegetheti a hívőket (Lk 10,3: „Íme, úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé”). Időnként a csapások Isten méltó büntetéseként jelennek meg (Jer 5,6: „Ezért megöli őket az oroszlán az erdőből, a pusztai farkas */lupus ad vesperam/* elpusztítja őket; párdúc leselkedik városaik előtt, szét-tép mindenkit, aki kijön onnan; mert megsokasodtak vétkeik, elhatalmasodtak elpártolásaik.”). A farkas máskor olyan veszedelemként tűnik fel, amelytől csak a Jó Pásztor Krisztus védi meg a népét (Jn 10,12: „A béres azonban, aki nem pászor,

²⁹ Ortalli 2002.

³⁰ Pluskowski 2006: 56–72.

³¹ Rao 2023: 6. fejezet.

³² Rao 2023: 2. fejezet.

³³ Pluskowski 2006: 97.

akinek a juhok nem tulajdonai, amikor látja, hogy jön a farkas, elhagyja a juho-
kat és elfut – a farkas pedig elragadja és szétszéleszti azokat.”). Máshol ez a kép
fókuszáltabbá válik, a farkas a vallási veszélyt képviselő személyeket jeleníti meg,
például a hamis prófétákat (Mt 7,15: „Óvakodjatok a hamis prófétáktól, akik bá-
rányok képében jönnek hozzátok, belül pedig ragadozó farkasok /*lupi rapaces*/”;
és ApCsel 20,29: „Tudom, hogy miután elmegyek, ragadozó farkasok /*lupi graves*/
jönnek közétek, és nem fogják kímélni a nyáját.”). A vallásos veszedelem mellett
a politikai romlottság is része a bibliai farkasképnek. A rossz vezetők, fejedelmek,
bírák, tisztviselők lehetnek oroszlánok vagy farkasok (Ez 22,27: „Főemberei olya-
nok benne, mint a prédát ragadozó farkasok /*lupi rapientes praedam*/; vért ontá-
nak, romlásba döntenek embereket és kapzsiságból nyereséget hajhásznak.” Szof
3,3: „Főemberei olyanok benne, mint az ordító oroszlánok; bírái esti farkasok /
lupi vespere/, melyek reggelre nem hagynak meg egy csontot sem.”). A rossz ve-
zetőt jelképező farkast láthatólag nem is annyira az erőszakosság, mint inkább a
kapzsiság, a mohóság jellemzi. A bibliai farkaskép tehát alapot jelent az állat dé-
monizálásához, illetve képének célzottabb politikai használatához is.

A középkori hagiografikus és szerzetesi irodalomban a vadállatok igen gyak-
ran a démonokat és az ördögöt jelentik, akik azonban a sivatagi remeték és az
erdőirtó rendalapítók hatására időnként jó útra térnek.³⁴ A 12. században megje-
lenő, a szent által megszelídített, igavonóként hasznosított farkas képe visszavezet-
hető a néhány évszázaddal korábban már elterjedt háziasított medve történetéhez.
A történet valójában a civilizáció által legyőzött természetet jeleníti meg. A Szent
Ferenchez kötődő és először a 14. században lejegyzett gubbiói farkas legendája
így valójában egy vándormotívum, és az elemzések gyakran arra mutatnak rá,
hogy a farkas egy konkrét helyi szereplőt, gyilkos banditát vagy kegyetlen nemest
személyesíthetett meg, akit végül a szent kibékített a városi közösséggel. Ezekben
a történetekben a farkas a gonosz erőket testesíti meg, diabolizálódik, azért, hogy
a főszereplő szentek vagy szerzetesek legyőzhessék őt.³⁵

A világi irodalomban a farkasok alaptípusa a 12. században megformált
Ysengrim, aki azokban a verses regényekben, amelyekben megjelenik (*Ysengri-
mus*, *Roman de Renart*), számos rossz tulajdonsággal rendelkezik, ám igen távol
áll a démoni veszedelmességtől. Ysengrim ugyan mérhetetlenül falánk és erősza-
kos, félelmetes fogakkal és acélos állkapcsokkal, de könnyen becsapható, és nála
kisebb ellenfelei, mint a róka vagy akár a disznók, rendre legyőzik.³⁶ A morali-

³⁴ Urbán 2010.

³⁵ Rao 2023: 4. fejezet.

³⁶ Pluskowski 2006: 120–124.

záló állatmesékben a farkas szintén az erejéről és a mohóságáról ismerhető fel, rendre ő jeleníti meg a hatalmukkal visszaélő, a szegény népet sanyargató, zsarnokkodó nemeseket, szerzeteseket, főpapokat.³⁷

Riccardo Rao szerint a farkasok mesebeli képe a középkor folyamán elvesztette pozitív, hőiesen erős vonásait, és csak negatív, erőszakos, mohó és buta tulajdonságait őrizte meg.³⁸ Ez a sötét kép jelenik meg az állatok jellegzetességeit és az ezekből levezetett morális tanításokat bemutató bestiáriumok műfajában is. A farkas ezekben a szövegekben a 12. századtól tűnik fel, leggyakrabban az ördöghöz hasonlítják. Kiderül róla, hogy rendszeresen embert eszik, telhetetlenül mohó, rendkívül erős a lába és az állkapcsa, ravaszul, magát pásztorkutyának tettetve közelíti meg a nyáját, világít a szeme a sötétben, ha előbb látja meg az embert, mint az őt, akkor az ember nem tud megszólalni.³⁹ Ugyanez a teljesen negatív ellenségkép bontakozik ki a vadászatról szóló traktátusokból, valamint a farkasvadászat gyakorlata és szabályai alapján is. Gaston Fébus 14. század végi *Livre de la chasse* [A vadászat könyve] című munkájában a farkas a vadászott ragadozók legrosszabb hírű, legveszélyesebb kategóriájába kerül, a medvével együtt. A farkasvadászat sem tartozik az elegáns, nemesi mulatságok közé, a társadalom alsóbb rétegei is részt vállaltak belőle, mérget, csapdát, farkasvermet is alkalmaznak a hajtás mellett, és egyedi jellegzetessége, hogy nemcsak a felnőtt állatokat pusztítják, hanem kifejezetten célba veszik a farkaskölyköket is.⁴⁰

Ezt az átfogóan negatív, ám sok konkrét mellékjelentést is hordozó képet politikai-vallási küzdelmekben, célzott üzenetek átadására is remekül lehetett használni az általunk vizsgált évszázadokban. A vallási ellenfelek a középkor végén rendre ragadozó farkasnak nevezték egymást, legyen szó eretnekekről, inkvizítorokról vagy általában a katolikus egyházzal.⁴¹ A 16. században a jezsuitákat nevezték farkasoknak, miközben a katolikus francia prédikátorok szerint a hugenották voltak a farkasok.⁴² Riccardo Rao arra is rámutat, hogy a 13–14. századi itáliai városi politikában a közrendet veszélyeztető nemesi családokat, hatalomra törő vezetőket hívták a nyájra támadó ragadozó farkasnak. Elvontabb módon a zsarnokká alacsonyodó jó király és minden önkényes hatalom is kifejezhető a farkasmetaforával, ahogyan a rendbontás, a káoszba hulló közállapotok is.⁴³

³⁷ Pluskowski 2006:125–126.

³⁸ Rao 2023: 4. fejezet.

³⁹ Pluskowski 2006: 129.

⁴⁰ Rao 2023: 2. fejezet.

⁴¹ Rao 2023: 5. fejezet.

⁴² Vogler 2010.

⁴³ Rao 2023: 5. fejezet.

Farkas és politika a 15–16. századi francia kultúrában

Az általam vizsgált 15–16. századi naplók közvetlen közegében, a korabeli Francia Királyságban is találunk olyan műfajokat, ahol a farkas politikai üzenetet hordoz. Ezek közül két olyan műfajt vizsgáltam meg, amely hozzáférhető lehetett a korabeli közállapotokra figyelő, a jelentős eseményeket feljegyző értelmiségiek, vizsgált naplóink szerzői számára.

A korabeli mindennapi és politikai élet számtalan jelenségére reflektáló költő, Eustache Deschamps a 14. század végén és a 15. század legelején alkotott. Élt a királyi udvarban, viselt vezető helyi hivatalokat, rálátott a százéves háború eseményeire, és kiforrott véleménye volt a társadalom működéséről, ezt ki is fejezte több mint ezer balladájában. Műveiben a farkas gyakran csak egy-egy vétek megtestesítője, lehet ez a kétszínűség, a mohóság vagy a harag, illetve szatirikus módon kerül elő az irgalmas vagy ártatlan farkas mint teljes lehetetlenség.⁴⁴ A mohó és kegyetlen farkas képét viszik tovább azok a versek, amelyekben a farkas rablóként jelenik meg, nagyon erős képekben: „az emberi hús vérét elragadó farkas”, „a földművelő szegény emberek, csontját és vérét” hamis kincsként gyűjtő „nagy farkasok”.⁴⁵ A versek alcímei gyakran utalnak is a képek igazi jelentésére: a nagyurak sarcolása, a fosztogató martalóc katonák ellen szólalnak fel. A farkas mellett gyakran megjelenik a kimerült nyáj, a húsáért és gyapjáért is sanyargatott birka és persze a pásztor, akinek jobban kellene vigyázni a rábízott bárányokra, akiket pusztítanak a ragadozó farkasok.⁴⁶ Az útonállók fosztogatása ellen felszólaló balladában válik teljessé a kép: ragadozó farkasok, mint rablók pusztítanak szerte az országban, ezért a nemes oroszlánnak meg kellene szabadítania tőlük a vidéket. A régi szép időkben még szervezetteren üldözték a farkasokat, királyi megbízásból – erre lenne szükség ismét.⁴⁷ Deschamps verseiben tehát a farkas a közembereket sanyargató, adót szedő tisztviselők és nagyurak, illetve martalóc katonák irgalmat nem ismerő mohóságát jeleníti meg, amellyel szemben a gondos király, a rendteremtés, a szervezett farkasvadászat jelentené a megoldást. A korszak a százéves háború azon szakasza, ahol a békék és fegyverszünetek idején szélnek eresztett katonák rendületlenül folytatták a vidék sarcolását, illetve VI. Károly fiatal kora, majd betegsége

⁴⁴ Deschamps: ballades MXLVI, CLXXXIII, CCXXVI, CCIX, XCVII.

⁴⁵ Loups ravissants le sang de char humaine (Deschamps: ballade CLXXV), Dont les grand lous font chacun jour ventre qui amassent a milliers et a cens les faulx tresors...le sang, les os qui ont la terre aree des povres gens (Deschamps: ballade CXIII).

⁴⁶ Deschamps: ballade MXI.

⁴⁷ [L]’en chaçoit telz lous comme ennemis par cri royal et commission belle (Deschamps: ballade DCCCXCIX).

idején a királyi rokonság vetélkedett a hatalomért, a behajtható adóért, mely helyzet végül polgárháborúba torkollott a 15. század elején. A farkas ennek a konkrét politikai helyzetnek válik kulcsszereplőjévé.

A 16. század közepétől elterjedt moralizáló emblémagyűjteményekben szintén megjelenik a farkas.⁴⁸ Az életbölcseiségeket, fogalmakat kifejtő, általában egy velős mottóból, egy képből és az ezeket magyarázó epigrammából álló emblémák ábrázolásai és szövegei szorosan belesimultak a korabeli udvari kultúrába, politikai kommunikációba és irodalomba.⁴⁹ Az itt megtalálható farkaskép tehát számos ponton hathatott a korabeli írástudók gondolkodására. A farkashoz kötődő jelentések ebben a műfajban kevésbé kiélezettek, mint Eustache Deschamps verseiben. A farkas néha csak éhes, máskor a hamis barátságot vagy a barátok kihasználását jelképezi, amikor kecskék és bárányok közelébe kerül, és nem hiányzik a nagy gonosz farkas (*grand loup ravissant; loup, méchant*) mint a nyájra leselkedő általános veszedelem képe sem. A farkas általános vérszomja azonban néhány emblémában konkrétabb üzeneteket közvetít: a büntetlenül gyilkoló farkas figurája arra mutat rá, hogy a gazdagoknak és erőseknek mindent szabad; az éhezés miatt útonállásra és gyilkolásra kényszerülő törvényen kívüliek élethelyzetük áldozatainak tűnnek; a zsarnoki uralkodó szolgálai és tisztviselői csalnak, lopnak, fosztogatnak, sarcolnak uruk nevében, és ezzel farkasokká válnak, mert még azoknál is kegyetlenebbek. Ez utóbbi gondolattal kapcsolatban jelenik meg az „ember embernek farkasa” megállapítás, amely így különbözik a később Hobbesnál előkerülő, a mindenki harcát mindenki ellen jelentő természeti állapot, a teljes vadság üzenetétől.⁵⁰ Végül a farkasvadászat sajátosságaira és az állat egészében negatív megítélésére utal az az embléma, amely szerint nemcsak a nőstény és a hím felnőtt farkasokat, hanem a kölyköket is el szokás pusztítani, ahogy az Isten is bünteti a gyermekeket a szülők bűneiért.⁵¹ A konkrét sötét politikai helyzetre reflektáló Deschamps-költeményekkel szemben az emblémák általánosabb üzenetet közvetítenek, ami azonban szintén rámutat a farkas politikai válsághelyzetben hasznosítható képére, ahol az egyszerű veszedelmesség összekapcsolódik a csalásnak, a nép sanyargatásának, a rossz vezetők és rossz tisztviselők bűneinek, illetve a farkas elpusztításán keresztüli rendteremtésnek a gondolatával.

⁴⁸ A 16. századi francia emblémagyűjtemények teljes katalógusát és szövegét lásd: French Emblems at Glasgow (<https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/index.php>).

⁴⁹ Russell 1995.

⁵⁰ Guillaume Guerauld: Le premier livre des emblemes 1550: Les riches sont supportés & les povres oppressés; Aneau: Imagination poétique 1552: Le loup-garou.

⁵¹ Montenay: Emblematum christianorum centuria 1584.

„Kezdődik a farkasok háborúja” – farkasok a városi naplóiban

„Megvesznek az emberhúsért” – a 15. század eleje

A 15. század elején alkotó névtelen párizsi polgár naplójában a város és az ország sorsát érintő ügyekről számol be, véleményének gyakran hangot adva, de a személyes információkat kerülve. Érzékeny a városban keringő híresztelésekre, rémhírekre, amelyeket általában elhisz.⁵² Az általa feljegyzett farkastámadások gyakorlatilag minden farkasokról szóló tudományos vagy ismeretterjesztő munkában megjelennek, és szokás úgy tekinteni, mintha a farkaspopuláció és az emberevő farkasok a művében lefedett 1420–30-as években különösen magas számot értek volna el.⁵³ Vajon a farkas kulturális képét figyelembe véve és a szerzői szándékokon elgondolkodva hogyan tudjuk értelmezni a naplóíró farkastörténeteit?

Az első farkasemlítések 1421 nyarán jelennek meg a naplóban, a környező bejegyzések alapján betegség, háborús események, nagy adóterhek és szegénység sújtják a párizsi régiót. A naplóíró szerint a farkasok annyira kiéhezettek, hogy holttesteket esznek, amelyeket vagy kiásnak a földből, vagy a mezőkön találnak.⁵⁴ Néhány bekezdéssel később ismét visszatér rájuk, továbbfejlesztve a képet: a farkasok annyira éhesek, hogy éjjelente bemennek a nagyobb városokba, és ott károkat okoznak, átúsznak a Szajná, a temetőben kiássák a friss holttesteket, és megeszik a kivégzettek kapuknál kiakasztott testrészeit, sőt több helyen nőket és gyerekeket falnak fel.⁵⁵ Egy évvel később, 1422-ben jegyzi fel a szerző a farkasok által felfalt terhes nő rémtörténetét.⁵⁶ A következő évben még egyszer előkerülnek a támadások: egy 1423-as bejegyzés elején a szerző azt írja, hogy a farkasok minden éjjel bejönnek Párizsba, majd a mondat második felében már a hármasával-négyesével levadászott állatokat említi meg, melyeknek a testét hátsó lábuknál fogva fellógatva végigviszik Párizson, mielőtt elejtőik megkapnák értük a pénzjutalmat.⁵⁷

Az 1430-as évek végén találkozunk a következő nagy farkaspánikkal. 1438 telén jegyzi fel a szerző, hogy a farkasok bemennek Párizsba a folyón keresztül, kutyákat ragadnak el, és egy gyermeket is megesznek éjjel a Macskák terén (*Place aux Chats*), az Aprószentek temetője mögött.⁵⁸ 1439 végén két bejegyzés is foglalkozik a farkasok pusztításaival. Ezekben a történetekben konkrét számokkal

⁵² Giraudet 2022.

⁵³ Molinier–Molinier-Meyer 1981: 238.

⁵⁴ Journal 1405–1449: 154.

⁵⁵ Journal 1405–1449: 156.

⁵⁶ Journal 1405–1449: 170–172.

⁵⁷ Journal 1405–1449: 187.

⁵⁸ Journal 1405–1449: 343, 345.

is találkozunk, szeptemberben a város két kapuja (Montmartre- és Saint-Antoine-kapuk) közelében 14 embert falnak fel a farkasok, míg az év végén a leírás alapján megfojtanak négy nőt, még 17-et megtámadnak, közülük 11 meg is hal. A pontos számok mellé kiegészítő információkat is feljegyez a szerző, egyrészt a farkasok vérszomjáról (megvesznek az emberhúsert; meghagyják a nyáját, és a pásztorra támadnak), másrészt pedig az ekkor elejtett félelmetes bestiáról, akit Kurtafarkúnak (*Courtault*) neveznek, és a testét egy talicskán végigjuttatják a városra, az állkapcsát szétfeszítve, hogy mindenki láthassa.⁵⁹

A továbbiakban csak a farkas kulturális képét és a napló egyéb bejegyzéseit használom a farkasemlékek értelmezéséhez. Így csak röviden említem meg, hogy farkasokkal minden évszakban találkozunk, és időjárási jellegzetességeket sem tudunk a megjelenésükhöz kötni: míg 1421-ben és 1423-ban hosszú, hideg teleket, kiáradt és befagyott Szajnákat említ a szerző, 1422-ben jó a termés és kedvező az időjárás, 1438-ban pedig inkább csak viharokról, nagy szelekről számol be, más hőmérsékleti anomáliákkal nem találkozunk. Egészen eltérő modellt látunk a 15–16. századi metzi naplókban, ahol a néhány évente visszatérő rendkívül hideg telek egyik fokmérője a gyerekeket és magányos utazókat megcélzó farkastámadások feljegyzése.⁶⁰ Ennél érdekesebb magukra a történetekre figyelni. Mindkét évtizedben észrevehetünk egyfajta éveken át vezető ívet (ami valószínűleg nem volt tudatos szerkesztési elv a szerző részéről): az 1420-as évek elején Párizstól távol, vidéken, általános helyeken (nagyobb városok, temetők, mezők) tűnnek fel először a farkasok, majd 1423-ban már Párizsban garázdálkodnak éjjelente, és a történetfüzér pozitívan zárul, a heti három-négy elejtett farkas városra végigvitt tetemével. Az 1430-as évek végén mindig konkrét párizsi helyszíneken vagyunk, a központi temető mögött, illetve a város két megnevezett kapuján kívül, azonban ezek a részletek nem feltétlenül mutatnak valós eseményekre: az Aprószenetek temetője mellett megölt kisgyermek például tökéletes fikciós fordulat lehet. A történet fokozódása a számok növekedésében fejeződik ki, egy áldozattól eljutunk 14-ig, majd 17-ig, ám a *happy end* itt is bekövetkezik Courtault elejtésével. A két-három év során lejegyzett farkasvadások így szerkezetükben hasonlítanak a korabeli krónikákban gyakori kivégzéstörténetekhez: ott a bűntetteket mindig az elnyert, méltó büntetéssel együtt, annak alkalmából jegyezték fel a krónikaszerzők.⁶¹

⁵⁹ Journal 1405–1449: 348–349.

⁶⁰ Litzenburger 2011: 450. Az érintett évek: 1430, 1436, 1448, 1481–82, 1491, 1511.

⁶¹ Novák 2015: 169, 174.

Ha az egyes történetek motívumait, illetve a farkasesemények körül feljegyzett, ám azokkal rokonságot mutató beszámolókat is figyelembe vesszük, akkor jobban megérthetjük azt a kulturális közeget és politikai-társadalmi üzenetet, amelyben a farkasemlétek jelentést nyernek. Az 1420-as évek történeteinek alapmotívuma az éhség, a holttesteket is megevő farkasok kétségbeesett falánksága tükrözi a háborútól és adóktól terhelt, a magas árak miatt nélkülöző népesség állapotát. Ez a fajta sajnálattal teli kép aztán átalakul, és a helyét átveszi a kegyetlenül mohó ragadozó motívuma. Az 1430-as évek végén a farkasok már megvesznek az emberhúsert (*si enragés de menger char d’homme*), inkább azt választják a háziállatok helyett. A ragadozó, veszett farkas képe gyakran köszön vissza a válságos korszak politikai és társadalmi problémáinak megrajzolásakor is. A szerző a város sorsát tanácsadóként irányító három hivatalnokot 1421-ben ragadozó farkasnak nevezi, akik a húst a vérével együtt eszik (Ter 9,4), és elveszik a bárányt és a gypját is.⁶² 1432-ben a rablóknak nevezett polgárháborús ellenfelekre vonatkoztatva írja, hogy „olyan veszettek voltak, mint a pogányok vagy a veszett farkasok”, amikor többször is Párizs kapui elé jöttek, és kegyetlenül embereket ragadtak el, papokat, apácákat, nőket, férfiakat és gyerekeket.⁶³ A híres Courtault farkas kapcsán pedig azt jegyzi meg a szerző, hogy az emberek úgy beszéltek róla, „mint egy erdei rablóról vagy kegyetlen kapitányról. Óvakodjatok Courtault-tól!” A Bibliában és Eustache Deschamps balladáiban is előkerülő farkas, mint martalóc, bandita, rossz tisztviselő képe tehát végigvonul a párizsi polgár naplóján. Valószínűleg ez a jelentés ragadható meg az 1422-es rémtörténetben, melynek elemzésénél már felmerült, hogy a farkasok hozzáadása a történethez Vaurus kapitány rossz hírnevét feketíti még tovább. A farkasmotívum használata az általános démoni jelleg erősítése mellett azzal is járt, hogy a történetben a farkasok a rossz vezető (Vaurus) alatti kegyetlen pribékek szerepét vették fel. Végül az emberevő farkas képe az 1438-ban felfalt gyermek történetében teljesedik ki, de ez a motívum ezekben az években máshol is előkerül, 1439 elején az éhező Rouen városában kutyák és disznók eszik meg az utcán heverő gyerekeket, az 1440-es években pedig a martalócok sarcolják a lakosságot a csecsemőik halálával fenyegetőzve.⁶⁴

A 15. század eleji háborús és polgárháborús válsághelyzetben, amelyet időjárási szélsőségek, rossz termés, drágaság, adók és éhínség is súlyosbítottak, a városba betörő farkasok képe egyrészt a minden oldalról fenyegetett emberi közösség általános érzéséhez kapcsolódik, másrészt azonban nagyon is konkrét, a korszak-

⁶² Journal 1405–1449: 162.

⁶³ Journal 1405–1449: 290–291.

⁶⁴ Journal 1405–1449: 343, 345, 355–356.

ban elterjedt és alkalmazott politikai üzeneteket is kifejezett. A magas adókért, szigorú ítéletekért felelősnek tartott zsarnoki vezetők, a védtelen lakosságot sarcoló martalócok, az erdőkben garázdálkodó brigantik a felborult közrend és a rosszul használt hatalom tünetei. Ahogy Arlette Farge leírja a 18. századi városi anekdoták kapcsán, itt is megfigyelhetjük az ismerős motívumok újabb és újabb történetekben való elrendezését. A farkas is egy ilyen motívum, függetlenül a lejegyzett történetek igazságtartalmától. Biztos pontnak tűnnek a városon végigvitt és közszemlére tett farkastetemek, amelyek megnövekedett száma esetleg köszönhető annak, hogy az 1413-ban kiadott királyi rendelet alapján a vadászmesterek (*louvetier*) mellett az egyszerű birtokosok is megölhették a károkozó farkasokat és a farkaskölyköket, és díjat kaptak a bemutatott tetemekért.⁶⁵ A párizsi polgár által feljegyzett történetfüzerek elejtett farkasai és hatékonyabb üldözése Eustache Deschamps verseiben a királyi hatalom megerősödéséhez, a közrend visszaállításhoz kötődik – ez a vágyalom majd csak az 1440-es évektől válik valóra.

„Ahogy a farkasok felfalják egymást” – a 16. század vége

A 16. század végén alkotó Pierre de l'Estoile jogász egyrészt 1574 és 1610 között vezetett naplójában nagy részletességgel számol be a városi és országos eseményekről a francia vallásháborúk poklában, másrészt pedig szorgalmas gyűjtője a szóban és írásban keringő történeteknek, politikai verseknek, röplapoknak.⁶⁶ Naplója ezért értékes forrása a helyi történeteknek, lapjain családi drámák, helyi bűnügyek, városi hatalmi harcok váltakoznak a vallásháborúk eseményeivel, a királyi udvar erőviszonyainak mérlegelésével és a mindezekre reflektáló, a közösségi vélekedéseket tükröző szóban, írásban, tettekben kifejeződő megnyilvánulásokkal. L'Estoile gyanakodva nézi a szélsőséges vallási irányzatokat, igen kritikus szemlélője a politikának, ami, tájékozottságával és gyűjtőszenvédélyével együtt, feljegyzéseit a korabeli közügyekről való kommunikáció hangszerkényévé teszi, ahol találkoznak a városban keringő történetek és motívumaik.

L'Estoile naplójában több alkalommal előkerülnek a farkasok a francia vallásháborúk legvégén, az 1590-es években. 1595-ben feljegyzi, hogy augusztus 12-én egy farkas átkelt a folyón, és a Grève téren (a város közepén) megevett egy gyermeket, amit csodaszamba menőnek és rossz előjelnek is tart.⁶⁷ 1598 nyarán már átfogóbb jelenségekről számol be: a vervins-i béke (1598 májusa) megkötése után

⁶⁵ La Louveterie 1929; ORF: X. 132–133.

⁶⁶ Hamilton 2017.

⁶⁷ L'Estoile 1574–1611: VII. 34.

a farkasok embereket faltak fel napról napra, akár a saját házaikban. Már nem az állatokra támadnak, hanem embert akarnak enni, hagyják a juhokat és megeszik a pásztort. Két esetet is felhoz, két egymáshoz közeli, Párizstól 200 kilométerre fekvő helyszínen: Clairvaux-ban egy pásztort és a lányát eszi meg egy farkas, de a tyúkokat meghagyja, Bar-sur-Aube-ban pedig az áldozatok egy katonája és az apja, akiknek a csontjait másnap találják meg.⁶⁸ A jelenségek értelmezése L'Estoile-nál nagy helyet kap: a támadások Isten jogos dühét jelentik, félelmetes csodajelek és figyelmeztetések azért, hogy az emberek térjenek meg. Az erős vallásos értelmezés mellett a szerző beilleszti a farkastámadásokat az időszak katonai eseményei közé, és azokkal egy szintre emeli őket, amikor az 1598-as belső és külső háborút lezáró békék után azzal vezeti fel a konkrét eseteket, hogy „vége a háborúnak az emberek között, kezdődik a farkasok háborúja”.⁶⁹ Hiányzik viszont itt is az időjáráshoz kapcsolás, holott az 1597-es (illetve az azt követő néhány) év nagy lehűlést, igen kemény teleket hozott, ezt azonban nem tartja említésre méltónak a naplóíró.

Az 1590-es években a farkas mint hasonlat vagy motívum erősen jelen van L'Estoile naplójában. A juhokat meghagyó és helyettük a pásztort megevő, illetve a gyermeket a város kellős közepén felfaló farkas visszatérő elem mind a 15. század eleji, mind a 16. század végi naplókban, szóbeszédekben. Ha a 16. század végén felmerülő jelentésárnyalatokat nézzük végig, akkor látjuk, hogy a szerző IV. Henrik kapcsán többször feljegyzi, hogy az ellenfelei nőtényfarkas kölykének nevezik.⁷⁰ A király anyja, Jeanne d'Albret a híres Navarrai Margit lánya, a reformáció egyik legjelentősebb támogatója volt a 16. század közepén, így vallására utalhatnak a meghatározások.

A farkasok és az éhség is többször összekapcsolódik L'Estoile történeteiben. 1590 nyarán, amikor Párizst a még protestáns IV. Henrik ostromgyűrűje veszi körül, és egyre többen nélkülöznek, egy rövid lázadás tör ki, amelyben olyan emberek vesznek részt, „akiket az éhség, mint a farkasokat, kiűzött a vadonból”.⁷¹ A kétségbeesett lakosságot a szélsőséges katolikus vezetők azzal buzdítják kitarásra, hogy érdemesebb megenni a saját gyerekeiket, mint megadni magukat egy eretneknek. Néhány hónappal később, még mindig az ostrom alatt, a „barbár és embertelen” német zsoldosokat gyanúsítják meg azzal, hogy „gyerekekre kezdtek vadászni” az utcákon, és hármat meg is ettek „veszett éhségükben”.⁷² A kannibalizmussal vádolt zsoldosok jellegzetességei (embertelenség, veszettség, vadászat)

⁶⁸ L'Estoile 1574–1611: VII. 124.

⁶⁹ L'Estoile 1574–1611: VII. 124.

⁷⁰ L'Estoile 1574–1611: V. 77, 228.

⁷¹ L'Estoile 1574–1611: V. 43.

⁷² L'Estoile 1574–1611: V. 52.

akár a farkasokhoz is közelíthetik őket, ez különösen akkor válik találóvá, amikor 1598-ban feltűnik L'Estoile naplójában egy állítólagos vérfarkas (*loup garou*), aki nők és gyerekek megevését vallja be, ám végül kiderül róla, hogy csak egy szegény bolond. Ugyanebben az évben egy eretnekről bebizonyosodik, hogy hitbéli tévelygései mellett gyerekeket erőszakolt és evett meg.⁷³ A közös pont a gyermekek megevése, amivel már a 15. század elején is találkoztunk. A 16. században azonban a kannibalizmus, a vérfarkasokkal együtt rendkívül fontos témájává válik a korabeli kultúrának, ami a vallásosság, hiedelmek, tudományos gondolkodás, ponyvairodalom területén is megmutatkozik.⁷⁴

Végül a farkashoz kötődik az egyetemes ellenségeskedés rémképe is. L'Estoile-nál nem igazán hangsúlyos ez a motívum, két polgárháborús párttárs utcai veszekedése váltja ki nála a gondolatot, hogy igen rossz jel „látni, ahogy a farkasok felfalják egymást” (*l'on voit les loups se manger l'un l'autre*).⁷⁵ A korszak polgárháborús borzalmai, az egymás ellen forduló, eltérő vallású szomszédok véres leszámolásai, amelyeket Natalie Zemon Davis olyan hatásosan elemzett a bennük rejlő rituális és üzeneteket hordozó elemek mentén,⁷⁶ a L'Estoile-hoz hasonló értelmiségiek számára mintha inkább az embertelenséget, az állati vadságot jelentenék. 1589-ben egy vidéki jogász a kor válságáról értekező beszédében a *Homo homini lupus* mondást alkalmazza, amikor arról panaszkodik, hogy az „ember legkedveltebb és leggyakoribb foglalatossága, hogy kezét testvére, rokona, szövetségese, barátja vagy honfitársa vérével szennyezze be”.⁷⁷ A vallásháborúk borzalmaiból ihletet merítő és a 16–17. század fordulóján alkotó Agrippa d'Aubigné⁷⁸ erőteljes írásaiban (*Les Tragiques*, 1616) is nagy szerepet játszanak a farkasokkal kapcsolatos költői képek: az általános gonosz, a specifikusabb zsarnok és a nagyon is célzott római pápa és jezsuiták megtestesítése mellett a motívum igen gyakran utal az emberek és az emberi civilizáció elvadulására, az emberek farkasként viselkedésére egymással szemben.⁷⁹ Ez az ív vezethet tovább a hobbesi *homo homini lupus* gondolatig, a polgárháborús káosz és az egyes embereket egymással szembe állító háborús állapot rémképéig, amit csak az abszolút hatalom rendteremtése oldhat meg.

⁷³ L'Estoile 1574–1611: VII. 150–151, 154–155.

⁷⁴ Lestringant 1982; Fudge 2004.

⁷⁵ L'Estoile 1574–1611: V. 146.

⁷⁶ Zemon Davis 2001.

⁷⁷ Gal 2001.

⁷⁸ Jeney 2000.

⁷⁹ d'Aubigné 1857: 37, 41, 45.

Miközben tehát a 16. század végén az éppen aktuális ellenség farkasnak nevezése egy hagyományosan jól működő retorikai eszköz, az újonnan megjelenő elemek, mint a farkassá váló emberek és a kannibalizmus vagy az ember embernek farkasa gondolat arra utalnak, hogy a farkas már nem a másik ember, nem egy külső, rosszindulatú hatalmasság, hanem gyakorlatilag mindenki, hiszen még a legközelebbi, eddig biztosnak tartott kapcsolatok is bizonytalanná válnak a szomszédokat, családtagokat is egymás ellen fordító vallásháborúk során.⁸⁰ L'Estoile naplójából viszont hiányzik a farkasvadászat és az azt kézben tartó, rendteremtő király képe, holott a gyakorlatban IV. Henrik ezektől az évektől rendeletek sokaságával bátorította a kártevő farkasok kiirtását.⁸¹

Konklúzió

A 15–16. századi francia történelem két mélypontján, amikor háborúk, polgárháborúk és időjárási anomáliák egyszerre fenyegették az országot, két párizsi értelmiségi farkasos rémtörténeteket jegyez fel a naplójába. A történetek elemzése arra mutatott rá, hogy az így megörökített farkasok nem csupán és talán nem is elsősorban természeti jelenségek, hanem lehetőséget teremtenek a szerzőknek és a körülöttük élő városi közösségnek is a kortárs eseményekkel kapcsolatos gondolataik megfogalmazására. Ezek a gondolatok nem egyszerűen páni félelmet fejeznek ki, ahogyan Jean Delumeau nagy hatású munkája alapján gondolhatnánk.⁸² A farkasokkal való példálózás és a farkasokról szóló történetek motívumainak vizsgálata arra mutat rá, hogy a politikai helyzet, a hatalmi viszonyok romlásának értelmezésére jól lehet aktualizálni a bibliai és mesebeli példázatokat és fordulatokat. A tényleges farkasok és a velük kapcsolatba hozott, hozzájuk hasonlított emberek megjelenítése valójában az ellenségkép megformálásának, a felelősök kijelölésének válik eszközévé: a 15. század elején a névtelen párizsi polgár elsősorban a rossz vezetőket, népet sanyargató adószedőket és martalócokat azonosítja a nagy gonosz farkassal, míg a 16. század végén L'Estoile szövegében az éhség, a kannibalizmus és a farkassá válás visszatérő motívumai arra utalnak, hogy a szerző az egész társadalom elvadulásában látja a veszélyt. Érdekes, hogy a 15. századi naplóban (és Eustache Deschamps verseiben) a farkasvadászat motívuma erősen jelen van, és a hatalmát visszaszerző, a közrendet helyreállító király reménykeltő képét vetíti előre, miközben ez a fajta végkifejlet nem jellemzi L'Estoile naplóját, holott a

⁸⁰ Novák 2019: 133–136.

⁸¹ Moriceau 2013: 89–90.

⁸² Delumeau 1978: 63–65.

gyakorlatban ekkor indul el mind az abszolutizmus kiépítése a Bourbon-uralkodók alatt, mind pedig a ragadozók vadászatának intenzívebbé válása.

A farkasvadászat visszavezet minket az elképzelt farkasoktól az igazi farkasokhoz: az elemzés során alapállásom az volt, hogy az emberevő bestiákról szóló történeteknek nem bizonyított a valóságtartalma, függetlenül a pontosnak tűnő számadatoktól vagy helymeghatározástól (ezek lehetnek retorikai eszközök csupán). A farkas-ember találkozásoknak ezt az oldalát tehát szóbeszédként, példázatként fogtam fel, amelynek annyiban volt tényleges környezeti hatása, hogy egyrészt befolyásolta a farkas-ember találkozások másik fajtáját, a farkasok ebben az időszakban elkezdődő intenzív irtását, ami hosszú távon, a 18–19. századra a ragadozó eltűnését hozta magával számos területen; másrészt pedig ma is hat a farkas megítélésére és az emberrel való együttélésére.⁸³ A farkasvadászat látványos kvantitatív feldolgozási lehetőségeket nyújt, ám a statisztikák a farkaspopulációval kapcsolatban inkább csak tendenciákat, határszámokat engednek látni, és valójában az üldözés intenzitását, a rendteremtés helyi és központi szándékát mutatják. A forrásainkban megragadható farkas a biológiai állat helyett így inkább a hatalom fokmérője. Motívumként való feltűnése árulkodik az ellenségképről, a közrend felborulásáról, a kormányzás működésének buktatóiról és konfliktusairól, miközben bűnbakként, a vadság és a káosz állapotának fenyegető felmutatásaként lehetőséget teremt elméletben és gyakorlatban is a királyi hatalom megerősítésére.

Források

d'Aubigné, Théodore Agrippa 1857: *Les Tragiques*. Paris.

Deschamps = *Euvres complètes d'Eustache Deschamps publiées par le marquis de Queux de Saint-Hilaire et Gaston Raynaud*. Paris. 1878–1903. 11 vols.

Journal 1405–1449 = Tuetey, Alexandre (éd.) 1881: *Journal d'un bourgeois de Paris 1405–1449*. Paris.

L'Estoile 1574–1611 = Pierre de l'Estoile 1982: *Mémoires-journaux 1574–1611*. Paris. 12 vols.

ORF = *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, Paris, 1723–1849.

French Emblems at Glasgow <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 22.

⁸³ A híres 18. századi gévaudani farkas történetének hosszú távú recepciójára lásd: Smith 2011.

Hivatkozott irodalom

- Alexandre, Pierre 1987: *Le climat en Europe au Moyen Âge. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris.
- Berlioz, Jacques 1998: *Catastrophes naturelles et calamités au Moyen Âge*. Firenze.
- Bodnár Tamás 2019: A Borsod vármegyei farkasállományra vonatkozó 18–19. századi adatok, avagy a farkasok a megyei levéltárban. *Levéltári évkönyv* (Új folyam.) (1.) 25–48.
- Bove, Boris 2010: Deconstructing the Chronicles: Rumours and Extreme Violence during the Siege of Meaux (1421–1422). *French History* (24.) 4. 501–523.
- Comincini, Mario ed. 2002: *L'uomo e la „bestia antropofaga”. Storia del lupo nell'Italia settentrionale dal XV al XIX secolo*. Milano.
- Delumeau, Jean 1978: *La peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles). Une cité assiégée*. Paris.
- Ducos, Joëlle 1996: Le temps qu'il fait, signe de Dieu ou du mal. In: Nathalie Nabet (éd.): *Le Mal et le diable. Leurs figures à la fin du Moyen Âge*. Paris, 95–113.
- Fabre, Éric 2010: Le loup dans son milieu en Provence au XVIIe siècle. Essai d'interprétation de la nuisance lupine. *Histoire & Mesure* (25.) 2. 95–120.
- Farge, Arlette 1992: *Dire et mal dire: L'opinion publique au XVIIIe siècle*. Paris.
- Fudge, Erica ed. 2004: *Beasts: of Animals, Humans, and Other Wonderful Creatures*. Urbana–Chicago.
- Gal, Stéphane 2001: Malaise et utopie parlementaires au temps de la Ligue: les „moyenneurs” du parlement de Dauphiné. *Revue historique* (303.) 2. 403–431.
- Garnier, Emmanuel 2022: Enjeux et horizons scientifiques d'une histoire urbaine du climat. Une perspective européenne (XVIe–XIXe siècle). *Histoire urbaine* (62.) 1. 145–179.
- Giraudet, Luke 2022: *Public Opinion and Political Contest in Late Medieval Paris. The Parisian Bourgeois and his Community, 1400–50*. Turnhout.
- Govaerts, Sander 2022: Wolves and warfare in the history of the Low Countries, 1000–1800. *Low Countries Historical Review* (137.) 1. 4–27.
- Hamilton, Tom 2017: *Pierre de L'Estoile and His World in the Wars of Religion*. Oxford.
- Hearn, Robert – Balzaretto, Ross – Watkins, Charles 2015: The Wolf in the Landscape: Antonio Cesena and Attitudes to Wolves in Sixteenth-Century Liguria. *Rural History* (26.) 1–16.

- Jeney Zoltán 2000: Agrippa d'Aubigné, a vas század költője. *Credo* (6.) 3–4. 97–101.
- Klaniczay Gábor 2019: The Plague and the wolf as places of memory. *Acta Polonica Historica* (119.) 27–43.
- Lestringant, Frank 1982: Catholiques et cannibales. Le thème du cannibalisme dans le discours protestant au temps des guerres de religion. In: Margolin, Jean-Claude–Sauzet, Robert (dir.): *Pratiques et discours alimentaires à la Renaissance*. Tours, 233–245.
- Linnel, John D. C. et al. 2002: *The Fear of Wolves: A Review of Wolf Attacks on Humans*. Trondheim.
- Litzenburger, Laurent 2011: *La vulnérabilité urbaine: Metz et son climat à la fin du Moyen-Âge*. (PhD-disszertáció) Université Nancy 2, Nancy.
- La louveterie 1929: *La louveterie: la destruction des animaux nuisibles. Ordonnances, arrêts, lois, décrets et circulaires sur la louveterie et la chasse*. Paris.
- Molinier, Alain – Molinier-Meyer, Nicole 1981: Environnement et histoire: les loups et l'homme en France. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (28.) 2. 225–245.
- Moriceau, Jean-Marc 2010: La dangerosité du loup sur l'homme. Une enquête à l'échelle de la France (XVIe–XXe siècle). In: Moriceau, Jean-Marc - Madeline, Philippe (éd.): *Repenser le sauvage grâce au retour du loup. Les sciences humaines interpellées*. Caen, 41–74.
- Moriceau, Jean-Marc 2013: *L'homme contre le loup. Une guerre de deux mille ans*. Paris.
- Novák Veronika 2015: Halál Párizsban – elmúlás és erőszak a 15–16. századi francia krónikákban. In: Gálffy László – Sáringer János (szerk.): *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, 162–174.
- Novák Veronika 2019: „Párizs városának kellős közepén” – büntettek, történetmesélés és félelem a 15–16. században. In: Valuch Tibor – Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története*. Budapest, 123–141.
- Ornato, Ezio 1988: L'exploitation des sources narratives médiévales dans l'histoire du climat: à propos d'un ouvrage récent. *Histoire & Mesure* (3.) 3. 403–449.
- Ortalli, Gherardo 2002: Entre Antiquité et Moyen Âge: „l'invention” du loup ennemi. Le Monde alpin et rhodanien. *Revue régionale d'ethnologie*. 1-3. *Le fait du loup. De la peur à la passion: le renversement d'une image* (30.) 1. 97–100.
- Pluskowski, Aleksander 2006: *Wolves and the Wilderness in the Middle Ages*. Woodbridge.

- Rao, Riccardo 2021: Dal lupo culturale al lupo biologico: ricostruire la demografia lupina. In: Canetti, Luigi - Cilli, Elisabetta - Montanari, Angelica Aurora (ed.): *Uomini e lupi. Genetica, antropologia e storia*. Bologna, 57–70.
- Rao, Riccardo 2023: *Le temps des loups. Histoire culturelle et environnementale d'un animal fabuleux*. Avignon. <https://books.openedition.org/eua/7705> – utolsó letöltés 2024. augusztus 23.
- Rheinheimer, Martin 1995: The Belief in Werewolves and the Extermination of Real Wolves in Schleswig-Holstein. *Scandinavian Journal of History* (20.) 4. 281–294.
- Russell, Daniel S. 1995: *Emblematic Structures in Renaissance French Culture*. Toronto–Buffalo–London.
- Siemer, Stefan 2003: Wölfe in der Stadt. Wahrnehmungsmuster einer Tierkatastrophe am Beispiel des *Journal d'un Bourgeois de Paris*. In: Groh, Dieter - Kempe, Michael - Mauelshagen, Franz (Hrsg.): *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*. Tübingen, 347–365.
- Smith, Jay M. 2011: *Monsters of the Gévaudan: The Making of a Beast*. Cambridge–London.
- Trinquier, Jean 2004: Les loups sont entrés dans la ville: de la peur du loup à la hantise de la cité ensauvagée. In: *Les espaces du sauvage dans le monde antique: approches et définitions. Actes du colloque (Besançon, 4–5 mai 2000)*. Besançon, 85–118.
- Urbán Máté 2010: Szentek és vadállatok. Állatok a monasztikus hagiográfiában. In: Nagy Balázs (szerk.): *Középkori mozaik*. Budapest, 7–26.
- Vogler, Bernard 2010: Les jésuites vus par les protestants rhénans (1560–1620). In: Pierre-Antoine Fabre – Catherine Maire (dir.): *Les Antijésuites: Discours, figures et lieux de l'antijésuitisme à l'époque moderne*. Rennes, 455–468.
- Zemon Davis, Natalie 2001: Az erőszak rítusai. In: *Uő: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest, 139–167.

Ljuboja, Dušan J. – Tömöry Miklós

A haragos Duna és a szerb Babilon – Az 1838-as pest-budai árvíz és tanulságai a szerb nyilvánosságban

The Angry Danube and the Serbian Babylon:
The 1838 Pest-Buda Flood and its Lessons
for the Serbian Public Sphere

The Pest-Buda flood of 1838 can be described as a crisis that transcended denominational and national divisions. This article seeks to answer the question of how the urban Serbian community, which was small in size but had considerable economic, political, and cultural influence, and the Pest-centered Serbian public, reflected on the disaster. The analyzed reports, fiction and academic writings refer to the relationship between the Danube and the people living on its banks, highlighting the importance of the Danube for trade and transport. The texts under analysis also refer to modernization efforts, urban reconstruction and technological development. In the Serbian press, the lessons of the floods in terms of hydrology are presented in the light of a long and heated engineering debate; the laws of river change and the possibilities for regulating the riverbed. The paper discusses the motives for solidarity after the flood and its representation in fiction.

Bevezetés

Az 1838. évi pest-budai árvíz történetét a katasztrófakutatás kontextusában elemezve Faragó Tamás felhívja a figyelmet arra, hogy a katasztrófa egy olyan kollektív, társadalmi szintű stresszhelyzetet teremt(ett), mely „(...) nemcsak az egyes egyéneket »leplezi le«, hanem bemutatja a társadalom valódi erővonalait, tényleges értékrendjét”.¹ Pest-Buda egyes városnegyedekének – Belváros, Lipótváros, de mindenekelőtt a Ferenc- és Józsefváros – társadalma az 1838. március 13–18-a (a szerbek által használt Julianus-naptár szerinti március 1–6.) közt lezajló jégá-

¹ Faragó 1988: 8.

rat közösen, felekezeti és nemzeti törésvonalaktól függetlenül szenvedte el, bár az események utólagos értékelésekor, keretezésekor, reprezentációjakor felmerültek e szempontok is. Jelen munka kísérlet arra, hogy adott szempontok szerint elemezze a kis lélekszámú, ám mind a városokban, mind azokon túl jelentős gazdasági, politikai és kulturális tőkével rendelkező szerb közösség² árvízreceptióját (tudósításokat, irodalmi és tudományos műveket, egodokumentumokat), illetve felvillantsa azt a Pest-központú szerb nyilvánosságot, amelyben ezen írások megjelentek; annak identitását és erőviszonyait.

Az elemzés középpontjában a természeti-társadalmi térre, annak drámai változására adott válaszok állnak. Külön kiemelendő a Duna szerepe, mely a szerb közösségek megélhetését (kézműipar, kereskedelem) biztosította. A folyó a nemzeti narratíva szimbolikus tereként is megjelent a kortárs nyilvánosságban, mely a nemzet tagjait egymással és a régi-új anyaországgal, a Szerb Fejedelemséggel is összekapcsolja.³ Megvizsgáljuk, hogy a kor szerb sajtója milyen okokkal magyarázza a katasztrófát, illetve milyen következtetéseket von le a technikai és társadalmi modernizáció szükségességével, annak jó és rossz gyakorlataival kapcsolatban. Külön figyelmet szentelünk annak, hogyan ábrázolják a szerb szövegek a modern folyóparti városi életet, annak veszélyeit és előnyeit, illetve miként mutatják be a város újjáépítését, a katasztrófa nyomán a városba érkező segítséget.

Az árvíz mint mediatizált esemény és a szerb nyilvánosság

Az árvíz évében Pest-Buda a magyarországi szerb közösség egyik fő iskolai-egyetemi központjának számított, kulturális, irodalmi és tudományos intézményeinek, valamint a szerb sajtónak is a székhelye volt.⁴ Póth István szavaival szólva e multietnikus városi tér az „egyetemes szerbség kultúrközpontjaként” jellemezhető.⁵ 1826 óta itt működött a *Matica srpska* irodalmi és tudományos társaság, a budai aljegyző, Sima Ignjatović szalonja a tabáni Szarvas-házban, illetve Pest-Budán szerkesztették a szerb nyelvű politikai és irodalmi lapok túlnyomó részét.⁶ Még

² Az elemzés a szerb (nyelvű) szövegekre koncentrál, nem tér ki a görög vagy a román, Pesten külön egyházközségbe tartozó közösségekre.

³ Vö. a dunai gőzhajózás jelentőségét a szerb nemzeti önreprezentációban az 1830-as évektől. Tömöry 2020: 135–139.

⁴ Nagy Lajos 1828-ban 1284 ortodox lakost számolt össze Pesten (ebbe beletartoznak a fent említett makedo-görögök), és 759-et Budán. Nagy 1828: 237–241.

⁵ Póth 1988.

⁶ Vö. Jakov Ignjatović visszaemlékezéseit a budai Tabánban eltöltött diákéveiről. Ignjatović 1973: 9–12.

1837-ben vásárolta meg Tököly Popovics Száva (Sava Popović Tekelija) jogász-doktor és nemesember azt a belvárosi házat, melyben az árvizet követően megnyílt a szegény sorsú szerb diákok otthona, a Tökölyánium (Tekelijanum). A pesti és budai szerb közösség központi jelentőségének is köszönhető tehát a katasztrófára irányuló figyelem a szerb sajtóban.

A márciusi árvíz közvetlenül érintette a városi szerb miliőt, a nemzeti mozgalom kulcsintézményeit. A víz elöntötte a szerb ortodoxok által látogatott pesti Szent György nagyvértanúnak, illetve a tabáni, Szent Demeternek szentelt templomokat. Az ár jelentős pusztítást végzett a budai Tabán (Rácváros) alacsonyabban fekvő részén, de a szerbek által is lakott területek közül elsősorban a pesti belváros déli részét (a mai Veres Pálné, Váci és Szerb utcák környékét) érintette.⁷ A katasztrófa miatt márciusban szünetelt a fent említett Matica működése, illetve a határokon átnyúló olvasóközösséget megcélzó szerb periodikák és könyvek pesti nagyvásárokhöz igazodó terjesztése.⁸ A katasztrófáról, annak hatásairól közvetlen tapasztalatokat szereztek a Pesten és Budán élő vagy rövidebb-hosszabb ideig ott tartózkodó szerb tudósok, ügyvédek, írók és költők. Az élményt publicisztikai, tudományos és irodalmi reflexiókban, utóbb memoáriródalomban dolgozták fel. E szövegek fontos jellemzője, hogy átszövi őket egy éles, a szerb sajtóban és egyleti életben megmutatkozó szembenállás. A rivalizálás a Szerb Matica titkára és három pesti szerb lap szerkesztője, Teodor (Toša) Pavlović és Antonije Arnot jogász-doktor; egy rivális szerb lap, illetve egy, a Matica ellenében szervezett irodalmi társaság vezetője közt zajlott. A vetélkedés tétje elsősorban az volt, hogy ki (melyik kör) tud domináns szerepet játszani a szerb közéletben. E rivalizálás tetten érhető az árvízről szóló szövegeken, illetve számos szöveg csak e szembenállás ismeretében érthető meg.

Egy olyan, a korban nagy hatást kiváltó szépirodalmi mű irányította figyelmünket az árvíz szerb recepciójára, amellyel a reformkori pest-budai szerb miliőt tárgyaló művelődéstörténeti szakirodalom többnyire csak említés szintjén foglalkozik. A fiatal pesti jogász, Jovan Subotić Elárasztott Pest (*Potopljena Pešta*) című költeményét Pavlović pénzén adták ki, bevétele három, szerbek által lakott település (Szigetcsép, Lórév és Ráckeve) templomainak felújítását szolgálta.⁹ Subotić, aki emlékirataiban szerényen Homéroszhoz hasonlítja magát, e művel robbant be a szerb nyilvánosságba.¹⁰ Subotić – utóbb szabadelvű politikus, 1861-ben szeré-

⁷ Tenk–Dávid 2015: 83–84.

⁸ A Matica rendes gyűlésének elhalasztásáról lásd: *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. május 30. 120.

⁹ Pavlović 1838. Sajnos az előfizetők jegyzéke nem maradt fenn.

¹⁰ Subotić 1910: 146–148.

mi alispán, majd a zágrábi Szábor képviselője – műve a szerb (délszláv) népköltészetet megidéző deszeterácos (tíz szótagos verselésű) epikus költemény, amelyben a görög istenek mintájára különféle szellemek, személyek, illetve a *haragos Duna* vetélkednek, mely konfliktusnak a pestiek isszák meg a levét. Az eposzt egy függék zárja, mely az események részletes krónikáját és egyes metaforák magyarázatát is tartalmazza.

Kutatásunk kiterjed a három, a korban megjelenő pesti szerb nyelvű periodikára; a Teodor Pavlović által szerkesztett *Serbski narodni list* (Szerb Néplap; SNL) című irodalmi lapra és a szintén Pavlovićhoz kötődő, 1838 júliusában induló *Serbske narodne novine* (Szerb Népújság; SNN) című közéleti újságra, illetve az Arnot-féle *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knjižestvo i modu* (Szerb újság avagy művészeti, irodalmi és divatlap; *Magazin*) elnevezésű orgánusra. Az SNL két, a *Magazin* három tudósításban számolt be a pusztításról, az előbbi lap március 12-i (Gergely-naptár szerint: március 24-i) számának mellékleteként szerb feliratokkal ellátva megjelentette Schwindt és Torsch *Pesth am 13-18. März 1838* című litográfiáját.¹¹ Utóbb az SNL, az SNN és a *Magazin* is beszámolt a város újjáépítéséről. E három lapban jelentek meg Radivoj Stratimirović¹² Sima Milutinović Sarajlija¹³ és Pavle Trifunac¹⁴ költeményei, köztük a mentésben és helyreállításban segédkező József nádorhoz és István karlócai metropolitához (Stefan Stanković) szóló ódák. Külön figyelmet érdemel az ekkor már elismert szerb költőnek számító Milutinović Sarajlija, aki két költeményében a korban egymással gyakran szembekerülő szellemi áramlatokat idéz meg; a konzervatív, vallásos „szlaveno-szerb” hangvételű ódája mellett Vaso Vojvodić által közölt költeményében a szláv szolidaritást hangsúlyozza.

A tragikus események leírásakor, illetve a károk számbavételekor e rivális sajtótermékekben nem találtunk jelentős eltérést a német és a magyar lapok tudósításaitól. Nem jelentettek meg külön leírást a szerb áldozatokról, általánosságban beszélnek a városlakókról.

¹¹ *Serbski narodni list*, 1838. március 12: 89–90.

¹² Stratimirović, Radivoj 1838: Pešta. *Serbski narodni list*, 1838. szeptember 17. 291. [Pest.]

¹³ Milutinović Sarajlija, Sima 1838: Bogomolja Slaveno-Serbaljstva peštanskoga 1838. g. Maja 15a. *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knjižestvo i modu*, 1838. május 30. 169.; 1838. június 2. 173. [A pesti szlaveno-szerbség imája. 1838. év május 15-én.] A második, kéziratban maradt Milutinović Sarajlija-verset Vaso Vojvodić tette közzé. A költemény címe: *Pre-nadobičnij povodanj peštanskoj 1838-e godine u polu marta mjeseca* (A hatalmas pesti árvíz 1838. év március hónapjának derekán). Vojvodić 1969.

¹⁴ Trifunac, Pavle 1838: Milostvejšemu gospodinu Erchercogu Josifu palatinu (posle nesrečnog potopa Peštanskog). *Serbski narodni list* 1838. április 17. 129. [Legkegyesebb József nádor és főherceg úrnak (a szerencsétlen pesti árvíz után).]

Az árvíz szerb nyelvű reflexióját (is) meghatározzák azok a narratív elemek, melyeket Bodovics Éva a természeti katasztrófák konstruált képének visszatérő jellegzetességei közt említ: a pánik, a lakosság szenvedésének és evakuálásának bemutatása.¹⁵ Hasonlóan a korabeli magyar és német nyelvű sajtóhoz, a szerb nyelvű szövegek is élénk, sokkoló, különböző érzékszervekre ható módon ecsetelik a katasztrófa lefolyását. Megjelenik a gátakat váratlanul áttörő, a sötétben hömpölygő jeges folyam, a félrevert harangok kongása, a jégtablák összeütközésének zaja, a segítségkérők sikolyai, a túlélőket mentő csónakok. Sőt, a *Magazin* arról is beszámol, hogy március 17-én földrengést éreztek a városlakók.¹⁶ Különösen érdekes Subotić költeménye, amelyben a „haragos Duna” az ablakon tör be egy szobába, és lerombolja a részletesen leírt biedermeier enteriört: letépi a selyemfüggönyt, eláztatja az ott lakó lány szófáját, ágát és „puha székeit”, valamint eltöri a gondosan őrzött porcelánt. A megzabolázhatatlannak bizonyuló, undort és viszolygást kiváltó természeti erők így felülkerekednek a velük szembeállított civilizáció esztétikai csúcsteljesítményeként megjelenő polgári lakáskultúrán.¹⁷ Külön figyelmet érdemelnek azok a tudósítások, amelyekben a szerb intézményekben és épületekben esett károkat részletezik; a tabáni szerb templomban az ikonosztázt az oltár mögötti résztől elválasztó királyi kapu (*dveri*) tetejéig ért a víz,¹⁸ a pesti szerb iskola berendezését elpusztította az ár, illetve a *Magazin* szerkesztősége az Új Világ utcából a Gránátos utcába kényszerült költözni.¹⁹

Pavlović *SNL*-je a katasztrófa előtti Pestet egy olyan idilli, étellel teli városként jellemzi, mely egykor „majdnem elérte Bécs szépségét és Párizssal kezdett versengeni”. Az áradás utáni nyomor és szomorúság viszont csak a lerombolt Babilon képével összevethető.²⁰ A pusztítás képeivel egy időben, arra válaszként ugyanakkor megjelenik a jobb, fejlettebb jövőbe, a város minden eddiginél nagyobb mértékű és biztonságosabb fejlődésébe vetett hit. Ezt a reményt közvetíti Arnot *Magazinja*, mely elutasítja az *SNL* bábeli hasonlatát. A cikk az árvíz utáni újjáépítést egy olyan lehetőségként jellemzi, melynek köszönhetően akár tíz év alatt többet fejlődhet a város, mint egyébként ötven év folyamán. A Dunát nemcsak

¹⁵ Bodovics 2014: 118.

¹⁶ *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu* 1838. március 16. 91.

¹⁷ Subotić 1838: 44.

¹⁸ Egy árvíz pusztításának, a vízszint növekedésének érzékeltetésekor a leírások gyakran hivatkoznak szakrális épületek tárgyaira mint széles körben ismert referenciapontokra. Vö. Rohr 2005: 73. Az árvíz után a fent említett pesti és budai ortodox templomoknál elhelyezésre került egy-egy, a vízszintet dokumentáló, szerb nyelvű emléktábla.

¹⁹ *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. március 16. 91.

²⁰ *Serbski narodni list*, 1838. március 19. 103.

veszélyforrásként, hanem jótéteményként és lehetőségként is említi: épp a városok folyóparti fekvésében rejlő közlekedési és kereskedelmi lehetőségek miatt vár fényes jövő Pestre és Budára.²¹ Ez a fényes jövő pedig a következő hónapokban is visszaköszön a *Magazin* lapjain, legyen szó a gyors újjáépítésről vagy a Lánchíd terveiről.²²

A két Lazar vitája – Szerb disputa az árvíz vízügyi tanulságairól

A katasztrófát mitológiai formában elbeszélő, isteni büntetésként keretező értelmezések egyszerre jelentek meg az árvíz minél pontosabb műszaki leírására, illetve hasonló esetek megelőzésére irányuló törekvéssel. Mindkét beszédmód egy kivételes, traumatikus helyzet feldolgozásának stratégiájaként, gyakran ugyanazon szövegen belül jelenik meg.²³ A mitologikus és tudományos narratíva párhuzamos jelenlétét, egymásra hatását figyelhetjük meg a terjengős eposzát az események akkurátus, prózai leírásával kiegészítő Subotićnál, illetve a *Srbski narodni list* fent említett cikkénél is, mely a Bábel-hasonlatát (azaz az isteni büntetést) a modern metropoliszok vonzó képeivel ellenpontozza. Az előzőekben vázlatosan bemutatott szerb nyilvánosságban lezajlott ugyanakkor egy tisztán technikai-vízügyi jellegű, egyre durvábbá váló vita, amelynek szereplői kifejezetten a Duna-parti városok szerb lakosaihoz szólva kívántak tanácsokat megfogalmazni. Az első, *A pesti árvíz hidrológiai okai* című, Lazar Milivojević mérnök által jegyzett cikk igen korán, már március 26-án megjelent az *SNL* hasábjain.²⁴ A szerző hangsúlyozza, hogy célja nem a vízügyi-statisztikai törvények tárgyalása, hanem azok katasztrófában játszott szerepének bemutatása. A cikk első felében a természet olyan erőiről értekezik, melyeket az ember aligha zabolázhat meg. Az árvízről „ellenségként” ír, amely ellen háborús stratégiát kell kidolgozni, feltárva annak „belső gyökerét”.²⁵

²¹ *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. április 3. 111.

²² *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. július 13. 223–224; 1838. szeptember 3. 284.

²³ Vö. Bodovics 2014: 124.

²⁴ A szerző utóbb az Első Magyar Vasúti Igazgatóság mérnökeként írja alá cikkeit. Az 1836 és 1841 közt megépülő Pozsony–Nagyszombat lóvasúti vonal kivitelezésében – vasútépítési szakmérnökök híján – sok vízügyi mérnök is részt vett. Vö. Kossuth Lajos 1846: Az első magyar vasút ismertetése. *Hetilap*, 1846. február 3.

²⁵ Milivojević, Lazar 1838: Hidrauličeski uzroci Peštanskog navodnenija, *Srbski narodni list* 1838. március 26. 107. A katasztrófák és a háborúk közti párhuzamokról lásd Bodovics 2014: 129.

Milivojević a károk helyett a katasztrófa okaira koncentrál, amelyek feltárását a szakmájaként jelöli meg.²⁶

Milivojevićet az a kérdés foglalkoztatja, hogy Pest és Buda lakosai a jövőben miként védjék meg magukat hasonló természeti csapásoktól. Megállapítja, hogy a feltorlódott jég felrobbantása nem megfelelő megoldás a víz nagy oldalirányú nyomása miatt, míg a jégtáblák kézi elszállítása túlságosan idő- és pénzigényes lenne. A gátak építése sem kielégítő az olyan típusú árvizek esetén, ahol a feltorlódott jégtáblák duzzasztják vissza a folyót, hiszen gátszakadás esetén a nagy mennyiségű víz nagy sebességgel tör be, ezáltal okozva nagyobb károkat. Milivojević szerint a legjobb megoldás olyan csatornák ásása lenne, melyek elvezetik a felgyülemlett vizet, illetve folyamatosan tisztítani kellene a Duna medrét. A polgároknak is fel kell készülniük egy újabb árvízre a házak jobb, ellenállóbb anyagokat (tölgyfa gerendákat) felhasználó alapozásával. Különös figyelmet kell fordítani a földalatti vízfolyásokra, erekre, amelyek áradás esetén további veszélyforrást jelentenek. Milivojević azt tanácsolja a házukat újjáépíteni kényszerülő olvasóknak, hogy ezt tavasszal tegyék meg, hogy az építőanyag időben megszáradjon és megszilárduljon, ezzel járulva hozzá az épületek stabilitásához.²⁷

Milivojević írására szintén Pavlović lapjában válaszolt Lazar Urošević, Újvidék (ma Novi Sad, Szerbia) szabad királyi város mérnöke, *Megjegyzések a pesti árvíz okairól* szóló íráshoz című munkájában.²⁸ Urošević hangsúlyozza, hogy érdeklődéssel olvasta Milivojević írását, hiszen ő is megrendülve követte a pest-budai katasztrófa híreit. Mint városi mérnököt, őt is foglalkoztatják az árvíz okai, hisz a dél-bácskai városban is hasonló veszéllyel fenyeget a Duna, illetve a közelben a folyóba torkolló Dráva és Tisza is. Bár Urošević Milivojevićet „jóbarátjának” nevezi, élesen támadja következtetéseit. Az újvidéki vitapartner hangsúlyozza, hogy ő a releváns tudományos-mérnöki irodalomra alapozza az állításait. Milivojević megjegyzését, hogy tudniillik Pestet és Budát készületlenül érte az árvíz, a városok elmúlt húsz évének fejlődésével cáfolja. Urošević különösen a technológiai és tudományos haladásra mutat rá. Véleménye szerint Pest-Budán az évek alatt releváns tudományos ismeretanyag és intézményi háttér (pesti egyetem, Budai Építési Hatóság, árvízi védművek) állt rendelkezésre, ami cáfolta a vitapartner állítását a felkészületlen városról, mely „nem tudja megvédeni magát.” Határozottan állítja

²⁶ Milivojević, Lazar 1838: Hidrauličeski uzroci Peštanskog navodnenija. *Serbski narodni list*, 1838. március 26. 107–111.

²⁷ *Serbski narodni list*, 1838. március 26. 111.

²⁸ Urošević, Lazar: Primječanja na sočinenije o uzrocima navodnenija Peštanskog. *Serbski narodni list*, 1838. május 26: 172–176.

továbbá, hogy Milivojević hibásan használja a mértékegységeket, és kijavítja a vasúti mérnök (állítása szerint hibás) számításait.²⁹

Urošević ezt követően vitapartnere árvízvédelmi tanácsait veszi górcső alá. Elsőként azzal az állítással száll vitába, mely szerint a gátak nem számítanak ki-elégítő védműveknek. Rámutat, hogy többféle gát létezik, melyek nemcsak a felhasználott építőanyag típusa, hanem az anyaghasználat arányai tekintetében is különböznek; léteznek tehát ezeknek olyan kombinációi, amelyek ellenállóbbak a víz nagyobb nyomásával szemben. Milivojević föld alatti vízfolyásokkal kapcsolatos figyelmeztetésére is kitér, amely szerint az erek a város azon részeire is veszélyesek, amelyeket nem fenyeget közvetlenül az árvíz. Urošević ezzel szemben az újvidéki Duna utca példáját hozza fel, ahol ugyan megtelnek a pincék árvizek alkalmával, de még nem dőlt össze emiatt ház, még a legrosszabb állapotban lévők sem. Végezetül Urošević hangsúlyozza, hogy azért válaszolt Milivojević felvetéseire, hogy elárulja a szerbeknek „az igazságot” a pesti áradásról.³⁰

Milivojević csak néhány hónap elteltével válaszolt Uroševićnek. Írását azonban nem Teodor Pavlović *SNL*-jében, hanem Antonije Arnot *Magazinjának* augusztus 24-i számában olvashatták a kortársak. Bár Milivojević teljes válaszát eredetileg Pavlovićnak küldte el, ezt a szerkesztő nem jelentette meg. Ezért a mérnök Arnot lapjában publikálta a válasz rövidebb, kivonatolt verzióját. Ezt a részletes érvelés egyfajta kísérelésének tekinthető szöveget Milivojević július 15-én Pozsonyban keltezte. Mint a korábbiakban jeleztük, Pavlović és Arnot között ebben az időszakban nyílt konfliktus zajlott, amelyhez immár a két mérnök vitája is kapcsolódott. „Válasz barátomnak” című cikkét Milivojević mint az Első Magyar Vasúti Igazgatóság mérnöke írja alá. Megismétli, hogy „gáttal nem védhető meg minden [város-]rész minden esetben az árvíz elől”. Milivojević szerint azok, akik a helyszínen éltek át az árvizet, tisztában vannak vele, hogy e műtárgyak nem bizonyultak hasznosnak a védekezésben. Ez a kijelentés egy nem is annyira bújtatott, Uroševićnek szóló kritika volt, aki Milivojević szerint cikkét a szakirodalomra (tankönyvekre), és nem a terepi tapasztalataira alapozta.³¹

Válaszának további részében Milivojević nemcsak „barátjának” (állítólagos) hibás számításait veszi számba, hanem Uroševićnek más, nem részletezett hátsó szándékokat is tulajdonít. Odáig megy, hogy Urošević szövegét rosszindulatú „szitkozódásnak” nevezi, mely személyes előnyszerzés és nem a tudomány előrevitelének céljából született – Milivojević viszont áll egy *valódi* vita elébe. Uroše-

²⁹ *Serbski narodni list*, 1838. május 26. 172–174.

³⁰ *Serbski narodni list*, 1838. május 26. 175–176.

³¹ Lazar Milivojević, 1838: Pismo na prijatelja, *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. augusztus 24. 269.

vicet egy „elvetemült szerbnek” nevezi, akinek célja kizárólag a saját sikerének és előmenetelének előmozdítása ellenfele jóhírének aláásásán keresztül.³² Milivojević felszólítja Pavlovićot és Arnotot is, hogy jelentessék meg a hosszabb értekezést.³³ Ez a felhívás azonban már visszhang nélkül maradt.

A fenti levélváltás tekinthető az első, a szerb nyilvánosság előtti tudományos vitának az árvízről. A katasztrófát követő időszakban a folyó szabályozásának fontosságával a szélesebb közönség is tisztában volt, sokan ismerték a két szerző által bemutatott újvidéki és pesti helyszíneket. Milivojević helyszíni tapasztalatai alapján javasolt egy újnak számító megközelítést, melyet Urošević az újvidéki gyakorlatból és a kortárs szakirodalomból merítve kritizált. Az, hogy a vita heves hangvétele és néha durva nyelvezete eltért attól, ahogyan általában egy mérnöki problémát megvitatnak, a témával kapcsolatos általános érdeklődésnek és a sajtótermékek vetélkedésének is betudható.

A jótékonyság és a szolidaritás képei

Jovan Subotić eposzában a világ az alkotó erő (Génusz) és a romboló Sors harcának színtereként jelenik meg. Az árvíz oka az, hogy a Sors által megharagított büszke folyó nem viseli el a pestiek kevélységét, ezért segítőkivel, a Vak Véletlennel és a Vaskeményesű Szükséggel megleckézteti őket. A pestiek szenvedése azonban végül megindítja a Sorsot, és visszaparancsolja a Dunát a medrébe:

„Látta ezt a Sors és megremegett / A haragos Dunának dühétől / Villámot vett és a földre szórta (...) A Dunához, büszke Pestre menjen!”³⁴

A katasztrófális károkat a teremtő Génusz a Jótétemény révén hárítja el. Segítségére sietnek továbbá azok a jeles férfiak, akik a költemény végén egyfajta „dicsőségtablón” jelennek meg: V. Ferdinánd király, István karlócai metropolita (Stefan Stanković), Wesselényi Miklós, Nákó, Sina és Rotschild bárók.³⁵ Subotić gesztusa egyszerre értelmezhető a hála kifejezéseként és felhívásként további jó-

³² Jakov Ignjatović író memoárjaiban megemlíti, hogy az Aranyszarvas-ház szalonjában megforduló Milivojević nemcsak matematikus szakember, hanem olyan hazafi (*rodoljub*) volt, aki aktívan részt vett a kor filológiai disputáiban is. A nemzeti irodalommal, nyelvújítással kapcsolatos, gyakran igen éles összecsapások hangneme köszön vissza az „elvetemült szerb” kifejezésben. Ignjatović 1966: 30.

³³ *Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. augusztus 24. 270.

³⁴ Saját fordítás, Subotić 1838: 49.

³⁵ Subotić 1838: 60.

tékony cselekedetekre. Hasonló funkciót tölt be Pavle Trifunac *Legkegyelmesebb József főherceghez* szóló ódája, ahol a nádor egyszerre Magyarország hű fia és atyja, aki álmatlan éjszakákon át fáradozik népe gyámolításáért, melyért jutalma a hős szívű szerb nép önzetlen szeretete.³⁶ A dinasztikus segítségkérés és a hála kifejezése mellett fontos szerepet játszottak az ortodox keresztény lojalitást megjelenítő szövegek. A Sima Milutinović Sarajlija által, a súlyos károkat szenvedett pesti pravoszláv templom híveinek nevében írt „ima” közvetlenül szólítja meg a karlócai metropolitát.³⁷ Subotić művében (annak függelékében) kiemelt helyen szerepel I. Miklós orosz cár adománya.³⁸ Egy Vaso Vojvodić által feltárt levélben Ján Kollár, a pesti szerb miliőhöz sok szállal kötődő evangélikus lelkész Miloš Obrenović szerb fejedelemhez fordul segítségért.³⁹ A dinasztikus jótékonyosság kapcsán Anna Ananieva és Rolf Haaser kiemelik a korabeli sajtó közvetítő szerepét a városlakók és a hatalmon lévők közti kommunikációban. Az uralkodócsaládnak a mentésben és az áldozatok gyámolításában (néha személyesen) részt vevő tagjai szimbolikusan részt vállaltak a folyóparti nagyvárosi lét kockázatainak megosztásában.⁴⁰

Az áldozatokkal és károsultakkal való mediatizált szolidaritás nem csak a világi vagy egyházi (fő)méltóságok és az arisztokrácia esetében jelent meg. A Habsburg Birodalom és Európa más városainak polgáraitól érkező adományokról beszámolva Pavlović szerkesztő is gyűjtést hirdetett.⁴¹ Subotić költeményének olvasói is a metaforikus Jótétemény segítőinek érezhették magukat, hiszen – ahogy a fentiekben említettük – az 1838 májusában kiadott *Elárasztott Pest* bevétele is jótékony célokat szolgált. Ahogy azt Anna Ananieva és Rolf Haaser megjegyzi, az adománygyűjtések, karitatív sorsjátékok és koncertek egyfajta kozmopolita, a nagyvárosi élet sérülékenységet felismerő gesztusként értelmezhetők, melyek megkonstruálják a „városi elitek elképzelt közösségét”.⁴² Ezt a jelenséget nyomon követhetjük a szerb sajtóban is: Subotić például Bécs, Pozsony, Szeged és Nagyikinda nagylelkűségét emeli ki.⁴³ Viszont akad arra is példa, hogy a költemények a más városokból érkező segítséget a szláv vagy szerb szolidaritás megnyilvánulásaként keretezik. Így a már említett Milutinović Sarajlija egy másik, az ortodox „imától” gyökeresen eltérő, jóval modernebb hangvételű

³⁶ *Serbski narodni list*, 1838. április 17: 129.

³⁷ *Magazin za hudožestvo, knižestvo i modu*, 1838. június 2. 173.

³⁸ Subotić 1838: 74–75.

³⁹ Vojvodić 1865.

⁴⁰ Ananieva–Haaser 2014: 204–205.

⁴¹ *Serbski narodni list*, 1838. március 19. 105.

⁴² Ananieva–Haaser 2014: 202.

⁴³ Subotić 1838: 56.

és nyelvezetű – kéziratban maradt – költeményében a Pozsonyból érkező segítség a szláv kölcsönösség megnyilvánulásaként, a kárpáti szlávok (szlovákok) és a szerbek (avagy Jaroslav és Miloslav) testvériségének jeleként értelmezi.⁴⁴ A szláv testvériség (szolidaritás) imperatívusza rímelt az irodalmi-filológiai kölcsönösség (*uzajamnost*) eszméjére, a kortárs pánszláv eszme egyik fő gondolatára, melyet a fent említett Ján Kollár evangélikus lelkész és költő fogalmazott meg egy évvel korábban.⁴⁵ Kollár a szerbek és a szlovákok testvériségére hivatkozott abban a levélben, melyben az árvízkárok helyreállítására a „nem(zet) szerinti fivér szerbek” (*po narodu braća Srblji*) fejedelmétől, Miloštól kért segítséget az általa vezetett, szlovák és német ajkú hívekből álló hitközség számára – a levéltári adatok szerint valószínűleg hiába.⁴⁶

A nemzeti indíttatású segítségnyújtás, az ortodox szerbek és egyéb szláv népek város- és országhatárokon átnyúló szolidaritása tehát megjelenik a korabeli sajtóban, azonban nem mondható kizárólagosnak, és a vizsgált szövegekben nem társul hozzá a német vagy magyar etnikai-nemzeti „mátság” negatív konstrukciója.

Összegzés

A szerb újságírói, szépirodalmi és tudományos reflexiók jellemzőit összegezve elmondható, hogy az események leírásakor a drámai hangnem tekintetében a német és magyar nyelvű nyilvánossággal vonhatók párhuzamok.⁴⁷ A károk és az áldozatok számának közlésekor természetesen a hatóságok által közölt és a cenzúra által jóváhagyott adatokat olvashatjuk. A szövegekben ugyanakkor megjelennek a város – az olvasók jelentős része által ismert – „szerb helyei” és szerb lakói, az áldozatok és a hősök egyaránt.

Utóbb, 1838 folyamán a szerb sajtó beszámolt Pest-Buda újjáépítéséről, a Lánchíd terveiről.⁴⁸ A tudósításokra a városi táj átalakítása, a technikai-mérnöki modernizáció kapcsán jellemző az a hozzáállás, melyet Faragó Tamás az árvízzel kapcsolatos írások „reformkori optimizmusának” nevez.⁴⁹ Pavlović és Arnot lapjai

⁴⁴ Vojvodić 1969: 149.

⁴⁵ A kortárs pánszlávizmussal, annak szerb és pesti kontextusával kapcsolatban lásd Ljuboja 2022.

⁴⁶ Vojvodić 1965: 94–98.

⁴⁷ A kutatás folytatásaként érdemes az árvíz reprezentációját összevetni a pesti és budai ortodox hitközségek Újvidéken, a Vajdasági Levéltárban őrzött fondjaival.

⁴⁸ Pl. *Serbski narodni list*, 1838. augusztus 27: 275–276.

⁴⁹ Faragó 1988: 7.

a nagyvárosiasodás jelenségeit – így a Duna-part átépítését, a gőzhajózást, a város újjáépítését és növekedését – olyan folyamatként jelenítik meg, melyekből a szerbek is profitálnak.

E szövegekben, ellentétben az 1848–1849, illetve 1867–1873 utáni, többségükben már idegenséget hangsúlyozó reflexiókkal, Pest-Buda a szerbek számára (is) *otthonos* városi térként jelenik meg, nem találtunk utalásokat a városi többséggel fennálló esetleges feszültségekre. Az otthonosság és a biztonság kollektív és mediatisált érzete jelentősen sérült az árvíz élménye nyomán, ráébresztve ezzel a város szerb lakóit is a folyóparti léttel együtt járó kockázatokra. A hősök és áldozatok mellett „új” szereplőként lépnek fel a (hangsúlyozottan szerb) szakértők, a vízügyi folyamatok ismerői, a veszélyes folyó megzabolásának, az ellenséges természeti erők elleni seregeknek a „hadvezére”, a sérült biztonságérzet helyreállításának kulcsfigurái. Milivojević és Urošević disputája túllép a subotíci mitikus és boszszúálló Duna-képen. A vitapartnerek a folyó jobb megismerése és szabályozása révén a jövőben elkerülhetőnek látták a további, ilyen mértékű katasztrófákat. A különféle mérnöki megközelítések szélesebb közönség előtt zajló ütköztetésének tétje az volt, hogy a szerb nyilvánosság mely szereplője tud hiteles, tudományos megalapozottságú, korszerű és közérthető tájékoztatást nyújtani.

Források

Ignjatović, Jakov 1966: *Memoari. Rapsodije iz prošlog srpskog života*. [Memoárok. Rapszódia az egykori szerb életből.] Beograd.

Ignjatović, Jakov 1973: *Szerb rapszódia*. Fordította Csuka Zoltán. Budapest.

Nagy Ludovicus 1828: *Notitiae politico-geographico statisticae Inclytu Regni Hungariae partiumque eidem adnexorum, tomus primus*. Buda.

Subotić, Jovan 1838: *Potopljena Pešta*. [Elárasztott Pest.] Pest.

Subotić, Jovan 1910: *Život Dra Jovana Subotića (avtobiografija)* [Dr. Jovan Subotić élete (önéletrajz)]. Novi Sad.

Hetilap, 1846

Hirnök, 1838

Serbski narodni list, 1838

Serbske narodne novine, 1838

Srbska novina ili Magazin za hudožestvo, knjižestvo i modu, 1838

Hivatkozott irodalom

- Ananieva, Anna – Haaser Rolf 2014: Wasserströme und Textfluten. Die Überschwemmungskatastrophen 1824 in St. Petersburg und 1838 in Ofen und Pesth als Medienereignisse in der deutschsprachigen Prager Presse. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (62.) 2. 180–214.
- Bodovics Éva. 2014: Katastrophe – diesseits und jenseits der Wirklichkeit. Die Konstruktion der Katastrophe im Spiegel zweier Hochwasser in Ungarn . In: Keller, Márkus – Kövér, György – Sasfi, Csaba (Hrsg.): *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext*, Wien, 117–142.
- Faragó Tamás 1988: Katasztrófa és társadalom. Az 1838. évi árvíz történetének vázlata. In: Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz 1838*. (Fejezetek Budapest múltjából 5.) Budapest, 7–82.
- Ljuboja, Dušan J. 2022: Pan-Slavism as a “Cultural Nationalism”? Translation and Adoption of the Pan-Slavic Ideas in the Serbian Context in the First Half of the Nineteenth Century. In: Nagy, Imrich – Polónyová, Soňa (eds.): *Motus in verbo: collectanea disputationum doctorandorum quodlibetalium 1*. Banská Bystrica, 21–40.
- Póth István 1988: Pest-Buda – Az egyetemes szerbség kultúrközpontja. *Tanulmányok Budapest múltjából* (22.) 225–240.
- Rohr, Christoph 2005: The Danube Floods and their Human Response and Perception (14th to 17th C). *History of Meteorology* (2.) 71–86.
- Tenk András – Dávid Lóránt Dénes 2015: Geographical and GIS Analysis of the Great Flood of 1838 in Pest-Buda. *Geographia Technica* (10.) 77–89.
- Tömöry Miklós 2020: Cruising Between the Past and the Future: Danube Travel Writings and the Self- Representation of the Serbian National Movement in the 1860s. In: Stojkovski, Boris (ed.): *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature. Connecting the Balkans and the Modern World*. Vol. 2. Novi Sad–Budapest, 131–148.
- Vojvodić, Vaso 1965: Jedno pismo Jana Kolara knezu Milošu Obrenoviću [Ján Kollár egy levele Miloš Obrenović fejedelemhez.]. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (41.) 94–98.
- Vojvodić, Vaso 1969: Pisma Sime Milutinovića Sarajlije o poplavi Pešte 1838. godine [Sima Milutinović Sarajlija verse az 1838-as pesti árvízről]. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* (12) 1. 139–151.

Fabó Edit

A dualizmus környezetkultúrája Az ember és a környezet viszonya a *Vasárnapi Ujság* polgári életérzésében _____

The Environmental Culture of Dualism. The Relationship
between Man and the Environment in the Bourgeois Sense
of Life of the *Vasárnapi Ujság*

Half decade after the 1848 revolution, the first issue of the *Vasárnapi Ujság* (*Sunday News*) was published. Following the English model, the founders wanted to publish a journal that would not only provide interesting news, but also entertainment, so that literary works, works of art, scientific discoveries, inventions and modern ideas would become part of the general education of the bourgeoisie. The editors have endeavored to do this through high-quality texts and images. The newspaper became a popular and successful publication, lasting for almost seven decades. The *Vasárnapi Ujság* is still regarded by the literary historians as the authoritative press of the bourgeois society. This paper will focus on some of the most important occasions in the history of the relationship between man and the environment, mainly through the illustrations of the magazine.

The most devastating disaster of the greatest modernization efforts of dualism, river regulation, was the 1879 Szeged flood, which the weekly newspaper published graphic accounts of – a testament to the power of nature. The tragedy was followed by a major international aid effort, in which the French initiative played a key role, and a celebration was held on the Margaret Island in Budapest in late summer 1879 to mark the occasion. The atmosphere of the event's wild and romantic setting was also reported by the *Vasárnapi Ujság*. The reconstruction of Szeged is one of the success stories of the era, the motto of which is attributed to King Franz Joseph: "Szeged was not, but it will be!" The city-building program tested the strength of the country, but it also revealed the potential and capacity of crafts, industry, and other economic sectors.

In 1885, a very spectacular national exhibition was held in the City Park of Budapest to represent the general progress. The natural environment of the

exhibition's public park setting was also presented to the readers of the weekly newspaper. Every autumn, the King held nationwide military exercises in different parts of the Monarchy, and visited Kolozsvár (today Cluj, Romania) and its surroundings twice, in 1887 and 1895. On the latter occasion, the *Vasárnapi Ujság* gave a detailed overview of the region.

These occasions are also characterized by the condensation of human experiences? in relation to the built and natural environment in the most complete possible social cross-section, in which the most diverse strata are represented simultaneously. The imagery of the reports on events of great interest also evokes the bourgeois atmosphere that characterized the weekly.

Bevezetés

Az iparosodással meginduló modernizációs törekvések olyan gazdasági, társadalmi és kulturális átrendeződéshez vezettek, amelyek eredményeként kialakult a modern társadalom képzete. Magyarországon a technikai vívmányok nyomán a haladás vagy fejlődés eszményített változékényszerében a modern ember, vagyis a tanult, képzett polgár olyan mértékben képes környezete formálására és átalakítására, amely a tudományos ismérvekkel alátámasztott tudása és saját érdekei alapján indokolt, észszerű, tehát hasznos. A tömegtermelésre épülő iparosodás folyamatában egyre nagyobb számban egy helyen – a városban – koncentrálódó munkáskezekre volt szükség. A növekvő népesség további szükségleteket szült, amely főleg az élelmszer-ellátást érintette, de ugyanúgy égető problémává nőtt a lakhatás, a köztisztaság és -biztonság is. A megtermelt árumennyiség közvetítésével foglalkozó kereskedelemhez meg kellett oldani a szállítást, amit már szintén gépesített módon is elősegítettek: vonattal vagy gőzhajóval. A vasútépítéseket, a vízi utak összeköttetését, valamint a vidéki gazdálkodás, a mezőgazdaság hatékonyabbá tételét nagy kihívás elé állították a természeti adottságok. A vízjárta területekben gazdag Magyarországon is bővíteni akarták a termőföldek nagyságát. A mocsaras részek lecsapolását már a 18. század végén elkezdték, de az árterek drasztikus csökkentése a 19. századi folyószabályozással történt meg,¹ s emellett, természetesen, zajlott a vasúthálózat megteremtése. A szervezettebb intézményrendszer, az új termékféleségek más életmódot tettek lehetővé. Teljes átalakuláson ment át az ember (rendszerint térben közelebbi) épített és (általában a térben távolabbi) természeti környezete. A kiegyezés után megélénkülő gazdasági élettel a változások is felgyorsultak.

¹ Lásd Balaton 2014; Bodovics 2014; Bodovics 2020; Deák 2014; Károlyi (szerk.) 1969; Vadas 2013.

Magyarországon is sokan kezdtek beköltözni a legalább városias jellegű településekre, ütemesebbé vált a polgárosodó társadalom hajtóerejét jelentő városiasodás.² Bár a főváros vonzereje nagyobb volt, mint a vidéki városoké, a kisvárosok is jelentősen fejlődtek. A városba áramló széles néprétegeknek a korábbtól eltérő módon kellett tájékozódniuk az ismeretlen közegben, más szabályok vezettek a boldoguláshoz. Az ennek megfelelő tudás elsődleges forrása a város jellegzetes tömegterméke, a sajtó volt. Az 1854-ben alapított *Vasárnapi Ujság* a kiegyezés idejére az egyik legközkedveltebb lappá vált, ezért hosszú időn át képes volt fennmaradni és az egész dualista időszakot lefedni. Az újság közérthetőségre törekvő, olvasmányos stílussal, képes illusztrációkkal igyekezett felkelteni az érdeklődést az általános műveltséghez tartozó témák iránt, és bővíteni az olvasóközönség ismereteit.

A kor életszemléletét és igényeit ekkor még mindig az a romantika – a 19. században a kései romantika – befolyásolta, amely az emberi érzelmvilág és fantázia szinte összes motívumát egyszerre hozta felszínre: a kifakadó életörömet, a lemondó fájdalmat, a szabadság eszméjét, a dicsőített és megharcolt nemzeti múltat, az egzotikum iránti vonzalmat, a személyes megélést, a kalandvágyat, a regényes fordulatokkal teli sorsokat, a szövevényes cselekményeket, az álom és valóság különbözőségét, a természetkultuszt, a misztikumot. E felfogás szerint mindent az irányító szellem vagy világszellem hat át,³ s a megragadható, érzékelhető jelenségek csak e világmozgató erő tüneténei. Tehát a kor embere szerves egészként szemlélte a természetet, s benne önmagát és környezetét.⁴

Ezt az igencsak változatos világgépet hűen tükrözte a *Vasárnapi Ujság*, amely egyaránt eljutott a városban vagy a kisebb településeken élő egyszerűbb és tanultabb olvasókhoz.⁵ Ezt jelentette meg a lap címdalának díszes fejléce, amelynek közepét egy koronás patróna uralta egyik karjával címerpajzsot, a másikkal jogart tartva, s a fejléc két szélső képe egy pipázva olvasó falusi, valamint egy városi polgárt ábrázolt. (1876-tól megjelentek a füstölgő férfiak nőtársai, és Pannónia mögött feltűnt Budapest látképe.) Az angol mintát követő lapalapítók olyan folyóiratot akartak kiadni, amely az érdekességek mellett az újdonságokat szórakoztató módon osztotta meg a nagyközönséggel azért, hogy az irodalmi művek, művészeti alkotások, tudományos felfedezések, találmányok és a modern eszmék a polgárság általános műveltségének részévé váljanak. A szerkesztők mindehhez igyekeztek színvonalas írásokat és igényes képanyagot felhasználni. Az újság népszerű, sikeres kiadvány lett, csaknem hét évtizedig állt fenn. A szakirodalom mindmáig a polgárosodó társadalom mértékadó

² Fónagy 2011: 459–460.

³ Horváth 1997: 78; Bodovics 2023: 28.

⁴ Horváth 1997: 76; Láng 2017.

⁵ Szabolcsi (szerk.) 1985: II/2. 217; Révész 2015: 104–107.

sajtójaként tartja számon a *Vasárnapi Ujságot*.⁶ A hetilap képi világát az 1910-es évekig jobbra a rajzok, grafikák, fotók alapján készült metszetek töltötték ki.⁷ A korabeli szerkesztők és kiadók nagyon is tisztában voltak az illusztrációk jelentőségével, annak a bevonódást, az átélés élményét növelő erejével. Ezért a tanulmány néhány az ember és természet kapcsolatának végtelenségét, harmonikusságát és egymásrautaltságát erőteljesebben kidomborító illusztráción keresztül mutatja be az ember és környezet viszonyát. A képek kiválasztásában további közös szempont volt, hogy azokon egyúttal megjelenjen a társadalom minél szélesebb vertikuma, és erre pedig a nagy érdeklődést kiváltó események nyújtottak alkalmat.

A korabeli „embert” egyaránt képviselte a király és a legegyszerűbb közember, ezért a lehető legteljesebb társadalmi keresztmetszet megragadásának érdekében a képek keresésénél szempont volt az olyan események kiválogatása, amelyek képesek voltak minél szélesebb társadalmi spektrumot megmozgatni, és egy olyan közös térbe terelni, amelynek környezetében egyaránt érvényesültek az épített, a tárgyi elemek és a természeti adottságok. Ez jelentősen leszűkítette azon alkalmakat, amikor az uralkodó és a közrendű alattvalók ugyanazon a helyszínen fordultak meg, s netán még érintkeztek is. A dualizmus idején legalább három ilyen eseménytípus fordult elő, nevezetesen a katasztrófhelyzetek, az országos rendezvények és a hadgyakorlatok. A tanulmány a továbbiakban – területi okokból – csupán az 1879-es szegedi árvízre és a margitszigeti jótékonyági ünnepre, az 1885-ös országos kiállításra, valamint az 1887. és 1895. évi hadgyakorlatok képes tudósításaira koncentrálna közel száz illusztráción keresztül kísérel meg panorámaszerű elemző áttekintést adni az azokból tükröződő környezetkultúráról.

A végzetes és a játékos természet

Az életet biztosító természet nemcsak körbeölelő, befogadó, rejtekező tud lenni, hanem képes kíméletlen oldalát is felvillantani, különösen, ha megsértik törvényeit.⁸ A korszak legnagyobb katasztrófájához – részben – a folyószabályozás vezetett, amelyet a liberális erők a feudális elmaradottság felszámolásának és a haladás egyik feltételének tekintettek, mert ennek révén nemcsak a közlekedés és a vízi kereskedelem vált könnyebbé, hanem a megművelhető földterületek aránya is megnövekedett. Az 1879-es szegedi árvíz az egész várost elmosta. A Tisza-szabályozást felemás módon hajtották végre: a folyó felső szakaszán élő földbirtoko-

⁶ Szabolcsi (szerk.) 1985: II/1. 453.

⁷ Baki 2005: 5–9.

⁸ Bodovics 2023.

sok kedvéért felgyorsították a víz folyását, az alsó szakaszon pedig az erős sodrású Maros nehezítette a dél-alföldi régió életét. Árvízveszély már 1876-ben fellépett, 1878. december végén pedig csak idő kérdése volt, hogy mikor lép ki a Tisza a medréből. Végül a szegedi árvízkatasztrófa 1879. március 12-én következett be.

A hetente megjelenő *Vasárnapi Ujság* március eleji száma már hírt adott a megállíthatatlan áradásról, a Szeged környékiek elszállításáról és a város lakóinak kényszerű távozásáról,⁹ később pedig beszámolt az árvízi pusztításról,¹⁰ a katasztrófa lefolyásáról és az első felajánlásokról.¹¹ A tragédia első képes tudósítását kisebb késéssel, csak 1879. március 23-án tudták közölni. A lap címlapja a tömött csónakokon való menekítést ábrázolta, ahol a hajnali sötétségbe egy tűzrakás vitt fényt.¹² A képhez tartozó vezető írás szerzője, Herman Ottó felvezetesként összefoglalta a kilátástalanságot keltő teljes pusztulást, és leírást adott az alföldi város egykori, azaz az áradás előtti rendezettségéről, tágas tereiről, szép épületeiről, szorgos és élelmes lakóiról, végül minden reményét az új élet megteremtésének lehetőségébe fektette.¹³ Majd egy két oldalon közölt négyképes illusztráció ábrázolta a Belvárosi Egyházat, a Rozália-kápolnát, a Főreáltanodát és a vasúti hidat.¹⁴ A lapszám további részében szerepelt egy térképpel ellátott tudósítás az árvíz előretöréséről és kiterjedtségéről,¹⁵ amelyet még további cikkek követtek a városról és a veszteségekről.¹⁶ A következő lapszám már igyekezett átélhető látványt nyújtani a rendezett város megsemmisüléséről, illetve a túlélők teljes vagyonvesztésének drámaiságáról. A címlapképen – még éppen kivehető távolságból – Greguss Imre rajza örökítette meg, ahogy a király, Ferenc József a vízzel körülölelt vár bástyájának tetején meghallgatja az előtte térdeplő bajbajutottakat (1. ábra).¹⁷ A kép előterében a csónakba szoruló hallgatóság – katonák és civilek sokasága – igyekszik követni a királyi látogatást, a bástya oldalán felvezető falépcsőn is érdeklődők mennek fel a magas rangú vendég közelébe, a háttérben pedig a vízben álló épületek és a vár területén emelt sátrak csúcsai látszanak.

⁹ A Tisza áradása. Szegedről, *Vasárnapi Ujság* 1879. március 9. 156–157.

¹⁰ Eötvös Károly 1879: A szegedi vész, *Vasárnapi Ujság* 1879. március 16. 177.

¹¹ Az árvíz pusztítása. *Vasárnapi Ujság* 1879. március 16. 177–178.

¹² Linek Lajos – Morelli G[usztáv] 1879: Szegedi árvíz – menekülők szállítása a gőzhajózási ügynökség felé, *Vasárnapi Ujság* 1879. március 23. [185].

¹³ Herman Ottó 1879: Szeged – a milyen volt, *Vasárnapi Ujság* 1879. március 23. [185]–187.

¹⁴ [Pollák Zsigmond] 1879: Szeged a katasztrófa előtt, *Vasárnapi Ujság* 1879. március 23. 188–189.

¹⁵ Szeged ártere. *Vasárnapi Ujság* 1879. március 23. 193.

¹⁶ Szeged, Szeged pusztulása. *Vasárnapi Ujság* 1879. március 23. 193–195.

¹⁷ Greguss Imre – Morelli G[usztáv] 1879: Szegedi árvíz. A király a vár bástyáján, *Vasárnapi Ujság* 1879. március 30. [201].

1. ábra. Greguss Imre – Morelli G[usztáv]: Szegedi árvíz. A király a vár bástyáján.

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1879. március 30. [201]., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A lapban ismét többképes blokk jelenítette meg a városba törő víz erejét: a gát átszakadásakor mindenki kétségbeesetten futva menekült akár gyalog, akár lovasszekérrel; a belváros főépületei derékig álltak a vízben, az egyszintes építményeknél az éppen kilátszó tetőzet is megroskadt; a fák ágai csupasz kóróként ágaskodtak ki a vízből, a hömpölygő áradat tetején csónakok vitték a kimentetteket, de volt, aki még tetőgerendába vagy vízben úszó gerendába csimpaszkodva várta a segítséget; a vasút mellett katonák döngölték a faoszlopokkal megtámasztott töltéseket.¹⁸ A távolabb eső városrészekben a mindent elborító víz felszínét csupán néhány fedélszék és magányos fa látványa törte meg.¹⁹

Az április eleji lapszám címlapja komor képekben szembesítette az olvasót az-
zal a ténnyel, hogy a Szeged közeli Dorozsmát sem kímélte az ár: a munkások comb-
tőig érő vízben gázolva menekültek a gátról; a háztetők alját súroló áradat megro-
gyasztotta és elmosta a falazatokat, néhány szélmalom, templomtorony és itt-ott egy
fa ágaskodott ki a víz síkjából, az életmentés volt a legfontosabb feladat.²⁰ A többi

¹⁸ Szegedi árvíz. Roskovics [Ignác] – Pollák Zs[igmond]: Széchenyi-tér a városházával, Gát-
szakadás az első és második őrház között. Greguss Imre: Munkálatok az államvasut tölté-
sén, Életmentés. *Vasárnapi Ujság* 1879. március 30. 204–205.

¹⁹ Szegedi árvíz. Greguss Imre: Az alföldi vasut őrházai. *Vasárnapi Ujság* 1879. március 30. 209.

²⁰ Greguss Imre – Morelli G[usztáv] 1879: Szegedi árvízképek, *Vasárnapi Ujság* 1879. április

közölt kép is a víz mindent elnyelő és elemésztő erejét jelenítette meg, amiben a túlélés az omladozó házak között vakmerően lavírozó csónakokon múlik (2. ábra).²¹

2. ábra. Vernon, F. de – Moller, Fr[ederick William]: Szegedi árvizképek. Omló házak. Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1879. április 6. 225., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A következő – külföldről átvett – címlapképen látható, ahogy a király segítő kezeit nyújtja a kétségbeesetten könyörgő, nincstelenné vált túlélőknek, akik épp-hogy fedelet találtak az ágakból tákolt sátor alatt, a tájat sár és víz borítja, a távolabbi magaslatokon sátrak és tábornüzek sziluettjei tagolják a sötét eget.²² A belső illusztráció is a vízben az életükért küszködő, kapaszkodó emberek és állatok kétségbeesett menekülését ábrázolta. A kiáradt folyó szinte legyalulta az ember által művelt tájat városostul, tanyástul. Az ember alkotta világban is a természet az úr.

A hazai tragédiát kísérő szövegek drámai hangvétellel méltatták az elveszett város történelmi múltját, rendezettségét, értékeit és az ott élők szorgosságát és

6. [206].

²¹ Szegedi árvizképek. Segély az utolsó percben., Greguss Imre – Pollák Zs[igmond]: Az Illoy-féle szélmalom, Greguss Imre – [Pollák Zsigmond]: Felsővárosi templom és iskola. *Vasárnapi Ujság* 1879. április 6. 221; Vernon, F. de – Moller, Fr[ederick William]: Szegedi árvizképek. Omló házak. Uo. 225.

²² Vernon, F. de – Moller, Fr[ederick William] 1879: A király a szegedi menekülteknél, *Vasárnapi Ujság* 1879. április 13. [233].

érdemeit, de bizakodva emlegették az élet folytatásának reményét, vagyis az új-jáépítés lehetőségét. Szeged megsegítésére nemcsak hazai, hanem nemzetközi összefogás is indult. A külföld együttérző visszhangját tükrözte a *Vasárnapi Ujság*-ban is közreadott *Árvíz* című festmény, melyet a brüsszeli jótékonyági gyűjtésre ajánlottak fel, a kompozíció főalakja egy fán ülve fogódzkodó leány, aki rémült döbbenettel nézi az emelkedő, sodró áradást.²³ A külföldi segélyakciók szervezői közül a leghatékonyabbnak a franciák bizonyultak. Ezért a kiterjedt francia kapcsolatokkal rendelkező Türr István és köre úgy döntött,²⁴ hogy viszonozza a segítséget, és megmutatja, hogy Magyarország is képes hasonló nagyvonalú gesztusra. A megmozdulás indokául az *Arrogante* nevű hadihajó elsüllyedése szolgált. A tragédia nem sokkal a Tisza kiáradása után, 1879. március 21-én történt, amikor a francia partok mellett hadgyakorlatra vezényelt hajót olyan erős szélroham lepte meg, hogy a víz betört a hánykolódó hajó orrába, s hiába próbáltak partot érni, az *Arrogante*-ot elnyelték a felkorbácsolódó hullámok. A személyzet mindent elkövetett az emberek és a rakomány megmentéséért, s ennek köszönhetően a légénység kétharmadának sikerült túlélnie a vihar támadását. Az elszánt küzdelem drámaiságára utalt azonban az, hogy a teljes tisztikar odaveszett. A tragédiáról a *Vasárnapi Ujság*-ban megjelent tudósításhoz tartozó első illusztráció a szerencsétlenség közvetlen előzményét ábrázolta: a tisztek a fedélzetről irányították a hajót a viharosan hullámozó tengeren.²⁵ Ugyanebben a lapszámban látható volt az is, hogy a páncélos hadihajó hogyan nézett ki a tragédia előtt, valamint az a jelenet is, amikor az árbócra mászott matrózok mentésére egy sajka igyekezett.²⁶ Egy későbbi lapszámban közölt kép pedig azt ábrázolta, amint a hajót elnyeli a hullámsír, csupán az árbócvégek jelezték a hajó helyzetét. Akinek sikerült kiúsznia, az a partról kapott segítséget.²⁷ A francia szerencsétlenségről szóló beszámoló kiemelte a tengerészek hősieen fegyelmezett helytállását, ismertette a hajó tekintélyes hadászati és technikai adottságait, továbbá kitért arra, hogy a hullámsírba kerülők többségét kitevő tisztek egyúttal családapák is voltak, ezért a hozzátartozók is áldozatoknak tekintendők, akiket pedig szükségükben megillet a segítségnyújtás. A viszonsági karitativitás helye és ideje „a legjobban van megválasztva”.²⁸

²³ Portaels, Jean-François 1879: Az árvíz, *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 31. 560.

²⁴ Fabó 2022: 141–180.

²⁵ Az *Arrogante* hajótörése, *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 17. 521.

²⁶ Az *Arrogante* páncélos hajó., Az *Arrogante* hajótörése. *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 17. 524.

²⁷ Az *Arrogante* hajótörése, *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 24. 540.

²⁸ Az *Arrogante* hajótörése, *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 17. 522.

3. ábra. Feszty Árpád: A margitszigeti Arrogante-ünnepélyről (1. Díszkapu a kiszálló hely-nél, 2. Vidéki látogatók, 3. Szent Margit (1242–1270) domonkos kolostorának romjai, 4. A nagy katonazenekari hangverseny, 5. Népszínházi parasztok, 6. Az egyesült cigányzenekarok az alsó vendéglő pavilonjában, 7. „Éljen a testvériség!” 8. Csöndes helyen). *Forrás: Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 24. 545., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A magyar jótékonyági ünnepséget augusztus 20-ra, Szent István napjára szervezték, amikor egyébként is tömegek zarándokoltak Budapestre, a rendezvény helyszíne pedig a Margitsziget lett. Az *Arrogante*-ünnepségről a *Vasárnapi Ujság* közreadott egy részletes beszámolót, amely érzékeltette a rendezvény fennköltségét az előkelő vendégek megnyilvánulásainak, a műsorszámoknak, a kivilágításoknak és

a díszítéseknek a bemutatásával.²⁹ A leírás illusztrációját Feszty Árpád készítette (3. ábra).³⁰ A rajz megjelenítése szerint a Margitszigetnek egyaránt voltak természetes – vadregényes tájkái – és megszelídített – parkosított – részei. A nyolcjelenetes összeállítás szerint a sziget lampionokkal, füzérekkel, zászlókkal díszített ligetes, épületromos környezetében a romantikus zegzugok, a sejtelmes fények és árnyak változatos és hangulatos szórakozást biztosítottak a vendégek számára.

A *Vasárnapi Ujság* illusztrációi a két – erős érzelmet kiváltó – veszedelmes esemény és egy vele összefüggő multság kapcsán az ember és a természet viszonyának két pólusát is láthatóvá tette az olvasók számára: egyrészt azt, hogy az ember minden tudása mellett is mennyire kiszolgáltatott a természeti elemeknek, másrészt azt, hogy egyúttal felemelő és játékos élményeket tartogat a kikapcsolódni, pihenni vágyóknak. A képekhez tartozó textusok tompították a tragédiák élet azzal, hogy az ember szorgalommal és kitartással úrrá tud lenni az elszenvedett veszteségeken úgy, hogy e tapasztalatokkal gazdagodik, továbbá akarateréje, teljesítménye révén felemelő pillanatok élhet át, azaz maga is nemesedik.

A romantikus természetszemlélet és az épített környezet

A kor természetszemléletét a romantika felfogása határozta meg, amelyben a természet egyaránt hordozta a világ zord és békés oldalát, a lelki élet történéseinek kivételéseit, az ember önmaga tükörképét, az idealizált létet és a végső megismerés isteni lényegét.³¹ Az oda való elvagyódás és a benne történő elvarázsolódás korabeli romantikus természetszemlélete természetesen visszaköszönt a *Vasárnapi Ujság* oldalain is. A hetilap olvasói számára a természet áttételesen megjelenítette a különböző érzelmek hangulatát, mint ahogy azok a Bartók Lajos versesfüzetéből származó négy költemény és a mellékelt Spányi Béla-féle rajzok, amelyekben a zöld erdő a szabadságot, a Hold a hullámozó indulatot, a téli vihar a kavargó dühöt, a harangszó pedig a lelki békét idézte.³²

Az újság a világ távoli egzotikus helyeiről szóló illusztrált leírások mellett a hazai tájak érdekességeiről is beszámolt. Mindemellett a lap inkább a budapesti és az erdélyi vonatkozású közleményeket részesítette előnyben. A választás hátterében

²⁹ Az Arrogante-ünnepély. *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 17. 546–548.

³⁰ Feszty Árpád: A margitszigeti Arrogante-ünnepélyről. *Vasárnapi Ujság* 1879. augusztus 17. 545.

³¹ Horváth 1997: 77–81.

³² Bartók Lajos – Spányi Béla 1885: Bartók Lajos „Kárpáti emlékek” című költeményfüzetéből, Spányi Béla rajzai. *Vasárnapi Ujság*, 1885. február 22. [129].

a szerkesztőség és a munkatársak fővárosi és erdélyi kötődése állt.³³ Többek között ezért jellemző a budapesti adottságok ábrázolása. Az oda kirándulókat várták a felfedezni való nevezetességek, melyeket erdők és hegyek vettek körül. Erre egyik kiváló példa a Mária-tölgyi elhagyatott – és csak zárandokhelyként számontartott – zárdáról és templomról készült metszet, amelyen a múlt misztikus homályát érzékeltető alkonyat bágyadt fényei vetültek a sötétlő fák mögötti romokra.³⁴ Vagy az egyre több palotaépülettel gyarapodó fővárosban különös kontrasztot jelentett a Gellért-hegy a maga apró házaival, borozóival, szőlőültetvényeivel, a köztük kanyargó lejtőkkel, és ahonnan széles panoráma nyílt Pestre és Budára.³⁵ A környezet változatossága tükrözte a romantikus művekben megélt hangulatot, és a megtalált elemek pedig vagy beépültek a meglévő élményvilágba, vagy felelevenítették azt. A romantikus természetszemléletet egyik meghatározó eleme volt az ipari létesítményekkel zsúfolt városokból való kivonulás és azok elutasítása.³⁶ Ez a gondolat is szerepet játszhatott az első átfogó országos kiállítás helyszínválasztásában.

Az 1880-as évekre a modernizáció és a városiasodás a fővárosban látványos változásokat hozott. 1885. május 2. és november 4. között a Városligetben megrendezték az Országos Általános Kiállítást, amellyel meg akarták mutatni nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi nagyközönség számára is, hogy gazdasági és kulturális téren mire képes a polgárosodás útjára lépett magyar társadalom.³⁷ „E kiállításon mutatta be magát Magyarország a külföldnek legelőször mint önálló, külön állam; itt prezentálta első ízben anyagi, értelmi és erkölcsi erejét azon a nemzetközi nyelven, melyet a világon mindenütt megértenek.”³⁸ A „demokratikus” ünnepi megnyitón a király mondott „üdvözlő beszédet”, melyet nagy tetszés kísérte.³⁹ Az ezt ábrázoló kép elsősorban a díszvendégek társaságának csoportosulására és öltözetére fektette a hangsúlyt, a környezet is csak az aktus helyszínéül szolgáló királyi pavilon bejáratára korlátozódott.⁴⁰

A rendezvényhez kapcsolódva kiadtak egy képes Budapest-útikalauzt,⁴¹ amelyből – reklámként – a hetilap is közölt illusztrációkat.⁴² A képeken az im-

³³ Szabolcsi (szerk.) 1985: II/2. 218.

³⁴ Keleti Gusztáv – Ruzs K[ároly] 1868: Mária-tölgyi romok, a budai Svábhegy mögött. *Vasárnapi Ujság* 1868. május 10. [221].

³⁵ Szentgellérhegyi részlet. *Vasárnapi Ujság*, 1871. november 12. 577.

³⁶ Horváth 1997: 76.

³⁷ Mudrony (szerk.) 1885; Gönczi 2020.

³⁸ A kiállítás és megnyitásának jelenete. *Vasárnapi Ujság*, 1885. május 10. 306.

³⁹ A kiállítás és megnyitásának jelenete. *Vasárnapi Ujság*, 1885. május 10. 306.

⁴⁰ Dörre Tivadar – C[arl] Angerer & G[öschl] 1885: Az országos kiállítás ünnepélyes megnyitása. *Vasárnapi Ujság*, 1885. május 10. 304–305.

⁴¹ Gelléri (szerk.) 1885.

⁴² [Orell Füssl] 1885: Budapesti képek. *Vasárnapi Ujság*, 1885. április 12. 236–237, 1885. ápr-

pozáns épületek és a füstölő gyárkémenyek nyújtotta nagyvárosias benyomást színesítették a Duna hídjai és gőzösei, a tágas terek, a parkosított utcarészek, az árnyas ligetek és a lankás hegyoldalak. A korszakban még kertek tagolták a Rózsadombot, és tekergős utakon lehetett közlekedni a Víziváros cserjéseiben. A korabeli városi időtöltések között közkedveltek voltak a séták és kirándulások a természetbe vagy természetközelséget nyújtó helyekre, melyek a fővárosban a környező hegyeket, a Dunát, a Margitszigetet és a Városligetet jelentették.⁴³ Az 1885. évi nagyszabású kiállítás számára a Városliget volt a legideálisabb helyszín, mert olyan térrendezést tett lehetővé, amelyben a bemutatandó tematikák természetes közegére emlékeztető környezet – valóság-hűsége – érvényesült. A rendezők a teljes országgép közvetítésére törekedve helyet adtak olyan tárlatoknak, amelyek Magyarország legkülönbözőbb tájegységei lakóinak életmódbeli sajátosságait, valamint a gazdasági és ipari tevékenységet reprezentálták.

A *Vasárnapi Ujság*ban több alkalommal is különösen jó minőségű és igényes illusztrációk jelentek meg a kiállítás kapcsán. A szerkesztőség közreadta a kiállítás magyarázattal ellátott alaprajzát,⁴⁴ valamint a pavilonok felülnézeti térbeli rajzát⁴⁵ is, amely addig szokatlan módon, madártávlati perspektívából ábrázolta az elrendezést.⁴⁶ A kiállításnak helyt adó közpark környezetének – romantikus – angolkert jellege könnyedén magába tudta fogadni a modernizáció technikai újításait és a seregszemlére összegyűjtött, az országban fellelhető látnivalókat.⁴⁷ A pavilonok a „svájci villa” stílusjegyeit hordozták magukon.⁴⁸ Ez a típusú építkezés a 19. század közepén alakult ki és terjedt el, amely a Monarchiában is divatosá vált. Legmarkánsabb ismertetőjegye a középkori – tehát historizáló – faépítészeti megoldásokat utánzó, azokat újraértelmező ács- és asztalosmunkák alkalmazása úgy, hogy azokban felismerhetőek a helyi kultúra és történeti környezet sajátosságai.⁴⁹

rilis 19. 256., 1885. április 26. 268–269.

⁴³ Magyar E. 2013.

⁴⁴ Az országos kiállítás térképe. *Vasárnapi Ujság*, 1885. április 26. 273.

⁴⁵ Az országos kiállítás egész területe és épületei. *Vasárnapi Ujság*, 1885. május 17. 324.

⁴⁶ Háry Gyula – C[arl] Angerer & G[öschl] 1885: Képek az országos kiállításból. *Vasárnapi Ujság*, 1885. július 26. 481.

⁴⁷ Lásd Kozmata [Ferenc] – Bitzó Géza 1885: Képek az országos kiállításból. Sin-igazgató kékszülék. *Vasárnapi Ujság*, 1885. június 28. 416.

⁴⁸ Lásd Smolka V[ilmos] 1885: A budapesti országos kiállítás képei. *Vasárnapi Ujság*, 1885. április 26. 276–277, 1885. május 3. 294–295; Kozmata [Ferenc] fényképe után – Bitzó Géza 1885: Az országos kiállításból. *Vasárnapi Ujság*, 1885. június 21. 401.

⁴⁹ Balogh-Fülemile 2021: 252.

4. ábra. W[ilhelm] Gause – [Carl Angerer & Göschl]: Az országos kiállításról.

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1885. június 14. 388., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A felállított környezet tárgyi kultúrájában szembeszökő az eltérés egy vidéki polgár (nagygazda)⁵⁰ és egy városi nagypolgár (vagy arisztokrata)⁵¹ lakberende-

⁵⁰ [Wilhelm] Gause – C[arl] Angerer & G[öschl] 1885: Képek az országos kiállításból. A békés-csabai szoba a házi iparcsarnokban. *Vasárnapi Ujság*, 1885. augusztus 9. 513; C[arl] A[ngerer] & G[öschl] – W[ilhelm] Gause 1885: Képek az országos kiállításból. Toroczkói szoba a házi iparcsarnokban. *Vasárnapi Ujság*, 1885. október 4. 641.

⁵¹ Egy szoba az iparcsarnokban Kramer Samu butoraival. *Vasárnapi Ujság*, 1885. június 7.

zése között, az előbbire jellemző a praktikus bútorzat a kiegészítőkkal, a díszítettséget a népi motívumok képezik, az utóbbinál pedig kifejezetten a kényelmet és az eleganciát képviselő nagy terek, drága kelmék megkomponált formavilága uralkodott. A rengeteg kép elemzése túlfeszítené e tanulmány kereteit, ezért talán az egyik legtipikusabb illusztrációt érdemes kiemelni, mivel visszaadja a kiállítást meghatározó oldott hangulatot: az erdészeti pavilon előterében feltűnnek az igencsak heterogén összetételű látogatóközönségben az akkor hétköznapi ruhaként hordott „népviselő” nemzetiségi, a bőgatyás férfiak és a városi öltöztű „nadrágos” emberek, a kalapos fűzőt derekú hölgyek, valamint a katonatisztek, akik szétszéledtek a mulatozásra alkalmas székely csárdában, a székely házban és szobában (4. ábra).⁵² Az ország minden szegletéből való vendégek a fővárosban is otthonosan – vidéken – érezhették magukat.

A rendezvény egy közös területen tette élményszerűvé és elismerést kiváltóvá az embernek a természeti, épített és tárgyi környezetét a maga szükségleteihez alakító képességét és annak eredményeit – a modernizációt.

Kitáruló környezet és tájegységkép

A *Vasárnapi Ujság*nak azt a sűrített országgépet, amelyet az 1885. évi kiállítás kapcsán bemutatott, a királylátogatások alkalmával nyílt lehetősége egy tájegység környezetére vonatkozóan kiszélesítenie. Ferenc József mint a hadsereg legfőbb vezére, a hadúr, minden év őszén hadgyakorlatokat tartott a Monarchia legkülönbözőbb részein.⁵³ A hetilap azonban a budapesti mellett általában kedvezett az erdélyi tárgyú tudósításoknak is,⁵⁴ így részletesebben tájékoztatt az 1887-es és 1895-es felvonulásokról, mert az akkori színtér nagyrészt érintette Erdélyt is.

A hetilap az 1887. őszi hadgyakorlat alkalmával részletesebben beszámolt a művelet szakaszairól, az egyes állomásokról, a katonáeletről és a résztvevőkről. Az újság ismertette a katonai manőver célját, azaz hogy a hadsereget felkészítse egy esetleges háborúra, továbbá bemutatta a hadvezető Ferenc Józsefet.⁵⁵ A cikkhez több képet mellékeltek, egyebek mellett ábrázolták a király pazar dolgozószobáját,⁵⁶ a hadsereg sátovertáborának és egységeinek elhelyezkedését („térfoglalását”)

369.

⁵² W[ilhelm] Gause – [Carl Angerer & Göschl] 1885: Az országos kiállításról. *Vasárnapi Ujság*, 1885. június 14. 388.

⁵³ Lásd Kazareczki 2016.

⁵⁴ Szabolcsi (szerk.) 1985: II/2. 218.

⁵⁵ A király Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, 1887. szeptember 11. [603]–604.

⁵⁶ R. Cremer [?]: A király dolgozószobája. *Vasárnapi Ujság* 1887. szeptember 11. 606.

a Nyitrai-dombvidéken,⁵⁷ az előőrs útbaigazítását a mezőn, a király és a köznép találkozását és azt, amint a vezérkar egy széles látószöveget nyújtó magaslati pont-ról felügyeli a természeti akadályok áthidalását (5. ábra).⁵⁸ A hetilap felvillantotta az esemény érdekesebb, ünnepi pillanatait is, úgymint a királyi vendéghelyeket (szállásokat, látogatási helyszíneket), a parkkal övezett terebesi kastélyt⁵⁹ (6. kép) és a dévai fejedelmi udvarházat,⁶⁰ az uralkodó⁶¹ és a trónörökös⁶² káprázatos megérkezését a fellobogózott és feldíszített Dévára. A hadgyakorlat Kolozsváron ért véget, ahova a király is bevonult, amelynek okán a *Vasárnapi Ujság* képes leírást adott közre a városról, nevezetes épületeiről⁶³ és a király szállását biztosító főúri palotáról.⁶⁴ A képeken egy, a Kárpátok hegyeinek ölelésében (7. ábra) fekvő tágas erdélyi nagyvárost láthatott az olvasó, ahol a nagy tereken és az utcákon változó sűrűséggel ültetett fák adtak árnyat az arra járóknak.

5. ábra. A hadgyakorlatokról. Hidverés a király és vezérkar jelenlétében

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1887. szeptember 11. 611., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

⁵⁷ Weinwurm M[átyás]: A M. Kir. Sátortábor Nyitrán. *Vasárnapi Ujság* 1887. szeptember 11. 610.

⁵⁸ A hadgyakorlatokról. Előőrsön. A király a nép között. Hidverés a király és vezérkar jelenlétében. *Vasárnapi Ujság* 1887. szeptember 11. 611.

⁵⁹ Biczó Géza 1887: A Terebesi kastély, a király lakása szept. 11–14-én. *Vasárnapi Ujság*, 1887. október 2. [657].

⁶⁰ Dörre Tivadar: A «nagy udvar» Déván, a király lakása szept. 15–21-én. *Vasárnapi Ujság* 1887. október 2. 660.

⁶¹ Kéméndy Jenő: Az uralkodó megérkezése Dévára szept. 15-én. *Vasárnapi Ujság* 1887. október 2. 660.

⁶² Kéméndy Jenő: A trónörökös megérkezése Dévára szept. 18-án este a kivilágításkor. *Vasárnapi Ujság* 1887. október 2. 661.

⁶³ Ifj. Szász Károly 1887: Kolozsvár. *Vasárnapi Ujság*, 1887. szeptember 18. 623–626.; Adler [Alfréd] – Veress Ferenc fényképe után: Kolozsvári képek. Uo. 624–626; Veress Ferenc fényképe után: Mátyás király születési háza Kolozsvártt., Kolozsvár. Uo. 628.

⁶⁴ Császár [József] fényképe után – Hány Gyula: A Bánffy-ház Kolozsvártt., a király lakása szept. 22. és 23-án. *Vasárnapi Ujság*, 1887. szeptember 18. 628.

6. ábra. Biczó Géza: A Terebesi kastély, a király lakása szept. 11–14-én

Forrás: Vasárnapi Ujság 1887. október 2. [657]., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

7. ábra. Veress Ferenc fényképe után: Kolozsvár

Forrás: Vasárnapi Ujság 1887. szeptember 18. 628., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

8. ábra. Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: A király Kolozsvártt A bevonulás a Híd-utczán

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1895. szeptember 29. 644., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

Az 1895. évi őszi hadgyakorlat színhelyéül az erdélyi Kolozs megyét választották. Az uralkodó Kiscellen és Zentán keresztül ment először „Erdély fővárosába”, Kolozsvárra, majd végül Bánffyhunyardra. Az útvonal egyes állomásainak fénypontja Ferenc József bevonulása volt. A *Vasárnapi Ujság*ban közölt képek alapján hatalmas tömeg várta a király érkezését, a diadalkapukat zászlókkal és girlandokkal díszítették, az ablakokból szőnyegeket lógattak ki (8. ábra).⁶⁵

Ezúttal azonban a *Vasárnapi Ujság* számára a hadművelet inkább alkalmat kínált arra, hogy bemutassa a kalotaszegi embereket, tájat, településeket, város-

⁶⁵ Dunky Fivérek fényképei után – Weinwurm M[átyás] 1895: A király Kolozsvártt. A király és kísérete templombamenetkor. A király belép a templom ajtaján. *Vasárnapi Ujság*, 1895. szeptember 29. [637]; Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: A király Kolozsvártt. A bevonulás a Híd-utczán. A király látogatása a Ref. Theologiai Intézet új épületében. Uo. 644; Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: A király indulása a hadgyakorlatra Bánffy-Hunyadon., Renner József fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: Az Eugen-Szálloda, a király lakása Zentán, a hadgyakorlatok ideje alatt., Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: Diadalkapu Bánffy-Hunyadon, a király bevonulásakor., Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: Diadalkapu a kolozsvári Híd-utczán, a király bevonulásakor. Uo. 649.

kat – a helyi kultúrát. A tematikus szám összeállításában nagy része lehetett Gyarmathy Zsigánénak,⁶⁶ aki minden lehetőséget megragadott, hogy széles körben ismertté tegye Kalotaszeg értékeit.⁶⁷ A helyi történelmet, népszokásokat és jellegzetességeket ismertető cikkeket⁶⁸ bőséges képanyag⁶⁹ kísérte. Az olvasók elé tárták

⁶⁶ Kalotaszeg sokoldalú patrónusa, Gyarmathy Zsigáné (szül. Hóry Etelka) (1843–1910) rendkívül sokat tett a helyi népi kultúra és szokások, főleg a kézműipar – azon belül a varrottasok – készíttetéséért, a termékek népszerűsítéséért, valamint a hazai és külföldi elterjesztéséért. Társasági kapcsolatainak és kiterjedt szervezőmunkájának eredményeként a kor neves egyéniségeit, művészeit, tudósait nyerte meg az erdélyi kultúra ügyének. Gyarmathyné alkotói tevékenysége nemcsak a népművészeti és a honismereti tárgyú írásokra korlátozódott, hanem irodalmi műveivel bevonult a magyar irodalomtörténetbe is. Sebestyén 1993.

⁶⁷ Török 2016.

⁶⁸ y. d. [Hindy Árpád] 1895: Bánffy-Hunyad és vidéke. A hadgyakorlatok színhelye. *Vasárnapi Ujság* 1895. szeptember 22. 618–619.; Dr. Jankó János: Kalotaszeg. Uo. 619–622; Gyarmathy Zsigáné: A királyváró nép. Uo. 622.; y. d. [Hindy Árpád]: Arczképek Kolozsmegyéből. Uo. 622–624; Gyarmathy Zsigáné: Kalotaszegi lakodalom. Uo. 625–626.; Kalotaszegi lakodalmi mondóka. Uo. 626–627.

⁶⁹ Háry Gyula: Bánffy-Hunyad., A református templom Bánffy-Hunyadon. *Vasárnapi Ujság* 1895. szeptember 22. 619; Dunky Fivérek fényképei után: Képek Bánffy-Hunyadról. K[urcz Lipót] és Tsa: A király szállása., K[urcz Lipót] és Tsa: A király hálószobája. Kurcz [Lipót] és Tsa: K[urcz Lipót] és Tsa: Szőnyeg-ágy a Barcsay-parkban., K[urcz Lipót] és Tsa: A király szalonja., K[urcz Lipót] és Tsa: A király előszobája kalotaszegi berendezéssel. K[urcz Lipót] és Tsa: A király dolgozó-szobája., Kurcz [Lipót] és Tsa: A Gyarmathy-ház az utca felől. K[urcz Lipót] és Tsa: A József főherczeg számára berendezett ebédlő. K[urcz Lipót] és Tsa: A Gyarmathy-ház az udvar felől, Weinwurm M[átyás]: Kerti pihenő a Barcsay-parkban., K[urcz Lipót] és Ts)a: A József főherczeg részére berendezett vendégszoba kalotaszegi varrottasokkal diszítve., Kurcz [Lipót] és Tsa: A Barcsay-park bejárata. Uo. 620–621; Dunky Fivérek fényképe után – Weinwurm M[átyás]: «Bontják a kis kerteket». Uo. 622; Gyarmathy Zsigáné. Gyarmathy Zsigmond. Uo. 623; Dunky Fivérek fényképei után – K[urcz Lipót] és Tsa: Kalotaszegi lakodalom. Csetenyés szekérrel mennek a menyasszony után. Uo. 625; Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: Kalotaszegi lakodalom. A vendégekkel és zenszó mellett a lakodalmas házhoz vonuló legények. Uo. 625; [Dunky Fivérek fényképei után] – Weinwurm M[átyás]: A menyasszony és a vőlegény a menyasszonyék udvarán. Uo. 626; Dunky Fivérek fényképei után – K[urcz Lipót] és Tsa: A király szállása Bánffy-Hunyadon. A Barcsay-ház homlokzata. Uo. 627; Dunky Fivérek fényképei után – K[urcz Lipót] és Tsa: Rákóczi-fa a Barcsay-parkban. Uo. 627; Dunky Fivérek fényképei után – Weinwurm M[átyás]: Kalotaszegi lakodalom. «Ágykivető». A kelengyét kirakják az utcára. Uo. 628; Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: Kalotaszegi lakodalom. A legénység indulása vendég- és ajándékgyűjtőbe. Uo. 628; Dunky Fivérek fényképei után – Kurcz [Lipót] és Tsa: Kalotaszegi lakodalom. Esküvőre viszik a vőlegényt. Esküvőre viszik a menyasszonyt. Uo. 629.

a Vigyázó-hegység lábánál elterülő Bánffyhunrad látképét, ahol bemutatták a király és más főrangú vendégek számára kialakított és népművészeti kiegészítőkkel is ellátott „svájci villa” típusú főúri lakrészeket,⁷⁰ szobaberendezéseket, parkot, kerteket, melyek a fényűző bécsi palotához képest jóval puritánabb, a hétköznapi életvitelhez szükséges, de mégis igényes, mives tárgyi környezetet tükröztek egy növényzettel teli természetközeli környezetben (9. ábra).

9. ábra. Dunky Fiverek fényképei után: Képek Bánffy-Hunyadról. K[urcz Lipót] és Tsa: A király szállása, K[urcz Lipót] és Tsa: A király hálósobája, Kurcz [Lipót és] Tsa: K[urcz Lipót] és Tsa: Szőnyeg-ágy a Barcsay-parkban, K[urcz Lipót] és Tsa: A király szalonja. K[urcz Lipót] és Tsa: A király előszobája kalotaszegi berendezéssel, K[urcz Lipót] és Tsa: A király dolgozó-szobája.

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1895. szeptember 22. 620., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

⁷⁰ Balogh-Fülemile 2021.

A köznép háza, portája tiszta, rendezett, a használati tárgyak, a ruházat, a ke-lengyék gazdagon díszítettek voltak. Külön képet kapott az a fenyő, amely a legen-da szerint egy vesztés csata után Rákóczi fejedelemnek oltalmat adott.⁷¹ A képes tudósításban megjelentek a modernizáció jegyei is, hiszen a városban nemcsak takarékpénztárat létesítettek, hanem csatornát is lefektettek.⁷²

A hetilapban a hadgyakorlatok idején közzétett illusztrációk nemcsak az adott országrész szűkebb világába, szokásaiba adtak betekintést, hanem azt is dokumen-tálták, hogy a katonai erők miként alkalmazkodnak a természet adottságaihoz: a vezérkarnak teljes rálátása van a terepre, így meghatározhatóak azok a szükséges beavatkozások, amelyekkel a meglévő viszonyokat az egyes művelleti egységek elő-nyére, illetve az egész hadművelet javára tudják fordítani. A hegyek közötti telepü-lések szinte belesimultak a tájképbe.⁷³

A vidéki főúri kastélyok képesek voltak egyedül uralni azt a tájat, ahol az épü-letet az ember által tervezett „esztétikus természet”, azaz park vette körül. A váro-si, kisvárosi közegben pedig a házak vették körül a parkokat, és az utcák vonalát fák kísérték. A kisebb házaknál a kerítés mögötti kiskertek és udvarok rejtve ma-radtak. Az erdélyi nemesi házakban található lakóterek tárgyi környezetének és az azokat övező mesterségesen alakított természeti közegnek az összképe nagyon sok hasonlóságot mutatott az 1885. évi Országos Általános Kiállításon felvonultatott látványvilággal. A tanulmányban felsorakoztatott illusztrációk kapcsán érdemes hivatkozni arra, hogy a kiállításon látható nagygazdák szobájának kellékei feltűn-tek az erdélyi főúri lakószobákban, a kiállítás pavilonjai ugyanabban a „svájci vil-la”-stílusban épültek, mint a Bánffy-hunyadi főúri lakok, illetve a Városliget park-jellege felismerhető volt az erdélyi arisztokrácia villáinak természeti környezetében.

Összefoglalás

A nyomtatásban megjelent műveknél az igényesebb vagy a popularitásra törekvő kiadásoknál előszeretettel nyúltak a vizualitáshoz, ugyanis az olvasott tartalmi in-formációkkal ki lehetett tölteni az egyes képi részleteket, ami jelentősen megnövel-te az átélés élményének intenzitását. Ezért az illusztrációk valósággal beszippan-tották az olvasót, aki így saját valóságából átlendülhetett egy virtuális – hitelesnek

⁷¹ Magyar Z. 2004: 163.

⁷² Dunky Fivérek fényképe után – Weinwurm M[átyás] 1895: Képek Bánffy-Hunyadról. A Kalotaszegi takarékpénztár épülete. Beton csövek lerakása az új «Király-utczá»-ban. *Va-sárnap Ujság*, 1895. szeptember 22. 630.

⁷³ Lásd Veress Ferenc fényképe után 1887: Kolozsvár. *Vasárnap Ujság*, 1887. szeptember 18. 628; Háy Gyula 1895: Bánffy-Hunyad. *Vasárnap Ujság*, 1895. szeptember 22. 619.

tűnő – világba. A *Vasárnapi Ujság* illusztrációi érzékeltetni tudták az ember és a környezet sokrétű viszonyát a dualizmus idejének néhány jelentős eseményén. A szerkesztőség küldetésének megfelelően a képek figyelemfelhívó, demonstrációs szerepükön túl, élményt adó jellegüknel fogva további ismeretszerzésre motiválhatták olvasóikat azért, hogy ne csak passzív fogyasztói legyenek a textusoknak, hanem koruk kihívásaihoz és lehetőségeihez mérten esetleg maguk is aktív részesei és alakítói legyenek életüknek és környezetüknek.

A nem átgondolt modernizáció a természet lázadását vonta maga után. A lapban ábrázolták a természet elemi erejének rombolását, amely olyan hatalmas volt, hogy a király alakja is eltörpült a szegedi bástya tetején 1879-ben. A víz mindent ellepett, és mindent vitt. A képek drámaiságának forrása az addig ismert élet teljes elvesztése, a megmaradás erőt próbáló nehézsége és a jövő alig pislákoló reménye közötti feszültségből fakadt. A menekítés és az újjáépítés lendületében szervezett viszonzossági jótékonyági ünnepség a Margitszigeten már nemcsak a természet kalandra, pajkosságra hívó oldalát mutatta meg, hanem a nehézségeken úrrá lévő országot – benne az embert, valamint a szolidaritás közösségképző erejét.

A kor romantikus természetszemlélete kedvezett az érzelmek és hangulatok megjelenítésének, a vadregényes és elhagyatott tájak misztikumának, a zegzugos, kacskaringós útvonalú térélménynek, amelyben az ember alkotta világ öröksége és újdonsága vonzó látványosságnak tűnt – különösen az 1885. évi országos kiállításon. A seregszemle rendezői a Városliget közparki terével és a historizáló pavilonjaival közömbösítették az iparosítással kapcsolatos esetleges ellenvéleményeket úgy, hogy élményszerűen prezentálták modern kor épített, tárgyi kultúráját egy mesterségesen kialakított természeti környezetben. A nagyszabású rendezvényen a nagypolgári szalon berendezésének és a királyi palota belsőjének hasonlatossága példázta leginkább azt, hogy a kényelmet előnyben részesítő életmód háttérbe szorítja a természetességet. Az épített és tárgyi környezet kapcsolatában azonban egyfajta egyensúlyra törekvést lehet megállapítani, hiszen a fővárostól távol eső Erdélyben is megtalálható „svájci villa”-típusú építmények és rendezett természeti környezetek emlékeztettek a kiállításon szerepeltetett látványra. A hadgyakorlatok alakalmával lehetővé vált az adott országrész bemutatása. Ekkor az uralkodó és a köznép néha érintkezhetett. Továbbá a király és vezérkara voltak azok, akik a legátfogóbban kívánták felmérni a táj természeti adottságait azért, hogy azokat előnyükre fordíthassák.

A látképek tükrében az emberlakta területek harmonikusan ágyazódtak a természeti tájszerkezetbe. A várost betöltötte az épített környezetet, míg a vidéken domináns volt a természet jelenléte. A hatalom és a pénz összpontosulásánál jellemző stílus a pompa, a fényűzés és a kényelmesség. A szerényebb – és jobbára

vidéki – polgári környezetben előnyben részesítették az esztétikus és észszerű célszerűséget, valamint a természetközelséget. Az ember találékonysága és szorgalma révén képes lépést tartani a kor igényeivel úgy, hogy megismeri, figyelembe veszi és kiaknázza a természet tulajdonságait.

A *Vasárnapi Ujság* képi világa hozzájárult ahhoz, hogy a szerkesztőség által preferált – a művelődésre, a felfedezésre ösztönző – polgári értékrendet összetettebb élményvilággal közvetítse olvasói számára, amikor még – különösen a maihoz képest – az ember a természettel való viszonyában kiegyensúlyozottabb állapotot igyekezett fenntartani az ábrázolt környezetkultúra alapján.

Források

Gelléri Mór (szerk.) 1885: *Budapest a kiállítás alatt. Fővárosi kalauz és tájékoztató mindenki számára*. Kiadja Dobrowsky és Franke, Budapest.

Mudrony Soma (szerk.) 1885: *Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás katalógusa*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

Vasárnapi Ujság, 1868–1895

Hivatkozott irodalom

Baki Péter 2005: *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia (1854–1921)*. Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét, https://fotomuzeum.hu/media/tanulmanyok/1282826994_A_VU_es_a_fotografia.pdf – utolsó letöltés: 2024. február 22.

Balaton Petra 2014: Vízrendezés és társadalmi felzárkózás a Székelyföldön. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 377–438.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes 2021: A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása Kalotaszegen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Vidékiesség és vidékkutatások a Kárpát-medencében*. (Krizsa könyvek 48.) Kolozsvár–Budapest, 251–284.

Bodovics Éva 2014: Vízhasználat és „árvízi kultúra” Miskolcon a XIX. század második felében. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 439–469.

Bodovics Éva 2020: *Az 1878. évi augusztusi miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásai*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Bodovics Éva 2023: Árvízkép – városkép. Az 1870-es évek árvizeinek képi ábrázolásai mint történeti források. In: Kőszegi Margit – Dancs Réka Rebeka (szerk.): *TTK. Tér – Táj – Kép*. Budapest, 21–37.
- Deák András 2014: A Tisza-szabályozás történelmi háttere. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 313–343.
- Fabó Edit 2022: *A hazáért és egymásért. Nemzeti ünnepeink az 1870-es évek végén.* (A Magyarországtudató Intézet Kiadványai 42.) Budapest.
- Fónagy Zoltán 2011: A dualizmus kora (1867–1914). In: Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 425–475.
- Gönczi Ambrus 2020: Rendkívüli pompával nyílt meg 135 évvel ezelőtt az Országos Általános Kiállítás a Városligetben. *PestBuda* https://pestbuda.hu/cikk/20200502_goncz-ambrus-rendkivuli-pompaval-nyilt-meg-135-evvel-ezelott-az-orszagos-altalanos-kiallitas-a-varosligetben – utolsó letöltés: 2024. február 22.
- Horváth Károly 1997: A romantika természetszemlélete. In: Uő: *A romantika értékrendszere*. Budapest.
- Kazareczki Noémi 2016: „Üdv a királynak” Ferenc József (1830–1916) látogatásai Nógrád megyében. Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára, Salgótarján, https://mnl.gov.hu/mnl/nml/udv_a_kiralynak_ferenc_jozsef_1830_1916_latogatasai_nograd-megyeben – utolsó letöltés: 2024. február 22.
- Károlyi Zsigmond (szerk.) 1969: *A szegedi árvíz, 1879.* (Vízügyi Történeti Füzetek 1.) Budapest.
- Láng István 2017: A természet Jókai Mór szemével. *Ponticulus Hungaricus* (21.) 7. <https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/lang-istvan-a-termeszet-jokai-mor-szemevel.html#gsc.tab=0> – utolsó letöltés: 2024. július 2.
- Magyar Erzsébet 2013: Budapest parkjai, 1870–1918. A szisztematikus városi zöldfelület-politika megjelenése. *Korall* (14.) 53. 89–117.
- Magyar Zoltán 2004: *Kalotaszegi népmondák.* (Magyar népköltészet tára V.) Budapest.
- Szabolcsi Miklós (szerk.) 1985: *A magyar sajtó története.* II. Budapest.
- Révész Emese 2015: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között.* (Res Libraria IV.) Budapest.
- Sebestyén Kálmán 1993: Kalotaszeg nagyasszonya: Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka. *Honismeret* (21.) 3. 26–27.

- Török Zsuzsa 2016: A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. Írónői életpályája a 19. századi nemzetépítés kontextusában. *Irodalomtörténet* (97.) 4. 431–451.
- Vadas András 2013: Katasztrófa(történet)? Az 1880. évi zágrábi földrengés példája. *Korall* (14.) 53. 66–88.

Papp Viktor

Az ember és környezetének kapcsolata a 19. századi orientalista fényképészeknél

The Relationship Between Man and Environment in Nineteenth-Century Orientalist Photography

This paper examines the work of photographers and their approach to photography in the Eastern Mediterranean during the nineteenth century. The critique of Orientalist photography is already well known to the photographic historian, but the representation of man and his environment in photographs offers an excellent opportunity to interpret photographs that are generally labelled Orientalist in a new way. The paper will thus first of all explore the question of how far the Orientalist approach to photography can be considered general for all photographs taken in the region, especially when the human figures in the images are taken into account. The source base for the research is the photo albums from the 1860s to the 1870s in the Historical Photograph and Interview Collection of the National Széchenyi Library, and the photographs they contain. The first half of the article therefore outlines the circumstances in which the images were taken, and then, after having described the typical aspects of Orientalist photography, uses selected photographs to highlight the significance attached to man and his environment through photography during the period.

Előjáróban

Nem hat újdonságként az a megállapítás, hogy a vizualitás korát éljük.¹ A vizualitás iránti igény nyilvánvalóan az emberi történelem kezdetei óta jelen van, ám csak a modernitás korszaka hozta el azt a magassfokú önreflexivitást, amely végül új diszciplínaként definiálta a vizuális dokumentumok értő vizsgálatát. Ebbe a sorba illeszkedik a fényképek forrásként való felhasználása is.² Itt nem pusztán arról van szó, hogy a textus mellé illusztrációként választunk fényképeket, eleget

¹ Mirzoeff 2003; Mitchell 2008.

² Elek 2018.

téve a vizualitás iránti fokozott igényeknek, hanem a fényképeket ugyanúgy forráskritika tárgyává tesszük, mint azt megannyi más (írott) történeti forrás esetében alkalmazzuk. Arról se feledkezzünk meg, hogy míg szavakkal, írott formában elvégezhető egy-egy fénykép leírása, értelmezése, mindez fordítva már nem működik, kizárólag vizuális dokumentumokkal nem tudunk textust létrehozni.³ Ennélfogva ebben az írásban sem törekszem másra, mint hogy a szavak segítségével felhívjam a figyelmet néhány olyan szempontra, amelyek a 19. századi kelet-mediterrán térségben aktív fényképészek szemléletmódjára vonatkoztathatók. A következő oldalakon a fényképészek által (is) konstruált, az ember és az embert körülvevő környezet között fennálló viszonyra helyezem a hangsúlyt.

A források keletkezéséről

Az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Fénykép- és Interjúára rendkívül gazdag gyűjteményt mondhat magáénak. A jelen vizsgálat tárgyát képező, kelet-mediterrán térségben készült fényképek és fényképalbumok is e gyűjteményt gyarapítják. Miközben folyamatosan zajlik a dokumentumok feltárása, digitalizálása, illetve online hozzáférhetővé tétele,⁴ számtalan érdekes történeti összefüggés derül fény. Mind hazai, mind külföldi gyűjtemények szép számmal őriznek ilyen fényképeket, de ebben az írásban olyan alkotásokra is ki fogok térni, melyek eddig kevésbé voltak ismertek a nemzetközi fotótörténeti szakirodalom előtt.

A fényképek keletkezéstörténetével kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy azok Révay Ferenc báró (1835–1914) hagyatékában maradtak fenn. Révay Ferenc alig ismert a magyar történeti irodalomban, leginkább a rendkívül szokatlan hagyatéki eljárás miatt szokták felidézni történetét, mivel halálakor nem nővéreinek családtagjaira, hanem a hosszú évek óta nála szolgáló komornyikjára hagyta főúri palotáját és tekintélyes vagyonát.⁵ A Felvidéken, Turóc vármegyében honos Révay család már a 16. században kiterjedt földbirtokokkal és főnemesi címmel rendelkezett. Révay Ferenc 1861-ben még aktívan részt vett a főrendiház gyűlésein, 1865-ben azonban már nem kívánt a politikával és a közélettel foglalkozni, a források szerint ekkor egyetlen gyűlésen sem vett részt.⁶ A családi legendárium szerint már fiatalkorában kitűnt külön személyiségével, a társasági

³ Gyáni 2011: 167–176.

⁴ Minden a tanulmányban említett fénykép az OSZK *Fotótér* nevű online tartalomszolgáltatási felületén szabadon hozzáférhető: <https://fototer.oszk.hu/> – utolsó letöltés: 2024. június 1.

⁵ Báró Révay Ferenc komornyikjára hagyott 12 milliót. *Az Est*, 1915. január 13. 3–4.

⁶ Greguss (szerk.) 1869: 280.

élet helyett a könyvek, az idegen nyelvek és a keleti kultúrák vonzották. Erre meg is volt minden lehetősége, hiszen a Révay család az egyik legnagyobb és legszínesebb magángyűjteménnyel rendelkezett, a mosóci kastély könyvtára több ezer példányban tartalmazott keleti útleírásokat, Egyiptom és a Szentföld történetével kapcsolatos történelmi munkákat.⁷

A külön földbirtokos és műgyűjtő az 1860-as és 1870-es években bejárta a kelet-mediterrán térséget. A modern turizmus hajnalán ez a lépése egyáltalán nem számított ritkaságnak, főleg annak ismeretében, hogy a tehetős főnemesi sarjak már a 17. századtól rendszeresen vettek részt európai körutazásokon.⁸ A lehetőség Révay Ferenc számára is adott volt, hiszen 1858-ban elhunyt édesapja örökségének egyedüli haszonélvezőjeként anyagi korlátok nem gördültek egy ilyen utazás lebonyolítása elé. Fontos kiemelni, hogy bár Révay rendkívüli figyelmet szentelt az ókori műemlékeknek és műalkotásoknak, utazása nem értelmezhető expedíciós, kutatói megmozdulásnak, tudományos affinitással sem rendelkezett. Könyvtárában számos történeti dokumentum megtalálható volt, de ő maga nem végzett kutatást, nem készített jegyzeteket, művészettörténeti, történettudományi munkát nem írt. A többszöri visszatérés a Keletre azonban azt is eredményezte, hogy elsajátította az arab nyelvet. Az utódok – az 1916-ban kitört örökösödési perben keletkezett források elbeszélése szerint – úgy tartották, hogy Révay Ferenc betegségének kezelése céljából utazott el Észak-Afrikába már az 1860-as évek elején.⁹ Azonban sem a fiatalkori betegségre, sem az 1860-as évek eleji utazásra nem utal semmilyen történeti dokumentum. A válasz sokkal inkább abban keresendő, hogy Révay Ferenc rajongott az egyiptomi kultúra iránt, könnyen tudta mobilizálni magát a családi örökség birtokában, illetve nem házasodott meg, saját családja sem volt.

Nem ismert pontosan, hogy melyik évben jutott el először Egyiptomba, illetve a kelet-mediterrán térségbe. Az 1869-ben összeállított fényképalbumok tanúsítják, hogy ekkoriban már biztosan több hónapon keresztül tartózkodott a régióban, sőt az 1870-es évek elején már rutinosan mozgott Kairóban. Goldziher Ignác magyar orientalista tudós 1873 végén indult el keleti útjára, Damaszkuszt és Jeruzsálemet érintve 1873. december 10-én érkezett meg Kairóba, ekkor találkozott Révay Ferencel, akire mint barátjára hivatkozott visszaemlékezésében.¹⁰ Révay 1876 második felében bizonyítottan Budapesten tartózkodott, hiszen részt vett az 1876 szeptemberében megrendezésre kerülő ősrégészeti és embertani világtudományos

⁷ Szerzeménykönyv 1916: o. n.

⁸ Szegedy-Maszák 1987: 126–127; Harlan 2009.

⁹ BFL VII. 2. c. 34935/1918. Örökösödési per.

¹⁰ Patai 1987: 150.

son, az általa bemutatott tárgyak egy részét a Nemzeti Múzeumnak adta át.¹¹ A levéltári források szerint a báró valamikor az 1870-es évek második felében súlyosan megbetegedett, így közel két évig lábadozott Magyarországon. Feltételezésem szerint ez az időszak 1877 és 1879 közé eshetett. A báró hagyatékának részét képező, *Algérie* címet viselő fényképalbum keletkezési ideje 1879/1880-ra esik, tehát ekkor még valószínűleg visszatért Észak-Afrikába. A felmenők által gyűjtött családi kincstárat 1879-ben adta át barátjának, a múzeumigazgató Pulszky Ferencnek, illetve 1881-ben fogott hozzá budapesti palotájának megterveztetéséhez is,¹² ezek a motívumok, valamint a későbbi korokból származó fényképek hiánya arra engednek következtetni, hogy 1880 után már nem utazott többet Keletre.

A fényképeket nem maga a báró készítette, mint ahogy nem is ő kérte fel a fényképészeket a különféle beállítások megörökítésére. Révay tehát olyan fényképeket választott ki és vásárolt meg, amelyeket az általa felkeresett helyszíneken tevékenykedő, hivatásos és elismert fényképészek készítettek. Révay így kész képekből és sorozatokból tudott válogatni, később ezeket rendezte albumba. A *Constantinople 1869*, az *Egipte 1869* és a *Roma 1870* fényképalbumok előzéklapjain olvasható aranyozott felirat szerint ezek az albumok a bécsi August Klein von Ehrenwalten (1824–1890) könyvkötő és bőrdíszműves műhelyében készültek, aki az 1850-es évektől a leghíresebb, legnagyobb becsben tartott mester volt ezen a területen.¹³

Vizsgáljuk meg az albumok szerkezeti felépítését és a bennük címmel szereplő fényképek sorszámát. Az *Egipte 1869* albumban található fényképek egyetlen fényképésztől, Wilhelm Hammerschmidtől származnak. A fényképek 1-től 90-ig viselnek sorszámot, de az album csak 81 képet tartalmaz. Hiteles forrásunk nincs arra nézve, hogy miképpen történt Révay esetében a fényképek vásárlása és kiválogatása, a legkézenfekvőbb nyilvánvalóan az, hogy Révay személyesen kereste fel a fényképészeti műtermeket, és a műtermekben választotta ki a megvásárolni kívánt képeket. A térségben dolgozó fényképészek karrierjét feltáró munkák ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a korszakban már léteztek katalógusok, olyan kiadványok, amelyeket hivatásos fényképészek állítottak össze, megkönnyítve így az utazók és érdeklődők válogatását.¹⁴ Ha belegondolunk, Hammerschmidt képeinél nagyobb válogatásra nem is került sor, hiszen majdnem az egész sorozat kasírozásra került, a hiányzó sorszámú fényképekből pedig

¹¹ Henszlmann–Nyáry (szerk.) 1876: 293.

¹² Nagy Géza: Báró Révay Ferenc fegyvergyűjteménye. A *Gyűjtő*, 1915. január–március. 13–17.

¹³ ÖBL 1965: 386.

¹⁴ Jacobson 2007: 30–31.

feltehetően nem állt rendelkezésre előhívott, elfogadható minőségű példány, így ezek kimaradtak a később összeállított albumból. Azt a megfigyelést, hogy itt valóban egyetlen fényképész vagy egy stúdió sorozatával van dolgunk, még inkább alátámasztják a kasírozott fényképek alatt szereplő eredeti francia, illetve német nyelvű címek.

A *Constantinople 1869* albumban ezzel szemben nincsenek címek vagy feliratok, mégis az albumban fellelhető fényképek egy jól megfigyelhető sorrendet, jelesül egy bejárási útvonalat követnek. A korszakban az úti és városi fényképezésnek sajátos jellemzője volt, hogy a fényképészek az adott térséget egy összefüggő tapasztalati térként kezelték, a bejárási útvonalak bizonyos városok (Bursa, Edirne, Thesszaloniki) között is fennálltak, mint ahogy a városokon belüli helyszíneket is összekötötték. A *Constantinople 1869* albumban egy, a várost bemutató, kuriózumnak tekinthető panorámakép után a Hagia Sophia külső és belső felvételei, majd a közelben található Kék mecset és Topkapi-palota felvételei láthatók. A fényképek ilyen sorrendben való elrendezése csakis úgy valósulhatott meg, hogy August Kleinnek rendelkezésére állt valamilyen írásos útmutatás a fényképek sorrendjére vonatkozóan. Az útmutatás nagy valószínűséggel magától Révay Ferenctől származott, mivel a fényképek egy részén sem cím, sem sorszám nem szerepelt, így egy, a műteremből származó katalógus sem segített volna a helyes sorrend felállításában.

Az orientalista fényképészet

Az orientalizmus szorosan összekapcsolódott a 19. századi fényképészettel.¹⁵ A professzionális fényképezés kezdeteikor a Kelet meghatározó szerepet játszott ennek az új technikának a kifejlődésében és elterjedésében, a fényképek megteremtették a lehetőségét annak, hogy az általuk közvetített üzenetet a fényképet nézők objektívként fogadják el.¹⁶ Ne felejtjük el, hogy a keleti egzotikum megteremtésének diskurzusába tökéletes módon illeszkedett bele a fényképezés, ez az új médium kiválóan alkalmasnak bizonyult arra, hogy a ténszerűnek mondott ábrázolást elősegítse az európai közönség kollektív elméjében.¹⁷ A fotográfiát sokáig európai importnak tekintették ebben a térségben, a korai elképzelések szerint a nyugati utazók hozták magukkal a portré-, tájkép- és dokumentumfotózás stílusjegyeit, amelyek végeredményben a festészetből eredeztethetők. A Keletet ábrá-

¹⁵ Said 2000; Behdad 2013.

¹⁶ Behdad–Gartlan (eds.) 2013; Lemke 2002: 237.

¹⁷ Woodward 2007: 363–364.

zó korai fotográfia lényegében ahhoz a kulturális áramlathoz tartozott, amelyet az európai ember határozott meg.¹⁸ Csakhogy a Kelet-Mediterráneumot megörökítő fotográfiában az európai tekintet kulturális vonásainak hangsúlyozása megkérdőjeleződött, miután sor került a helybeli születésű művészek munkásságának feltérképezésére, ezáltal a fotótörténet egy ideje elkezdte kritikusan szemlélni a korábban feltételezett európai dominancia jelenlétét.¹⁹

Az orientalista fényképészeti látásmód tárgyköréhez kapcsolódóan elengedhetetlen, hogy szóljunk a történeti földrajzi kontextusról, melyben megvalósult a korai fényképészet gyakorlata. Ebben a térségben ugyanis központi szerepet játszott a kommunikáció és a mobilitás, ezek kulcsfontosságúak voltak a fotográfia elterjedésében is. A fotósok városról városra vándoroltak, magukkal vitték felszerelésüket és tudásukat, új technikákat tanultak, felszereléseket és kellékeket szereztek be, kiállították munkáikat. A térségben tevékenykedő fényképészek előszeretettel társultak helyi művészekkel, alkalmaztak helyi asszisztenseket, gyakran felvásárolták egymás műtermét és negatív fényképeit. Ez a fajta összekapcsolódás megnehezíti a mediterrán, valamint a keleti térség fotográfiája két uralkodó tudományos narratívájának kritika nélküli elfogadását. Az egyik megközelítés a hely, a nemzetiség vagy az etnikum alapján osztályozza a fotográfiákat, míg a másik az orientalista festészet által diktált stílusjegyeket közvetíti, amely inkább a vágy és a fantázia, mint a valóság kivételése volt, és amely a gyarmati vagy imperialista perspektívát tükrözte.²⁰

De miért annyira fontos az orientalizmus hatásának figyelembevétele még most is, amikor az orientalista fényképészet kritikájának tárgykörében egyébként már olyan sok áttörő kutatás született?²¹ Elsősorban azért, mert a helyi fotográfusok munkája nagyrészt a nyugat-európai irányzatok utánzásának tekinthető, ugyanazokat a konvenciókat és témákat alkalmazva alkották meg fényképeiket. Egyes kutatók még csalódottságuknak is hangot adtak amiatt, hogy a helyi fotósok inkább ókori műemlékeket fotóztak, mint korabeli társadalmi jellegzetességeket, vagy inkább festői látványt örökítettek meg, mint valódi utcai jeleneteket.²² A fényképészek származását és társadalmi állását tekintetbe vevő újabb kutatások éppen arra mutattak rá, hogy az emberi alkotó kéz szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni a 19. századi vizuális kultúra értelmezésekor.²³

¹⁸ Ritter–Scheiwiller 2018: 11–12.

¹⁹ Ritter–Schweiwiller (eds.) 2018.

²⁰ Gordon 2013: 30–31; Hannoosh 2016.

²¹ Nassar 2006; Sheehi 2016.

²² Hannoosh 2016: 6–7.

²³ Chevedden 1984: 151.

Az orientalista fényképészethez általában két funkciót szoktak társítani. Az elsőt úgy jellemezhetnénk, hogy a fényképészet segítségével sikerült a Kelet kulturális értékeit megőrizni az emberiség számára, másrésről éppen ez az új technika közvetítette a változást a nem nyugati tájak irányába. Az orientalista fénykép ennélfogva nem más, mint a megkésett fejlődés tanúságjele és az „egzotikum” megőrzésének egyik eszköze.²⁴

Ezek a fényképek a megmutatott valóság és az azt körülvevő környezet dimenzióját tekintve is többretegű jelentést hordoznak magukban. Az első jelentésréteg értelemszerűen ahhoz kapcsolódik, hogy a fényképeket mint „naprajzokat” értelmezték a 19. században, ez a sajátosság azonnali magyarázatot kínál arra, hogy miért is a Kelet vált az egyik legkedveltebb helyszínné ebben a korszakban. A térség természeti körülményei, a napsütéses órák magas száma ideális helyszínné tette a régiót a fotózáshoz, nem véletlen, hogy a fény és az árnyék viszonyának hangsúlyozása minden alkotónál központi témának számított.²⁵ A fényképészek nemcsak az erős fényre volt szüksége a beállítás kellő megvilágításához, de a ragyogó napnak köszönhetően a kontraszttal is játszani tudott.²⁶

A másik jelentésréteg nem a természeti környezet kérdéséhez, hanem a helyi emberek fényképeken való megjelenéséhez kötődik. Annak, hogy a korai utcai fényképeken elvéve szerepelnek csak emberek, elsősorban technikai oka van. Az exponálási idő túl hosszú volt ahhoz, hogy az emberek mozdulatlanul ki tudják azt várni. Ennélfogva azokon a korai fényképeken, amelyeken elmosódás nélkül láthatók az emberek, a fényképész által instruált alanyok néznek vissza ránk. Az orientalista fényképészettel foglalkozók azonban nem kizárólag a technikai sajátosságokra vezették vissza a kevés számú emberalak megjelenését a fényképeken. Egyes megközelítések szerint a nem helyi születésű fényképészek arra törekedtek, hogy a monumentalista, épített környezetet, a történeti műemlékeket örökítsék meg ezzel az új technikai eljárással, az emberek saját környezetükben való lefényképezése csak másodlagos volt. Összefoglalóan ezt úgy írhatnánk le, hogy a kezdeti orientalista fényképek „elnéptelenítették” a Keletet.²⁷ Mint ahogy Ali Behdad úttörő munkájában megjegyezte, Maxime du Camp (1822–1894) expedíciós fényképésznek nem állt szándékában a keleti népeket és kultúrát feltérképezni, őt sokkal inkább az európai történelemhez kötődő romok, műemlékek, letűnt civilizációk kulturális emlékei foglalkoztatták.²⁸

²⁴ Behdad–Gartlan 2013: 1–9.

²⁵ Behdad 2016: 22–23.

²⁶ Lacoste 2010: 24–25.

²⁷ Behdad 2013: 24–27.

²⁸ Behdad 2016: 34.

Ez az értelmezés, tehát hogy a fényképeszek nem szívesen kapták lencsevégre a helyieket, csak a térségben készült fényképek elenyésző részére nézve állja meg a helyét. A tartózkodás a helyi lakosok saját környezetükben való bemutatásától gyorsan szertefoszlott, köszönhetően annak, hogy az ősi építmények, természeti kincsek monumentalista és grandiózus jegyeinek hangsúlyozásához mindenképpen szükséges volt valamilyen méretarány felkínálása. Az Egyiptomba látogató fényképeszek döntő többsége az építészeti maradványok megörökítésével foglalkozott,²⁹ a szemléltetéshez pedig el kellett helyezni a fényképeken olyan méretarány-jelölőket, amelyek a fényképet szemlélők számára egyértelmű értelmezhetőséggel bírtak.

1. ábra. A karnaki templom nagy oszlopcsarnoka, ismeretlen alkotó, Karnak, Egyiptom, 1871 k.

Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Fénykép- és Interjútar, FAlbum 3, FTD 283

²⁹ Gregory 2003: 196.

A korai orientalista fényképek egy részén tehát egyáltalán nem volt látható emberalak, míg más fényképeken csak kellékként, a méretarány meghatározásának eszközeként bukkantak fel. Az orientalista fényképészet jellemzője volt, hogy a fénykép tárgyát lényegében kiemelték annak kontextusából. A helyi lakosokat ez a fajta szemléletmód kiszakította a mindennapi, természetes közegükből, a fényképészek nem munkavégzés, vásárlás, utazás, időtöltés közben örökítették meg az embereket, hanem az európai emberek számára fontos műemlékek elé állították őket. Számos, Révay Ferenc által vásárolt ókori építményről készült fényképen azt láthatjuk, hogy a helyi fiatal emberek fegyverrel pózolnak, felmásznak a magasabb építményekre, támasztják az ókori egyiptomi birodalmak után maradt építményeket. A fényképek ezáltal azt üzenik, hogy az itteni emberek napi szinten sétálnak ki és be a különféle templomok csarnokai-ba és más ókori építményekbe, mintha maguk az emberek is az örökkévalóság, a kiismerhetetlen Kelet részei lettek volna.

2. ábra. An-Násir Faradzs szultán mauzóleuma, ismeretlen alkotó, Kairó, Egyiptom, 1871 k.
Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Fénykép- és Interjútar, FAlbum 3, FTD 226

Révay Ferenc hagyatékában ugyanakkor olyan fényképeket is fellelhetünk, amelyek nagyon nehezen illeszthetők be az orientalista szemléletmód fent vázolt kategóriarendszerébe. A dokumentarista jellegű, tájakat, épületeket, hajókat ábrázoló fényképen túl ugyanis szép számmal előfordulnak olyan képek, ahol a lakosok a saját környezetükben jelennek meg. Ezeken a fényképeken az emberalakok immár nem az épített környezet méretarányát kifejező kellékként szerepelnek, hanem olyan környezetben, amely akár iránymutatásul is szolgálhat a valódi megértéséhez.³⁰ Természetesen még nem arról van szó, hogy mindenféle fényképész instrukció vagy kompozíció nélkül, spontán kerülnének ezek az emberek megörökítésre, sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy míg az orientalista fényképek nem mutattak érdeklődést a helyi lakosok mindennapjai iránt, a Révay által is előnyben részesített új felfogást közvetítő fényképeken ténylegesen mozgó emberek jelennek meg. Erre kiváló példa az az Egyiptomban készült felvétel, amelyen birkapásztorok állnak háziállatok és lakóházak között, vagy az a kairói fénykép, amelyen egy fehér turbános kereskedő éppen kihajol kirakatából, hogy megnézzé, mire is készül a fényképész a boltja előtt.

Külön figyelemre méltó, hogy Révay Ferenc közel egy tucat olyan fényképet is megvásárolt, amelyeken elmosódott, bemozdult emberek láthatók. Arról már volt szó, hogy a fényképészek az esztétikai elvárások miatt kerülték ezeket a beállításokat, ám úgy tűnik, bizonyos esetekben mégis előhívták és árusították azokat a képeket is, amelyeken elmosódott helyiek szerepelnek. A Révay-gyűjteményben e szempontból a legekleatásabb példa a Tophane-kútról (Isztambul) készült fénykép, a kút előtt egymás mögött sorakozó, vízholdó asszonyok árnyalakjai vehetők ki.

Egyes, a báró által kiválasztott és megvásárolt fényképeken olyan aspektusok bukkannak fel, amelyek egyáltalán nem megszokottak a korai orientalista fényképek esetében. Nem másról van itt szó, mint a tökéletességre, a pontosságra való törekvés mellőzéséről, a hibák elrejtésének elhagyásáról.³¹ A bemozgó és elmosódott alakokat ábrázoló képeken túl megtalálható olyan fénykép is a gyűjteményben, amelyen a Sehzafe dzsámi (Isztambul) előtt száradnak a frissen mosott ruhák. A kiszámíthatatlan részletek jelenségének talán legszembetűnőbb esete a kairói Al-Ashraf Káitbej szultán medreszéről készült enteriőrfelvétel, melyen ott vannak a lábbelik, a szőnyegek és vizeskancsók, de talán nem is vennénk észre elsőre, hogy a fal tövében, összegörnyedve, a sötétbe rejtőzve ott gubbaszt egy férfi is. Az előbb említett képek arról tanúskodnak, hogy bizonyos fényképészek egyáltalán

³⁰ Aker 2000: 4–5.

³¹ Woodward 2007: 366.

nem ódzkodtak az utcai jelenetek megörökítésétől még akkor sem, ha éppen nem tudtak minden fényképalanyt pontosan beállítani és koordinálni.

3. ábra. Káitbej szultán medresze, ismeretlen alkotó, Kairó, Egyiptom, 1871 k.

Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Fénykép- és Interjútar, FAlbum 3, FTD 294

A Révay Ferenc által gyűjtött fényképek között egyaránt megtalálhatók a dokumentarista jellegű épület- és műtárgyfotók, a széles perspektívájú panoráma-fényképek, a tájfényképek és az utcai felvételek. A műfaji kategorizálást ráadásul kiegészíti az a megközelítés, hogy az adott fényképen szerepel-e emberalak, és ha igen, akkor ez milyen üzenetet közvetít a szemlélő számára.

Ne feledkezzünk meg továbbá arról sem, hogy a fényképészek előszeretettel készítettek csoportportrékat is a helyiekről, pontosabban a helyiek egy részéről, mivel az iszlám hívők számára tiltva volt a fényképezkedés, így általában nem muszlim felekezetű személyeket fotóztak le a műtermekben, esetleg a szabad ég alatt. A leghíresebb ilyen sorozatot Pascal Sébah szír-török származású fényké-

pész készítette el az 1860-as évek végén, 1870-es évek elején.³² Az ilyen csoport-portrék leggyakrabban valamilyen közös foglalkozást űzőkről vagy etnikai csoportokról (görögök, zsidók) készültek. Révay Ferenc gyűjteményében több ilyen Sébah-fénykép is fennmaradt, amelyeken például kígyóbűvölők, utcai árusok, szőnyegkereskedők szerepelnek. De még ebben az esetben is tehetünk további megkülönböztetést a fényképek között, hiszen számos olyan eset ismert, amikor maga az európai utazó vagy a fényképész öltötte fel a helybeliek ruháját és állt a fényképezőgép elé.³³ Ezek a fényképek szemléletmódjukban sokkal inkább illeszkednek az orientalista fényképezés tradíciójához, mint a helyi fényképészek, például a Sébah által készített fényképek.

Összegzésképp fontos hangsúlyozni, hogy az az észrevétel, miszerint az ebben a térségben tevékenykedő fényképészek munkái jóval bőségebb tematikus változatosságot mutatnak, mint hogy pusztán az orientalista fényképészet jelzőjével illessünk minden itt készült alkotást, nem véletlenül jelent meg a fotótörténeteszek körében.³⁴ Amennyiben ugyanis a korai példák egy bizonyos körén túl tekintünk, nehezen tartható fenn az a megállapítás, hogy a kelet-mediterrán fényképészet egységes és kizárólagos módon orientalista lett volna.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 2. c. Pesti Királyi Törvényszék iratai. Polgári peres iratok, 1872–1950.

Greguss Ágost (szerk.) 1869: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója*. Pest.

Henszlmann Imre – Nyáry Albert (szerk.) 1876: *Archeológiai Értesítő. A Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottságának közlönye. 9. füzet*. Budapest.

ÖBL 1965: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. 3. kötet. <https://apis.acdh.oeaw.ac.at/person/70985> – utolsó letöltés: 2024. május 31.

Patai, Raphael 1987: *Ignaz Goldziher and his Oriental Diary. A Translation and Psychological Portrait*. Detroit.

Szerzeménykönyv 1916: *A M. N. Muzeumi Könyvtára szerzeménykönyve 1916. évre*. Budapest.

³² Woodward 2007: 363–364.

³³ Hannoosh 2016: 11–24.

³⁴ Hannoosh 2016: 7–8.

A Gyűjtő, 1915

Az Est, 1915

Hivatkozott irodalom

- Aker, Jülide 2000: *Sight-Seeing. Photography of the Middle East and its Audiences, 1840–1940.* (Harvard University Art Museums Gallery Series 30.) Cambridge.
- Behdad, Ali – Gartlan, Luke (eds.) 2013: *Photography's Orientalism. New Essays on Colonial Representation.* Los Angeles. <https://doi.org/10.2307/jj.4908241>
- Behdad, Ali – Gartlan, Luke 2013: Introduction. In: Behdad, Ali – Gartlan, Luke (eds.): *Photography's Orientalism. New Essays on Colonial Representation.* Los Angeles, 1–10. <https://doi.org/10.2307/jj.4908241.4>
- Behdad, Ali 2013: The Orientalist Photograph. In: Behdad, Ali – Gartlan, Luke (eds.): *Photography's Orientalism. New Essays on Colonial Representation.* Los Angeles, 11–32. <https://doi.org/10.2307/jj.4908241.5>
- Behdad, Ali 2016: *Camera Orientalis. Reflections on Photography of the Middle East.* Chicago, IL–London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226356549.001.0001>
- Chevedden, Paul 1984: Making Light of Everything. Early Photography of the Middle East and Current Photomania. *Middle East Studies Association Bulletin* (18.) 2. 151–174. <https://doi.org/10.1017/S0026318400015455>
- Edward W. Said 2000: *Orientalizmus.* Ford. Péri Benedek. Budapest.
- Elek Orsolya 2018: A fénykép történeti forrásként való alkalmazhatóságáról. *Korall* (19.) 73. 5–17.
- Gordon, Sophie 2013: *Cairo to Constantinople: Francis Bedford's Photographs of the Middle East.* London.
- Gregory, Derek 2003: Emperors of the Gaze: Photographic Practices and Productions of Space in Egypt, 1839–1914. In: Schwartz, Joan M. – Ryan, James R. (eds.): *Picturing Place. Photography and the Geographical Imagination.* London–New York, 195–225. <https://doi.org/10.4324/9781003268260-12>
- Gyáni Gábor 2011: Képi források és képi fantázia a történetírásban. In: Martin József – Széchenyi Ágnes (szerk.): *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére.* Budapest–Eger, 167–176.
- Hannoosh, Michèle 2016: Practices of Photography: Circulation and Mobility in the Nineteenth-Century Mediterranean. *History of Photography* (40.) 1. 3–27. <https://doi.org/10.1080/03087298.2015.1123830>
- Harlan, Deborah 2009: Travel, Pictures, and a Victorian Gentleman in Greece. *Hesperia* (78.) 3. 421–453. <https://doi.org/10.2972/hesp.78.3.421>

- Jacobson, Ken 2007: *Odalisques and Arabesques. Orientalist Photography 1839–1925*. London.
- Lacoste, Anne 2010: *Felice Beato. A Photographer on the Eastern Road*. Los Angeles.
- Lemke, Wolf-Dieter 2002: Ottoman Photography: Recording and Contributing to Modernity. In: Hanssen, Jens – Philipp, Thomas – Weber, Stefan (eds.): *The Empire in the City. Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*. (Beiruter Texte und Studien 88.) Beirut, 237–249.
- Mirzoeff, Nicholas 2003: *An Introduction to Visual Culture*. London–New York.
- Mitchell, William J. Thomas 2008: A képi fordulat. In: Szőnyi György Endre – Szauter Dóra (szerk.): *A képek politikája. W. J. T. Mitchell válogatott írásai*. Szeged, 131–153.
- Nassar, Issam 2006: Familial Snapshots: Representing Palestine in the Work of the First Local Photographers. *History & Memory* (18.) 2. 139–155. <https://doi.org/10.2979/his.2006.18.2.139>
- Ritter, Markus – Scheiwiller, Staci G. (eds.) 2018: *The Indigenous Lens? Early Photography in the Near and Middle East*. Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110590876>
- Ritter, Markus – Scheiwiller, Staci G. 2018: Introduction: Early Photography in the Near and Middle East and the Notion of an „Indigenous Lens”. In: Ritter, Markus – Scheiwiller, Staci G. (eds.): *The Indigenous Lens? Early Photography in the Near and Middle East*. Berlin–Boston, 11–26. <https://doi.org/10.1515/9783110590876-003>
- Sheehi, Stephen 2016: *The Arab Imago. A Social History of Portrait Photography, 1860–1910*. Princeton, NJ–Oxford. <https://doi.org/10.1515/9780691235356>
- Szegedy-Maszak, Andrew 1987: True Illusions: Early Photographs of Athens. *The J. Paul Getty Museum Journal* (15.) 1. 125–138.
- Woodward, Michelle L. 2007: Between Orientalist Clichés and Images of Modernization. Photographic Practice in the Late Ottoman Era. *History of Photography* (27.) 4. 363–374. <https://doi.org/10.1080/03087298.2003.10441271>

Szerzőink

Balogh Ádám Tibor, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi
Doktori Iskola

Balogh Róbert, Ostravai Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatóköz-
pont / Debreceni Egyetem Politikatudományi Tanszék

Bodovics Éva, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Le-
véltára

Borbély Tamás, Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér (Győr)

Buzgó Gábor, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Eszik Veronika, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudo-
mányi Intézet / Eötvös Loránd Tudományegyetem Atelier Interdiszciplináris
Történeti Tanszék

Fabó Edit, Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont

Fata Márta, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübin-
gen)

Gerhard Péter, Budapest Főváros Levéltára

Hajnal István, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnö-
ki Kar, Építéstechnológia és Menedzsment Tanszék

Heil Kristóf Mihály, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport – Eötvös Loránd Tu-
dományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Horváth Eszter Mária, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Ljuboja, Dušan J., Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Dok-
tori Iskola

Novák Veronika, Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Történeti Tanszék

Papp Viktor, Országos Széchényi Könyvtár Történeti Fénykép- és Interjútar

Rácz Lajos, Szegedi Tudományegyetem Alkalmazott Társadalomismereti és Ki-
sebbségpolitikai Intézet

Rózsa Sándor, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézet

Sebők Balázs, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Jászberényi Campus

Simonkay Márton, MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport

Tamáská Máté, Apor Vilmos Katolikus Főiskola

Tangl Balázs, Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum (Szombathely)

Tömöry Miklós, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudo-
mányi Intézet

Vadas András, Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Történeti Tanszék

Table of Contents

I. CLIMATE HISTORY

Lajos Rácz

A Concise Climate History of Hungary	11
--------------------------------------	----

II. FARMING, LAND USE, AND THE TRANSFORMATION OF LANDSCAPE

Gábor Buzgó

Nagyléta in a Changing Landscape: Economic and Social Impacts of Nineteenth-century Anthropogenic Landscape Transformation in the North Bihar Region	51
--	----

Sándor Rózsa

The Impact of Nineteenth-Century Water Management on Livestock Farming in the Great Hungarian Plain	71
---	----

Balázs Sebők

From the Zagyva-Dominated Water World to River Regulation in the Jászberény Region	87
--	----

III. BUDAPEST: ENVIRONMENTAL HISTORY OF THE CAPITAL

András Vadas

Environmental Regulation of Medieval Towns: The Examples of Buda and Pest	105
---	-----

Róbert Balogh

“It was as alien as an acacia tree among the oaks of the Great Forest:” The Presence of the State in the History of the Black Locust in Hungary	121
---	-----

Éva Bodovics

Together in Trouble: Crisis Management during the Budapest Floods of 1875 and 1876	141
--	-----

Veronika Eszik

Public and Private Water, a Duel and a Bottle of Mud: The Dilemmas Surrounding the Construction of the Water Supply System in Budapest	163
--	-----

Table of Contents

Péter Gerhard

Workshop and Garden? Forestation Efforts in the Hungarian Capital during the Dualist Era	179
---	-----

IV. URBAN ENVIRONMENTAL HISTORY

Tamás Borbély

“We once thought that Győr was really serious about creating pedestrian spaces...” Factory Foundations and ‘Green Spaces’ in Győr during the Dualist Era	197
--	-----

Máté Tamáska

The Rijeka Seascape: Parallels Between the Railway and the Urban Panorama	215
--	-----

Eszter Mária Horváth

The Role of Urban Gardens in History	239
--	-----

V. MILITARY, POLITICAL, AND ENVIRONMENTAL HISTORY

Márta Fata

The Colonization of Nature and the Economization of Society in the Eighteenth-Century Banat of Temes	261
---	-----

Ádám Tibor Balogh

Environmental History and Migration: Emigrants from the Austro–Hungarian Monarchy to Brazil	273
--	-----

Kristóf Mihály Heil

Towards General Taxation: Debate in the Nógrád County Regular Committee on Road Development	289
--	-----

Balázs Tángl

Where to Build Barracks in the City? Aspects of the Selection of Barracks’ Sites during the Dualist Era	317
--	-----

VI. STATE SOCIALISM AND LANDSCAPE TRANSFORMATION

István Hajnal

History of our Built Environment: Real Estate Investments of the Hungarian Socialist Textile Industry	337
--	-----

Márton Simonkay

“Save the Hungarian Danube Basin!” Environmentalists, International Relations, and State Security, 1984–1988	353
---	-----

VII. PERCEPTIONS AND REPRESENTATIONS OF THE ENVIRONMENT

Veronika Novák

Ravens Wolves: Political Crisis and the Perception of the Environment in Fifteenth–Sixteenth-Century French Urban Diaries	369
--	-----

Dušan J. Ljuboja – Miklós Tömöry

The Angry Danube and the Serbian Babylon. The 1838 Pest-Buda Flood and Its Lessons for the Serbian Public Sphere	393
---	-----

Edit Fabó

The Environmental Culture of Dualism: The Relationship between Man and the Environment in the Bourgeois Sense of Life of the <i>Vasárnap</i> <i>Ujság</i>	407
---	-----

Viktor Papp

The Relationship between Man and Environment in Nineteenth-Century Orientalist Photography	431
---	-----

Authors	445
---------------	-----

Table of Contents	447
-------------------------	-----

ISBN 978-963-496-299-1